

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 87

— *Частина 1* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомоний Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Державного вищого навчального закладу

«Ужгородський національний університет», протокол № 2 від 25.02.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Аббасов Хайям Тофіг огли. РІЗНОВИДИ ПІЛЬГОВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА.....	9
Адаскалиця К.К. СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМНОСТІ ТА ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТЕЙ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА.....	15
Бакуменко А.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ.....	23
Бондарєва М.В., Шмарьова Т.О., Остапенко О.І. ПИТАННЯ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ І ПРИНЦИП ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ.....	28
Гончаров А.В., Гончаров М.В. НАПЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ НАПЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	38
Гуменюк В.В. АВТОНОМНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ЇЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ.....	43
Джолос С.В., Скрипаловський Я.В. МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗБОРІВ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ І ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....	48
Ковач Я.В. ОКРЕМА ДУМКА СУДДІ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДДІВСЬКОЇ ДИСКРЕЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	60
Коритко Л.Я., Кучера А.М. ЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	65
Липівський В.В. ЗАКОННІСТЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	70
Лукашевич С.М. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ДО СТАНДАРТІВ ЄС.....	77
Малишев Б.В. ОБМЕЖЕННЯ ДІЇ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ).....	83
Николина К.В. ГЕНЕРАТИВНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ТЕКСТІВ: МОЖЛИВОСТІ ТА МЕЖІ.....	90
Панько В.М. КОДИФІКАЦІЇ ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: КОМПАРАТИВІСТСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	95
Сачко А.Р. КОНЦЕПЦІЇ ПРОЄКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	105
Старинський М.В., Завальна Ж.В. РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ У ВІЙНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ.....	111

Тихомиров Д.О., Старицька О.О. ЮРИДИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ.....	118
--	------------

Ярмол Л.В., Підгородецька О.В. ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ.....	124
---	------------

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бабій Ю.Ю. КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	131
--	------------

Барсук Д.М. МІЖНАРОДНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	137
---	------------

Волошкевич Г.А. ПРАВО ЛЮДИНИ НА ГРОМАДЯНСТВО ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	145
---	------------

Даців С.Я. ДО ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	152
--	------------

Зінченко О.В. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АРАБСЬКИХ ОБМЕЖЕНИХ МОНАРХІЯХ.....	167
---	------------

Пирога І.С., Бєлова М.В., Фрідманська В.І. АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	173
---	------------

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Бігунець Р.Р. ГЕНЕЗА ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.....	179
---	------------

Булеца С.Б. ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ДОПОВНЕНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ВПЛИВАТИ НА ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ОСОБИ.....	184
--	------------

Горпинич Л.І. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	195
---	------------

Грабар Н.М. ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В ОНОВЛЕНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ РЕКОДИФІКАЦІЇ.....	201
---	------------

Гуменюк В.В. ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	206
---	------------

Івченко Д.Ю. ПОНЯТТЯ ТИМЧАСОВОЇ СПОРУДИ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ.....	211
--	------------

Канарик Ю.С. РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ.....	217
--	------------

Кметик-Подубінська Х.І. ПРАВОВА ОХОРОНА ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА МІЖНАРОДНОМУ РИНКУ.....	223
--	------------

Криворучко В.В. ДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ.....	230
Легка О.В. ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ КРЕДИТОРІВ ТА БОРЖНИКІВ ПРИ ЛІКВІДАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ, НЕ ПОВ'ЯЗАНІЙ З БАНКРУТСТВОМ.....	234
Парасюк М.В. ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	240
Попов В.А. РОЛЬ МЕДІАЦІЇ У ВИРІШЕННІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ.....	246
Резворович К.Р. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ЛІКВІДАТОРА У ЛІКВІДАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ, НЕ ПОВ'ЯЗАНОМУ З БАНКРУТСТВОМ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА.....	252
Руденко О.В., Маник А.З. ПОНЯТТЯ КОЛІЗІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ.....	259
Руденко О.В. ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ РЕГЛАМЕНТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) ПРО ПРАВО, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ ДО НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ («РИМ II»), ТА СФЕРА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ.....	265
Сердюк Р.В. ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ПРАВ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ.....	272
Сорокіна Л.В., Дорожко Г.К., Петренко В.О. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ.....	279
Станкевич А.В. СМАРТ-ДОГОВОРІ ЯК ВИД ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ, ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ПРИ ЕЛЕКТРОННОМУ ОБІГУ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА.....	288
Старченко О.О. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	293
Тарасенко Л.Л. ФОТОГРАФІЧНИЙ ТВІР ЯК ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА.....	299
Тіпикін-Головко Н.О. ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАХИСТУ КРИПТОАКТИВІВ У ПІВДЕННІЙ КОРЕЇ.....	305
Черненко І.В. ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ.....	311
Чорна Ж.І. ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДЯНАМИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ.....	317
Яворська О. ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У КОНТЕКСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ.....	322

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Abbasov Khayyam Tofiq ogli. TYPES OF PREFERENTIAL LEGAL REGIMES AND THEIR CHARACTERISTICS.....	9
Adaskalytsia K.K. CORRELATION BETWEEN SYSTEMATICITY AND FORMAL DEFINITENESS AS PROPERTIES OF LAW IN THE CONTEXT OF THE FORMALIZATION OF LEGAL NORMS.....	15
Bakumenko A.V. PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN WORLD PRACTICE.....	23
Bondareva M.V., Shmaryova T.O., Ostapenko O.I. THE QUESTIONS OF JUDICIAL INTERPRETATION AND THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY.....	28
Honcharov A.V., Honcharov M.V. DIRECTIONS FOR IMPROVING SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UKRAINE: MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH.....	38
Gumenyuk V.V. AUTONOMOUS GOVERNMENT AGENCIES AUTONOMOUS GOVERNMENT BODIES OF THE UKRAINIAN FAR EASTERN REPUBLIC AS STATE AUTHORITY BODIES IN ITS STATE FORMATION.....	43
Dzholos S.V., Skrypalovskyi Y.V. INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGAL PRINCIPLES AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT TO FREEDOM OF PEACEFUL ASSEMBLY IN THE CONTEXT OF THE PRINCIPLES OF LEGALITY AND THE RULE OF LAW.....	48
Kovach Ya.V. SEPARATE OPINION OF A JUDGE AS AN ELEMENT OF JUDICIAL DISCRETION: A COMPARATIVE AND ANALYTICAL STUDY.....	60
Korytko L.Ya., Kuchera A.M. LOGICAL CHARACTERISTICS OF STATE CLASSIFICATION.....	65
Lypivskyi V.V. LEGALITY OF REGULATORY ACTS: STATE AND PROSPECTS OF SCIENTIFIC RESEARCH.....	70
Lukashevych S.M. PREREQUISITES AND PROSPECTS FOR ADAPTING THE UKRAINIAN LEGAL SYSTEM TO EU STANDARDS.....	77
Malyshev B.V. LIMITATION OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS (THEORY OF LAW ASPECTS).....	83
Nykolyna K.V. GENERATIVE INTERPRETATION OF LEGAL TEXTS: OPPORTUNITIES AND LIMITS.....	90
Panko V.M. CODIFICATION OF MILITARY LEGISLATION OF UKRAINE AND THE ITALIAN REPUBLIC: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	95
Sachko A.R. CONCEPT OF THE DRAFT NORMATIVE-LEGAL ACTS IN THE MECHANISM OF LEGISLATION: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES.....	105

Starinsky M.V. Zavalna Zh.V. THE ROLE OF THE CENTRAL BANK IN THE WAR: HISTORICAL ASPECT.....	111
Tikhomirov D.O., Starytska O.O. LEGAL CONSTRUCTING OF STATE POLICY CONCEPT IN GENERAL THEORETICAL JURISPRUDENCE.....	118
Yarmol L.V., Pidhorodetska O.V. LEGAL PROTECTION OF HUMAN INFORMATION RIGHTS IN WARTIME UKRAINE.....	124
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Babiy Yu.Yu. THE CONSTITUTIONAL MODEL OF THE ORGANIZATION OF MUNICIPAL POWER IN MODERN UKRAINE: PROBLEMATIC ISSUES OF IMPLEMENTATION.....	131
Barsuk V.M. INTERNATIONAL MECHANISM FOR ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....	137
Voloshkevych H.A. THE HUMAN RIGHT TO CITIZENSHIP AND THE LEGITIMACY OF ITS RESTRICTION: THEORETICAL ASPECT.....	145
Datsiv S.Ya. TO QUESTION OF GENESIS OF ENVIRONMENTAL STATE IN UKRAINE.....	152
Zinchenko O.V. CONSTITUTIONAL ENSHRINEMENT OF HUMAN RIGHTS IN ARAB LIMITED MONARCHIES.....	167
Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL.....	173
SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW	
Bihunets R.R. GENESIS OF THEORETICAL IDEAS ABOUT LEGAL FACTS IN THE DOCTRINE OF CIVIL LAW.....	179
Buletsa S.B. VIRTUAL REALITY AND AUGMENTED REALITY AND THEIR ABILITY TO AFFECT PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS.....	184
Gorpynych L.I. THE GENESIS OF LEGAL REGULATION OF INHERITANCE RELATIONS IN INDEPENDENT UKRAINE.....	195
Grabar N.M. OBJECTS OF CIVIL RIGHTS IN THE UPDATED CIVIL LEGISLATION: CERTAIN PROBLEMS OF RECODIFICATION.....	201
Gumenyuk V.V. LEGAL TRANSFORMATIONS OF NOTARIAL ACTIVITY UNDER THE INFLUENCE OF DIGITALIZATION.....	206
Ivchenko D.Y. THE CONCEPT OF A TEMPORARY STRUCTURE FOR THE IMPLEMENTATION OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AND ITS LEGAL REGIME.....	211
Kanaryk Yu.S. THE ROLE OF THE STATE IN PROVIDING INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION: PUBLIC-LEGAL ASPECT.....	217

Kmetyk-Podubinska Kh.I. LEGAL PROTECTION OF INDUSTRIAL DESIGNS: PROSPECTS FOR UKRAINIAN ENTERPRISES IN THE INTERNATIONAL MARKET.....	223
Kryvoruchko V.V. TO THE QUESTION OF GENERAL CHARACTERISTICS OF ADVERTISING AS AN OBJECT OF CIVIL RIGHTS.....	230
Lehka O.V. ON THE LEGAL PROTECTION OF CREDITORS' AND DEBTORS' INTERESTS IN THE LIQUIDATION OF BUSINESS ENTITIES, NOT RELATED TO BANKRUPTCY.....	234
Parasyuk M.V. LEGAL MEANS OF IMPLEMENTING THE PRINCIPLE OF PROCEDURAL ECONOMY IN CIVIL PROCEEDINGS.....	240
Popov V.A. THE ROLE OF MEDIATION IN RESOLVING FAMILY DISPUTES: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES.....	246
Rezvorovych K.V. ISSUES IN THE ACQUISITION OF LIQUIDATOR'S AUTHORITY IN NON-BANKRUPTCY LIQUIDATION OF COMMERCIAL ENTITIES.....	252
Rudenko O.V., Manyk A.Z. THE CONCEPT OF A CONFLICT-OF-LAWS PROBLEM IN INTERNATIONAL PRIVATE LAW AND THE MAIN WAYS OF ITS SOLUTION.....	259
Rudenko O.V. PRECONDITIONS FOR THE ADOPTION OF THE REGULATION (EC) OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL ON THE LAW APPLICABLE TO NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS ("ROME II") AND ITS SCOPE.....	265
Serdyuk R.V. STATE REGISTRATION OF RIGHTS TO REAL ESTATE: CURRENT ISSUES OF THEORY.....	272
Sorokina L.V., Dorozhko G.K., Petrenko V.O. FEATURES OF THE PROTECTION AND DEFENSE OF MUNICIPAL INTELLECTUAL PROPERTY IN UKRAINE.....	279
Stankevych A.V. SMART CONTRACTS AS A TYPE OF ELECTRONIC CONTRACTS, THEIR FEATURES AND PROBLEMS IN THE ELECTRONIC CIRCULATION OF CIVIL LAW OBJECTS.....	288
Starchenko O.O. MAIN TRENDS IN ENSURING LEGAL PROTECTION OF COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT.....	293
Tarasenko L.L. PHOTOGRAPHIC WORK AS AN OBJECT OF COPYRIGHT.....	299
Tipikin-Holovko N.O., LEGAL SYSTEM OF CRYPTOASSETS PROTECTION IN SOUTH KOREA.....	305
Chernenko I.V. LEGAL GUARANTEES TO ENSURING THE ENFORCEMENT OF JUDGMENTS.....	311
Chorna Zh.L. EXERCISE BY CITIZENS OF THE RIGHT OF JOINT OWNERSHIP OF A LAND PLOT.....	317
Yavorska O. THE IMPACT OF DIGITALIZATION ON THE LEGAL PROTECTION OF INDUSTRIAL DESIGNS IN THE CONTEXT OF INDUSTRIAL PROPERTY.....	322

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340:349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.1>

РІЗНОВИДИ ПІЛЬГОВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аббасов Хайям Тофіг огли,
*здобувач третього (освітньо-наукового) ступеня «Доктор філософії»
Вищого навчального закладу
«Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0007-5317-9488*

Аббасов Хайям Тофіг огли. Різновиди пільгових правових режимів та їх характеристика.

У змісті роботи автором проведено аналіз феномену правових пільг крізь призму їх системних характеристик. Наголошено на актуальності тематики дослідження та важливості осучаснення видового розмежування пільгових правових режимів. Встановлено пізнавальні особливості тематики цієї статті.

В роботі наголошено на тому, що актуальність наукового дослідження пільгових правових режимів, особливо їх різновидів як складного системного феномену, крім того, що зумовлено важливістю індивідуалізації правового регулювання, визначається також необхідністю посилення ефективності використання ресурсів і стимулювання розвитку відповідних сфер суспільних відносин. Пільгові правові режими можуть бути важливим інструментом для підтримки і розвитку певних секторів економіки, регіонів або соціальних груп. Наукове дослідження цих режимів дозволяє оцінити, наскільки ефективно вони сприяють розвитку малих підприємств, стимулюють інвестиції в інфраструктуру або забезпечують підтримку соціально незахищених категорій громадян. Це особливо актуально в умовах економічних криз, нестабільності або потреби у швидкому розвитку окремих галузей.

На підставі аналізу доктринальних підходів до розуміння різновидів правових режимів та пільгових правових режимів відзначено високий рівень дискусійності та неоднозначності поглядів вчених. Вказане зумовлює доцільність вироблення єдиного доктринального підходу до їх класифікації та характеристики відповідних різновидів. Наголошено, що застосування класифікації в процесі здійснення наукового дослідження потребує всебічного врахування особливостей пільгових правових режимів і їх узагальнення за відповідними критеріями, що дозволить охопити різні аспекти їх прояву. Аналіз положень чинного законодавства України дозволив запропонувати наступні критерії класифікації: 1) сфера правового регулювання (конституційні, адміністративні, цивільні, трудові пільгові правові режими); 2) суб'єкта, на яких поширюється пільговий правовий режим (пільгові правові режими для фізичних та для юридичних осіб); 3) територія поширення (загальнодержавні, регіональні (місцеві) пільгові правові режими); 4) зміст (особисті та майнові пільгові правові режими).

Підсумовано, що загалом, наукове дослідження пільгових правових режимів є важливим для розвитку правової системи, забезпечення сталого економічного зростання, соціальної стабільності та інтеграції національних правових систем у глобальний контекст.

Ключові слова: правові пільги, види пільгових правових режимів, правові гарантії, правові засоби, правове регулювання, правова охорона.

Abbasov Khayyam Tofiq ogli. Types of preferential legal regimes and their characteristics.

In the content of the work, the author analyzed the phenomenon of legal privileges through the prism of their systemic characteristics. The relevance of the research topic and the importance of modernizing the specific distinction of preferential legal regimes are emphasized. The cognitive features of the topic of

this article are established. The work emphasizes that the relevance of scientific research on preferential legal regimes, especially their varieties as a complex systemic phenomenon, in addition to being due to the importance of individualizing legal regulation, is also determined by the need to link the efficiency of resource use and stimulate the development of relevant spheres of social relations. Preferential legal regimes can be an important tool for supporting and developing certain sectors of the economy, regions or social groups. Scientific research of these regimes allows us to assess how effectively they contribute to the development of small businesses, stimulate investments in infrastructure or provide support for socially vulnerable categories of citizens. This is especially relevant in conditions of economic crises, instability or the need for rapid development of individual industries. Based on the analysis of doctrinal approaches to understanding the varieties of legal regimes and preferential legal regimes, a high level of debate and ambiguity of the views of scientists was noted. This makes it advisable to develop a single doctrinal approach to their classification and characteristics of the corresponding varieties. It is emphasized that the application of classification in the process of conducting scientific research requires comprehensive consideration of the features of preferential legal regimes and their generalization according to appropriate criteria, which will allow covering various aspects of their manifestation. Analysis of the provisions of the current legislation of Ukraine allowed us to propose the following classification criteria: 1) the sphere of legal regulation (constitutional, administrative, civil, labor preferential legal regimes); 2) the subjects to which the preferential legal regime applies (preferential legal regimes for individuals and legal entities); 3) the territory of distribution (nationwide, regional (local) preferential legal regimes); 4) content (personal and property preferential legal regimes). It is concluded that in general, scientific research on preferential legal regimes is important for the development of the legal system, ensuring sustainable economic growth, social stability and the integration of national legal systems into the global context.

Key words: legal privileges, types of preferential legal regimes, legal guarantees, legal remedies, legal regulation, legal protection.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку правових систем сучасності правове регулювання не може бути сталим та незмінним, сучасні країни все більше відмовляються від його однотипності та стандартизованості. Це викликано насамперед, інтенсифікацією розвитку широкого кола сфер суспільних відносин, їх змінюваністю, поточними тенденціями до правової інтеграції та посилення захисту національних інтересів. В таких умовах саме правові режими стають тим засобом індивідуалізації правового регулювання, можливістю врахування різноманітних факторів, котрі впливають на розвиток тієї чи іншої правової системи, визначають особливості охорони та захисту пріоритетних потреб та інтересів. Практика сучасного правового регулювання більшості сучасних країн доводить все більше застосування різноманітних правових режимів, котрі дозволяють врахувати ті чи інші особливості розвитку держави, потреби її суспільства в цілому або окремих категорій суб'єктів права. Тому актуальність наукових досліджень правових режимів посилюється насамперед тим, що такі режими все більше використовуються в сучасній практиці правового регулювання.

Окреме місце в системі правових режимів займають пільгові правові режими, що дозволяють індивідуалізувати правове регулювання шляхом врахування та правового забезпечення інтересів суб'єктів, окремих секторів економіки, територіальних утворень тощо, які в силу об'єктивних обставин відчують посилений рівень загроз і ризиків їх порушення. Актуальність наукового дослідження пільгових правових режимів, особливо їх різновидів як складного системного феномену, крім того, що зумовлено важливістю індивідуалізації правового регулювання, визначається також необхідністю посилення ефективності використання ресурсів і стимулювання розвитку відповідних сфер суспільних відносин. Пільгові правові режими можуть бути важливим інструментом для підтримки і розвитку певних секторів економіки, регіонів або соціальних груп. Наукове дослідження цих режимів дозволяє оцінити, наскільки ефективно вони сприяють розвитку малих підприємств, стимулюють інвестиції в інфраструктуру або забезпечують підтримку соціально незахищених категорій громадян. Це особливо актуально в умовах економічних криз, нестабільності або потреби у швидкому розвитку окремих галузей.

Стан наукового дослідження. Проблематика пільгових правових режимів відзначається певним рівнем своєї наукової розробки як у вітчизняній юридичній науці, так і у зарубіжній. Зокрема, окремі аспекти пільгових правових режимів становили предмет наукового пошуку таких вчених

як: В.М. Андріїв, О.М. Бандурка, О.М. Головка, Л. Дюгі, О.В. Левада, О.В. Мурза, Н.М. Оніщенко, С. Парсонс, О.В. Петришин, В.В. Рєзнікова, Т.І. Тарахонич та ін. Однак, більшість представлених в юридичній доктрині наукових досліджень стосуються питань функціонального призначення та практичного прояву правових пільг в тій або іншій сферах правового регулювання, оминаючи питання їх різновидів, можливості їх класифікації та відповідної характеристики. Це зумовлює наявність певної прогалини в питанні вивчення правових пільг як системного явища, елементи яких є взаємопов'язаними, що визначає можливість їх практичного використання виключно у їх органічному взаємозв'язку.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде комплексний аналіз доктринальних підходів до характеристики різновидів пільгових правових режимів, здійснення класифікації пільгових правових режимів та надання характеристики їх різновидам.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах розвитку правових систем пільговий правовий режим переважно являє собою систему правових норм, яка надає певні пільги або привілеї окремим категоріям осіб або суб'єктам господарювання, відхиляючись від загальних правових норм чи стандартів. Такий режим створюється з метою забезпечення додаткових можливостей або захисту для конкретних груп осіб, організацій чи територій, що мають певні особливості або потреби. Пільгові правові режими можуть застосовуватись у різних сферах, зокрема таких як:

- 1) податкова сфера, шляхом запровадження податкових пільг, а саме знижених ставок податків або звільнення від їх нарахування і сплати певних категорій фізичних чи юридичних осіб (наприклад, для малих підприємств або підприємств у регіонах з особливими умовами);
- 2) економічна сфера, де використовуються відповідно економічні пільги, тобто певні знижки на енергоносії, матеріали або інші ресурси для певних галузей;
- 3) соціальній сфері, де застосовуються соціальні пільги, тобто пільги, що надаються особам, які належать до вразливих груп (пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї тощо);
- 4) міжнародній сфері, де комплекс міжнародних пільг може вводитись в частині здійснення митного оформлення товарів, спрощення міграційної політики, уніфікації соціальних стандартів тощо, які запроваджуються для держав, що уклали угоди про співпрацю.

Вказане вже засвідчує системний характер пільгових правових режимів та можливість їх класифікації за критерієм сфер правового регулювання. В юридичній літературі системність пільгових правових режимів епізодично відзначається і науковцями, які звертають увагу на їх прояв в тій чи іншій сфері суспільних відносин, у певних формах тощо, а отже засвідчують можливість їх видового розмежування. Доцільно відзначити, що сам термін «правовий режим» був введений в юридичний обіг французьким правником Л. Дюгі, який вже на той час відзначав, що такі режими можуть мати місце в конституційному, цивільному та адміністративному праві, впливаючи на формальне визначення меж правомірності і протиправності діянь, а отже характеризуючи межі законності [1, с. 44]. Хоч вчений безпосередньо не зазначає про різновиди правових режимів, проте у самій характеристиці правових режимів вказує на те, що вони є відмінними в залежності від галузевої приналежності. В сучасних наукових дослідженнях вченими відзначається доцільність виокремлення різновидів правових режимів, при чому галузевий поділ правових режимів не викликає заперечень і представлений у більшості наукових праць. Так, на переконання В.В. Сухонос, правові режими в цілому доцільно поділити на різновиди за наступними критеріями:

- 1) в залежності від елементів системи права, відповідно вчений пропонує виокремити галузеві та внутрішньогалузеві (інституційні) правові режими;
- 2) в залежності від предмету правового регулювання правові режими доцільно поділити на конституційні, адміністративні, земельні та ін.;
- 3) в залежності від змісту правового регулювання правові режими можна поділити на валютні, митні, платіжні, фінансові тощо;
- 4) в залежності від суб'єктів, стосовно яких встановлюється правовий режим бувають правові режими біженців, вимушених переселенців, осіб без громадянства тощо [2, с. 536].

Крім того, вченими доповнюються вказані критерії і рядом інших критеріїв, а саме, в залежності від: 1) способів, методів і типів правового регулювання правові режими поділяються на галузеві, підгалузеві та інституційні правові режими; 2) об'єкту правового регулювання бувають матеріальні та процесуальні правові режими; 3) сфери дії правові режими можна поділити на приватно-правові і публічно-правові; 4) функціонального призначення режими класифікуються на регулятивні і охоронні [3, с. 82].

Надаючи пояснення запропонованій класифікації вчений звертає увагу на те, що така класифікація є так званою «перехресною», що свідчить про те, що одні й ті ж самі режими можуть підпадати під певні види різних класифікацій. Наприклад, охоронний режим є одночасно і процесуальним, і публічно-правовим, а матеріально-правовий режим є також і регулятивним [3, с. 83]. Заслугує на увагу і обґрунтована вченим обмовка про те, що недоцільно виокремлювати загальнодозвільні та спеціально-дозвільні правові режими, як це роблять деякі вчені. Вони є не правовими режимами, а типами правового регулювання, що входять до структури будь-якого правового режиму та виконують роль відповідних засобів правового регулювання [3, с. 83].

Системний підхід до визначення поняття «правовий режим» застосований і В.М. Тернавською. На переконання вченої, «правовий режим – це особливий порядок регулювання певної сфери суспільних відносин, що передбачає застосування комплексу специфічних способів, типів і методів правового регулювання, вибір яких зумовлений метою, яку ставить перед собою законодавець, специфікою об'єкта правового регулювання, правовим статусом суб'єктів права, на яких поширює свою дію цей правовий режим. Використання особливої комбінації правових засобів, заснованих на загальних дозволах і заборонах, позитивних зобов'язаннях і рекомендаціях, стимулах і обмеженнях тощо, зумовлює специфіку правового режиму – загальний чи особливий правовий режим, що дозволяє забезпечувати стійке нормативне регулювання як певної сфери соціального життя, так і групи суміжних суспільних відносин» [4, с. 105]. Вченою фактично запропоновано новий підхід до розуміння правових режимів в цілому, згідно з яким є:

а) загальний правовий режим, який встановлений в межах загального, універсального правового регулювання;

б) особливий режим правового регулювання, який встановлює певні правові особливості (відхилення), що є відмінним від загального правового режиму або за суб'єктами правового регулювання, або за видами суспільних відносин, або за територією поширення правових норм тощо.

Варто окремо відзначити запропоновану І. Гайдамакою класифікацію правових режимів. Незважаючи на те, що вченою не виокремлюються критерії класифікації, нею було виокремлено наступні різновиди: первинні і вторинні правові режими; загальнодозвільні та спеціально-дозвільні режими; загальні та спеціальні правові режими. При цьому дослідниця зазначає, що загальний правовий режим охоплює і загальнодозвільний, і дозвільний режими в цілому [5, с. 122-123]. Проте вчена в межах дослідження правових режимів в цілому наводить і певні слова критики, в тому числі і щодо пільгових правових режимів. Зокрема, вказує на те, що пільгові правові режими, як і спеціальні правові режими, режими максимального сприяння не можуть вважатись різновидами правових режимів, пояснюючи це тим, що таке видове відмежування правових режимів не узгоджується з наявною в загальній теорії права системою різновидів правових режимів, яка дозволяє визначити специфічні особливості кожного з них та характер взаємозв'язку між ними [5, с. 124].

Аналіз положень чинного законодавства України засвідчує використання законодавцем правових режимів, в тому числі і пільгових режимів в процесі формалізації правових приписів, проте таке застосування відзначається певною непослідовністю та високим рівнем колізійності. Наприклад, у положеннях ст. 92 Конституції України визначено, що серед питань, які визначаються і встановлюються виключно законами України, згадується про правовий режим власності, державного кордону, воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації, економічний і міграційний режим [6]. Таким чином, законодавцем на конституційному рівні закріплюється наявність правових режимів, які стосуються як галузевих питань (економічний, міграційний режими), так і предметних питань (правових режим власності, державного кордону тощо). Подібний підхід зберігається і у положеннях Податкового кодексу України, в якому закріплено спеціальні податкові режими (ст. 11) [7]; Митного кодексу України, що регламентує митні режими (ст. 4), режими транзиту і тимчасового ввезення (ст. 44) [8] тощо.

Враховуючи проведений нами аналіз поглядів вчених та положень законодавства України, варто відзначити, що більшість поглядів на питання різновидів пільгових правових режимів має епізодичний характер, представлені в наукових працях крізь призму вивчення інших аспектів таких режимів (наприклад, сфер їх функціонування, суб'єктів поширення, практики використання тощо). А сама класифікація пільгових правових режимів в юридичній літературі майже не була запропонована, крім окремих пропозицій вчених щодо тих чи інших критеріїв видового розмежування пільгових правових режимів. Подібною є ситуація і в положеннях чинного законодавства

України, яке не містить термінологічного визначення правового режиму, так само і застосовує такі режими переважно ситуативно і непослідовно.

Враховуючи складність та багатоаспектність пільгових правових режимів, які ще рідше згадуються і досліджуються в юридичній науці, вважаємо за необхідне посилити їх наукове дослідження та на основі аналізу особливостей пільгових режимів правового регулювання в Україні, обґрунтувати власну класифікацію таких правових режимів, а також надати характеристику їх різновидам. Застосування класифікації в процесі здійснення наукового дослідження потребує всебічного врахування особливостей пільгових правових режимів і їх узагальнення за відповідними критеріями, що дозволить охопити різні аспекти їх прояву. Аналіз положень чинного законодавства України дозволив нам, крім критерію сфери правового регулювання, при який ми зазначали вище, виокремити і інші критерії класифікації.

1. В залежності від суб'єктів, на яких поширюється пільговий правовий режим, такі правові режими поділяються на:

- пільгові правові режими для фізичних осіб, наприклад учасники бойових дій, які є фізичними особами, мають ряд пільг та переваг, що закріплені чинним законодавством України, серед яких: звільнення від сплати податку на доходи фізичних осіб на певні види доходів (пенсії, соціальні допомоги); безкоштовне медичне обслуговування в державних закладах охорони здоров'я, санаторно-курортне лікування тощо; надання знижок на оплату житлово-комунальних послуг тощо);
- пільгові правові режими для юридичних осіб, наприклад, запровадження спрощеної системи оподаткування для суб'єктів господарювання, так званий єдиний податок для суб'єктів першої, другої та третьої груп; пільги для підприємств, що працюють у сфері агропромислового комплексу (податкові пільги, право на державні субсидії для розвитку агробізнесу); пільги для підприємств, які ведуть господарську діяльність на тимчасово окупованих територіях, в зонах активних бойових дій (спрощене оподаткування, звільнення від певних податків або платежів, можливість участі у програми підтримки від держави для відновлення бізнесу тощо).

2. В залежності від території поширення, пільгові правові режими поділяються на:

- загальнодержавні пільгові правові режими, наприклад пільгові режими для суб'єктів, які впроваджують екологічно чисті та зелені технології, а саме: запровадження для них так званих зелених тарифів, митних пільг для ввезення відповідного обладнання, забезпечення державного фінансування або грантової підтримки розвитку екологічно чистих технологій;
- регіональні (місцеві) пільгові правові режими, до яких відносяться пільги для підприємств, що працюють в індустріальних парках (спеціально обладнаних територіях, на яких підприємства мають доступ до інфраструктури та отримують пільгові умови для ведення бізнесу), якими можуть бути: звільнення від земельного податку або значне його зниження, пільгове оподаткування доходів від виробничої діяльності, запровадження інвестиційних субсидій або грантів для компаній, що відкривають нові виробничі потужності в індустріальному парку; запровадження регіональних програм підтримки малого та середнього бізнесу тощо.

3. В залежності від змісту, пільгові правові режими поділяються на:

- особисті, серед яких можливо виокремити пільгові умови для здобуття освіти, вступу до навчальних закладів для окремих категорій громадян; пільгові умови реалізації права на відпочинок, гарантії у трудових відносинах тощо;
- майнові, до складу яких належать пільгові режими оподаткування, умови отримання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, пільгові умови отримання житла тощо.

Висновки. Характеристику різновидів пільгових правових режимів можливо було б продовжувати, проте нами були виокремлені вище найбільш поширені пільгові правові режими, що використовуються в сучасному правовому регулюванні. Загалом, наукове дослідження пільгових правових режимів є важливим для розвитку правової системи, забезпечення сталого економічного зростання, соціальної стабільності та інтеграції національних правових систем у глобальний контекст.

Підбиваючи підсумки, враховуючи важливість та значний регулятивний потенціал правових пільг вважаємо, що під поняттям «пільговий правовий режим» з точки зору його правового сприй-

няття та розуміння необхідно визначити систему правових норм, що надає певні привілеї, послаблення або винятки для окремих категорій осіб, суб'єктів господарювання або територіальних одиниць, з метою стимулювання розвитку, підтримки соціально вразливих груп або досягнення конкретних економічних і соціальних цілей. Такий режим може включати зниження податкового навантаження, спрощення адміністративних процедур, надання спеціальних пільг або фінансових підтримок, а також інші заходи, що відхиляються від загальних правових норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жванко Ю.П. Поняття та сутність особливих правових режимів в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 2. Т. 2. С. 43–49.
2. Сухонос В.В. Теорія держави і права: Навч. посіб. Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. 765 с.
3. Яковлев О.А. «Правовий режим»: підходи до визначення поняття. *Право та інновації*. 2015. № 2 (10). С. 80–85.
4. Тернавська В.М. Правові режими відповідно до теорії конституційно-правової політики. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 100–106.
5. Гайдамака І. Правовий режим: поняття та види. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 15. С. 120–127.
6. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
8. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.

УДК: 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.2>

СПІВВІДНОШЕННЯ СИСТЕМНОСТІ ТА ФОРМАЛЬНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ВЛАСТИВОСТЕЙ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ФОРМАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА

Адаскалиця К.К.,
аспірант юридичного факультету
Університету «КРОК»,
адвокат Національної Асоціації Адвокатів України
ORCID: 0000-0003-2716-9343
e-mail: AdaskalytsiaKK@krok.edu.ua

Адаскалиця К.К. Співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права.

У статті досліджується співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права в контексті формалізації норм права. Зокрема, увага зосереджена на юридичному підході до формалізації, у межах якого вона розглядається як складова юридичної техніки. Формалізація в цьому значенні визначається як сукупність правил, спрямованих на наділення позитивного права ознаками формальної визначеності, що забезпечує його властивостями правової визначеності, системності та ефективності. Автор підкреслює, що категорії формальна визначеність та правова визначеність є відмінними між собою, та обґрунтовує цю позицію. Автор зазначає, що формальна визначеність є загальною категорією, що охоплює правову визначеність, системність та ефективність як властивості права, та співвідносить їх у взаємозв'язку цілого і його частин.

В роботі детально аналізується зв'язок між системністю права та його колізійністю, підкреслюється важливість дотримання правил юридичної техніки для мінімізації колізій та підвищення рівня якості законодавства. Розглянуто конкретні приклади недотримання правил формалізації норм Цивільного процесуального кодексу України, чим ілюструється актуальність досліджуваної тематики. Наведені приклади демонструють, як невідповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили, неузгодженість між нормами рівної юридичної сили та відсутність термінологічної єдності можуть негативно впливати на правове регулювання.

Дослідження доводить, що системність як властивість права забезпечується дотриманням відповідних правил формалізації. Ці правила сприяють зниженню ризику виникнення колізій, полегшенню правозастосування та підвищенню ефективності правового регулювання. Автор наголошує, що юридична техніка формалізації є ефективним методологічним інструментом, який потребує подальшого вивчення та вдосконалення. Це дозволить підвищити якість позитивного права і загальний рівень правового клімату.

Ключові слова. Системність, формальна визначеність, правова визначеність, формалізація, норма права, юридична техніка, Конституція України, цивільний процес.

Adaskalytsia K.K. Correlation between systematicity and formal definiteness as properties of law in the context of the formalization of legal norms.

The article examines the correlation between systematicity and formal definiteness as properties of law in the context of the formalization of legal norms. In particular, attention is focused on the legal approach to formalization, within which it is considered a component of legal technique. Formalization in this sense is defined as a set of rules aimed at endowing positive law with the features of formal definiteness, ensuring its properties of legal certainty, systematicity, and efficiency. The author emphasizes that the categories of formal definiteness and legal certainty are distinct and substantiates this position. The author states that formal definiteness is a general category encompassing legal certainty, systematicity, and efficiency as properties of law, and correlates them as a whole and its parts.

The paper provides a detailed analysis of the relationship between the systematicity of law and its collision nature, highlighting the importance of adhering to legal technique rules to minimize collisions and improve the quality of legislation. Specific examples of non-compliance with the rules of formalizing norms in the Civil Procedure Code of Ukraine are examined, illustrating the relevance of the studied topic. The presented examples demonstrate how the inconsistency of legal acts with higher legal force, the lack of coherence between norms of equal legal force, and the absence of terminological unity can negatively affect legislative effectiveness.

The study concludes that systematicity as a property of law is ensured by compliance with the relevant rules of formalization. These rules contribute to reducing the risk of collisions, facilitating the application of the law, and enhancing the efficiency of legal regulation. The author emphasizes that the legal technique of formalization is an effective methodological tool that requires further study and improvement. This will improve the quality of legal acts and the overall state of the legal environment.

Key words. Systematic approach, formal definiteness, legal certainty, formalization, legal norm, legal technique, Constitution of Ukraine, civil procedure.

Постановка проблеми. Питання системності та формальної визначеності як властивостей права вже тривалий час перебувають у центрі уваги вітчизняних дослідників. Ці властивості розглядаються з різних позицій, зокрема через їхній вплив на стабільність правової системи, передбачуваність правозастосування та ефективність регулювання суспільних відносин. Водночас, у науковій літературі відсутній комплексний підхід до їхнього зіставлення саме у контексті формалізації норм права. У цьому дослідженні пропонується авторський погляд на зазначені властивості права, який дозволяє по-новому осмислити їхню взаємодію та практичне значення.

Як буде показано в ході аналізу, такий підхід відкриває нові дослідницькі горизонти. По-перше, на конкретних прикладах буде продемонстровано, чому формальна визначеність є категорією, відмінною від правової визначеності, особливо якщо розглядати їх як властивості права. По-друге, буде доведено, що системність частково забезпечується на рівні формалізації норм права, а частково – на рівні формалізації нормативно-правових актів. По-третє, обґрунтовується, що системність та формальна визначеність пов'язані між собою не як рівнозначні категорії, а як частина і ціле. По-четверте, на прикладі невідомого дотримання правил формалізації норм права буде проілюстровано, яким чином їх порушення впливає на забезпечення позитивного права якостями правової визначеності, системності та ефективності.

Зокрема, питання системності буде розкрито через аналіз правил формалізації норм права, які забезпечують наділення позитивного права відповідними якісними характеристиками, особливо у контексті такого явища, як колізійність. Оскільки у колізіях можуть перебувати лише норми права, а не нормативно-правові акти чи правові системи загалом, колізійність є властивістю права, яку доцільно аналізувати виключно на рівні формалізації норм права. Саме цей підхід буде реалізований у даному дослідженні. Таким чином, запропонований підхід дозволяє глибше та точніше розкрити проблему, сприяючи розвитку теоретичних засад юридичної техніки та вдосконаленню нормотворчої діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проблема співвідношення системності та формальної визначеності як властивостей права, а також питання формалізації норм права вже частково висвітлювалися у наукових працях вітчизняних науковців. Дослідження окремих аспектів цієї проблематики проводилися такими вченими, як С.В. Бобровник, Т.О. Дідич, Є.О. Романюк, В. Кравчук, І. Биля, О.В. Цельєв, В. Панкратова, Л.І. Заморська, Л.М. Добробог, Б.Д. Бондаренко та ін.

Попри вагомій науковій напрацюванні у цій сфері, відсутнє комплексне дослідження, яке б об'єднувало аналіз системності та формальної визначеності, як властивостей права, у контексті формалізації норм права. Саме таким чином ми розглянемо цю проблему у даному дослідженні, що дозволяє доповнити існуючі наукові підходи та запропонувати більш цілісне розуміння особливостей формалізації правових норм.

Мета дослідження: визначити взаємозв'язок системності та формальної визначеності як властивостей права, дослідити вплив правил юридичної техніки формалізації норм права на забезпечення позитивного права цими якостями. На прикладі норм Цивільного процесуального кодексу України розглянути випадки невідомого дотримання відповідних правил формалізації норм права.

Виклад основного матеріалу. Системність та формальна визначеність як властивості права, а також їхні взаємозв'язки, отримали широку увагу у вітчизняній та зарубіжній науковій літерату-

рі. Особливість цього дослідження полягає у розгляді порушеного питання з точки зору проблем формалізації норм права. Оскільки термін «формалізація» може тлумачитися з різних підходів (юридичного, технічного, квалітологічного) [1], ми уточнюємо, що в рамках цього дослідження нами розуміється юридичний підхід. В контексті цього підходу формалізація розглядається як складова юридичної техніки та містить сукупність правил (вимог), спрямованих на надання формального вираження правовим нормам і актам.

Варто також зазначити, що правила юридичної техніки формалізації можуть розглядатися на різних рівнях організації: на рівні нормативно-правових актів (НПА) та на рівні норм права. Залежно від рівня вони орієнтовані на вирішення різних завдань, тому відрізняються за змістом. У нашому дослідженні увага зосереджена на правилах юридичної техніки формалізації на рівні норм права [1].

Системність як властивість права тісно пов'язана з таким правовим явищем, як колізійність. З курсу теорії права відомо, що норми права можуть бути суперечливими між собою через різні обставини. С.П. Погребняк та С.В. Прийма з цього приводу зазначають наступне: *“Колізійність є однією із закономірностей права, його природним дефектом, оскільки неможливо побудувати систему права, у якій би не було колізій, [...] Разом з тим, небезпечність юридичних колізій полягає в тому, що вони перешкоджають ефективному регулюванню суспільних відносин, досягненню стану законності та правопорядку, формуванню довіри до права, гарантуванню прав людини. Вони ускладнюють процес провадження різних видів юридичної діяльності та загалом обтяжують процес реалізації права”* [2, с. 391]. Ми погоджуємось з наведеною цитатою оскільки вважаємо, що вона вірно розкриває порушене питання.

Доповнимо також і думкою вираженою С. Погребняк в іншій праці. Автор зазначає, що *“Колізії в законодавстві — це відносини, що виникають тільки між нормами права, закріпленими в законодавстві. [...] Вважається, що ні закони, ні нормативні акти, ні законодавство в цілому, ні, тим більше, правові системи не можуть перебувати у колізії між собою. Застосуванню підлягає не закон або нормативний акт, не правова система, а конкретна норма права, що міститься у законодавчому акті.”* З цією позицією автора ми повністю погоджуємось, і в цьому ключі підкреслюємо, що обрана нами площина здійснення дослідження стосується юридичної техніки формалізації саме на рівні норм права, що відповідає досліджуваній проблематиці. [3. с. 29]

Способами вирішення колізій у законодавстві розглядаються усунення та подолання шляхом застосування відповідних засобів: усунення колізій – нормотворчість, кодифікація, визнання нормативних актів неконституційними або неправомірними у судовому порядку; подолання колізій – колізійні правила, колізійні норми, тлумачення норм права. [2, с. 397–406].

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що системність як властивість права сприяє зменшенню кількості випадків правових колізій, а також зменшенню їх глибини, якщо вони все ж трапляються.

Для ілюстрації практичної цінності забезпечення якостей системності в позитивному праві звернімо увагу на позитивні результати, досягненню яких вона сприяє. Оскільки позитивне право реалізується через його свідоме тлумачення людиною, на цій стадії можуть виникати помилки тлумачення. Тому допустимо стверджувати, що високий рівень системності права здатний запобігати таким помилкам, полегшуючи визначення регулятивного змісту позитивного права та його відтворення у свідомості людини як певної бажаної або небажаної моделі поведінки.

З точки зору формальної логіки, правова оцінка кожної окремої ситуації потребує виконання низки розрахунків. У цих розрахунках кожна правова норма виступає в ролі певної функції загального рівняння, яким є законодавство як система позитивного права в цілому. Колізії в цьому контексті є побідними до змінних або перешкод, які ускладнюють обчислення.

Також слід зауважити, що пересічний учасник правовідносин не завжди обізнаний з усіма тонкощами таких розрахунків. Для їх розуміння необхідний рівень компетентності в галузі права, який перевищує той, що забезпечується загальною середньою освітою або неюридичною профільною підготовкою. Це створює додаткові труднощі в юридичній практиці, зокрема під час спроб аналізу та застосування правових норм особами, які не є фахівцями у галузі права. Такі труднощі подекуди не співвимірні меті конкретних актів взаємодії суб'єктів права в межах врегульованих суспільних відносин, що доволі часто призводять до рішення не керуватись чинним законодавством при виборі своєї моделі поведінки, а керуватись інтуїцією, вихованням та власними уявленнями про належну поведінку.

До основних об'єктивних перешкод визначення регулятивного змісту позитивного права суб'єктами такого права можна віднести: (а) низький рівень обізнаності щодо чинного законодавства; (б) недостатній, для розуміння загальних принципів функціонування правової системи, рівень правової освіти; (в) обмежений доступ до необхідної інформації; (г) стислі часові рамки для пошуку та аналізу даних; (д) неухважність та технічні помилки.

Зазначене підкреслює необхідність підвищення якості позитивного права, посилення показників його системності та доступності з метою мінімізації впливу зазначених перешкод.

В свою чергу якщо позитивне право відповідає високому рівню системності, воно знижує ризик того, що через зазначені перешкоди норми будуть витлумачені та застосовані невірно. Крім того, це й скорочує фактичний обсяг часу, необхідного для тлумачення, що у випадку норм процесуального права має додаткову перевагу – підвищення показників доступу до правосуддя.

Отже, ефективність права в значній мірі залежить від здатності суб'єктів права правильно інтерпретувати регулятивний зміст норм, які застосовуються до певних випадків регулювання суспільних відносин. Однак перешкоди у визначенні регулятивного змісту позитивного права, зокрема колізії норм, ускладнюють правозастосування. У таких ситуаціях можна з високою ймовірністю стверджувати, що збільшення кількості перешкод тлумачення права у вигляді колізій є обернено пропорційним кількості випадків коректного тлумачення, що зумовлено необхідністю подолання зазначених перешкод.

Іноді рівень системності права настільки низький, що для визначення регулятивного змісту суб'єкту права недостатньо лише ознайомлення з певною сукупністю правових норм, і виникає потреба у зверненні за правовою допомогою. У таких випадках проблема забезпечення якостями системності позитивного права може також створювати проблеми в забезпеченні його якостями правової визначеності.

В цьому контексті звернімо увагу на позицію Європейського суду з прав людини, який визначив загальне правило щодо рівня правової визначеності, якому має відповідати позитивне право. У справі *Steel and others v. the United Kingdom* ЄСПЛ зазначив: *“Конвенція вимагає, щоб усе право, чи то писане, чи неписане, було достатньо чітким, щоб дозволити громадянину, за належною порадою, передбачати певні наслідки певних дій”* [4, § 54].

Тож ми бачимо, що, на думку ЄСПЛ, вимога правової визначеності вважатиметься дотриманою при формалізації права, якщо “належа порада” здатна внести визначеність у розуміння суб'єктом права можливих наслідків своїх дій. В цьому контексті також ми можемо примітити і те, що системність та визначеність як властивості права є тісно взаємопов'язані. Як зазначалося раніше, системність протидіє такому негативному явищу, як колізійність. Остання ж є перешкодою у визначенні регулятивного змісту позитивного права, що, як було зазначено, є необхідною умовою для забезпечення стандартів правової визначеності. Проте в цій ситуації виникає цілком слушне питання: як має діяти суб'єкт права у випадках, коли за наслідками звернення за правовою допомогою визначеність щодо можливих наслідків його дій не буде досягнута, наприклад, у ситуації, коли навіть фахівці у галузі права не можуть дійти єдиного тлумачення певної норми?

Подібні ситуації доволі часто обговорюються в науковій літературі. Як приклад можна розглянути положення ст. 170 ЦПК. О.І. Угриновська звертає увагу на протилежність поглядів О. Нешпа та Є. Фурси щодо порядку оскарження судового наказу. Зокрема, авторка зазначає, що ці дослідники мають різні думки щодо того, чи не є передбачений у ЦПК порядок перегляду судового наказу порушенням принципів інстанційності та незмінності судового рішення. [5, с. 369]

У контексті юридичної техніки формалізації норм права можна стверджувати, що системність як властивість права забезпечується дотриманням таких правил юридичної техніки формалізації: (1) відповідність актам вищої юридичної сили; (2) узгодженість з актами рівної юридичної сили; (3) термінологічна єдність. Дотримання цих правил, з одного боку, зменшує кількість випадків, коли виникає потреба у вирішенні колізій, а з іншого – знижує ризик хибного правозастосування.

Очевидно, що подолання правових колізій певною мірою зменшує шкоду, завдану ефективності правового регулювання недостатньою системністю позитивного права. Проте дотримання правил юридичної техніки формалізації запобігає виникненню колізій на більш ранніх стадіях, що є пріоритетним з точки зору ефективності. Адже якість самого законодавства буде вищою, якщо випадки, коли виникає необхідність звертатися до згаданих засобів, будуть мінімізовані.

Стосовно категорій “формальна визначеність” та “правова визначеність” слід внести певне уточнення, адже ми розрізняємо ці дві категорії. Формальну визначеність ми розуміємо як “су-

купність характеристик норм і правових актів, що відображають їхню відповідність правилам юридичної техніки формалізації”. У цьому значенні формальна визначеність є синонімом терміну “формалізація” з позицій квалітологічного підходу [1].

Правову визначеність, у свою чергу, ми визначаємо як “властивість права, яка полягає у передбачуваності (визначеності) правових наслідків за умови належного тлумачення правових норм”. Уточнення щодо належного тлумачення обґрунтоване аналізом позиції ЄСПЛ вище.

З огляду на тематику нашого дослідження, саме такі визначення цих категорій, на нашу думку, є найбільш слушними.

Продовжимо глибшим аналізом системності як властивості права.

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає систему як *“Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь.”* [6, с. 1320].

Щодо системності також варто відзначити, що Конституційний суд України у справі “про тлумачення терміну “законодавство”” (за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України”) зазначає, що *“термін “законодавство” досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права.”* [7, аб. 3 ч. 3].

В свою чергу, Юридична енциклопедія визначає “законодавство” в широкому та вузькому значеннях. У вузькому як *“система нормат. актів, якими регулюються сусп. відносини.”* У широкому як *“система законів та ін. нормативних актів, що приймаються ВР України та вищими органами викон. влади, — постанови ВР, укази Президента України, постанови і декрети Кабінету Міністрів України.”* [8].

З огляду на вище окреслене, ми пропонуємо визначити системність як **властивість позитивного права, що полягає в його цілісності, внутрішній узгодженості та структурній організованості**. Внутрішня узгодженість забезпечується дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації на рівні норм права, тоді як структурна організованість – на рівні формалізації нормативно-правових актів. Цілісність же, у свою чергу, частково забезпечується на кожному з відповідних рівнів.

Отже, ми відрізняємо формальну визначеність від правової визначеності. Цей аспект є вагомим у контексті нашого дослідження, оскільки ми вважаємо, що формалізація як діяльність спрямована на наділення позитивного права якостями формальної визначеності, яка охоплює якості: правової визначеності, системності та ефективності.

Тому, співвідносячи системність та формальну визначеність як властивості права, ми фактично порівнюємо загальну діалектичну категорію (формальна визначеність) із її частиною (системність).

Таким чином всі властивості права які охоплюються поняттям “формальна визначеність” (правова визначеність, системність та ефективність) забезпечуються дотриманням відповідних правил юридичної техніки формалізації. Що стосується системності, то на рівні формалізації норм права вона виражається переважно у якостях внутрішньої узгодженості та частково цілісності позитивного права. Тому правила формалізації які забезпечують наділення позитивного права якостями системності на рівні норм права можна визначити наступним чином: (1.) **правило відповідності** (нормативно правовим актам вищої юридичної сили); (2.) **правило узгодженості** (з нормативно правовими актами рівної юридичної сили); (3.) **правило термінологічної єдності**.

Кожне з цих правил, звісно, сприяє не лише системності як властивості права, але й правовій визначеності та ефективності. Це було проілюстровано прикладом вище із цитатою позиції ЄСПЛ. Проте саме завдяки цим правилам системність отримує найбільш суттєве вираження.

У будь-якому випадку законодавство розглядається як певна система. Тож, у продовження, ми проілюструємо, що елементи цієї системи мають два основних способи взаємодії: відносини субординації та відносини координації.

Правило відповідності актам вищої юридичної сили, як складова юридичної техніки формалізації норм права, пов'язується з відносинами субординації. Тоді як правило узгодженості з актами рівної юридичної сили — з відносинами координації. Зазначене знаходить своє відображення в наступному.

Відповідно до ст. 8 Конституції України вона має найвищу юридичну силу, а всі закони та інші нормативно-правові акти приймають на її основі і мають відповідати їй [9]. В свою чергу, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [9]. Відповідно ж до ч. 8 ст. 10, ч. 2 ст. 3 ЦПК у разі невідповідності правового акта міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує міжнародний договір України [10].

Проте відповідно до ч. 6 ст. 10 ЦПК якщо суд доходить висновку, що закон чи інший правовий акт суперечить Конституції України, суд не застосовує такий закон чи інший правовий акт, а застосовує норми Конституції України як норми прямої дії [10].

Отже ми бачимо що законодавство України має свою вертикальну ієрархію в якій Конституція України має вищу юридичну силу, а міжнародні договори мають силу вище ніж закони України проте не переважають Конституцію.

Стосовно ж відносин координації, що мають місце між нормами нормативно-правових актів рівної юридичної сили, тобто в горизонтальній площині, вони також мають свої особливості взаємодії, які варто враховувати при визначенні правил формалізації норм права.

Далі розглянемо деякі приклади, на наш погляд, невіддалено дотримання окреслених правил формалізації норм права при формалізації норм Цивільного процесуального кодексу України.

1. Правило **відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили).**

Приклад 1. Деякі положення ЦПК вже були визнані неконституційними Конституційним Судом України. Так, наприклад п. 1 ч. 5, ч. 7 ст. 454 Цивільного процесуального кодексу України, які поки ще є чинними, проте втратять чинність через три місяці з дня припинення чи скасування воєнного стану. [11]

У даній справі Конституційний Суд констатував невідповідність Конституції України окремих положень законодавства, оскільки вони призвели до зменшення можливостей доступу до правосуддя. Це, своєю чергою, обмежило гарантоване ст. 55 Конституції право на судовий захист. Таке рішення законодавця, на думку Конституційного Суду, суперечить конституційній забороні звуження обсягу та змісту вже існуючих прав і свобод при прийнятті нових або зміні чинних законів (ч. 3.ст. 22 Конституції України) [11; 9].

Описана ситуація трапилась внаслідок прийняття Закону № 2147-VIII [12], який вніс зміни до ЦПК, згідно яких, особи, що виступають сторонами або третіми особами у справах, розглянутих третейськими судами, втратили можливість звернутися до суду з клопотанням про поновлення строку подання заяви про скасування рішення третейського суду, якщо таку заяву було подано з пропуском встановленого Кодексом терміну. До запровадження змін вказаним Законом Кодекс надавав їм таке право.

Приклад 2 стосується ст. 9 ЦПК присвяченої питанню мови цивільного судочинства. Н.Ю. Голубева, аналізуючи статтю 9 ЦПК, вказує на її розбіжності з міжнародними зобов'язаннями України. Зокрема, вона зазначає, що в цій статті не повністю відображено положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, яку ратифікувала Україна. [13]

Ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, Верховна Рада України надала згоду на частину передбачених в ній зобов'язань (не всі зобов'язання). Згідно п. 6 ч. 4 ЗУ "Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин"[14] стосовно кожної мови, на яку відповідно до статті 2 цього Закону (білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької, угорської) поширюються положення Хартії [15], застосовуються підп. б (iii) та п. 2 ст. 9. Аналізуючи відповідні положення автор доходить висновку, що у випадку, якщо суд вважатиме за необхідне залучення перекладача, то це має бути за рахунок держави. Тоді як в коментованій статті це не було відображено, що має наслідком відповідну судову практику навіть на рівні КС ВС (суд залишив без руху касаційну скаргу, через те, що вона була викладена російською мовою [16]), незважаючи на те, що згідно ч. 8 ст. 10 ЦПК положення міжнародного договору мають перевагу над положеннями національного правового акта.

2. Правило **узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили).**

Приклад 1 стосується внутрішньої узгодженості ЦПК. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 258, ч. 1 ст. 160 ЦПК судовий наказ є формою судового рішення. Відповідно до ч. 3 ст. 167 ЦПК судовий наказ оскарженню в апеляційному порядку не підлягає, проте може бути скасований у порядку, передба-

ченому цим розділом. П. 8 ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплено забезпечення права на апеляційний перегляд справи в якості принципу цивільного судочинства. Також відповідно ч. 1 ст. 17 ЦПК учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення. Доречність перегляду судового наказу тим чи іншим способом є складним теоретичним питанням, детальний аналіз якого виходить за межі предмета цього дослідження. Водночас, можна констатувати, що з точки зору проблеми формалізації норм права подібний приклад неузгодженості має значну актуальність.

Приклад 2 стосується зовнішньої узгодженості Цивільного процесуального кодексу. Відповідно до ч.ч. 1, 2 ст. 35 Цивільного кодексу, неповнолітня особа, яка є матір'ю або батьком дитини, має право на отримання повної цивільної дієздатності. Надання повної цивільної дієздатності здійснюється за рішенням органу опіки та піклування на підставі заяви заінтересованої особи за письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника. У разі відсутності такої згоди, повна цивільна дієздатність може бути надана за рішенням суду. Згідно з ч. 1 ст. 32 ЦК, неповнолітньою особою є особа віком від 14 до 18 років. Положення ст. 301 ЦПК є неузгодженими з описаними нормами ЦК, оскільки обмежують можливість звернення до суду таким особам віковим порогом – 16 років. Це створює ситуацію, коли відповідно до норм ЦК особи віком від 14 до 16 років мають матеріальне право на отримання повної цивільної дієздатності, але не мають процесуальних можливостей для реалізації цього права через недоліки формалізації відповідної норми в ЦПК. [17]

Оскільки Цивільний кодекс не є актом вищої юридичної сили щодо Цивільного процесуального кодексу і не має статусу спеціального акта для регулювання цивільно-процесуальних правовідносин, така ситуація не може бути вирішена шляхом застосування положень ЦК з використанням засобів подолання колізій. Цю проблему необхідно вирішувати виключно через вдосконалення формалізації відповідних норм.

Цей приклад також ілюструє те, що не у всіх випадках засоби подолання колізій здатні усунути їхні несприятливі наслідки. Такі колізії необхідно або не допускати, застосовуючи правила формалізації відповідних норм, або усувати їх (Щодо відмінності між усуненням і подоланням колізій як способами вирішення цієї проблеми, детальніше можна ознайомитись у джерелі 2, сторінки 397–407).

3. Правило термінологічної єдності.

Приклад 1. Відповідно до ст. 258 Цивільного процесуального кодексу України, ухвали постановляються, рішення ухвалюються, постанови приймаються, судовий наказ видається. Однак у формулюваннях інших норм ЦПК спостерігається використання різних термінів для позначення таких процесуальних дій суду. Наприклад, у ч. 1 ст. 259 щодо рішень та постанов використовується термін “ухвалюють”, тоді як у ч. 2 цієї ж статті – “приймаються”.

Приклад 2. У п. 12 ч. 3 ст. 2 ЦПК закріплено принцип цивільного судочинства, згідно з яким судові витрати відшкодовуються стороні, на користь якої ухвалено судове рішення. Термін «відшкодування судових витрат» також використовується в ч. 6 ст. 116, ст. 119, ч. 2 ст. 134, ч. 2 ст. 135 та інших. Однак у ч. 5 ст. 51 ця процесуальна дія суду позначена іншими словами — «компенсування».

Висновки. Формалізація норм права як складова юридичної техніки являє собою сукупність правил, дотримання яких забезпечує наділення права якостями формальної визначеності, до яких відносяться: правова визначеність, системність та ефективність. Вказані якості права є істотною мірою пов'язані між собою, частково обумовлюють одна одну, а частково зберігають відносну автономність.

Наведений приклад з аналізом позиції ЄСПЛ наочно ілюструє взаємообумовленість правової визначеності, системності та ефективності, як складових формальної визначеності. Саме тому правила формалізації норм права можуть мати лише умовний поділ на такі, що більшою мірою сприяють наділенню позитивного права тією чи іншою властивістю. Це пояснюється тим, що кожне правило, незважаючи на те, що переважно його спрямованість орієнтована на наділення позитивного права однією з окреслених якостей, одночасно забезпечує наділення його й іншими внаслідок описаних вище обставин.

Приклади невдалого дотримання правил формалізації норм права, таких як правило відповідності (нормативно-правовим актам вищої юридичної сили), узгодженості (з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили), а також правило термінологічної єдності, ілюструють

цей взаємозв'язок. Аналіз наведених норм чинного Цивільного процесуального кодексу України підтверджує актуальність порушеного питання в обраній нами площині. Успішне застосування зазначених правил сприятиме досягненню вищого рівня правової визначеності, системності та ефективності позитивного права. На противагу недотримання призводить до дефектів нормотворчості, що негативно впливає на всі три властивості одночасно.

Таким чином, юридична техніка формалізації норм права, являючи собою сукупність правил наділення права якостями формальної вираженості, є дієвим методологічним інструментом в процесі нормотворчої діяльності. На прикладі такої властивості права, як системність, ми переконались в її практичній цінності. Питання юридичної техніки загалом та юридичної техніки формалізації зокрема заслуговують більшої наукової уваги та подальшої розробки. Це сприятиме підвищенню якості нормативно-правових актів, загальної ефективності правового регулювання та розвитку вітчизняної правової науки в актуальних напрямках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адаסקалиця К.К. Юридична техніка та формалізація – системний підхід до визначення понять. Матеріали VI міжнародної конференції «Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку». 2024 URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2024/paper/view/2245> (дата звернення: 01.01.2025).
2. Погребняк С.П., Прийма С.В. Колізії у законодавстві. Загальна теорія права. Підручник. Під заг. ред. Петришина О.В. Харків: Право. 2021. 568 с.
3. Погребняк С. Про колізії в законодавстві. *Вісник Академії правових наук України*. № 1 (32). С. 26–33.
4. Case Steel and others v. the United Kingdom.
5. Угриновська О.І. (коментар до ст.170 ЦПК). Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. Вид. 3-тє, перероб. та доп. / За заг. ред. д.ю.н., професора, академіка Академії наук вищої школи України М.М. Ясинка. Київ: Алерта, 2023. 860 с.
6. Системність. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року у Справі № 17/81-97, № 12-рп/98, № 1-1/98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> (дата звернення 02.01.2025).
8. Законодавство. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. ISBN 966-7492-00-1.
9. Конституція України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 02.01.2025).
10. Цивільний процесуальний кодекс України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення 02.01.2025).
11. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-9/2019(206/19) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#n2> (дата звернення 02.01.2025).
12. Закон України № 2147-VIII Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення 02.01.2025).
13. Коментар до ст. 9. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України. Заг. ред. Н. Голубева. Юрінком Інтер. 2021. Київ. 840 с.
14. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення 06.01.2025).
15. Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. База «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення 02.01.2025).
16. Ухвала Касаційного Цивільного Суду Верховного Суду від 21.01.2019 р. у справі № 761/42431/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79314354> (дата звернення 06.01.2025).
17. Цивільний кодекс України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 07.01.2025).

УДК 347.77

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.3>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ

Бакуменко А.В.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Університету економіки та права «КРОК»*

ORCID: 0009-0005-1859-0859

e-mail: bakumenko.andrii@meta.ua

Бакуменко А.В. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту у світовій практиці.

У сучасному світі технологічний прогрес, зокрема у сфері штучного інтелекту, демонструє стрімкий розвиток, створюючи нові можливості й водночас породжуючи виклики для різноманітних сфер суспільного життя. У статті розглянуто правове регулювання використання технологій штучного інтелекту у правовій сфері. Визначено, що суб'єкти владних повноважень дедалі частіше звертаються за експертною підтримкою у цій сфері, проте законодавство залишається недостатньо розробленим. Досліджено, як штучний інтелект може оптимізувати процес прийняття юридичних рішень шляхом автоматизації та аналізу великих обсягів даних. Розкрито, що системи штучного інтелекту здатні підвищити ефективність судових процедур, зменшуючи витрати часу та ресурсів. Вказано на помилковість сприйняття штучного інтелекту як цифрового аналога людської свідомості, підкреслено необхідність юридичної відповідальності розробників алгоритмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про внесок провідних науковців у цю тематику, зокрема Данієля Катза та Кріс Ріді, які досліджують вплив штучного інтелекту на судову систему. Окреслено основні ризики, пов'язані з використанням алгоритмів, зокрема можливість упередженості та загрозу недискримінації. Розглянуто міжнародні приклади впровадження штучного інтелекту в правову практику, зокрема в Китаї, Сполучених Штатів Америки та Великій Британії, що демонструють позитивні результати.

Визначено, що інтеграція штучного інтелекту в юридичну сферу повинна базуватися на етичних принципах, забезпечуючи права людини та контроль фахівців. Наголошено на необхідності розробки нормативної бази для регулювання використання штучного інтелекту, що включає відповідальність за негативні наслідки. Стаття підкреслює важливість забезпечення верховенства права, справедливості та недискримінації в контексті технологічних інновацій. Висловлено потребу у прийнятті законодавчих актів, що регулюють застосування штучного інтелекту у судовій і правоохоронній діяльності.

Ключові слова: інформаційна безпека, штучний інтелект, конфіденційність, інформаційні технології, судова практика, правове регулювання, законодавство, юридична відповідальність.

Bakumenko A.V. Peculiarities of legal regulation of the use of artificial intelligence in world practice.

In the modern world, technological progress, in particular in the field of artificial intelligence, demonstrates rapid development, creating new opportunities and at the same time generating challenges for various spheres of social life. The article examines the legal regulation of the use of artificial intelligence technologies in the legal sphere. It is determined that subjects of power increasingly seek expert support in this area, but the legislation remains insufficiently developed. It is investigated how artificial intelligence can optimize the process of making legal decisions by automating and analyzing large amounts of data. It is revealed that artificial intelligence systems are able to increase the efficiency of judicial procedures, reducing the cost of time and resources. The erroneous perception of artificial intelligence as a digital analogue of human consciousness is indicated, and the need for legal responsibility of algorithm developers is emphasized.

An analysis of recent research and publications demonstrates the contribution of leading scholars in this field, in particular Daniel Katz and Chris Reedy, who study the impact of artificial intelligence on the judicial system. The main risks associated with the use of algorithms are outlined, in particular the possibility of bias and the threat of non-discrimination. International examples of the implementation of artificial intelligence in legal practice are considered, in particular in China, the USA and the UK, which demonstrate positive results.

It is determined that the integration of artificial intelligence into the legal sphere should be based on ethical principles, ensuring human rights and professional control. The need to develop a regulatory framework for regulating the use of artificial intelligence, including liability for negative consequences, is emphasized. The article emphasizes the importance of ensuring the rule of law, justice and non-discrimination in the context of technological innovations. The need for the adoption of legislative acts regulating the use of artificial intelligence in judicial and law enforcement activities is expressed.

Key words: information security, artificial intelligence, confidentiality, information technology, case law, legal regulation, legislation, legal liability.

Постановка проблеми. Суб'єкти владних повноважень дедалі частіше звертаються до експертів у сфері впровадження технологій штучного інтелекту. Однак правове регулювання використання штучного інтелекту залишається недостатньо розробленим у законодавствах більшості зарубіжних держав, які лише формують підходи до вирішення цієї проблеми. У зв'язку з цим, дослідження правового регулювання таких технологій має значущість як у теоретичному, так і в практичному аспектах, слугуючи базою для створення перспективного законодавства у відповідній сфері суспільних відносин.

Метою статті є дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання алгоритмів штучного інтелекту в судовій системі, аналіз їх впливу на процес ухвалення рішень, а також виявлення етичних та правових викликів, які виникають при інтеграції цих технологій у практику.

Стан опрацювання проблематики. Серед провідних науковців, які здійснили вагомий внесок у дослідження впливу інтелекту на правову сферу, виділяються наступні фахівці: Даніель Катз – професор юриспруденції та дослідник технологій штучного інтелекту в судовій системі. Його дослідження охоплюють вплив машинного навчання та аналітики даних на судові процедури, а також розробку методологій оцінки ризиків, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту у сфері правосуддя. Кріс Ріді, професор інформатики та права, займається дослідженням впливу штучного інтелекту на судові рішення і правосуддя. Його основна увага зосереджена на розробці етичних і правових рамок для інтеграції штучного інтелекту в правову систему. Річард Сускінг – експерт у сфері технологій та їхнього впливу на юриспруденцію. Він спеціалізується на дослідженні цифрового правосуддя, ролі штучного інтелекту в судових процесах і трансформації ролі суддів у цифрову епоху.

Крім того, питання застосування штучного інтелекту у процесуальній діяльності, кримінальному праві та його правового регулювання досліджували й інші науковці. Зокрема: Г. Сартор і Л. Карл Брантінг у праці «Судові застосування штучного інтелекту»; Г. Галлеві в дослідженні «Коли роботи вбивають: штучний інтелект відповідно до кримінального законодавства»; К. Бреннан-Маркес і С. Хендерсон у роботі «Штучний інтелект та реверсивна роль»; Рональд Дж. Аллен у дослідженні «Штучний інтелект та доказовий процес: виклики формалізму та обчислення»; а також багато інших.

Виклад основного матеріалу. У європейському законодавстві штучний інтелект визначається як кіберфізична (небіологічна) автономна система, що потребує фізичної (енергетичної) підтримки. Ця система здатна взаємодіяти зі своїм середовищем, аналізувати отримані дані, навчатися на основі здобутого досвіду та адаптувати свою поведінку відповідно до змін у середовищі [2, с. 175].

Розвиток цифрових технологій продовжується стрімкими темпами, і штучний інтелект знаходить застосування в різних аспектах суспільного життя, зокрема у юридичній сфері. Наприклад, у Китаї вже впроваджено суддів на основі технологій штучного інтелекту, створено кіберсуди, а вироки передаються через спеціальні чат-програми. Китайські правознавці відзначають швидкість розгляду справ як одну з головних переваг такого підходу, наголошуючи, що затримка у прийнятті рішень може бути прирівняна до відмови у доступі до правосуддя [1].

У США технології штучного інтелекту застосовуються для оцінки ризиків під час визначення запобіжного заходу. Зокрема, алгоритм, розроблений Stanford Computational Policy Lab, надає

суддям аналітичну інформацію для прийняття обґрунтованих рішень. Франція приділяє особливу увагу попередженню зловживань при використанні штучного інтелекту у правовій системі. Наприклад, аналіз моделей поведінки суддів, що дозволяє прогнозувати ймовірні рішення у справах, підпадає під кримінальну відповідальність, щоб уникнути потенційних порушень принципів об'єктивності правосуддя [2, с. 176].

Штучний інтелект є інструментом, ефективність якого значною мірою залежить від якості програмного забезпечення, а також від цілей його застосування. Однак остаточне рішення має залишатися за людиною-фахівцем, яка використовує дані, надані алгоритмами, як допоміжний інструмент. Вимоги до таких алгоритмів уже сформульовані. У 2018 році Європейська комісія з ефективності правосуддя Ради Європи ухвалила *European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment* [7]. У цьому документі закріплено ключові принципи, які регулюють застосування штучного інтелекту: дотримання основних прав людини, принцип недискримінації, забезпечення якості та безпеки обробки даних і судових рішень у захищеному технологічному середовищі, принцип «під контролем користувача» (*under user control*), прозорість, неупередженість і справедливість. Таким чином, інтеграція штучного інтелекту в юридичну сферу має базуватися на етичних стандартах, забезпеченні прав людини та необхідності збереження контролю за процесом з боку фахівців.

У липні 2022 року Китай уперше оприлюднив проєкт нормативних правил для регулювання генеративних сервісів штучного інтелекту, що стало однією з перших спроб комплексного врегулювання цієї сфери на національному рівні. Правила, що набули чинності 15 серпня 2022 року, ґрунтуються на положеннях чинного законодавства про кібербезпеку, захист персональних даних і безпеку даних. Згідно з цими правилами усі провайдери сервісів штучного інтелекту, які пропонують послуги з генерації текстів, зображень, аудіо або відео, зобов'язані проходити оцінку безпеки та отримувати адміністративні дозволи відповідно до вимог законодавства. Також зазначені сервіси повинні дотримуватися соціалістичних цінностей, забезпечувати користувачу захист прав, запобігати можливим зловживанням і формуванню залежності від штучного інтелекту [3].

Незважаючи на те, що використання таких технологій може підвищити швидкість і точність виконання різного роду правових завдань, він не може замінити судження, мораль або взаємодію з судом, адвокатом або іншими учасниками процесу. Комп'ютерна програма не здатна замінити людський підхід до прийняття рішень або людяність, коли йдеться про використання розсудливості та врахування надзвичайних обставин, які вимагають нестандартного підходу. Разом з тим, слід зважати на ризики та виклики, пов'язані з інтеграцією штучного інтелекту в право: це питання конфіденційності та безпеки даних. Крім того, існує дуже багато юридичних рішень, які носять спірних правовий характер, мають юридичні невизначеності, і, на жаль, містять елементи недотримання норм права і Конституції, а також етичні дилеми, такі як залежність від алгоритмічних рекомендацій у вирішенні справ, що може призвести до «автоматизації» та «технічної помилки» правосуддя та зменшення людського контролю. Практичне застосування алгоритмів, програм та асистентів, «Westlaw» є основною онлайн-службою правових досліджень у США та Великобританії; «CARA» виводить або підсумовує додаткові релевантні випадки для цитування для юридичних висновків; «Casetext» і «Fastcase» забезпечують мережу зв'язків між справами; «ROSS» приймає юридичні запитання та виводить відповіді, цитати, пропонувати літературу, а також може складати юридичні меморандуми [5].

Серед лідерів у впровадженні штучного інтелекту в правоохоронну діяльність виділяються США, де ці технології активно застосовуються для розгляду справ, пов'язаних із адміністративними правопорушеннями та злочинами, а також для ухвалення процесуальних рішень [6]. Для навчання системи HART використовувалася база даних Верховного суду США, що містить інформацію з 1791 року. На основі цих даних алгоритм штучного інтелекту розробив модель, здатну прогнозувати судові рішення, враховуючи 16 параметрів, таких як галузь права, час, специфіка конкретного судді тощо. Унаслідок цього штучний інтелект демонструє високу ефективність у прогнозуванні результатів розгляду адміністративних справ у судах і правоохоронних органах.

Не менш активно штучний інтелект інтегрується у роботу поліції Великої Британії. Технологія базується на аналізі поліцейського архіву, який містить рішення, прийняті правоохоронцями у схожих справах за певний період. На основі цього аналізу система оцінює ризики, враховує різноманітні фактори і встановлює зв'язок із подібними правопорушеннями. Це сприяє прийняттю об'єктивних процесуальних рішень, а також оцінці доказів як з боку поліції, так і суду. Крім того,

британська поліція здійснює регулярний аудит функціонування штучного інтелекту для забезпечення надійності та точності його висновків [8].

Однак першість у використанні штучного інтелекту в судовій системі належить Китаю, де функціонує онлайн-суд, інтегрований у мобільний додаток WeChat. У цій моделі розгляд адміністративних справ здійснюється дистанційно через відео-чати, а роль судді виконує аватар, керований штучним інтелектом. Основними завданнями таких систем є ведення баз даних судових справ, реєстрація справ про адміністративні правопорушення, запис і розшифровка судових засідань, а також обслуговування віртуальних судів. Китайські системи штучного інтелекту постійно вдосконалюються, що дозволяє їм ефективно обробляти та аналізувати великі обсяги даних, автоматизуючи процес прийняття рішень [3].

Штучний інтелект дедалі більше інтегрується в роботу судових та правоохоронних органів, демонструючи значний потенціал для підвищення ефективності їхньої діяльності. Технології штучного інтелекту здатні не лише аналізувати ухвалені суддями рішення та законодавчі бази, а й навчатися на цих даних, пропонуючи рекомендації для вирішення аналогічних справ. Завдяки таким можливостям штучний інтелект «зчитує» матеріали справ про правопорушення, виділяє з них ключову інформацію та автоматично формулює судження, ґрунтуючись на критеріях, що застосовувалися у схожих справах. Такі функції дозволяють суттєво зменшити час на аналіз великих обсягів інформації, одночасно забезпечуючи точність і послідовність рішень.

У період із 2018 по 2022 рік у судах великих міст Китаю з використанням штучного інтелекту було розглянуто близько 119 тисяч адміністративних справ, із яких ухвалено рішення у 88 тисячах. Це свідчить про вражаючу ефективність технологій штучного інтелекту у прискоренні судових процесів та зниженні навантаження на суддів. Окрім того, впровадження штучного інтелекту в судову систему Китаю демонструє його здатність забезпечувати високу точність і справедливість рішень, адже система враховує широкий спектр даних та факторів, що впливають на розгляд справ [3].

Не менш показовим є досвід Аргентини, де система штучного інтелекту «Prometea» використовується у судах та поліції для провадження у справах про правопорушення. Ця технологія дозволяє за лічені секунди формувати і оформлювати судові рішення для певних категорій справ. Наприклад, процес, який раніше потребував кількох годин або навіть днів, тепер може бути завершений лише за 10 секунд. Це свідчить про значний потенціал штучного інтелекту у підвищенні економічної ефективності та оптимізації процесуальних рішень [4].

У Європейському Союзі використання штучного інтелекту у судовій системі поки що залишається переважно ініціативою приватного сектору, однак це не применшує його перспектив. ЄС активно працює над розробкою нормативно-правової бази для регулювання таких технологій. Починаючи з 2021 року, в межах ЄС розробляється Artificial Intelligence Act – перший у світі закон, присвячений використанню штучного інтелекту. У цьому контексті важливо зазначити, що стаття 6 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод гарантує право на розгляд справ незалежним і безстороннім судом. Однак вона не містить жодної прямої заборони на використання штучного інтелекту у прийнятті рішень, а отже, не виключає можливості його залучення як інструменту для підвищення ефективності судового процесу [8].

Питання юридичної відповідальності за використання штучного інтелекту у юридичних процесах залишається однією з найбільших проблем. На разі нормативно-правове регулювання цієї сфери є недостатнім. У зв'язку з цим на рівні Ради Європи планується створення спеціального механізму для обговорення і врегулювання цього питання. Спеціальний комітет зі штучного інтелекту має на меті розробити механізми відповідальності для тих суб'єктів, які використовують його у своїй діяльності. Адже у випадку виникнення негативних наслідків, спричинених недосконалістю алгоритмів або помилковими рекомендаціями штучного інтелекту, повинні бути чітко визначені відповідальні сторони.

Хоча впровадження штучного інтелекту викликає чимало дискусій, важко заперечувати його потенціал для підвищення ефективності роботи судових і правоохоронних органів. Наприклад, автоматична фіксація порушень за допомогою штучного інтелекту вже активно використовується у багатьох країнах, знижуючи навантаження на співробітників поліції. Водночас, важливо забезпечити дотримання фундаментальних принципів, таких як верховенство права, недискримінація, неупередженість, справедливість і інформаційна безпека.

Таким чином, часткове залучення штучного інтелекту у правозастосовну практику може мати значні переваги, якщо воно буде відповідно врегульоване. На разі постає нагальна потреба у прийнятті законодавчих та підзаконних актів, які не лише регулюватимуть використання штучного

інтелекту у судовій і правоохоронній діяльності, а й встановлюватимуть чіткі рамки відповідальності для усіх суб'єктів, залучених до цього процесу.

Висновки. Багато країн лише починають формувати підходи до питання регулювання використання штучного інтелекту, тому необхідний системний аналіз і розробка чітких норм для забезпечення балансу між інноваціями та правами людини. Технології штучного інтелекту здатні значно оптимізувати процес прийняття юридичних рішень, оскільки автоматизація, що передбачає швидкий аналіз великих обсягів даних, дозволяє юристам і суддям приймати більш обґрунтовані рішення, зменшуючи витрати часу та ресурсів. Це підвищує ефективність судових процедур і знижує навантаження на судову систему.

Водночас, важливо враховувати етичні аспекти застосування штучного інтелекту, адже ризики, пов'язані з упередженістю алгоритмів, можуть негативно вплинути на права окремих груп населення. Забезпечення прозорості алгоритмічних рішень є необхідним для уникнення дискримінації та забезпечення справедливості судових розглядів. Аналіз міжнародного досвіду впровадження штучного інтелекту в правову практику на прикладах Китаю, США та Великої Британії демонструє як позитивні, так і негативні наслідки інтеграції технологій у правосуддя, що підкреслює важливість урахування національних особливостей.

Варто наголосити на нагальній потребі розробки законодавчої бази для регулювання використання штучного інтелекту у правовій сфері. Визначення відповідальності за результати діяльності алгоритмів, що можуть призвести до негативних наслідків, є важливим кроком. Розробка чітких норм дозволить уникнути правових невизначеностей і зменшити ризики. Незважаючи на потенціал штучного інтелекту, остаточне рішення має залишатися за людиною. Використання технологій як допоміжного інструменту для юристів, а не як заміни людського судження, є важливим для забезпечення моральності та гуманності у правосудді.

Подальший розвиток технологій штучного інтелекту в правовій сфері відкриває нові можливості для вдосконалення системи правосуддя. Для реалізації цих можливостей необхідно дотримуватися етичних стандартів, забезпечувати контроль фахівців і регулювати використання технологій відповідно до принципів верховенства права. Підкреслюємо важливість належного правового регулювання та етичних стандартів при впровадженні штучного інтелекту в юридичну практику, що дозволить забезпечити ефективність і справедливість судових процедур, а також захистити права людини в умовах технологічних змін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Застосуванням штучного інтелекту в судочинстві URL: https://protocol.ua/ua/zastosuvannyam_shtuchnogo_intelektu_v_sudochinstvi_v_ksu_okreslili_vikliki_ta_problemi/ (дата звернення: 28.12.2024).
2. Кузьменко В., Чорна В.Г., Островський С. Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 173–177.
3. Які завдання виконує ШІ у китайських судах. URL: <https://processer.media/ua/rozumni-sudiu-kitai-yak-voni-pracujutta-chomu-suddi-majut-raditis-zi-shtuchnimintelektom/> (дата звернення: 28.12.2024).
4. В Аргентині розроблено додаток, який самостійно приймає і формує юридичні рішення. LegalHub. URL: <https://legalhub.online/legaltech/v-argentyni-rozrobleno-dodatok-yakuj-prujmae> (дата звернення: 28.12.2024).
5. European Parliament resolution with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL))' (European Parliament, 16 February 2017). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0051_EN.html#title1 (дата звернення: 28.12.2024).
6. G Sartor, K Branting, *Judicial Applications of Artificial Intelligence* (Springer Science+Business Media B.V. 1998). URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-94-015-9010-5_1 (дата звернення: 28.12.2024).
7. European ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment' (Council of Europe, 3-4 December 2018). URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c> (дата звернення: 28.12.2024).
8. Шемшученко В. Штучний інтелект у правосудді. URL: <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia> (дата звернення: 28.12.2024).

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.4>

ПИТАННЯ СУДОВОГО ТЛУМАЧЕННЯ І ПРИНЦИП ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

Бондарєва М.В.,

доцент кафедри юстиції

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-3170-1307

e-mail: bonmash02@gmail.com

Шмарьова Т.О.,

старший викладач кафедри загальнотеоретичного

правознавства та публічного права

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

ORCID: 0009-0004-8288-2023

e-mail: tetyana.naukma@gmail.com

Остапенко О.І.,

студент 1-го курсу ОР Магістр денної форми навчання

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0009-0003-2513-8364

e-mail: alex2002ostap@gmail.com

Бондарєва М.В., Шмарьова Т.О., Остапенко О.І. Питання судового тлумачення і принцип юридичної визначеності.

Зміна теоретичних підходів до визначення сутності й ролі судового тлумачення, а також закріплення за Верховним Судом права тлумачити закон, формулюючи загальнообов'язкові для нижчих судів правові позиції, дозволили судовій практиці стати більш глибинною та виразною, додали їй творчого начала. Разом із тим, надмірне привнесення творчого елементу у правозастосування не завжди надає їй можливість залишатися на позиціях розумної передбачуваності, а, відтак, відповідати критерію юридичної визначеності.

Стаття присвячена аналізу зміни підходів до розуміння судового тлумачення, а також практичній його реалізації – в контексті дотримання принципу юридичної визначеності.

У процесі роботи авторами проаналізовано наукові розвідки й ґрунтовні праці, якими узагальнено основні вітчизняні погляди й підходи теоретичного толку щодо судового тлумачення, а також практику Конституційного Суду України. Практика Верховного Суду і Великої Палати Верховного Суду обиралась тематично, в контексті застосування ст.ст. 174, 309 КПК України.

Авторами в процесі аналізу еволюції поглядів на судове тлумачення констатовано звернення/повернення до герменевтики як методологічного напрямку у юриспруденції.

У цьому зв'язку підтримано концепцію, що норма закону не може бути догматично-сталою; її осучаснення здійснюється, зокрема, через судове тлумачення; і що «бездушно-догматичне слідування букві закону» не є прикладом для наслідування при відправленні правосуддя. Разом із тим, констатована необхідність ухвалення у кінцевому підсумку справедливого і неупередженого судового рішення (в широкому розумінні – як судового акта).

На предмет відповідності названим наріжним положенням проаналізовано останні зміни практики Верховним Судом щодо оскарження в апеляційному порядку зняття арешту майна в рамках досудового розслідування.

Зроблено висновок, що швидкий повторний відступ від попередніх правових позицій, попри його підставність (яка розглянута побіжно): 1) не відповідає мудрості, логіці й професіоналізму

суду; 2) ставить під сумнів справедливість і неупередженість судового рішення; 3) суперечить принципу юридичної визначеності.

Запропоновано визнати доцільним доктринальний контроль за подібними випадками правозастосування.

Ключові слова: тлумачення, офіційне тлумачення, казуальне тлумачення, судове тлумачення, герменевтика, судова практика, принцип юридичної визначеності, право на апеляційне оскарження, скасування арешту майна.

Bondareva M.V., Shmaryova T.O., Ostapenko O.I. The questions of judicial interpretation and the principle of legal certainty.

Changing the theoretical approaches to the definition of the essence and role of judicial interpretation, as well as consolidation the right to interpret the law by the Supreme Court, formulating the legal positions that are mandatory for lower courts, allowed judicial practice to become deeper and more expressive, gave it a creative beginning. At the same time, the excessive introduction of the creative element into law enforcement did not always leave it the opportunity to remain on the positions of reasonable predictability, and, therefore, to meet the criterion of legal certainty.

The article is devoted to the analysis of changes in approaches to understanding judicial interpretation, as well as its practical implementation – in the context of compliance with the principle of legal certainty.

In the process of work, the authors analyzed scientific researches and fundamental works, which summarized the main domestic views and approaches of theoretical value regarding judicial interpretation, and also the practice of the Constitutional Court of Ukraine. The practice of the Supreme Court and the Grand Chamber of the Supreme Court was chosen thematically, in the context of the application of articles 174, 309 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The authors stated the appeal/return to hermeneutics as a methodological direction in jurisprudence in the process of analyzing the evolution of views on judicial interpretation

In this regard, the concept is supported that the norm of the law can not be dogmatic-constant; its modernization is carried out, in particular, through judicial interpretation; and that “thoughtless-dogmatic adherence to the letter of the law” is not an example for imitation in the administration of justice. At the same time, it was stated the need to adopt in the end a fair and impartial court decision (in the broadest sense - as a judicial act).

The latest changes in the practice of the Supreme Court regarding the appeal in the appellate procedure for the removal of the seizure of property within the framework of pre-trial investigation were analyzed for compliance with the above-mentioned provisions.

It is concluded that the rapid redeparture from previous legal positions, despite its substituting (which is considered indirectly): 1) does not correspond to the wisdom, logic and professionalism of the court; 2) calls into question the fairness and impartiality of the judgment; 3) contrary to the principle of legal certainty.

It is proposed to recognize appropriate doctrinal control over such cases of law enforcement.

Key words: interpretation, official interpretation, casual interpretation, judicial interpretation, hermeneutics, judicial practice, the principle of legal certainty, the right to appeal, the abolition of seizure of property.

Постановка проблеми. Із зміною концепції «верховенства закону» на «верховенство права», а тим більше – з переведенням такої зміни у практичну площину її реалізації, актуалізувалось питання судового тлумачення. Нові підходи не потребують теоретичного осмислення тлумачення як процесу і результату з єдиною метою – надати йому визначення, класифікувати й занести у структуру інструментів наукового пізнання права. Більше того, тлумачення, зокрема, і судове, більше не розглядається як таке. А самі підходи визначають процес тлумачення як творчий, і такий, що тяжіє не до науки, а до самого життя і його мудрості. Саме з його допомогою юридичні норми втрачають ознаки догми, осучаснюючись відповідно до потреб і викликів. Єдиним мірилом розумності і обґрунтованості у цьому процесі є ухвалення справедливого і неупередженого правового рішення.

Втім, як показують судова практика та її аналіз, надмірне захоплення елементом творчості вступає у суперечність з принципом юридичної визначеності. Назване становить теоретичну проблему, а у практичній площині – дає підстави для недовіри до суду.

Стан дослідження проблеми. Питанню тлумачення, і його різновиду – судовому тлумаченню, в рамках існуючої доктрини присвячено велику кількість робіт, зокрема С.Д. Гусарєвим, С.П. Коталейчуком, С.Л. Лисенковим, Л.А. Луць, О.Ф. Скакун. Виходячи з цілей і мети роботи авторами використано також наукові розвідки Є.В. Білозьорова, Ю.В. Кривицького та С.І. Палешник.

Модернізація підходів до предмету дослідження розглядалась О.М. Балинською. Теоретичне й концептуальне обґрунтування таких підходів здійснено М.І. Козюброю в його новітній монографії «Практична філософія права».

Судова практика використана з відкритих джерел – Єдиного державного реєстру судових рішень та сайту «Судова влада України».

Метою статті є комплексне дослідження нових підходів до розуміння судового тлумачення та їх практичної реалізації – в контексті як справедливого й неупередженого характеру судових рішень, так і їх відповідності принципу юридичної визначеності.

Виклад основного матеріалу. Ще у 2013 р. при підготовці детального аналізу основних вітчизняних підходів до «розгорнутого визначення» терміну судового тлумачення зазначалось, що саме поняття майже не розглядається, згадується «суто в межах одного із видів судової діяльності», а його сутність визначається як «з'ясування і роз'яснення смислу норм права, що здійснюється судами» [1, с. 73].

Загалом, завдяки якісним та ґрунтовним – вище цитованому і аналогічним оглядам точок зору на аналізоване питання, можна прослідкувати підвищення інтересу до нього, а також зміну основних векторів розв'язання.

Наприклад, у статті Білозьорова Є.В. та Кривицького Ю.В. за 2015 р. представлено панорамний зріз позицій вітчизняної наукової спільноти, де позиція однієї групи (С.Д. Гусарєв, С.П. Коталейчук, С.Л. Лисенков, Л.А. Луць та ін.) зведена до концепції: «розрізняють казуальне тлумачення органу, що застосовує норми права, та тлумачення органу, який перевіряє законність і обґрунтованість правозастосовного акта» [2, с. 209]. Названа концепція також деталізується: 1) «казуальне тлумачення має місце там, де у процесі правозастосування виникає спеціальна мета роз'яснити норму права, щоб правильно вирішити справу»; 2) казуальне тлумачення може бути судовим і адміністративним. Відповідно до іншого підходу і нормативне, і казуальне тлумачення можуть мати статус як офіційного, так і неофіційного [2, с. 209].

Конституційний Суд України послідовно розмежовував офіційне тлумачення норм законодавства та правозастосування. Наведену тезу можна наочно проілюструвати таким:

- «у зверненні Голови Вищого арбітражного суду України фактично йдеться про надання консультації щодо застосування норм права для вирішення конкретної судової справи, що було б втручанням у здійснення правосуддя судами загальної юрисдикції» (*абзац восьмий пункту 3 мотивувальної частини, Ухвала Конституційного Суду України від 01 червня 1999 року № 20-у/99*) [3];
- «Вищий арбітражний суд України прагне отримати від Конституційного Суду України своєрідну юридичну консультацію, роз'яснення правил і порядку застосування положень, які не узгоджуються з положеннями, сформульованими законодавцем раніше. Вирішення таких питань не належить до повноважень Конституційного Суду України (стаття 14 Закону України «Про Конституційний Суд України»)» (*речення друге, третє пункту 4 мотивувальної частини, Ухвала Конституційного Суду України від 13 квітня 2000 року № 32-у/2000*) [4];
- «Перегляд рішень судів загальної юрисдикції, надання роз'яснень щодо застосування законодавства України відповідно до статті 150 Конституції України та статей 13, 14 Закону України «Про Конституційний Суд України» не належить до повноважень Конституційного Суду України» (*абзац шостий пункту 3 мотивувальної частини, Ухвала Конституційного Суду України від 29 червня 2005 року № 26-у/2005*) [5].

В ухвалі від 31 березня 2010 року № 15-у/2010 Конституційний Суд України деталізував:

- 1) «офіційне тлумачення і застосування правових норм є різними видами юридичної діяльності»;
- 2) «офіційним тлумаченням вважається діяльність компетентного органу державної влади щодо з'ясування і роз'яснення волі законодавця, матеріалізованої в нормі права (усвідомлення та роз'яснення смислу норм права з метою найбільш правильної їх реалізації»;
- 3) «Правозастосовна діяльність полягає в індивідуалізації правових норм щодо конкретних суб'єктів і конкретних випадків, тобто в установленні фактичних обставин справи і підборі правових норм, які відповідають цим обставинам. Пошук та аналіз таких норм з метою їх застосу-

вання до конкретного випадку є складовою правозастосування» (абзац 2 пункту 3 мотивувальної частини, Ухвала Конституційного Суду України від 31 березня 2010 року № 15-у/2010) [6].

З наведеного можна висувати єдність підходів теоретиків (хоча, загалом, палітра не є абсолютно одноманітною) і практиків, що: 1) правозастосовна діяльність не передбачає компоненти офіційного тлумачення; 2) судове тлумачення поширюється на конкретну справу та її сторін (учасників), тобто, не має загальнообов'язкового, безвідносно до інших суб'єктів, значення. У цьому зв'язку казуальне тлумачення виступає як синонім індивідуального. На цьому загострила увагу Ляшенко Р.Д., проаналізувавши доробок Кравчука М. та Скакун О. [7, с. 493].

Одночасно варто звернути увагу, що Конституційним Судом України визначено алгоритм правозастосування: встановлення фактичних обставин справи плюс підбір до них відповідних правових норм.

Новітньою тенденцією є звернення (повернення) до герменевтики як методологічного напрямку у юриспруденції, наприклад [8].

Знаний авторитет у галузі правознавства М. Козюбра в «Практичній філософії права» сформулював постановку проблеми у такий спосіб: «як би майстерно не були сформульовані норми закону чи іншого нормативного акта, вони здебільшого недостатні для ухвалення справедливого і неупередженого правового рішення» [9, с. 363]. Тобто, було продовжено започатковану раніше й оформлену у 2015 р. лінію, коли нормозастосовний, а, особливо, судовий процес більше не розглядався як такий, що «зводиться до підведення під норму ситуації, що розглядається, і виведення з цієї норми рішення за правилами логічного силогізму», а сама ця схема правозастосування була названа «юридіко-позитивістською» [9, с. 363]. Так, зазначалось, абсолютно очевидно, що «норми права мають загальний, абстрактний, неперсоніфікований характер» [10, с. 251], тому наявна потреба наближення їх змісту до цілком конкретних життєвих ситуацій, фактів і персон, щодо/відносно яких така норма права реалізується. На додачу до названої, було сформульовано перелік причин необхідності застосування тлумачення: технічна недосконалість нормативно-правових актів, відсутність термінологічної уніфікації, колізії правових норм і прогалини у законодавстві, формулювання норм з використанням оціночних суджень та вплив норм міжнародного права і правотлумачної практики міжнародних судових органів [10, с. 251].

Визнаними авторитетами процес тлумачення справедливо піднесено до рівня мистецтва й поставлено під сумнів досі поширену серед науковців думку, «що тлумачення юридичних норм – це один із необхідних моментів наукового пізнання права» [9, с. 374].

За такого підходу відпадає потреба в намаганні сформулювати універсальне визначення судового тлумачення, перекладаючи процес на теоретичну модель та використовуючи при цьому в якості класифікаційних критеріїв сутність процесу, стадійність і уповноважених суб'єктів.

Сьогоднішнє бачення є більш рельєфним: процес від надто зарегульованого, а від цього – заскоружлого, набуває ознак творчого, який, однак, має враховувати, мати результатом та/або відповідати таким чинникам:

- внаслідок проведення судового процесу повинно бути ухвалено справедливе та неупереджене правове рішення;
- нормозастосовний характер має творчий характер; вектор й сутнісне наповнення судового процесу задають сторони, але останню крапку при вирішенні спору ставить суддя, роль якого порівнюють з роллю лікаря, «у руках якого – доля людини» [9, с. 369]. Разом із тим, «бездушно-догматичне слідування букві закону – недостойне високого статусу судді» [9, с. 370];
- норма закону не є апіорі сталою, а є динамічним інструментом, «тобто, має йти (якщо хоче зберегти значення норми) у ногу з часом і суспільними відносинами, які постійно змінюються під впливом різноманітних факторів» [9, с. 364]. Варто особливо звернути увагу на цей чинник, оскільки Україна належить до сім'ї романо-германського права, тому наголос робиться саме на нормозастосуванні, а не на творенні права судами. Хоч рішення судів вищих інстанцій справедливо названо допоміжними джерелами права [10, с. 162];
- на судовий процес накладається «суттєвий відбиток позараціональних, психологічних чинників», оскільки «непрофесійність, недоосвіченість й недобросовісність» учасників процесу здатні знівельовати найдосконаліше формулювання норм процесуальних законів [9, с. 365];
- «як процес інтелектуальний тлумачення, принаймні на доктринальному і професійному рівні, не може стояти осторонь науки, причому не тільки юридичної» [9, с. 374]. І, одночасно, «один з основних висновків юридичних герменевтиків полягає у тому, що право не слід зводити до науки, воно більше тяжіє до людської мудрості і мистецтва, ніж до науки» [9, с. 384].

Реалізація наведеного підходу презюмує суддівську мудрість, логіку й професіоналізм. А ще – беззаперечну довіру до суду в силу не тільки його інституціоналізованого статусу, але й гаранта справедливості.

Разом із тим, правозастосовна практика Верховного Суду останнім часом викликає все більше непорозуміння у професійному середовищі юристів, як теоретиків, так і практиків. Для прикладу – полярна й надшвидка зміна правових позицій у справі застосування статей 174 та 309 КПК України.

Відповідно до ст. 170 КПК України [11] відносно майна, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна застосовується його арешт. Відповідно до названої правової норми, арештом майна є тимчасове, до скасування у встановленому цим Кодексом порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування таким майном.

При цьому варто зробити застереження, оскільки його чітко дотримується Верховний Суд у своїй практиці: арешт скасовується у встановленому КПК України порядку, про що двічі зазначено в нормі абз. 1 ч. 1 ст. 170 КПК України (при визначенні поняття «арешт» та окремо, останнім реченням). Назване означає неможливість зняття арешту, накладеного на майно в рамках кримінального провадження, в рамках цивільного або господарського проваджень. Що, з одного боку, є логічним, а з іншого – створює проблеми для добросовісних набувачів такого майна (про що – в рамках огляду реальних кейсів).

Варто розрізнити дві опції стосовно накладення/скасування арешту майна:

1) первісна дія – накладення або відмова у накладенні арешту на майно. Ухвалу у цьому випадку можна, відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України, переглянути в апеляційному порядку (формулювання названої норми є таким: під час досудового розслідування можуть бути оскаржені в апеляційному порядку ухвали слідчого судді про [...] 9) арешт майна або відмову у ньому);

2) похідна дія – звернення до слідчого судді із клопотанням про скасування раніше накладеного арешту. При цьому ухвала суду першої інстанції, якою таке клопотання як задовольняється (арешт скасовується), так і не задовольняється (у скасуванні арешту відмовлено), апеляційному перегляду не підлягає, тому апеляційна скарга на неї, згідно з правилом ч. 4 ст. 399 КПК України підлягає поверненню.

В усьому є логіка, і, можливо, законодавець допустив апеляційний перегляд у першому випадку, оскільки пропуск часу із «фіксацією» майна може мати непоправні наслідки. Випадки недружного переоформлення чужої нерухомості надто чисельні, аби хоч хтось про них не чув. Через це – і строки розгляду, і апеляційний перегляд, аби уникнути помилок та/або корупційної складової.

Втім, якщо застосовувати нові принципи і підходи не тільки до судового тлумачення, а й до відправлення правосуддя взагалі, про що йшлося вище, варто враховувати також необхідність балансу прав гарантованості задоволення цивільного позову в кримінальному процесі/необхідної конфіскації та добросовісних набувачів такого майна (право на мирне володіння майном), і обов'язок більш детального доведення доцільності існування арешту – на тлі досягнутих вже результатів досудового розслідування.

Оскільки ст. 309 КПК України прямо не називає право апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції про скасування /відмови у скасуванні арешту, суди у своїй практиці виходили з його відсутності апріорі. Обґрунтовуючи справедливість цієї практики, суди виходили з такого: статтею 129 Конституції України гарантовано право на апеляційний перегляд справи, а не кожного судового рішення в рамках кримінального провадження. Саме тому Кримінальним процесуальним кодексом й визначено, які саме рішення та у яких випадках можуть бути оскаржені до суду апеляційної інстанції [12].

Надалі практика упродовж короткого часу двічі кардинально, на 180° градусів, змінилась, повернувшись зрештою у попередню точку. Так, ухвалою Верховного Суду від 23 січня 2024 р. у справі 569/19829/21 [13] право апеляційного оскарження було визнано й дуже переконливо обґрунтовано. Позиція ідеологічно (йдеться про момент після закриття провадження у справі, але має застосовуватись імпліцитно) підтверджена постановою Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 квітня 2024 р. у справі № 554/2506/22 [14].

А всього через місяць і п'ять днів постановою Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 травня 2024 р. у справі № 712/191/23 було зафіксовано повернення до первісної позиції [15] про неможливість апеляційного перегляду ухвали суду першої інстанції окремо від вироку.

Така швидка зміна практики дозволяє ставити питання не тільки про якість і підходи до судового тлумачення, але й наскільки така практика відповідає принципу юридичної визначеності.

Ситуація аналізується за декількома напрямками, зокрема: 1) право суду тлумачити процесуальний закон; 2) підставність зміни правових позицій на користь надання дозволу на апеляційний перегляд ухвали суду першої інстанції; 3) підставність і обґрунтованість повернення до попередньої практики не визнання права на апеляційний перегляд.

Щодо першого критерію, Європейський суд з прав людини визнає за національними судами право тлумачення законів: «у країнах, де законодавство кодифіковане, організація судової системи не може бути залишена на розсуд судових органів, хоча це не означає, що суди не мають певної свободи для тлумачення відповідного національного законодавства» (п. 98) [16].

Межі такої «певної свободи» у нас не конкретизуються, і в цьому також присутня своя логіка, оскільки елементи творчості й мудрості напевно сумісні із чіткими загальнообов'язковими приписами.

Відсутня конкретика і в рішеннях Конституційного Суду України. З останнього, розглядаючи питання ставок судового збору, суд зауважив: «підстави та порядок звернення до Верховного Суду як суду касаційної інстанції у цивільних справах задля реалізації права на касаційне оскарження судових рішень, ухвалених судами першої та апеляційної інстанцій, мають бути визначені законом» (абз. 2 п. 4.12 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України, Другий Сенат від 20 січня 2025 р. № 2-р(П)/2025) [17].

Щодо наведеного, варто окремо наголосити, що:

- очевидно, «певна свобода» дає такі національним судам право тлумачити і процесуальний закон, зокрема, шляхом допуску до апеляційного перегляду ухвал, прямо не зазначених у процесуальних кодексах – за відсутності прямої заборони;
- слід розрізняти «підстави та порядок» звернення до Верховного Суду, оскільки таке звернення, зокрема, пов'язане із наявністю спеціальних фільтрів, які перешкоджають у відкритті провадження, з «підставами та порядком» звернення до апеляційного суду: за відповідності формальним критеріям апеляційна інстанція розглядає всі звернення (де передбачено апеляційний перегляд). Питання тільки в тому, окремо ухвала переглядається (як у запропонованому кейсі), одразу після ухвалення, чи разом з вироком;
- за наявності допуску до апеляційного перегляду на підставі тлумачення судової норми аргументація має бути надобґрунтованою й досконалою, аби: 1) відмовити в реалізації вже визнаного права; 2) відповідати критерію «очікуваності»; 3) не суперечити принципу юридичної визначеності.

За другим критерієм, аргументація позиції суду в ухвалі від 23 січня 2024 року у справі № 569/19829/21 вражає логічністю й глибиною (наводиться реферативно, із скороченням та значною мірою цитування):

- вирішуючи питання тлумачення положень ст. 309 КПК України в сукупності з іншими положеннями, які стосуються питання арешту майна, слід виходити із з'ясування змісту, мети і спрямованості обмежень на апеляційне оскарження, враховуючи характер втручання в особисті права і свободи;
- формулюючи п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України, законодавець виходив з істотності наслідків втручання у право мирного володіння майном та іншими фундаментальними правами, тобто, керувався поняттям «справедливої рівноваги» між загальним інтересом суспільства і вимогою захисту фундаментальних прав особи;
- оскільки арешт є триваючим втручанням, тому відсутні підстави застосовувати різні процесуальні інструменти до питання накладення (відмови у накладенні) та скасування (відмови у скасуванні) арешту. Більше того, навіть якщо арешт накладено правильно, подальше його утримання може втратити свою обґрунтованість в результаті зміни важливих обставин або виявлення чи виникнення нових обставин, тому ухвала про накладення арешту з часом потребує більшого контролю;
- суд виходить з того, що при тлумаченні процесуальних норм необхідно враховувати правовий характер спірного рішення, а не ґрунтувати свої висновки лише на його назві;

- суд застосував сутнісний підхід, розуміючи, що ухвали, поіменовані в п. 9 ч. 1 ст. 309 КПК України, та ухвали, що стосуються подальшої долі арештованого майна – скасування (відмови у скасуванні) арешту, мають один і той самий наслідок: звільнення/не звільнення майна з-під арешту;

- одночасно суд взяв до уваги рішення Конституційного Суду України, які, хоча й стосуються різних юрисдикцій, але розглядають по суті схоже питання: ґрунтувати тлумачення закону на формальному розрізненні назв процесуальних рішень або на з'ясуванні по суті правових питань, поставлених перед судом;

- а з-поміж інших, таким питанням є через застосування інструменту апеляційного перегляду «гарантувати «ефективну реалізацію права на судовий захист» і «можливість відновлювати порушені права і свободи особи та максимально запобігали негативним наслідкам можливої помилки суду першої інстанції»;

- судом зроблено висновок: «таким чином, КСУ тут визначив, що, виходячи із засад і завдань судочинства, можливість оскарження всіх видів рішень, що стосуються одного питання, імпліцитно міститься у відповідному положенні закону, навіть якщо не всі з них поіменовані у відповідному положенні закону» [13].

Збіжна позиція Верховного Суду (постанова від 15 квітня 2024 року у справі № 554/2506/22) не менш обґрунтована, з нею варто додатково ознайомитися. Втім, з огляду на обсяг статті, з неї наводиться лише малий фрагмент, оскільки Верховний Суд окремо зробив «висновок щодо застосування норм, передбачених ст. 309, ч. 4 ст. 399 КПК, у їх взаємозв'язку із приписами статей 170-174 КПК: ухвала слідчого судді про скасування арешту майна або відмову у його скасуванні, постановлена після закриття кримінального провадження, не передбачена кримінальними процесуальними нормами, тому суд апеляційної інстанції не вправі відмовити в перевірці законності такого рішення, посилаючись на приписи ч. 4 ст. 399 та ст. 309 КПК» [14].

За третім критерієм: підставою відступу від попереднього відступу від правової позиції. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 травня 2024 р. у справі № 712/191/23, провадження № 51-3208 кмо 23 [15] аргументацію має більш догматичну й менш творчу:

- підстави для перегляду – різне застосування правових норм ст.ст. 174, 309 КПК України та необхідність «забезпечення додержання принципу правової (юридичної) визначеності» – автори використали прийом прямого цитування, аби не солідаризуватись із наведеними поняттями та визнанням їх рівнозначними;

- «право на справедливий суд, одним із аспектів якого є право на доступ до суду, не є абсолютним і може підлягати обмеженням, накладення яких дозволено за змістом щодо умов прийнятності скарги»;

- необхідно застосовувати принцип пропорційності: «обмеження прав і свобод людини і громадянина є допустимим виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним»;

- відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України передбачено забезпечення права на апеляційний перегляд справи, а у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення;

- зазначений підхід не позбавляє доступу до суду, оскільки не обмежується кількістю разів для звернення до слідчого судді з клопотанням про скасування арешту.

З наведеного можна зробити висновки (стосуються різних аспектів справи):

1) застосування інструменту арешту в кримінальному провадженні здатне захищати різнопланні інтереси, тому для досягнення питання справедливості важливо враховувати всі аспекти у кожній конкретній справі. Одночасно слід погодитися з аргументацією, що за умови «триваючого втручання [у право мирного володіння майном]» необхідний більш прискіпливий контроль. Тим більше, що: 1) власник майна часто не є учасником провадження; 2) йдеться не про аргумент на користь однієї зі сторін, а про введення додаткового механізму перевірки доцільності продовження втручання через деякий час після його здійснення;

2) складно постанову Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 травня 2024 р. вважати правовим актом, оскільки її аргументація не спростовує попередню позицію і не відповідає критерію «очікуваності». Хоча законним – повною мірою. При цьому аргументація за повернення до старої позиції виглядає набагато скромніше, та ще й супроводжується

окремою думкою про повну з нею незгоду: «вважаємо, що позиція про неможливість апеляційного оскарження означених ухвал слідчого судді з посиланням лише на назву, а не на суть судових рішень, не є переконливою» [18];

3) право апеляційного перегляду за ефективністю не дорівнює праву повторного звернення до суду з аналогічним клопотанням. Так, в Єдиному державному реєстрі за кримінальним провадженням № 12017100090001176 від 02 лютого 2017 р. за контекстним пошуком знаходиться 41 документ, і всі – про відмову у задоволенні клопотання про скасування арешту. Навіть, якщо припустити множинність суб'єктів звернення, картина є вражаючою. Ще й аргументація для відмови, м'яко кажучи, непереконалива. Якщо залишити осторонь цитування норм КПК України, фіксації окремих питань, пов'язаних з рухом кримінального провадження, залишається конструкція: слідчий суддя при накладенні арешту правильно визнав квартири речовими доказами й застосував до них арешт. Як приклад: «наведене свідчить, що на цьому етапі кримінального провадження потреби досудового розслідування виправдовують таке втручання у права та інтереси володільця майна ОСОБА_3, оскільки невжиття даних заходів забезпечення кримінального провадження у вигляді арешту майна призведе до його втрати, перетворення або іншої передачі майна, а слідчий суддя на даній стадії не вправі вирішувати ті питання, які повинен вирішувати суд при розгляді кримінального провадження по суті, тобто не вправі оцінювати докази з точки зору їх достатності і допустимості для встановлення вини чи її відсутності у фізичної або юридичної особи за вчинення злочину, а лише зобов'язаний на підставі розумної оцінки сукупності отриманих доказів визначити можливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження, одним із яких і є накладення арешту на майно» [19];

4) апеляційний перегляд, при зміні позиції Верховним Судом, став неможливим [20];

5) провадження, очевидно, фактове, і строками ніхто не переймається. Заявивши віндикаційний позов по одному з епізодів і отримавши відмову [21], органи досудового розслідування неспішно захищають інтереси потерпілих, але не власників майна. І така практична ситуація є як непередбачуваною, так далекою від балансу прав.

Висновки. *Ab abusu ad usum non valet consequential.* Якщо дещо універсалізувати й видозмінити цей принцип римського права, то його можна застосувати до аналізованої ситуації: помилки через надмірне привнесення в процес правозастосування творчого начала не є і не може бути підставою для відмови від нових (по факту – забутих) підходів до розуміння судового тлумачення як майстерного й віртуозного.

Разом із тим, сучасний стан аналізованого у статті «новаторського» правозастосовного підходу зводить нанівець передбачуваність як складову принципу юридичної визначеності. У цьому сенсі «бездушно-догматичне слідування букві закону» має більш визначені, хоч і зі знаком «мінус», результати.

Статус судових органів у правовій державі й дещо різні вектори розвитку правозастосування і науки не дозволяють де факто надмірно захоплюватись його критикою. Втім, негативні наслідки від подібної судової практики мають бути подолані, і аргументований та змістовний контроль може бути одним із шляхів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Палешник С.І. Судове тлумачення норм права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Вип. 23. Частина 1. Том 1, 2013. С. 73–76.
2. Білозьоров Є.В., Кривицький Ю.В. Казуальне тлумачення норм права: теоретичні та практичні аспекти розуміння. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 207–215.
3. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за зверненням Голови Вищого арбітражного суду України щодо офіційного тлумачення частини другої статті 2 Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про систему оподаткування» від 01 червня 1999 року № 20-у/99. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/20-u/99.pdf> (дата звернення 28.12.2024 р.).
4. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 25 Закону України «Про Державний бюджет

- України на 1997 рік» від 13 квітня 2000 року № 32-у/2000. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/847> (дата звернення 28.12.2024 р.).
5. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційними зверненнями Горбаченка Віктора Петровича та Горбаченко Валентини Василівни щодо офіційного тлумачення положень частини сьомої статті 248-6 Цивільного процесуального кодексу України, частини другої статті 118 Земельного кодексу України, статті 15 Закону України «Про звернення громадян» від 29 червня 2005 року № 26-у/2005. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/26-u_2005.pdf (дата звернення 30.12.2024 р.).
 6. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Кіровської міської ради Донецької області щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, частин першої, другої статті 143 Конституції України, частини першої статті 10, частини першої статті 11, підпункту 2 пункту «а» статті 28 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», частини третьої статті 31 Закону України «Про житлово-комунальні послуги», абзацу сьомого статті 13, частини третьої статті 20 Закону України «Про теплопостачання», пункту 7 статті 18 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» від 31 березня 2010 року № 15-у/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1315> (дата звернення 28.01.2025 р.).
 7. Ляшенко Р.Д. Казуальне судове тлумачення: поняття та принципи. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 492-498.
 8. Балинська О.М. Проблеми тлумачення правових норм : посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.
 9. Козюбра М.І. Практична філософія права: *Монографія*. К.: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
 10. Загальна теорія права: *Підручник* / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
 11. Кримінальний процесуальний кодекс *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88 (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 28.01.2025 р.).
 12. Ухвала Верховного Суду від 19 лютого 2019 р. у справі № 569/17036/18, провадження № 51-598кмо19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79957677> (дата звернення 30.01.2025 р.).
 13. Ухвала Верховного Суду від 23 січня 2024 р. у справі 569/19829/21, провадження 51-1344км22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116607268> (дата звернення 30.01.2025 р.).
 14. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 квітня 2024 р. у справі № 554/2506/22, провадження № 51-4350кмо23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118558563> (дата звернення 30.01.2025 р.).
 15. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 травня 2024 р. у справі № 712/191/23, провадження № 51-3208 кмо 23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119535382> (дата звернення 30.01.2025 р.).
 16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Коем та інші проти Бельгії» від 18 жовтня 2000 р. (Заяви №№ 32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96, 33210/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-59194%22%7D> (дата звернення 07.02.2025 р.).
 17. Рішення Конституційного Суду України, Другий Сенат у справі за конституційною скаргою Конторського Петра Федоровича щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту 7 пункту 1 частини другої статті 4, частини першої статті 8 Закону України «Про судовий збір» (щодо доступу до суду касаційної інстанції у цивільному судочинстві) від 20 січня 2025 р. № 2-п(II)/2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-25#Text> (дата звернення 30.01.2025 р.).
 18. Окрема думка до постанови об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 20 травня 2024 року у справі № 712/191/23 (провадження № 51-3208кмо23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119842025> (дата звернення 08.01.2025 р.).
 19. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 20 серпня 2024 р. у справі № 760/17652/24, провадження № 1-кс/760/7638/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121728695> (дата звернення 30.01.2025 р.).

20. Ухвала Київського апеляційного суду від 03 жовтня 2024 р. у справі № 760/17652/24, провадження № 11-сс/824/5858/2024. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122065354> (дата звернення 10.01.2025 р.).
21. Постанова Верховного Суду від 22 лютого 2023 р. у справі № 760/3709/18, провадження № 61-11880св20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109211334> (дата звернення 31.01.2025 р.).

UDC 340.13:349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.5>

DIRECTIONS FOR IMPROVING SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN UKRAINE: MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH

Honcharov A.V.,

*Candidate of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of
Intellectual Property and Private Law
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
ORCID: 0000-0002-2430-2789
e-mail: goncharov-82@ukr.net*

Honcharov M.V.,

*Doctor of Philosophy
ORCID: 0000-0003-4452-1652
e-mail: goncharovnik@ukr.net*

Honcharov A.V., Honcharov M.V. Directions for improving social protection of the population in Ukraine: main directions of scientific research.

The article considers the directions of improving social protection of the population in Ukraine and the main directions of scientific research. An analysis and generalization of scientific works on the issues of social protection of the population are carried out.

Attention is focused on the need to study the historical experience of legislation on social protection of the population with the aim of its further use and improvement of modern legislation in this area.

Social protection of the population is one of the defining areas of the state's social policy, the implementation of its social function. Even with the traditional nature of the issues of social protection for sectoral legal sciences, a significant number of general theoretical aspects related to the essence of social protection require careful rethinking and further constructive coverage. Social protection law is developing on the basis of new concepts and principles. Its scope includes new social relations that were not previously included in the area of legal regulation. Since Ukraine gained independence until today, perhaps no other branch of law has undergone such radical changes.

It was found that the definition of social protection as a set of interacting social and state measures of a legal, financial, economic, organizational nature, aimed at protecting the population from negative manifestations of social risks and creating prerequisites for the comprehensive implementation of social rights and freedoms of man and citizen.

It was noted that social protection is associated with the social policy of the state, which is implemented in the interests of the main social groups of the population. Therefore, social policy is understood as the purposeful activity of clearly defined subjects, primarily the state, aimed at regulating social relations, social needs and interests of various groups of the population, related to ensuring their well-being and personal development.

The imperfection of legislative mechanisms leads to a decrease in the economic activity of the population and the consolidation of dependent moods in society. In modern conditions in Ukraine, the problems of social protection are among the most urgent.

The study of some aspects of the development of legislation in the field of social protection of the population of Ukraine is important for the successful resolution of urgent problems related to the improvement of current legislation, law-making and law enforcement activities.

Key words: social protection, state social policy, social insurance, social security, social assistance.

Гончаров А.В., Гончаров М.В. Напрями вдосконалення соціального захисту населення в Україні: основні напрями наукових досліджень.

У статті розглянуто напрями вдосконалення соціального захисту населення в Україні та основні напрями наукових досліджень. Здійснено аналіз та узагальнення наукових праць з проблематики соціального захисту населення.

Акцентовано увагу на необхідності дослідження історичного досвіду законодавства про соціальний захист населення з метою його подальшого використання та удосконалення сучасного законодавства в даній сфері.

Соціальний захист населення є одним із визначальних напрямів соціальної політики держави, реалізації її соціальної функції. Навіть за традиційності проблематики соціального захисту для галузевих юридичних наук, значна кількість загальнотеоретичних аспектів, що стосуються сутності соціального захисту, потребує ретельного переосмислення та подальшого конструктивного висвітлення. Право соціального захисту розвивається на основі нових концепцій і принципів. До його сфери включаються нові суспільні відносини, що раніше не входили до зони правового регулювання. За час від набуття Україною незалежності до сьогодні, мабуть, ніяка інша галузь права не зазнала таких кардинальних змін.

Виявлено, що дефініцію соціального захисту як сукупності взаємодіючих суспільно-державних заходів юридичного, фінансово-економічного, організаційного характеру, скерованих на захист населення від негативних проявів соціальних ризиків і створення передумов для всебічної реалізації соціальних прав і свобод людини та громадянина.

Відзначено, що соціальний захист пов'язаний з соціальною політикою держави, яка реалізується в інтересах основних соціальних груп населення. Тому під соціальною політикою розуміється цілеспрямована діяльність чітко визначених суб'єктів, перш за все держави, спрямована на впорядкування соціальних відносин, соціальних потреб та інтересів різних груп населення, пов'язаних із забезпеченням їх добробуту та особистим розвитком.

Недосконалість законодавчих механізмів призводить до зниження економічної активності населення та закріплення утриманських настроїв у суспільстві. В сучасних умовах в Україні проблеми соціального захисту належать до найбільш актуальних.

Вивчення деяких аспектів розвитку законодавства у сфері соціального захисту населення України має важливе значення для успішного вирішення нагальних проблем, пов'язаних з удосконаленням чинного законодавства, правотворчої та правозастосовної діяльності.

Ключові слова: соціальний захист, соціальна політика держави, соціальне страхування, соціальне забезпечення, соціальна допомога.

Problem statement. According to the Constitution of Ukraine, our country is a social state. Every person has the right to social protection, but the essence of the guarantees of the right to social protection are the conditions created by the state for the implementation of the right to social protection.

Social protection of the population is one of the defining directions of the state's social policy, the implementation of its social function. Even with the traditional nature of the issue of social protection for sectoral legal sciences, a significant number of general theoretical aspects related to the essence of social protection require careful rethinking and further constructive coverage. In this regard, the study of human rights to social protection in the context of modern social transformations is important for the successful resolution of urgent problems related to the improvement of current legislation, law-making and law-enforcement activities. After all, the level of social protection of the population is an indicator of the quality of life of society, the level of development of the state as a guarantor of human and citizen rights and freedoms.

The state of development of the problem. Many scientists and researchers have paid attention to the study of this issue: V.B. Averyanov, O.G. Chutcheva, E.E. Machulska, I.M. Syrota, V.K. Kolpakov, N.B. Bolotina, O.Yu. Ermolovska, I.S. Yaroshenko and others.

Purpose of the study. The purpose of this work is to study the directions of improving social protection of the population in Ukraine and the main directions of scientific research.

Presentation of the main material. Social protection is a necessary element of the functioning of any developed state. For many years in Ukraine, as in other countries of the world, issues regarding the essence of standards and mechanisms for achieving a high level of social protection of the population have been actively discussed.

The concept of «social protection of the population» is not new and has its own history of development. Since the end of the XVIII century in Europe and Russia, a state-administrative system of social care has begun to form (institutional formation of the assistance system, formation of a legal framework, administrative management, including territorial structures, partial financing of social assistance by the state).

The first elements of social protection appeared in Germany at the end of the XIX th century, when the state began to allocate funds for various social programs. The transition of social functions of society to the state began. The term «social security» was first used in the Social Security Act of the United States of America (hereinafter - the USA) in 1935, which defined a new stage in the development of this country, introducing the institution of compulsory insurance in the event of old age, death, disability and unemployment. Soon this term began to be widely used in many countries of the world to denote the essence of the problem of organizing national systems of assistance to the disabled and elderly citizens [1, p. 35].

Due to the multifaceted nature of the phenomenon covered by the concept of «social security», the problematic issues associated with it are in the field of view of representatives of various social sciences, namely: philosophers, economists, lawyers, political scientists and sociologists.

Thus, Ya.I. Pasko in his dissertation for the degree of Doctor of Philosophy notes that the modern meaning of the concept of a social state is reduced to an institution of social integration, capable of meeting the criteria of socio-cultural recognition of various social groups, social justice, efficiency and common good. Only a state that meets these criteria can be considered democratic and legal, sensitive to the social protection of various social groups of the population [2, p. 19].

Representatives of economic science, in particular T.P. Kosova and I.V. Basantsov, classify social protection as a category of distributional relations, in the process of which, at the expense of a part of the national income, public funds of funds are formed and used for material support and service of individual citizens [3, pp. 27-28]. O.Yu. Ermolovskaya in the context of studying the stabilization of the living standards of the population in the conditions of a transformational economy understands social protection as a system of relations between the individual and society in the direction of resolving the contradictions between negative social consequences and the formation of a market organization of production and the real possibilities of a person to adapt to them [4, p. 13]. A somewhat different point of view is expressed by I.K. Khomyak, who interprets social protection as a set of measures that protect against economic and social degradation due to the economic crisis, income decline, illness, occupational disease, aging, unemployment, and environmental threats [5, p. 8].

In accordance with the position of O.I. Antonenko, formed in the process of studying the system of social protection of the population of the region, social protection is a system of legally established economic, social, legal guarantees and measures to protect the population from social risks, taking into account the fact that the subjects of social protection are the state, private and non-state non-commercial sectors of the economy [6, p. 6]. At the same time, another representative of economic science R.Y. Kunitsky, comprehending the social protection of the population in the conditions of transition to a market economy, concludes that social protection is the corresponding guarantees and a range of obligations of society to a person, any social group to ensure an adequate standard of living [7, p. 11]. According to V.A. Makarenko, social protection is a set of institutional formations and social practices aimed at ensuring the satisfaction of people's needs for social assistance and protection by observing the most important social rights and achieving the accepted standard of living of citizens. The essence of social protection is to ensure a certain integrity of the managerial influences of the authorities and the spontaneous actions of various forces, caused by the need to create a non-conflict social space for the implementation of the basic needs and interests of members of society [8, pp. 8-9].

Representative of the state administration Yu.M. Bondarenko claims that social protection of the population is a solidary, state-regional, multifunctional system of supporting the well-being of the population at a level not lower than the current standards and regulations, which prevents the accumulation of social deficits in order to achieve social stability based on the use of mechanisms of legislative, economic, informational and organizational and programmatic support. According to the scientist, this system covers social insurance, state security and the provision of social benefits and services to certain categories of the population at the expense of the state budget, social assistance and social support for disabled citizens at the expense of the state and local budgets.

Currently, Ukraine is experiencing a period of its formation as a democratic and legal state, the foundation for building a social state is being laid. The latter should create conditions for providing

citizens with work, redistribute income, provide the population with a subsistence minimum through the state budget, promote the formation of the middle class, protect wage labor, take care of education, culture, family, health care, improve social security, etc. [9, p. 126].

One of the social rights that the state guarantees and must ensure is the right to social protection. The concept of «social protection» in our country began to be widely used only at the stage of transition to market relations. It replaced the concept of «social security», which was used in the Soviet economy, characterizing a specific organizational and legal form of social protection, which was carried out directly by the state.

A characteristic feature of the current state of the legal system of Ukraine is that it is constantly being updated, experiencing complex processes and conditions of democratic transformation. With the change in political orientations and prospects of state and political life, legal perspectives and values have changed accordingly, which forced the authorities and society as a whole to embark on the path of reforms, creative searches and hopes.

It is necessary to state that Ukraine has once again found itself at a historical crossroads. We are talking about a choice on which the further fate of the Ukrainian people depends: either to continue the disorderly movement, political confrontation, enrichment of some at the expense of impoverishment of others, the consequences of which are the loss of human, scientific, technical and humanitarian potential, fragmentation and disintegration, or to consolidate society and authorities, form an effective model of social protection of the population and work together to achieve the set goals.

In general, the formation of market relations in Ukraine is accompanied by a significant aggravation of social issues [10, p. 31].

The specifics of the modern Ukrainian state are the remnants of the administrative system, its high level of corruption and the lack of a civil society that should balance the power of the state apparatus and control its activities. This leads to the urgent need to establish trusting relations between the state, business and the public, to delimit and clearly fix the responsibilities of these subjects.

The goals and objectives of the interaction between the state and society must be clearly formulated, defined in time, measurable, understandable to society and supported by it. Failure to meet these conditions will doom any attempts to modernize the mechanisms of social protection of the population to failure.

The state is responsible for determining social protection strategies, in particular regarding income, the labor market, the formation and realization of human potential, social stratification and integration of society, and the development of civil society. The implementation of these strategies involves the formation of adequate mechanisms, including:

- primary and secondary redistribution of income;
- establishing and ensuring social standards and state guarantees;
- making investments in human development, primarily by ensuring access to quality educational, medical and social services to all segments of the population;
- supporting the financial capacity of the system of mandatory state social insurance;
- regulating social and labor relations.

From the above, it follows that the proper fulfillment of social obligations by the state requires:

- transformation of existing inter-budgetary relations in order to financially support social powers delegated to local self-government bodies;
- involving civil society actors in decision-making, their implementation and control;
- promoting public-legal partnership at all levels, etc.

Control over the implementation of developed social development strategies should belong to civil society.

As noted above, currently the law on social protection is developing on the basis of new concepts and principles. Its scope includes new social relations that were not previously included in the area of legal regulation. In the period from Ukraine's independence to the present day, perhaps, no other branch of law has undergone such radical changes.

At the same time, during the reform of the field of social security law and its gradual transformation into the law of social protection, problems of a specifically legal nature have arisen.

First, there is still no systematic codified act that would determine the general principles of legal regulation of relations regarding social protection. The definition at the legislative level of the principles of unity and differentiation, primarily uniform criteria and methods of differentiation in the field of

social protection, is of practical importance. Applying the concept of «social protection», the subject of lawmaking, not being bound by the principles of the general system, establishes at its own discretion its different content and scope for different subjects. At the same time, the criteria of unity and differentiation are not defined at the level of general law, but are established arbitrarily in each new regulatory legal act. Therefore, such different legal regulation objectively violates the principle of equality of human and citizen rights established by the Constitution of Ukraine and generally recognized international acts.

Secondly, there is an oversaturation, confusion and complexity of the regulatory material. Legislation in the field of social protection is a huge legal conglomerate, in which the «old» and «new» are closely intertwined. In particular, in the field of pension provision alone, along with the Law of Ukraine «On Compulsory State Pension Insurance», about 20 more laws are in force, and the provision of pension benefits is regulated by more than 40 regulatory legal acts, although in reality most of them are not implemented. There are known cases when a new mechanism for providing social assistance is introduced, but the legal norms of the accompanying by-laws are not canceled, changes to which are not made for a long time, which directly affects the state of implementation of citizens' rights.

Thirdly, the regulatory and legal terminology in the field of social protection of the population remains unclear and inconsistent. The legislative acts use the terms «social protection», «additional social protection», «special social protection», «special protection», «social security», «social assistance», etc., while there are no attempts to reconcile these concepts with each other [10, pp. 36-37].

The imperfection of legislative mechanisms leads to a decrease in the economic activity of the population and the consolidation of dependent sentiments in society.

Summarizing the above, it seems possible to summarize that in modern conditions in Ukraine, the problems of social protection are among the most urgent.

Conclusions. Thus, a difficult situation has arisen in Ukraine in the field of social protection of the population, the solution of which requires the application of immediate measures to optimize the state's social policy by introducing innovative social technologies, using alternative sources of provision and financing of social services, applying a comprehensive system of social ordering, improving modern legislation in this area, etc.

REFERENCES:

1. Floreskul N. The system of social protection of the population as a factor in the formation of a social state. *Bulletin of KNTEU*. 2009. №. 2. P. 34–46.
2. Pasko Ya. I. The social state: theoretical implications and historical versions: dissertation ... Doctor of Philosophy: 09.00.03. Kyiv, 2008. 405 p.
3. Kosova T.P., Basantsov T.P. The essence and criteria for the effectiveness of the social protection system. *Finance of Ukraine*. 2000. №. 8. P. 26–30.
4. Ermolovska O.Yu. Social protection as a factor in stabilizing the standard of living of the population in the conditions of a transformational economy: author's abstract of dissertation ... Candidate of Economic Sciences: 08.09.03. Kharkiv, 1996. 23 p.
5. Chutcheva O.G. Legal regulation of social protection of citizens of Ukraine: abstract of dissertation ... candidate of law sciences: 12.00.05. Kharkiv, 2003. 18 p.
6. Antonenko O.I. Development of the system of social protection of the population of the region: abstract of dissertation ... candidate of economics sciences: 08.09.01. Odesa, 2006. 23 p.
7. Kunytskyi R.Y. Social protection of the population in the conditions of transition to a market economy: abstract of dissertation ... candidate of economics sciences: 08.00.01. Lviv, 1995. 26 p.
8. Makarenko V.A. Social protection of the population: problems and development trends: abstract of dissertation ... candidate of social sciences: 22.00.04. Kharkiv, 2005. 21 p.
9. Honcharov A.V. The concept of social protection. *Entrepreneurship, economy and law*. 2009. № 10. P. 126–129.
10. Bolotina N.B. The law of social protection of Ukraine: a textbook. 2nd ed. Kyiv: Knowledge. 2008. 663 p.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.6>

АВТОНОМНІ ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДАЛЕКОСХІДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ЯК ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У ЇЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ

Гуменюк В.В.,
*кандидат юридичних наук,
міжнародний викладач/старший дослідник, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ЗВО «Університет економіки та права «КРОК»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8562-4389
Web of Science ResearcherID: GPK-5326-2022
e-mail: HumeniukVV@krok.edu.ua*

Гуменюк В.В. Автономні органи управління Української Далекосхідної Республіки як органи державної влади у її державотворенні.

У 1917-1922 роках на території Далекого Сходу, в регіоні, відомому як Зелений Клин, українці, що переселилися туди, активно боролися за свої національні права та самовизначення. У зазначеному контексті виникла Українська Далекосхідна Республіка, яка прагнула до власної автономії та незалежності. Відтак необхідно здійснити комплексний аналіз автономних органів управління Української Далекосхідної Республіки як органів державної влади у її державотворенні. У ході дослідження було встановлено, що автономні органи управління Української Далекосхідної Республіки відігравали важливу роль у державотворенні. Вони забезпечували функціонування Української Далекосхідної Республіки як автономного утворення, сприяли розвитку української культури та освіти, а також захищали національні права українців на Далекому Сході. Під впливом прикладу виниклих після Лютневої революції 1917 року Української Центральної Ради у місті Києві з'явилася ідея створення Української Далекосхідної Ради. В умовах посилення політичної кризи в далекосхідному регіоні, занепаду українського громадського життя та зростання більшовицької загрози, практично всі українські організації, що існували на Далекому Сході, були ліквідовані в листопаді 1922 року після встановлення на вказаній території радянської влади, а їхні керівники та активісти зазнали арештів, а майно конфісковано, що є наслідком Читинського процесу (комплексом репресивних заходів радянської комуністичної влади, метою яких було придушення українського національного руху на Далекому Сході, здійснений з 5 по 13 січня 1924 року щодо затриманих у 1922 році українських активістів та провідних діячів українського далекосхідного руху). Українські національні організації являли собою струнку систему органів національного самоврядування українського населення Далекого Сходу, які мали суспільно-адміністративний характер, а їх створення – реалізація принципу національно-культурної автономії, який одержав законодавче оформлення тільки в Українській Далекосхідній Республіці.

Ключові слова: Національне державотворення, конституціоналізм, Український Далекий Схід, територія, функції, інституції, громадянське суспільство, державно-правова основа, нормативно-правові акти, законодавча діяльність.

Gumenyuk V.V. Autonomous government agencies autonomous government bodies of the Ukrainian Far Eastern Republic as state authority bodies in its state formation

In 1917-1922, in the Far East region known as the Green Wedge, Ukrainians who had migrated there actively fought for their national rights and self-determination. In this context, the Ukrainian Far Eastern Republic emerged, striving for its own autonomy and independence. Therefore, it is necessary to conduct a comprehensive analysis of the autonomous governing bodies of the Ukrainian Far Eastern Republic as organs of state power in its state-building. The study found that the autonomous governing bodies of the

Ukrainian Far Eastern Republic played an important role in state-building. They ensured the functioning of the Ukrainian Far Eastern Republic as an autonomous entity, contributed to the development of Ukrainian culture and education, and protected the national rights of Ukrainians in the Far East. Inspired by the example of the Ukrainian Central Rada, which emerged in Kyiv after the February Revolution of 1917, the idea of creating a Ukrainian Far Eastern Council arose. In the context of the escalating political crisis in the Far Eastern region, the decline of Ukrainian social life, and the growing Bolshevik threat, virtually all Ukrainian organizations that existed in the Far East were liquidated in November 1922 after the establishment of Soviet power in the area, and their leaders and activists were arrested, and their property was confiscated, which is a consequence of the Chita Process (a set of repressive measures by the Soviet communist authorities aimed at suppressing the Ukrainian national movement in the Far East, carried out from January 5 to 13, 1924, against Ukrainian activists and leading figures of the Ukrainian Far Eastern movement detained in 1922). Ukrainian national organizations constituted a well-structured system of bodies of national self-government of the Ukrainian population of the Far East, which had a socio-administrative character, and their creation was the implementation of the principle of national-cultural autonomy, which was legally formalized only in the Ukrainian Far Eastern Republic.

Key words: National state-building, constitutionalism, Ukrainian Far East, territory, functions, institutions, civil society, state-legal basis, normative-legal acts, legislative activity.

Постановка проблеми. Враховуючи події, які відбулися з 2014 року, а саме: анексія Автономної Республіки Крим, військове вторгнення на Східну Україну, а також повномасштабне військове вторгнення 24 лютого 2022 року на Україну, проблемою є ознаки російських експансіоністських амбіцій та імперіалістичної політики. Відтак необхідно актуалізувати дослідження та висвітлення питання державотворення Української нації минулого століття, який наразі стає на захист демократичних цінностей, європейського шляху розвитку, територіальної цілісності та державного суверенітету України.

Метою роботи є уточнення відомих раніш, але недостатньо досліджених, виявлення нових фактів, поглиблення вивчення знань про Зелений Клин, аналіз реального стану предмета дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню знань про Зелений Клин та феномен українського національного руху, що існував на Далекому Сході у 1917-1922 роках та став результатом національної самоорганізації місцевого українського населення, у своїх наукових публікаціях приділяли увагу українські на зарубіжні науковці: І. Багрянний, Ф.Ф. Буссе, П. Беркут, В. Кубійович, В. Кабузан, А.А. Кауфман, В.С. Ілліч-Світич, О. Мицюк, І.І. Шимонович, І. Світ, Т. Олесіюк, А.А. Попок, Ф. Заставний, В. Чорномаз, М. Новицький, І. Нам, П.Ф. Унтербергер, А.А. Меньшиков, М. Марунчак, Т. Француз-Яковець та інші.

Виклад основного матеріалу. Для Українського народу Лютнева революція 1917 року стала національною революцією та дала прогресивний поштовх розвитку українського національного руху. Передумовою стимулювання процесів національної самоорганізації слугувало падіння існуючих при царизмі численних національних заборон і обмежень. Під впливом прикладу виниклих після Лютневої революції 1917 року Української Центральної Ради у місті Києві, Української Національної Ради у місті петрограді (сучасна назва – місто Санкт-Петербург) безсумнівно з'явилася ідея створення Далекосхідної Української Ради. Крім того, оскільки на перших з'їздах української громадськості йшлося про необхідність створення центральних національних органів на Далекому Сході, 11-14 червня 1917 року у місті Микільську-Усурійському відбувся I Всеукраїнський з'їзд Далекого Сходу, яким передбачалось розглянути питання про заснування Далекосхідної Української Ради як центрального адміністративного, політичного та громадського органу для українців, які проживали на території Далекого Сходу.

На вказаному з'їзді передбачалося розробити проєкт Статуту Далекосхідної Української Ради, яка повинна була об'єднати в собі всі громади, просвіти, клуби, товариства, спілки та інші українські організації, які працюють на підставі національного відродження українського населення у всіх сферах його життя на Далекому Сході. Практичне втілення ідеї створення Далекосхідної Української Ради пов'язане з рішеннями III Українського Далекосхідного з'їзду, що відбувся у квітні 1918 року, та IV Українського Далекосхідного з'їзду, що відбувся 25 жовтня – 1 листопада 1918 року. Представники Українських Окружних Рад, що створювалися, періодично з'їжджаються на свої наради, повинні були утворювати Українську Далекосхідну Крайову Раду (постанова

III Українського Далекосхідного з'їзду), що стала вищим представницьким органом українського населення на Далекому Сході, та перший тимчасовий склад та Статут якої обрано та затверджено вже на IV Українському Далекосхідному з'їзді. Покликання Української Далекосхідної Крайової Ради було здійснення керівництвом діяльністю Українських Окружних Рад, піднесення освітнього та культурного рівня та матеріального добробуту серед населення, крайових українських організацій, піклуючись про поширення національної та політичної свідомості, а також про захист інтересів українського населення на Далекому Сході перед крайовою та місцевою влади [1].

У травні 1919 року у місті Владивостоці відбулася друга сесія Української Далекосхідної Крайової Ради, якою прийнята Конституція українства Далекого Сходу (Української Далекосхідної Республіки), де закріплено статус та основні принципи діяльності Української Далекосхідної Крайової Ради, яка у своїй діяльності спиралася на право кожного народу на самовизначення та покликана була керуватися принципами повного народоправства. Так, згідно з зазначеною Конституцією Українська Далекосхідна Крайова Рада – вищий автономний орган українців Далекого Сходу та вищий виборний орган самоврядування українського населення з усіх питань національно-суспільного життя, а саме – керівного, законодавчого та роз'яснюючого характеру. Українська Далекосхідна Крайова Рада повинна була складатися з представників, обраних населенням у виборчих округах з дотриманням принципів демократії та із забезпеченням представництва від усіх округ при пропорції: 1 представник від 1000 виборців. Але на практиці цей принцип реалізувати не вдалося і, фактично, у період, що розглядається, вона складалася з представників українського населення округів (областей, повітів), обраних на Окружних з'їздах у кількості від 1 до 3-х осіб. Рада мала двічі на рік збиратися на свої сесії, а у разі виникнення питань надзвичайного значення – скликати засідання надзвичайної сесії [2].

Водночас за період існування Української Далекосхідної Крайової Ради з листопада 1918 року по листопад 1922 року відбулися три її сесії, які пройшли у місті Владивостоці. Перша сесія Української Далекосхідної Крайової Ради розпочала свою роботу відразу після закінчення IV-го Українського Далекосхідного з'їзду на початку листопада 1918 року. У цій сесії взяли участь представники лише Владивостоцької, Іманської та Маньчжурської округ. Першочергову увагу на ній було приділено питанню організації на Далекому Сході українських військових формувань та створення крайового українського економічного органу (українського банку) [1, с. 139, 140]. Друга сесія Української Далекосхідної Крайової Ради працювала у місті Владивостоці 27-31 травня 1919 року. Це була перша повна сесія Крайової Ради, на якій були присутні делегати майже від усіх українських Окружних Рад – Владивостоцької, Маньчжурської, Микільськ-Усурійської, Забайкальської, Іманської, Свободненської та Хабаровської. Головним питанням цієї сесії стало затвердження Конституції України Далекого Сходу (Української Далекосхідної Республіки). Сесія заслухала і 30 травня 1919 року затвердила проєкт Конституції національно-культурної автономії українців на Далекому Сході, якою визначався і статус Української Далекосхідної Крайової Ради [1, с. 141, 142]. Третя сесія Української Далекосхідної Крайової Ради відбулася у місті Владивостоці 14-21 листопада 1920 року. Одним із головних питань, що розглядалися на ній, було питання про вибори до Установчих зборів Української Далекосхідної Республіки [1, с. 148]. Таким чином, будучи вищим українським представницьким та законодавчим органом на Далекому Сході, Українська Далекосхідна Крайова Рада затвердила трирівневу структуру національно-представницьких органів українського населення, що включала також місцеві Громади та Окружні Ради, а безпосереднє керівництво українською суспільно-політичною та культурно-освітньою діяльністю на Далекому Сході здійснювали виконавчі органи, до яких належали: Український Далекосхідний Секретаріат та Тимчасовий Далекосхідний Український Крайовий Комітет, який був обраний на I Українському Далекосхідному з'їзді у червні 1917 року, як вищий тимчасовий орган влади з всім питанням українського населення на Далекому Сході [1, с. 131].

Тимчасовий Далекосхідний Український Крайовий Комітет мав здійснювати керівництво діяльністю українських організацій на період до скликання наступного з'їзду. Перший склад Комітету працював у місті Микільську-Усурійському. На II Українському Далекосхідному з'їзді в січні 1918 року обирається новий склад Комітету, який працював у місті Хабаровську. Тимчасовий Далекосхідний Український Крайовий Комітет діяв до III Українського Далекосхідного з'їзду, на якому 12 квітня 1918 року було обрано Українського Далекосхідного Секретаріату. Український Далекосхідний Секретаріат – виконавчий орган Української Далекосхідної Крайової Ради, який вів реєстрацію (перепис) українського населення краю та українських організацій, а у своїй ді-

яльності Українська Далекосхідна Крайова Рада повинна була керуватися постановами Українських Далекосхідних Крайових з'їздів, погоджуючи її з державними актами уряду та постановами законодавчих органів Сибіру та України [2].

Таким чином, Український Далекосхідний Секретаріат мав виконувати рішення Української Далекосхідної Крайової Ради та постанови Українських Далекосхідних з'їздів, керуючи поточною діяльністю далекосхідних українських організацій та представляючи українське населення перед місцевою владою та іноземними представництвами, які перебували на той період на території Далекého Сходу.

Незабаром після свого обрання Український Далекосхідний Секретаріат зіткнувся з проблемою відсутності коштів, а вже у червні 1918 року Далекосхідна Рада Народних Комісарів взагалі виявила відверто вороже ставлення до Українського Далекосхідного Секретаріату після того, як Український Далекосхідний Секретаріат видав припис про невтручання українського населення у військовий конфлікт радянської влади з чехословацькими військами, у результаті чого (у зв'язку з важким матеріальним становищем та внаслідок переслідувань) Український Далекосхідний Секретаріат змушений був припинити свою діяльність і залишити місто Хабаровськ. Всупереч вказаним підставам припинення діяльності, робота Українського Далекосхідного Секретаріату була відновлена лише після IV Українського Далекосхідного з'їзду (жовтень 1918 року, місто Владивосток), на якому склад Українського Далекосхідного Секретаріату було розширено, а саме: Ю. Глушко-Мова – голова, полковник Ф. Шешко – секретар з військових справ, І. Гадзаман – секретар з питань освіти, Г. Мелашич – секретар з організаційних питань, Я. Ситницький, О. Родіонов, І. Осипенко – секретарі з аграрних та економічних питань, а також питань представництва відносин з російською владою та іноземцями. Таким чином, Український Далекосхідний Секретаріат почав працювати у місті Владивостоці, де в 1919-1920 роках видавалася газета «Щире слово». Невдовзі Я. Ситницький був змушений виїхати з міста Владивостока і фактично вийшов зі складу Українського Далекосхідного Секретаріату, який змінився після проведення III сесії Української Далекосхідної Крайової Ради у листопаді 1920 року, на якій обрано новий склад Українського Далекосхідного Секретаріату, який діяв аж до арешту його членів радянською владою у листопаді 1922 року. Так, головою повторно став Ю. Глушко-Мова. Окремо необхідно зауважити, що Український Далекосхідний Секретаріат розглядався як вищий орган українства Далекého Сходу, а стосовно Української Народної Республіки та її громадян у цьому краї як орган, який виконує обов'язки Українського Генерального Консульства для всіх місцевих органів [3].

Разом з тим, за ініціативи П. Горового у містах Владивостоці та Микільську-Усурійському створені Українські Національні Комітети на Далекому Сході – українські національні організації, що перебрали активну роль в українському національному житті на території Примор'я 1921-1922 роках. Українські Національні Комітети створювалися з метою політичного об'єднання українського населення для більш успішного протистояння більшовизму після того, як восени 1920 року головнокомандуючий усіма збройними силами та похідний отаман всіх козачих військ російської східної окраїни генерал-лейтенант Г. Семенов видав голові Українського Далекосхідного Крайового кооперативу «Чумак» П. Горовому «Грамоту», в якій гарантував українцям Далекého Сходу (Зеленого Клину) право на культурно-національну автономію та дозволяв розпочати на місцях організацію свого національного управління. З метою реалізації зазначеного П. Горовий одержав від отамана Г. Семенова 10 вагонів борошна, кошти та золото (вагою приблизно 14 кг). Одержавши право на культурно-національну автономію та дозвіл розпочати на місцях організацію свого національного управління, а також матеріальні засоби, П. Горовий з березня 1921 року розпочав організацію Українських Національних Комітетів у місті Владивостоці та Микільську-Усурійському, які мали провадити запис у члени Українських Національних Комітетів громадян України та реєстрацію місцевого українського населення, організувати вибори до Повітових, Обласного та Крайового Українського Далекосхідного з'їзду, де мали розробити та затвердити форми та законоположення національного самоврядування, а також обрати Крайову Раду, яка мала стати на чолі цього самоврядування, а саме: створення на Далекому Сході нової козачо-селянської державності шляхом об'єднання українського населення Далекého Сходу з Усурійським, Амурським та Забайкальським населенням та створення Далекосхідного селянсько-козачого Національного Комітету [4, 5].

Голова ініціативної групи з організації Українських Національних Комітетів та заступника голови Владивостоцького Українського Національного Комітету – П. Горовий. Голова Владивостоцького Українського Національного Комітету – полковник Є. Геруцький, секретар – Й. Яки-

мів, члени – О. Корсун, С. Прант та інші. Український Національний Комітет у місті Микільську-Усурійському був створений навесні 1921 року. Голова – В. Мигулін, секретар – П. Яхно. Члени – Ю. Гай, М. Пирогів, Г. Никитненко, І. Чорній. За деякими відомостями, наявна інформація про існування Українського Національного Комітету в місті Імані, який було створено ще в лютому 1920 року (голова – П. Горовий, секретар – В. Кийович) [5-7].

В умовах посилення політичної кризи в краю, занепаду українського громадського життя та зростання більшовицької загрози, Українські Національні Комітети було ліквідовано більшовиками в листопаді 1922 року, а їх членів заарештовано, які у 1924 році вони були серед головних обвинувачених на Читинському процесі (комплексом репресивних заходів радянської комуністичної влади, метою яких було придушення українського національного руху на Далекому Сході, здійснений з 5 по 13 січня 1924 року щодо затриманих у 1922 році українських активістів та провідних діячів українського далекосхідного руху). Отже, вище перелічені організації являли собою струнку систему органів національного самоврядування українського населення Далекого Сходу, які мали суспільно-адміністративний характер, а їх створення – реалізація принципу національно-культурної автономії, який одержав законодавче оформлення тільки в Українській Далекосхідній Республіці.

Висновки. Сутність вищевикладеного зводиться до висновку, що під впливом прикладу виниклих після Лютневої революції 1917 року Української Центральної Ради у місті Києві, Української Національної Ради у місті петрограді з'явилася ідея створення Далекосхідної Української Ради. На перших з'їздах української громадськості йшлося про необхідність створення центральних національних органів на Далекому Сході. Згодом у місті Микільську-Усурійському відбувся І Всеукраїнський з'їзд Далекого Сходу, яким передбачалось розглянути питання про заснування Далекосхідної Української Ради як центрального адміністративного, політичного та громадського органу для українців, які проживали на території Далекого Сходу. Вищим українським представницьким та законодавчим органом на Далекому Сході була Українська Далекосхідна Крайова Рада, яка затвердила трирівневу структуру національно-представницьких органів українського населення, що включала також місцеві Громади та Окружні Ради. При цьому, безпосереднє керівництво українською суспільно-політичною та культурно-освітньою діяльністю на Далекому Сході здійснювали виконавчі органи, до яких належали: Український Далекосхідний Секретаріат та Тимчасовий Далекосхідний Український Крайовий Комітет, який був обраний на І Українському Далекосхідному з'їзді у червні 1917 року, як вищий тимчасовий орган влади з всім питанням українського населення на Далекому Сході.

Українські національні організації являли собою струнку систему органів національного самоврядування українського населення Далекого Сходу, які мали суспільно-адміністративний характер, а їх створення – реалізація принципу національно-культурної автономії, який одержав законодавче оформлення тільки в Українській Далекосхідній Республіці.

В умовах посилення політичної кризи в краю, занепаду українського громадського життя та зростання більшовицької загрози, практично всі українські організації, що існували на Далекому Сході, були ліквідовані в листопаді 1922 року після встановлення радянської влади, а їхні керівники та активісти зазнали арештів, а майно конфісковано, що є наслідком Читинського процесу – комплексом репресивних заходів радянської комуністичної влади, метою яких було придушення українського національного руху на Далекому Сході, здійснений з 5 по 13 січня 1924 року щодо затриманих у 1922 році українських активістів та провідних діячів українського далекосхідного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Українство на Далекому Сході. *Нова Україна*. Календар на рік 1921-й. В., 1921. С. 131, 132, 134, 139–142, 148.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.3696. Оп.2. Спр.381. С. 132, 134, 136, 214, 221, 222.
3. Сергійчук В. Українська соборність. Київ, 1999. С. 304-305.
4. Несторович В. На Зеленому Клині. *Воля*. 1921. Т.2. 4.6-7. С. 241;
5. Світ І. Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки). *Визвольний шлях*. 1963. № 5. С. 522.
6. Світ І. Суд над українцями в Читі (1923-1924 роки). *Визвольний шлях*. 1963. № 4. С. 386. № 5. С. 523; *Громадська думка*. 1921, 7 липня.
7. Реєстр українських урядових і громадських гуртовань. 1920. С. 85.

УДК 342.729 : 323.27 : 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.7>

МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗБОРІВ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ І ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Джолос С.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com*

Скрипаловський Я.В.,
*старший офіцер юридичної служби
Черкаського ОТЦК та СП,
майор юстиції*

Джолос С.В., Скрипаловський Я.В. Міжнародні і національні правові засади та філософські основи права на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права.

Стаття присвячена міжнародним і національним правовим засадам права на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права.

Окреслено основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів. Проаналізовано основні положення Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, а також практики Європейського суду з прав людини щодо права на мирні збори.

Висвітлено основні положення національного та, зокрема, конституційного права, що гарантує свободу мирних зборів.

Проакцентовано на монопольному праві держави застосовувати примус.

Визначено основні засади розмежування мирних і немирних зібрань. Зазначено, що використання мітингувальниками масок, касок, щитів, палиць, «коктейлів Молотова», жбурління бруківки, підпалювання покрішок, штурми і захоплення будівель, напади на працівників правоохоронних органів чи інших громадян, захоплення заручників, продовження вчинення насильницьких протиправних дій незважаючи на вимогу правоохоронців їх припинити, об'єднання у всілякі «сотні» і «самооборони» тощо є явними ознаками немирного характеру масових зібрань.

Вказано на ту обставину, що право на свободу мирних зібрань за жодних обставин не можна плутати з діями, спрямованими на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, масовими заворушеннями та різноманітними злочинами незаконних воєнізованих чи збройних формувань тощо.

Наголошено на кримінально-правових аспектах кваліфікації діянь учасників «немирних зібрань», а також необхідності притягнення до юридичної відповідальності всіх видів співучасників (організаторів, виконавців, підбурювачів і пособників) у вказаних видах злочинів.

Піддано критиці теорію «народного суверенітету» та ідею «безмежної свободи».

Зауважено, що теорія суспільного договору і природного права дає можливість заперечити право на повстання та обґрунтувати державний абсолютизм.

Обґрунтовано думку про те, що «право на повстання» суперечить законності і демократії та є знаряддям узурпації влади і встановлення тиранії.

Визначено основні засади законної діяльності держави щодо недопущення перетворення мирних зібрань на бунти, повстання, революції і заколоти тощо.

Ключові слова: право на свободу мирних зборів, немирні збори, міжнародні документи, закон, верховенство права, народний суверенітет, свобода, природне право, суспільний договір, монополія держави на насильство.

Dzholos S.V., Skrypaloyskyi Y.V. International and national legal principles and philosophical foundations of the right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and the rule of law.

The article is devoted to the international and national legal principles of the right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and the rule of law.

The main international standards of the right to freedom of peaceful assembly are outlined. The main provisions of the Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, the (European) Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, as well as the practice of the European Court of Human Rights on the right to peaceful assembly are analyzed.

The main provisions of national and, in particular, constitutional law, which guarantees freedom of peaceful assembly, are highlighted.

It was emphasized on the state monopoly right to use coercion.

The main principles of distinguishing between peaceful and non-peaceful assemblies have been determined. It has been noted that the use of masks, helmets, shields, sticks, «Molotov cocktails» by protesters, throwing cobblestones, setting tires on fire, storming and seizing buildings, attacks on law enforcement officers or other citizens, hostage-taking, continuing to commit violent illegal actions despite the law enforcement officers' demands to stop them, uniting into various «hundreds» and «self-defense» groups, etc. are clear signs of the non-peaceful nature of mass assemblies.

It is pointed out that the right to freedom of peaceful assembly should under no circumstances be confused with actions aimed at the violent change or overthrow of the constitutional order or the seizure of state power, mass riots and various crimes by illegal paramilitary or armed formations, etc.

The criminal-legal aspects of qualifying the actions of participants in «non-peaceful assemblies» are emphasized, as well as the need to hold to legal liability all types of accomplices (organizer, principal offender, abettor, accessory) in these types of crimes.

The theory of «popular sovereignty» and the idea of «unlimited freedom» are criticized.

It was noted that the theory of the social contract and natural law makes it possible to deny the right to revolt and to justify the state absolutism.

It was substantiated that the «right to revolt» contradicts legality and democracy and helps to usurp the power and to establish the tyranny.

The main principles of the state's legal activity in preventing peaceful assemblies from turning into riots, uprisings, revolutions and insurrections, etc., are determined.

Key words: right to freedom of peaceful assembly, non-peaceful assembly, international documents, law, rule of law, popular sovereignty, freedom, natural law, social contract, state monopoly on violence.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли міжнародно-правові та національні акти рясніють згадками про «природні і невідчужувані» права людини, вельми важливою залишається проблема з'ясування основних належних засад права на свободу мирних зібрань у їх взаємодії з принципами законності і верховенства права.

Річ у тім, що саме право на свободу мирних зібрань передбачає своєрідну акумуляцію зусиль великої кількості окремих індивідів, що, за умови гіперболізації та неадекватного сприйняття маргінальними елементами, може призводити до масових заворушень та дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, що здійснюються незаконними воєнізованими чи збройними формуваннями.

Таким чином, визначення фундаментальних міжнародних і національних правових основ права на свободу мирних зборів є важливою засадою дотримання принципів законності і верховенства права, що забезпечують суспільство від анархії, хаосу, беззаконня та сваволі люмпенізованого натовпу вузьколобих санкюлотів під керівництвом юрби жадібних до влади самозванців-клептократів. Тож, актуальність цієї праці є самоочевидною.

Аналіз досліджень і публікацій. У контексті даного дослідження, важлива роль належить ідеям і працям таких мислителів і діячів, як: Аврелій Августин, Аристотель, Дж. Бентам, Е. Берк,

Ж. Боден, Дж. Віко, А.В. Войціховський, Х. фон Вольф, Т. Гоббс, Л. Гумплович, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, Р. Іеринг, Ж. Кальвін, Ю.С. Кононенко, А.І. Кормич, С.А. Котляревський, Н.М. Крестовська, Р. Куйбіда, В.І. Ленін, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Л.Г. Матвєєва, Ш.Л. де Монтеск'є, Т. Мюнцер, Ф. Ніцше, О.В. Петришин, Полібій, С. фон Пуфендорф, О.М. Радищев, Ж.Ж. Руссо, М. Серєда, Солон, Г. Спенсер, Б. Спіноза, Х. Томазій, Т.І. Фулей, Шан Ян, судді Європейського суду з прав людини, автори актів національного законодавства і міжнародних документів у сфері прав людини тощо.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, необхідно визнати, що певні аспекти досліджуваної проблематики на даний момент все ще не знайшли належного вираження. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) окреслити основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів; б) висвітлити основні положення національного права, що гарантує свободу мирних зборів; в) вказати на ту обставину, що право на свободу мирних зібрань за жодних обставин не можна плутати з діями, спрямованими на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, масовими заворушеннями та різноманітними злочинами незаконних воєнізованих чи збройних формувань; г) звернути увагу на хиткість основних положень теорії «народного суверенітету» та ідей «безмежної свободи»; ґ) зауважити, що теорія суспільного договору і природного права дає можливість заперечити право на повстання та обґрунтувати державний абсолютизм; д) обґрунтувати думку про те, що «право на повстання» суперечить законності і демократії та є знаряддям узурпації влади і встановлення тиранії; е) визначити основні засади законної діяльності держави щодо недопущення перетворення мирних зібрань на бунти, повстання і революції тощо.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід зауважити, що основними міжнародними документами, які закріплюють право на свободу мирних зібрань (в різних інтерпретаціях цієї назви) є такі документи: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [1], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [2], а також (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11. 1950 р. [3].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [1].

При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 21 цієї ж Декларації: «Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [1].

Крім того, згідно зі ст. 28 вищезгаданої Декларації: «Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені» [1].

Зауважимо, що в абзаці 3 Преамбули Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. сказано, що «...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення...» [1].

З наведеного випливає той факт, що Генасамблея ООН визнає право людей на свободу мирних зборів (ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини 1948 р.).

Натомість, як випливає з Преамбули вищезгаданої Декларації 1948 р., різноманітні повстання (бунти, заколоти, революції тощо) є теоретично припустимими лише як «останній засіб» і лише для опору «тиранії і гнобленню» (що у реаліях післявоєнного часу, очевидно, стосувалося певних режимів на кшталт гітлерівського).

При цьому, з вищевказаних положень Загальної декларації прав людини 1948 р., цілком очевидно, що в усіх тих випадках, коли права людини, кращою чи гіршою мірою, охороняються силою закону, і відбуваються періодичні вибори, відсутні є «тиранія і гноблення»; тож, у свою чергу, і такий «останній засіб», як «повстання», є цілком неприпустимим, оскільки революційна анархія і хаос заворушень прямо посягають на належне людям «право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи... можуть бути здійснені».

Таким чином, у рядках Загальної декларації прав людини 1948 р. цілком можна простежити основні засади відмежування права людей на свободу мирних зібрань від масових безпорядків та інших подібних злочинних діянь.

Наступним етапом у закріпленні на універсальному рівні права на мирні збори стало прийняття Генасамблеєю ООН (із подальшою ратифікацією більшістю держав світу) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р., ст. 21 якого каже: «Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [2].

Як бачимо, у цьому документі вже чітко визначено основні засади обмеження права на мирні збори, проти справедливості і логічності яких було би безглуздо заперечувати.

У контексті нашого дослідження важливо згадати і положення (Європейської) Конвенції про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ст. 11 якої каже:

«1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [3].

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що справи щодо статті 11 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. займають чільне місце у практиці Європейського суду з прав людини [4; 5].

При цьому, досить важливим є питання про співвідношення принципу законності, з одного боку, і «верховенства права» – з другого, зокрема й у питаннях щодо «повідомлювального і дозвільного характеру регулювання мирних зібрань» [5, с. 52]. Т.І. Фулей у цьому контексті зазначає: «Країни Ради Європи мають різне законодавче регулювання мирних зібрань. В одних державах-членах Конвенції вимагається отримати дозвіл, в інших – повідомляти. Строк повідомлення також відрізняється. Наприклад, аналіз національного законодавства, що зустрічається в рішеннях ЄСПЛ, свідчить, що в Австрії цей строк – 24 години, в Угорщині – 72 години, в деяких державах він чітко не встановлений. Але в усякому випадку Суд вимагає толерантного ставлення з боку держави. Навіть якщо акція була проведена формально незаконно (без дозволу – там, де він вимагається), то це не означає, що її відразу слід розігнати» [5, с. 50].

У п. 90 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каспаров та інші проти Росії» (Kasparov and Others v. Russia) від 3 жовтня 2013 року сказано: «90. Суд повторює, що хоч вимога влади про санкціонування мітингів і не вступає апіорі в протиріччя з духом статті 11, виходячи з необхідності підтримання громадського порядку і національної безпеки, незаконні акції, такі як проведення демонстрації без попередньо отриманої санкції, не можуть виправдовувати обмеження свободи зібрань (див. рішення у справах «Cisse v. France», заява № 51346/99, § 50, ECHR 2002-III, і «Oya Ataman v. Turkey», заява № 74552/01, §§ 37 і 39). Незважаючи на те, що дотримання правил, які регулюють публічні заходи, таких як система попередніх повідомлень, має важливе значення для спокійного проведення громадських заходів, оскільки вони дозволяють владі мінімізувати порушення дорожнього руху і вжити інших заходів безпеки, недотримання цих правил не може бути підставою для їх заборони. Зокрема, у тих випадках, коли неорганізовані демонстранти не вчиняють жодних актів насилля, Суд вимагає, щоб влада зберігала певний рівень толерантності до мирних зібрань, оскільки свобода зібрань, гарантована статтею 11 Конвенції, є невід'ємним правом (там само, § 42; див. також рішення у справах «Bukta and Others v. Hungary», заява № 25691/04, § 34, ECHR 2007-III; «Fáber v. Hungary», заява № 40721/08, § 49, від 24 липня 2012 року, і «Berladir and Others v. Russia», заява № 34202/06, § 38, від 10 липня 2012 року)» [5, с. 50].

Аналізуючи зміст ст. 11 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. та практику Європейського суду з прав людини, Т.І. Фулей вказує: «... необхідність повідомлення чи одержання дозволу на проведення демонстрації чи мітингу сама по собі не порушує статтю 11 Конвенції, якщо лише така вимога зі сторони держави не має на меті перешкодити мирному зібранню. Однак у демократичному суспільстві можуть виникати і спонтанні зібрання, тому неотримання дозволу чи неповідомлення завчасно саме по собі не має

викликати розгону зібрання, **якщо учасники не вдаються до насильства**» [5, с. 52] (*останні 6 слів виділено автором цієї статті*).

У свою чергу, національне законодавство різних країн також закріплює виключно «право на мирні збори» й аж ніяк не «право на немирні збори» чи «право на повстання», що однозначно сприяло би зануренню відповідної держави у стан постійної насильницької боротьби за владу різних сумнівних угруповань, анархії, пануванню хаосу і загибелі держави: не випадково видатний мислитель, сучасник Англійської буржуазної революції середини XVII ст., Т. Гоббс стверджував, що смута – це хвороба, а громадянська війна – це смерть державного організму [6, с. 72].

Тож, слідуючи досвіду цивілізованих країн світу, у ст. 39 Конституції України 1996 р. сказано: «Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [7].

В цьому контексті необхідно сказати, що закріплення у міжнародних та національних актах саме «права на мирні збори» автоматично виключає існування т.зв. «права на повстання» чи на проведення «немирних» зборів.

Таким чином, надзвичайно важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зборів [4, с. 3-4; 5, с. 27-28].

Р. Куйбіда та М. Середя [4, с. 3] наводять позицію Європейського суду з прав людини з цього питання. Так, у п. 56 рішення у справі DJAVIT AN v. TURKEY від 20 лютого 2003 р., заява № 20652/92, Європейський суд з прав людини зазначає: «Право на свободу зібрань є основоположним правом у демократичному суспільстві і так само, як і право на свободу вираження поглядів, є однією з основ такого суспільства. Таким чином, не слід його тлумачити обмежувально... Тому це право поширюється як на приватні зустрічі, так і в громадських місцях, на статичні зібрання та публічні процесії; крім того, його можуть здійснювати як індивідуми, так і ті, хто організує зібрання...» [4, с. 3]. Більше того, у п. 55 рішення у справі MAKHMUDOV v. RUSSIA від 26 липня 2007, заява № 35082/04, Європейський суд з прав людини вказує: «Суд повторює, що право на зібрання охоплює приватні зібрання та у громадських місцях, так само, як статичні зібрання чи зібрання у формі процесії; це право може бути реалізовано як індивідуальними учасниками, так і організаторами зібрання» [4, с. 3].

Разом із тим, Р. Куйбіда та М. Середя [4, с. 3] також вказують і на позицію Європейського суду з прав людини щодо питання: чим мирне зібрання відрізняється від немирного?

Так, відповідно до п. 77 рішення Європейського суду з прав людини у справі STANKOV AND THE UNITED MACEDONIAN ORGANISATION ILINDEN v. BULGARIA від жовтня 2001 р., заяви № 29221/95, № 29225/95: «Стаття 11 Конвенції захищає лише право на «мирні зібрання». Це поняття, згідно з прецедентним правом Європейської Комісії, не охоплює демонстрації, в яких організатори та учасники мали насильницькі наміри» [4, с. 4].

Крім того, у п. 37 рішення Європейського суду з прав людини у справі CISSE v. FRANCE від 9 липня 2002 р., заява № 51346/99, сказано: «На практиці, єдиним типом подій, які не кваліфікуються як «мирні зібрання» є ті, в яких організатори і учасники мають намір використовувати насильство» [4, с. 4].

Стосовно мирного і немирного характеру зібрань Т.І. Фулей пише: «Щоб збори чи акція протесту охоплювалися сферою дії статті 11 Конвенції, вони неодмінно повинні мати мирний характер» [5, с. 27]. Так, в ухвалі Європейського суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 13079/87 G. v. Germany, зазначено, що власне прикметник «мирний» є кваліфікуючою ознакою, і поняття «мирне зібрання» не охоплює демонстрації, де організатори й учасники мають насильницькі наміри, які призводять до громадських заворушень [5, с. 27]. Відповідно, якщо національні органи влади мають достатні підстави вважати, що певні зібрання, демонстрації чи мітинги не матимуть мирного характеру, то обмеження на такі заходи, включаючи їх заборону, можуть бути виправданими, однак виходячи не з частини 2 статті 11 Конвенції, оскільки такі зібрання не охоплюються статтею 11, а з огляду на немирний характер зібрання. Таким чином, важливо з'ясувати, чи мали із самого початку організатори зібрання мирні наміри [5, с. 27]. При цьому, на

думку Т.І. Фулей, «... мирний характер зібрань є презумпцією, і тягар доведення невідповідності зібрання його мирному характеру несе орган, який звертається до суду з адміністративним позовом про обмеження проведення мирного зібрання. Таке обмеження може бути виправдане лише в тому випадку, якщо існує реальна небезпека виникнення заворушень, які неможливо попередити іншими, менш жорсткими заходами. Таким чином, заборонні заходи повинні бути суворо обґрунтовані» [5, с. 28].

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід визнати, що у разі, якщо організатори та/або учасники масових заходів хоча би мають намір застосовувати насильство (не кажучи вже про його фактичне застосування!), відповідні зібрання, поза всяким сумнівом, не є мирними, а відтак являють собою сукупність певних кримінально-караних діянь, головне місце серед яких, зокрема, належить таким, як:

1. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (для прикладу, ст. 109 Кримінального кодексу України [8]).
2. Масові заворушення (для прикладу, ст. 294 КК України [8]).
3. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (для прикладу, ст. 260 КК України [8]) та багато-багато інших.

При цьому, явними ознаками наявності немирних намірів учасників масових заходів слід вважати, зокрема й такі, як: а) організація учасників протестних акцій у різноманітні «сотні» і «самооборони»; б) підпалювання покришок, використання мітингувальниками зброї, масок-балаклав, щитів, касок, палиць, феєрверків, бруківки, «коктейлів Молотова» та інших предметів, як зброї тощо; в) вчинення нападів на громадян та співробітників правоохоронних органів; захоплення заложників; напади на охоронювані об'єкти, конвої, жилі приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також їх захоплення; вчинення збройного опору, погроза чи застосування зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю працівника правоохоронного органу або іншої особи; вчинення інших злочинів тощо; г) продовження вчинення вищезначених та інших насильницьких дій, у т.ч. і після нібито досягнення певних домовленостей з владою тощо.

У цьому контексті, зазначимо, що міжнародне право прав людини дає чітку відповідь на питання, як мають діяти правоохоронні органи держави у випадку, якщо «мирні зібрання» стають «немирними» і перетворюються на заворушення або повстання. Так, зокрема, у ч. 2 ст. 2 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. чітко сказано:

«2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [3].

У цьому контексті слід окремо зауважити, що навіть у випадку явного перевищення влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів чи іншими посадовцями, право на мирні збори не може перероджуватися у т.зв. «право на постання», а мітингувальники не мають жодного права вдаватися до насильства (тим більше, на наступний день після завершення застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів, коли, фігурально висловлюючись, фактично закінчився час для вчинення «необхідної оборони»), оскільки ще з часів Давнього Риму відомий загальний принцип права «*ex injuria non oritur jus*», або «*ex injuria non oritur actio*», що означає «порушення права не створює права» [9, с. 61].

Тож, у разі виникнення питань щодо законності окремих дій окремих працівників правоохоронних органів, зацікавлені особи повинні виключно у законний спосіб захищати свої права, зокрема шляхом звернення до органів прокуратури і суду, особливо якщо вони дійсно прагнуть розбудови правової держави, а не революційної анархії, беззаконня, хаосу, сваволі і тиранії.

У даному контексті слід зазначити, що якщо пересічний законослухняний громадянин стає свідком групових або масових насильницьких дій чи злочинів, наприклад бійки між двома групами осіб, він звертається до правоохоронних органів, а то і взагалі залишає місце події. Натомість, якщо громадянин починає втручатися у вищезначений конфлікт на боці одного з угруповань або надавати йому допомогу для продовження незаконних дій, він, таким чином, перестає бути законослухняним і стає співучасником тих самих масових насильницьких дій чи злочинів.

Таким чином, будь яке залучення громадян до участі у масових заворушеннях, до дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, до участі у незаконних воєнізованих чи збройних формуваннях тощо, навіть якщо воно відбувається у формі «пожертви в ім'я революції», допомоги у виготовленні «коктейлів Молотова», пригостання пиріжками чи роздавання печива мітингувальникам, фактично, являє собою пособництво, як форму співучасті у кримінальному правопорушенні (ч. 5 ст. 27 КК [8]). При цьому, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 29 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. «Організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною статті 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем» [8].

...Наші опоненти можуть спробувати заперечити вищевикладені прописні істини, посилячись на теорію «народного суверенітету», ідеї «свободи», концепцію природного права і суспільного договору тощо (тим самим, фактично, виправдовуючи масові заворушення; дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та інші злочинні суспільно-небезпечні дії, що мали місце в різних країнах у минулому, і, головне, підтримуючи їх можливість у майбутньому, вже проти чинної влади та на погібель тієї чи іншої держави).

Тож, відповімо нашим потенційним опонентам таким чином.

...Т.зв. «теорія народного суверенітету» та виведене з неї «право на повстання», яке, нібито, має народ, як «носіє суверенітету» і «джерело влади», набули певного рівня популярності після виходу друком у 1762 р. відомої праці Ж.Ж. Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» [10]. При цьому, сучасні вчені цілком резонно називають Ж.Ж. Руссо творцем політичного радикалізму [6, с. 101], а його програму – основою ідеології політичного радикалізму [6, с. 105]. Зауважимо, при цьому, що радикалізм, як і будь-які інші крайнощі, далекі від законності і здорового глузду, таїть у собі величезну небезпеку для держави і суспільства, оскільки підбурює руйнівні сили до гонитви за вельми ефемерними цілями...

Крім того, теорія «народного суверенітету» не має під собою історичних доказів: держава, влада і право з'явилися у країнах Давнього Сходу та Античного світу за кілька тисяч років до того, як Ж.Ж. Руссо у середині XVIII ст. вирішив у угоду віянням буржуазної епохи проголосити народ «джерелом влади», і упродовж всього цього часу, в умовах рабовласництва і феодалізму, більшість людей були не владарюючими, а підвладними, і саме сила та насильство були і залишаються основою державності, владарювання і права (яке, не слід забувати, і нині забезпечується саме примусовою силою держави).

Тож, Л. Гумплович тонко підмітив, що «Історія не дає нам жодного прикладу, де би держава виникала не за допомогою насильства, а якимось інакше» [11, с. 47, 71], при цьому, «тільки по відношенню до завойовницького походження держав вчені посиляються на історію і таким чином визнають його історично достовірним, а інші способи виникнення, нібито очевидні самі по собі, допускаються без історичних доказів» [11, с. 49]. При цьому, зауважимо, що, так чи інакше, величезна кількість мислителів різних епох вказували на генетичний і органічний зв'язок між державою, владою, правом та силою і насильством (а то і прямо вказували, що виникнення, існування та функціонування держави, влади і права напряму пов'язані з насильством) – згадаймо, наприклад, певні погляди таких мислителів, як Шан Ян [12, с. 18-19], Солон [12, с. 21], Аристотель [12, с. 31], Полібій [12, с. 33], Аврелій Августин [12, с. 46], Н. Макіавеллі [12, с. 62-64], Т. Мюнцер і Ж. Кальвін [12, с. 66], Ж. Боден [12, с. 67], Б. Спіноза [12, с. 76], Т. Гоббс [12, с. 82], Дж. Віко [12, с. 109], О.М. Радищев [12, с. 119], Дж. Бентам [12, с. 139], Р. Ієринг [12, с. 162], Г. Спенсер [12, с. 163], Ф. Ніцше [12, с. 171-172], С.А. Котляревський [12, с. 195], В.І. Ленін [12, с. 210-211] та ін.

Тому, не випадково, сучасні дослідниці Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвєєва вказують, що до числа рис, властивих тільки державній владі, відноситься і «монополія (виняткове право) на видання загальнообов'язкових правил поведінки та забезпечення виконання їх за допомогою примусової сили держави» [13, с. 74].

...Стосовно свободи, палкими прихильниками якої, мабуть, є значна частина наших опонентів, зауважимо наступне.

Геніальний французький мислитель XVIII ст. барон Ш.Л. де Монтеск'є стверджував: «Немає слова, яке одержало би стільки різноманітних значень і справляло би таке різне враження на уми, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість скидати того, кого вони наділили

тиранічною владою; другі – право обирати того, кому вони зобов'язані підкорятися; треті – право носити зброю та чинити насильства; четверті бачать її в привілеї перебувати під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам. Певний народ тривалий час вважав за свободу звичай носити довгу бороду. Інші поєднують цю назву з певною формою правління, виключаючи всі інші. Люди, що вкусили блага республіканського правління, ототожнювали поняття свободи з цим правлінням, а люди, які користувалися благами монархічного правління, – з монархією. Нарешті, кожен називав свободою те правління, яке найбільше відповідало його звичаям або схильностям... Нарешті, через те, що в демократіях народ, мабуть, може робити все, що хоче, свободу приурочили до цього ладу, змішавши, таким чином, владу народу зі свободою народу... Але політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити те, що хочеться. У державі, тобто у суспільстві, де є закони, свобода може полягати тільки в тому, щоб мати можливість робити те, чого належить хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не належить хотіти. Необхідно усвідомити, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було би свободи, оскільки те ж саме могли би робити й інші громадяни» [14, с. 136-137].

Тож, Ш.Л. де Монтеск'є цілком резонно зауважує, що свобода повинна мати певні межі, визначені законом.

У свою чергу, геніальний англо-ірландський мислитель XVIII ст., засновник ідеології консерватизму Е. Берк у своїй безсмертній праці «Роздуми про революцію у Франції» (1790 р.) пише: «Що таке свобода без мудрості і доброчесності? Це найбільше зло з усіх можливих; це нерозсудливість, порок і безумство, що не піддаються приборканню» [15; 16, с. 355]. Мислитель продовжує: «Чи повинен я серйозно привітати безумця, який втік з-під захисту божевільні та цілющої темряви своєї палати лише тому, що він знову отримав можливість користуватися світлом і свободою? Чи повинен я привітати вбивцю чи розбійника з великої дороги, який розбив кайдани тюрми, зі здобуттям ним своїх природних прав? Це було би схоже на епізод звільнення злочинців, засуджених до галер, героїчним філософом – Лицарем Сумного Образу» [15; 16, с. 69].

Також, Е. Берк вчить: «Люди не мають права на те, що не розсудливо та не є для них благом» [15; 16, с. 136], що, знову ж таки, цілком резонно, оскільки те, що нерозсудливо та шкодить людині, прямо суперечить природному праву та здоровому глузду, як джерелу його пізнання.

Тож, резюмуючи погляди Ш.Л. де Монтеск'є та Е. Берка на питання свободи, слід визнати, що свобода не може і не повинна порушувати законність, суперечити здоровому глузду та заподіювати шкоду людині і суспільству.

...Стосовно виведення т.зв. «права на повстання» з теорії природного права і суспільного договору, слід зауважити, що на противагу працям вже згаданого Ж.Ж. Руссо та відомого поборника прав людини – ліберала-работорговця [17-20] Дж. Локка, який видав у 1690 р. відому працю «Два трактати про правління» [21], для того, щоб обґрунтувати ідеями «права на повстання» «законний характер» «Славної революції» 1688-1689 рр. (тобто, фактично, для того, щоб проспівати дифірамби новоствореній владі, утвердженій революційним шляхом), існують і праці інших авторів, які небезпідставно роблять з відповідних теорій цілком протилежні висновки.

Так, зокрема, геніальний англійський мислитель XVII ст. Т. Гоббс вважав, що у додержавному «природному стані», через неприборканість людських пристрастей та егоїзму, панувала «війна всіх проти всіх», для здолання якої народ уклав суспільний договір та зрікся своєї безмежної природної свободи (у т.ч. і права на повстання) на користь держави, яка, для забезпечення миру, порядку та добробуту, подібно до могутньої морської потвори Левіафана, повинна мати необмежену силу та безмежну владу щодо підданих [22; 23, с. 218-219]. У свою чергу, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф [12, с. 107-109], Е. Берк [15; 16] та ін. вельми критично сприймали т.зв. «право на повстання», а то й прямо заперечували його, оскільки також резонно вважали, що за суспільним договором люди передали державі більшу частину, якщо не всю повноту, своєї «природної» свободи.

При цьому, варто згадати позицію геніального англійського мислителя Нового часу Дж. Бентама, який взагалі відкидав теорію природного права, зміст якої вважав невиразний і таким, що кожним трактується по-різному, а також спростовував теорію суспільного договору, оскільки держави створюються або шляхом насильства, або на основі звичаю. Небезпідставно мислитель різко критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., резонно вважаючи, що ідея прав людини призводить до анархії та опору державній владі, а «право», протиставлене

закону, стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду [6, с. 144]. Дж. Бентам резюмує: «Жоден уряд не втримається і дня, якщо кожен почне чинити опір людським законам, які не відповідають його особистим поняттям про природне право» [12, с. 138-139].

Водночас, якщо, все ж таки, виводити виникнення та існування держави і права з суспільного договору, слід мати на увазі таке. Якщо держава породжена суспільним договором, це означає, що її закони так само походять від нього. При цьому, взаємні права й обов'язки держави та особи, у т.ч. закріплені законодавством, виникають та існують тільки за умови чинності суспільного договору. Таким чином, якщо повстання (революція) є розірванням суспільного договору, держава та влада, проти яких вони відбулися, більше не зв'язані жодними узами з повстанцями, які своїми діями самі поставили себе поза законами суспільства. Більше того, для реалізації такої високої мети держави, як забезпечення миру, безпеки, спокою, добробуту і свободи підданих, держава жодним чином не обмежена у виборі засобів для придушення повстання, оскільки її свята місія – захистити від беззаконня та безладу ту частину суспільства, яка не розриває, а навпаки дотримується суспільного договору. Звідси випливає той факт, що держава вправі вживати відповідних заходів для придушення повстання, самозбереження та захисту прав законотворчого населення.

При цьому, зауважимо, що республіканська форма правління була винайдена якраз для того, щоб періодичні вибори або всенародний референдум з питань відставки певної посадової особи прийшли на зміну «праву на повстання». У свою чергу, вираження та з'ясування волі народу можливе виключно за умови дотримання визначених законом процедур безпосередньої демократії, зокрема виборів і референдумів. Натомість, дії повстанців не мають нічого спільного з народовладдям, оскільки, фактично, повстанці не запитували думку всього народу та не були уповноважені виражати його волю, тим більше у такий радикальний спосіб, як революція. Більше того, діяння революціонерів, як правило, спрямовані на повалення законної влади, сформованої демократичним шляхом, тобто грубо порушують волю народу, висловлену під час попередніх виборів, і, таким чином, суперечать фундаментальним підвалинам народовладдя. Тож, по суті, т.зв. «право на повстання» є лише знаряддям узурпації влади лідерами відповідних рухів та служить утвердженню тиранії, а не демократії [24, с. 147-148].

Відповідно, для запобігання хаосу, беззаконню, анархії, війні, масовим жертвам, руйнуванням, розрусі, тиранії та іншим бідам, держава має повне право та навіть обов'язок вживати усіх можливих законних заходів для недопущення переродження мирних зборів у немирні та, відповідно, для протидії бунтам, повстанням, революціям і переворотам, як це слідує з основних міжнародних актів, національного законодавства цивілізованих держав та ідей мудрих і розсудливих філософів.

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких основних **висновків**:

1. Основними міжнародними документами, які закріплюють право на мирні збори, є: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

2. З положень Загальної декларації прав людини 1948 р. випливає, що в усіх тих випадках, коли права людини, кращою чи гіршою мірою, охороняються силою закону, і відбуваються періодичні вибори, відсутніми є «тиранія і гноблення»; тож, у свою чергу, і такий «останній засіб», як «повстання», є цілком неприпустимим, оскільки революційна анархія і хаос заворушень прямо посягають на належне людям «право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи... можуть бути здійснені».

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. допускають можливість обмеження права на мирні зібрання в демократичному суспільстві на підставі закону і необхідності «в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» та «в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» відповідно.

4. Нормативне закріплення саме «права на мирні збори» та підстав його обмеження у демократичному суспільстві, означає, що його існування автоматично виключає наявність у будь-яких осіб «права на немирні збори» чи, тим більше, т.зв. «права на повстання».

5. Національне законодавство цивілізованих держав, у т.ч. і Конституція України 1996 р., також закріплюють виключно право на мирні збори та аж ніяк не право на «немирні» збори чи «право на повстання», які ведуть до знищення держави.

6. Як впливає з нормативних документів, практики Європейського суду з прав людини та доктрини, надзвичайно важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зібрань, насамперед за критерієм намірів організаторів та/або учасників масових заходів застосовувати або не застосовувати насильство.

7. Цілком очевидно, що використання мітингувальниками масок, касок, щитів, палиць, «коктейлів Молотова», жбурляння бруківки, підпалювання покришок, штурми і захоплення будівель, напади на працівників правоохоронних органів чи інших громадян, захоплення заложників, продовження вчинення насильницьких протиправних дій незважаючи на вимогу правоохоронців їх припинити, об'єднання у всілякі «сотні» і «самооборони» тощо є явними ознаками немирного характеру масових зібрань і їх переродження у масові заворушення, дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу чи на захоплення державної влади, створення незаконних воєнізованих чи збройних формувань та інші злочини.

8. Згідно з ч. 2 ст. 2 (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. цілком допустимим є застосування сили, навіть з летальними наслідками, якщо воно є виключно необхідним для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

9. Монополне право на застосування насильства належить державі. При цьому, один із загальних принципів права «ex injuria non oritur jus» означає «порушення права не створює права», тож, навіть у випадку зловживань і перевищення влади представниками держави, зацікавлені особи повинні утриматися від «немирних» зібрань і виключно у законний спосіб захищати свої права, зокрема шляхом звернення до органів прокуратури і суду тощо, інакше у суспільстві неминучі революційна анархія, хаос, беззаконня, сваволя і тиранія.

10. При кваліфікації діянь, що мають ознаки масових безпорядків, дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, створення та діяльності незаконних воєнізованих чи збройних формувань тощо необхідно враховувати, що кримінальній відповідальності за вчинення вищевказаних діянь підлягають не тільки організатори і виконавці, але, також, і підбурювачі та пособники.

11. Прихильники «права на повстання», котрі визнають за т.зв. «народом» навіть «право на немирні збори», зазвичай, намагаються обґрунтовувати свої претензії ідеями «народного суверенітету», «свободи» та положеннями теорії природного права і суспільного договору. При цьому, їм слід мати на увазі наступне.

12. Т.зв. «народ» не має права на повстання також і з огляду на те, що теорія народного суверенітету не має під собою історичних доказів, адже держава, влада і право існували впродовж кількох тисячоліть в умовах рабовласництва і феодалізму аж до середини XVIII ст., коли Ж.Ж. Руссо вирішив проголосити народ «джерелом влади». При цьому, як зазначає Л. Гумплович, єдиною теорією держави, що має під собою історичні докази, є теорія насильства. Тож, справжнім джерелом влади є сила, й аж ніяк не народ.

13. Аналіз ідей Ш.Л. де Монтеск'є, Е. Берка та ін. дають підстави стверджувати, що свобода не може і не повинна порушувати законність, суперечити здоровому глузду та заподіювати шкоду людині і суспільству, оскільки у протилежному випадку вона являє собою беззаконня, безумство і руйнацію та знищує свободу інших людей і всього суспільства.

14. Теорія суспільного договору дає можливість обґрунтувати не тільки право на повстання (Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо), але й державний абсолютизм (Т. Гоббс, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф) та право держави на придушення революцій, у т.ч. і жорстокими методами. Якщо повстання (революція) є розірванням суспільного договору, це означає, що держава більше не має жодних зобов'язань перед повстанцями. Водночас, за державою зберігається обов'язок забезпечити мир, безпеку і добробут тих громадян, котрі не розривали суспільного договору з нею. Для забезпечення виконання цієї високої місії держава вправі застосувати будь-які засоби проти революціонерів, які, розірвавши суспільний договір, самі поставили себе поза законами суспільства.

15. Право на повстання є безглуздом за республіканської форми правління, яка за самою своєю природою покликана унеможливити узурпацію влади внаслідок існування періодичних виборів. При цьому, право на повстання жодною мірою не відповідає ідеям народовладдя, оскільки повстанці, фактично, не запитували думку всього народу, не одержували мандату на вираження його волі, однак, навпаки, здійснюючи спробу повалити законну владу, сформовану демократичним

шляхом, грубо порушують волю народу, висловлену під час попередніх виборів. Тож, право на повстання, по суті, суперечить фундаментальним засадам народовладдя, є знаряддям узурпації влади лідерами відповідних рухів і служить утвердженню тиранії, а не демократії.

16. Відповідно, для запобігання хаосу, беззаконню, анархії, війні, масовим жертвам, руйнуванням, розрусі, тиранії та іншим бідам, держава має право та обов'язок вживати усіх можливих законних заходів для недопущення переродження мирних зборів у немирні та, відповідно, для протидії бунтам, повстанням, революціям і переворотам, як це впливає з основних міжнародних актів, національного законодавства цивілізованих держав та ідей мудрих і розсудливих філософів.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати досягнення усіх тих бід, які несуть суспільству революції, бунти, повстання, заколоти і перевороти і т.ін., а також виявлення основних заходів, що мають застосовуватися державною владою для попередження і припинення немирних зібрань та притягнення до юридичної відповідальності винних тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
3. (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
4. Куйбіда Р., Середа М. Свобода мирних зібрань у практиці Європейського суду з прав людини (компіляція позицій Суду). Київ: Центр політико-правових реформ, 2013. 24 с.
5. Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фе-нікс, 2014. 112 с.
6. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
9. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 544 с.
10. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / перевод с французького. М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 1998. 416 с.
11. Гумплович Л. Общее учение о государстве. Санкт-Петербург, 1910. 516 с.
12. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
13. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ«Одіссей», 2008. 432 с.
14. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с.
15. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. М.: Рудомино, 1993. 144 с.
16. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / пер. с англ. С. Векслер; под ред. А. Бабица. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 411 с.
17. David Armitage, D. (2004). John Locke, Carolina, and the two treatises of government. *Political Theory*, 32(5), 602–627.
18. Walbert, D. (2008). A little kingdom in Carolina // LEARN NC. www.learnnc.org . URL: <http://www.davidwalbert.com/pdf/learnnc/a-little-kingdom-in-carolina-p1665.pdf> (date of reference: 08.12.2024).
19. Seán Mac Mathúna. Slavery and London. URL: http://www.fantompowa.net/Flame/slavery_in_london.html (date of reference: 08.12.2024).

20. Harris, T., & Taylor, S. (2015). The final crisis of the Stuart monarchy: the revolutions of 1688-91 in their British, Atlantic and European contexts (Vol. 16). Ch. 3: Whig Thought and The Revolution of 1688-91, John Marshall. Pp. 75-76, Boydell & Brewer.
21. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. С. 135–405.
22. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1964.
23. Кухта Б. Левіафан. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 218-219.
24. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції: монографія. Черкаси: Видавець О.М. Третьяков, 2022. 316 с.

ОКРЕМА ДУМКА СУДДІ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДДІВСЬКОЇ ДИСКРЕЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНО-АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ковач Я.В.,
*кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу планування
та координації науково-правових досліджень
Управління стратегічного розвитку
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0004-8430-8500*

Ковач Я.В. Окрема думка судді як елемент суддівської дискреції: порівняльно-аналітичне дослідження.

Судова система є однією з найважливіших ланок правової держави, оскільки вона забезпечує реалізацію та захист прав і свобод громадян. Водночас, функціонування судової влади передбачає значну свободу суддів у прийнятті рішень, що відображає так звану суддівську дискрецію. Суддівська дискреція, з одного боку, дозволяє суддям забезпечувати індивідуальний підхід до кожної справи, а з іншого — ставить перед ними питання відповідальності за ухвалення рішень у межах наданої їм свободи. Одним з важливих аспектів, що виникає в межах суддівської дискреції, є окрема думка судді. Окрема думка відображає не тільки особисте бачення судді щодо конкретного випадку, але й може виступати важливим інструментом для розвитку правозастосовної практики. Вона є інструментом неформального вираження розбіжностей між суддями, що може призвести до змін у тлумаченні законодавства або навіть до появи нових правових норм. Питання щодо правового статусу та наслідків окремих думок суддів залишаються актуальними, особливо в країнах з континентальною правовою системою. Зростаючий інтерес до цієї практики вимагає вдосконалення її застосування, зокрема через чітке визначення правових наслідків окремих думок, поліпшення якості їх аргументації та навчання суддів.

В статті проведено порівняльно-аналітичне дослідження ролі окремої думки судді як елементу суддівської дискреції в різних правових системах. Зокрема, звернуто увагу на те, як окремі думки впливають на судову практику, чи можуть вони мати практичне значення для подальших рішень судів, а також виявлено, які фактори визначають ступінь їх впливу в контексті різних юридичних традицій. Порівняння континентальної та англо-американської правових систем дозволить оцінити значення окремих думок у межах кожної з них та дослідити, як вони сприяють розвитку судочинства.

В статті підкреслюється важливість окремих думок суддів у контексті суддівської дискреції, їх роль у розвитку правових норм та їх вплив на формування правових систем.

Ключові слова: окрема думка судді, суддівська дискреція, порівняльне право, правова система, судова практика.

Kovach Ya.V. Separate opinion of a judge as an element of judicial discretion: a comparative and analytical study.

The judicial system is one of the most important components of the rule of law, as it ensures the realization and protection of citizens' rights and freedoms. At the same time, the functioning of the judiciary involves a significant degree of discretion for judges in decision-making, which reflects the so-called judicial discretion. Judicial discretion, on the one hand, allows judges to ensure an individual approach to each case, while, on the other hand, it raises the issue of their responsibility for decisions made within the scope of the freedom granted to them.

One important aspect arising within the scope of judicial discretion is the separate opinion of a judge. A separate opinion reflects not only the judge's personal view on a specific case but can also serve as an

important tool for the development of judicial practice. It is a means of informally expressing differences of opinion among judges, which can lead to changes in the interpretation of legislation or even the emergence of new legal norms. Issues regarding the legal status and consequences of separate opinions of judges remain relevant, especially in countries with a continental legal system. The growing interest in this practice requires improvements in its application, particularly through the clear definition of the legal consequences of separate opinions, enhancing the quality of their reasoning, and training judges.

This article presents a comparative-analytical study of the role of a judge's separate opinion as an element of judicial discretion in different legal systems. In particular, it examines how separate opinions influence judicial practice, whether they can have practical significance for subsequent court decisions, and identifies the factors that determine the extent of their influence in the context of different legal traditions. A comparison of the continental and Anglo-American legal systems will assess the significance of separate opinions within each of them and explore how they contribute to the development of judicial proceedings.

The article emphasizes the importance of separate opinions of judges in the context of judicial discretion, their role in the development of legal norms, and their impact on the formation of legal systems.

Key words: separate opinion of a judge, judicial discretion, comparative law, legal system, judicial practice.

Постановка проблеми. Аналіз окремої думки судді в контексті суддівської дискреції є надзвичайно важливим для розуміння механізмів прийняття судових рішень і забезпечення правосуддя в демократичних суспільствах. Незважаючи на значущість окремої думки судді на сьогодні не існує єдності у поглядах вітчизняних та зарубіжних науковців на це питання. З огляду на це, дослідження ролі окремої думки судді в різних правових системах, її місця в системі судової влади, а також порівняльний аналіз її функцій можуть сприяти глибшому розумінню цього явища та розвитку правознавства в цілому.

Метою статті є аналіз впливу окремої думки судді на формування судової практики, а також розгляд суддівської дискреції як механізму, що дозволяє суддям висловлювати свою індивідуальну позицію у правозастосуванні діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Природу окремої думки судді досліджувало багато учених, зокрема: Ю. Шемшученко, А. Селіванов, А. Мельник, В. Городовенко, Т. Слінько, Г. Христова. Проте абсолютна більшість досліджень, пов'язаних з окремою думкою судді, не мають комплексного характеру. На сьогоднішній день існує потреба у більш глибокому вивченні впливу окремих думок суддів на розвиток судової практики та правової системи загалом.

Виклад основного матеріалу. Суддівська дискреція визначається як свобода судді у виборі між кількома можливими варіантами застосування права, коли закон не встановлює однозначного правила. Вона передбачає, що суддя може керуватися не лише буквою закону, а й факторами, як моральні принципи, справедливість, доцільність, а також інтереси правової системи в цілому.

Важливою рисою дискреції є її обмеження. Незважаючи на наявність свободи у прийнятті рішень, суддя не має права порушувати основні принципи права, зокрема, забезпечувати рівність перед законом та неупередженість судового процесу. Механізм суддівської дискреції дозволяє адаптувати правову систему до конкретних умов, однак він не є необмеженим. Окрема думка судді є одним із найбільш виразних проявів суддівської дискреції. Вона має важливу роль у забезпеченні відкритості судового процесу, прозорості правосуддя та розвитку правових доктрин.

Інститут окремої думки судді застосовується в усіх видах судочинства [1]. Великий енциклопедичний юридичний словник за редакцією Ю.С. Шемчушенка містить наступне визначення поняттю окремої думки судді. Окрема думка судді – це процесуальна форма викладу незгоди одного із суддів з рішенням суду в цілому [2]. Визначення окремої думки судді також закріплене в Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень п.п. 15 п. 1 розділу I (затверджений Рішенням Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18) «окrema думка судді – це сформований суддею письмовий документ, який є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивувальну частину рішення (висновку). Окрема думка відображає правову позицію судді у конкретній справі, яка розглядалась судом, та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків у рішенні суду» [3].

Також слід зазначити, що висловлювання та захист окремої думки – це емоційно та психологічно складний процес, який завжди супроводжується внутрішнім конфліктом. Надзвичайно важко подолати сумніви й утриматися від впливу авторитетів, залишаючись в меншості серед колег, кожен з яких є висококваліфікованим фахівцем. Окрема думка стає крайньою позицією судді, коли ціна рішення дуже велика, і компроміс стає неможливим, а переконання в судовій помилці – найсильнішим. Це моменти, коли важливі принципи й цінності вимагають чіткого та активного захисту, і іншого виходу не існує. Право на окрему думку є не лише засобом захисту репутації судді, а й потужним професійним стимулом. Це психологічна гарантія, яка дозволяє відчувати себе вільним та незалежним, цінувати власне рішення і нести відповідальність за свій вибір.

Функції окремої думки можна поділити на кілька категорій:

1. Функція розвитку правової системи: окрема думка може стати основою для змін у правозастосовній практиці, формулюючи нові підходи до інтерпретації норм права.
2. Функція правового контролю: окремі думки можуть виступати як інструмент контролю за діяльністю інших суддів, надаючи альтернативну точку зору.
3. Функція правової освіти: через окремі думки судді можуть пояснити складні правові питання, що мають важливе значення для розвитку правознавства.

Щодо порівняльного аналізу окремих думок у різних правових системах то наприклад, у країнах, що застосовують систему загального права, таких як Великобританія та США, окремі думки суддів мають велику вагу. Судді в таких країнах часто публічно висловлюють окремі думки, які можуть стати підґрунтям для подальших правових змін або навіть для перегляду прецедентного права. Окрема думка може з часом бути прийнята іншими суддями або стати основою для зміни правової практики. Наприклад, у Великобританії та США окремі думки можуть стати передумовою для реформування правових інститутів.

У країнах з системою цивільного права, таких як Франція, Німеччина або Україна, окремі думки суддів зазвичай не мають такого ж правового значення. Вони рідше впливають на зміну прецедентного права, оскільки система права в цих країнах зазвичай більш формалізована. Однак навіть у таких системах окремі думки відіграють важливу роль у формуванні правової думки та можуть бути використані як інструмент для критики існуючої правової доктрини або застереження щодо можливих правових помилок.

У міжнародних судових органах, таких як Міжнародний суд ООН або Європейський суд з прав людини, окремі думки суддів мають велике значення для розвитку міжнародного права. Наприклад, окремі думки в ЄСПЛ можуть допомогти розширити або уточнити тлумачення Конвенції з прав людини та вплинути на подальшу практику суду. Судді можуть використовувати окремі думки для того, щоб висловити альтернативні погляди на інтерпретацію міжнародних норм. Право суддів ЄСПЛ на окрему думку передбачено частиною 2 статті 45 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку» [4]. Регламент Європейського Суду у частині 2 правила 74 встановлює, що «Будь-який суддя, що брав участь у розгляді справи, має право додати до рішення або свою окрему думку, що збігається чи розходиться з рішенням, або просто констатацію своєї незгоди» [5]. Отже, Регламентом ЄСПЛ передбачено варіанти окремих думок, які можуть бути додані до рішення. Це може бути співпадаюча думка (*concurring opinion*) у випадку, коли суддя погоджується з рішенням Суду, але хотів би наголосити на деяких нюансах своєї позиції, підкреслити її. Може бути висловлена частково неспівпадаюча думка – окрема думка, коли суддя лише частково погоджується з висновками Суду чи погоджується, проте, з інших мотивів (*separate opinion*). Уявляється, що в цьому випадку у судді є більша свобода розсуду в частині власної аргументації. Суддя також може викласти неспівпадаючу окрему думку, коли не погоджується з висновками Суду (*dissenting opinion*). Окрім того, можлива комбінація – частково співпадаюча, частково неспівпадаюча окрема думка (*partly concurring, partly dissenting opinion*) [6].

Окремі думки суддів можуть мати як короткостроковий, так і довгостроковий вплив на правову систему. У короткостроковій перспективі вони часто служать формою розбіжностей у правозастосуванні та допомагають виявити слабкі місця в законодавстві або судовій практиці. У довгостроковій перспективі окремі думки можуть стати каталізатором для змін у праві, особливо коли вони набувають підтримки з боку інших суддів або науковців.

В українському праві окрема думка є важливою складовою частиною суддівської практики, проте її роль у розвитку правової доктрини є обмеженою. Це пов'язано з тим, що окремі думки

суддів не завжди отримують належну увагу і рідко використовуються як аргумент при перегляді рішень вищими інстанціями. Тим не менш, окремі думки можуть бути важливими для розвитку національної судової практики, особливо в конституційних та адміністративних справах.

Слід зазначити, що в окремих рішеннях Конституційного Суду України можна побачити, як окремі думки суддів пропонують нові підходи до тлумачення Конституції чи законів, що в результаті можуть бути взяті до уваги при подальших справах. Наприклад, у справах, що стосуються прав і свобод людини, окремі думки можуть вказувати на необхідність зміни підходів до балансу між державними інтересами та правами громадян [7].

У США окремі думки суддів, зокрема в контексті Верховного суду, мають значний вплив на розвиток правової системи. Наприклад, окремі думки можуть формувати майбутні прецеденти та слугувати основою для змін у тлумаченні Конституції або законодавства. Історія таких справ, як Браун проти Ради з питань освіти Топеки (*Brown v. Board of Education of Topeka*), показує, що окремі думки суддів можуть стати каталізатором зміни правових норм, зокрема в контексті громадянських прав. Також одним із відомих прикладів є окремі думки суддів Верховного Суду, які стосувалися питань про конституційність законів або прав людини, що зрештою стало основою для значних змін у правовій практиці.

У Німеччині окремі думки суддів Конституційного суду мають важливе значення для розвитку правових стандартів. Вони часто стають основою для нових правових підходів або критики існуючих тлумачень Конституції. Судді в Німеччині широко використовують окремі думки для формулювання нових концепцій права, що згодом можуть бути враховані іншими судовими інстанціями.

Отже, окрема думка судді має не лише теоретичний, а й практичний вплив на правову систему і може слугувати основою для перегляду судових рішень, інструментом розвитку правової доктрини, стимулом для юридичних дискусій. Це особливо важливо в умовах постійно змінюваних соціальних, економічних і політичних реалій.

Таким чином, хоча окрема думка не має юридичної сили, її роль у правовому процесі, розвитку прецедентного права та вдосконаленні судової практики є незаперечною. Порівняльний аналіз практики окремих думок у різних правових системах дає можливість краще зрозуміти, як цей елемент може використовуватися для вдосконалення правозастосування та розширення інтерпретацій норм права. Також слід відзначити, що основна відмінність полягає в тому, на кого спрямовані окремі думки суддів судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. Окремі думки суддів судів загальної юрисдикції, як правило, є індивідуальними актами, які орієнтовані на сторін у справі, зокрема, для обґрунтування можливих оскаржень судового рішення. Вони можуть також мати вплив на суди вищих інстанцій, коли справа доходить до перегляду рішення. Натомість окремі думки суддів Конституційного Суду України мають значно ширший вплив. Вони не лише зачіпають правовідносини сторін, а й можуть мати серйозний вплив на діяльність органів державної влади, спричиняти дискусії в експертному середовищі та змінювати усталені уявлення про правові явища. Це особливо важливо, оскільки ці думки стосуються Конституції та законів, що з неї випливають. В результаті окрема думка судді КСУ може стати аргументацією у справах, які потрапляють на розгляд Європейського суду з прав людини, особливо коли йдеться про конституційну скаргу [8].

Той факт, що окрема думка може впливати на правозастосування, підтверджується практикою Великої Палати Верховного Суду, яка змінила юрисдикцію судів з розгляду спорів між претендентами на нерухоме майно про скасування рішення та запису про державну реєстрацію відповідних речових прав і їх обтяжень, визначивши, що такі спори залежно від суб'єктного складу їх учасників мають розглядатися за правилами цивільного або господарського, а не адміністративного судочинства. Інший приклад зміни юрисдикції спорів з урахуванням аргументації окремої думки – це спори органів, які здійснюють контроль, зокрема, за технічним станом будинків, споруд, за дотриманням будівельних норм і правил та правил благоустрою населених пунктів, з особами, які допустили відповідні порушення. Юрисдикція цих спорів також була змінена залежно від суб'єктного складу з цивільної чи господарської на адміністративну.

Висновки. Отже, цінність окремої думки – беззаперечна. Вона є важливим елементом правової культури та розвитку юриспруденції, оскільки дозволяє висловити альтернативні підходи до тлумачення законодавства і правозастосування. Така думка може не лише вказувати на потенційні прогалини або суперечності в існуючій правовій практиці, але й сприяти розвитку нових право-

вих концепцій, що в майбутньому можуть впливати на еволюцію правової системи. Крім того, окрема думка судді має значення для формування балансу між авторитетом суддівської колегії і свободою індивідуальної думки, що є важливою складовою демократичного процесу.

Порівняльний аналіз показує, що роль окремих думок суддів варіюється залежно від правової системи, але їх значення для розвитку правосуддя залишається незаперечним.

Окремі думки в системах загального права мають велике значення для розвитку прецедентного права, тоді як у країнах із системою цивільного права вони можуть виступати як важливі інструменти для розвитку правової науки. В будь-якому випадку, вони забезпечують більшу прозорість і гнучкість судової системи, що, зрештою, призводить до підвищення якості правосуддя. Однак наявність окремих думок також піднімає питання щодо забезпечення єдності судової практики та можливих суперечностей у судових рішеннях. У демократичному суспільстві думка, яка демонструє незгоду з більшістю, не має сприйматися як така, що підриває легітимність рішення суду. Для того, щоб рішення виконувало мету, поставлену перед судочинством, існує інститут обов'язковості судового рішення.

Враховуючи важливість окремих думок суддів для розвитку правосуддя, необхідно вдосконалювати механізми їх застосування, а саме:

1. Визначити чіткі стандарти для формулювання та публікації окремих думок.
2. Розглянути можливість надання окремим думкам більшої юридичної ваги в правових системах континентального права.
3. Підвищити рівень навчання суддів з питань важливості та аргументації окремих думок, щоб забезпечити їхню максимальну ефективність.

Продемонструвавши важливість балансу між суддівською незалежністю та правовою визначеністю, можна аргументувати, що розвиток цього інституту має позитивний вплив на зміцнення довіри до судової системи. Додаткові дослідження в цій сфері допоможуть виробити чіткішу стратегію щодо використання окремих думок, що може сприяти розвитку як внутрішньої культури судової практики, так і зміцненню її авторитету серед громадськості. Це дуже актуальне питання для правознавства та юридичної практики в Україні, особливо з огляду на важливість удосконалення правової системи та збереження її стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. База даних «Законодавство України». *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Шемшученко Ю.С. Юридична думка 2012 р. С. 1020.
3. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень, затверджений Рішенням Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text>.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. *Голос України*. 2001. № 3.
5. Регламент Європейського Суду з прав людини. Правило 74. Страсбург, 1 червня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_067#Text.
6. Пауло Пінто де Альбукерке; [пер. з англ. та фр. В.А. Капліної; упоряд., авт. передм. О.В. Капліна]. Окрема думка. Шлях до справедливості. Харків: Право, 2020. С. 552.
7. Окрема думка судді КСУ – реалізація принципу Верховенства права чи підриє авторитету органу Конституційної юрисдикції. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/okrema-dumka-suddi-ksu-realizatsiia-pryntsyphu-verkhovenstva-prava-chy-pidryv-avtorytetu-orhanu-konstytutsiinoi-iurydyksii>.
8. Берназюк Я. Окрема думка – право чи обов'язок судді. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/dissenting_opinion_bernaziuk.pdf.

УДК 342.2:342.3+161/162

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.9>

ЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КЛАСИФІКАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Коритко Л.Я.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»,
ORCID: 0000-0002-3812-205X*

Кучера А.М.,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри іноземних мов
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8201-577X*

Коритко Л.Я., Кучера А.М. Логічна характеристика класифікації держави.

Стаття присвячена логічному аналізу класифікації поняття «держава». Розмежовано логічні операції «визначення поняття» та «поділ понять».

Досліджено, що для розуміння юридичної термінології застосовується логічна операція «визначення поняття». Тобто, формулюються дефініції.

Встановлено, що переважна більшість дефініцій знаходиться в законодавстві. Водночас, деякі дефініції можуть виходити з офіційного тлумачення правових норм, або з трактування конкретних осіб, в першу чергу, науковців та працівників правозастосовних органів. Йдеться, насамперед, про базові теоретико-правові дефініції, що вивчаються теорією держави та права, визначають професійну термінологію і наповнюють професійну лексику.

Зазначено, що визначення поняття «держава» дано багатьма дослідниками теорії держави та права. Автори вважають найпростішою і доступною дефініцією таку: держава – це організація політичної влади в соціально-неоднорідному суспільстві, що вирішує загальносуспільні завдання.

Доведено, що при здійсненні класифікації держави застосовується логічна операція «поділ понять», за допомогою якої розкривається обсяг поняття. Адже класифікація – це багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу. А поділ має таку структуру: ділене поняття, члени поділу, підстава поділу.

Встановлено, що держави класифікуються: за формами правління – монархії, республіки; за формами державного устрою – унітарні, федеративні і за формами державного режиму – демократичні, авторитарні та тоталітарні, а також за іншими критеріями, як-от, за функціями; за розвитком виробничих відносин (історичні типи) тощо.

Автори дотримуються думки, що вивчення форм мислення, вміння проводити логічні операції над поняттями, судженнями, умовиводами є важливі для студентів та практичних працівників юридичної сфери. Адже знання з логіки сприятимуть підвищенню як професійної так і загальної інтелектуальної культури юриста, тому протягом останніх років зростають вимоги до підготовки майбутніх правників.

Ключові слова: держава, класифікація держави, поняття, визначення понять, поділ понять.

Korytko L.Ya., Kuchera A.M. Logical characteristics of state classification.

The article is devoted to the logical analysis of the classification of the concept of «state». Logical operations «definition of a concept» and «separation of concepts» are distinguished.

It has been studied that the logical operation «concept definition» is used to understand legal terminology. That is, definitions are formulated.

It has been established that the vast majority of definitions are in the legislation. At the same time, some definitions may come from the official interpretation of legal norms, or from the interpretation of specific individuals, primarily scientists and law enforcement officers. First of all, we are talking about the basic theoretical and legal definitions studied by the theory of the state and law, which determine the professional terminology and fill the professional vocabulary.

It is noted that the definition of the concept of «state» was given by many researchers of the theory of the state and law. The authors believe that the simplest and most accessible definition is that the state is an organization of political power in a socially heterogeneous society that solves general societal tasks.

It has been proven that the logical operation «separation of concepts» is used in the classification of the state, with the help of which the scope of the concept is revealed. After all, classification is a multi-level, consistent division of the scope of the concept for the purpose of systematization, deepening and obtaining new knowledge about the members of the division. And the division has the following structure: the divided concept, members of the division, the basis of the division.

It was established that the states are classified: by forms of government - monarchies, republics; by the forms of the state system - unitary, federal and by the forms of the state regime - democratic, authoritarian and totalitarian, as well as by other criteria, such as by functions; according to the development of industrial relations (historical types), etc.

The authors are of the opinion that the study of forms of thinking, the ability to perform logical operations on concepts, judgments, and conclusions are important for students and practical workers in the legal field. After all, knowledge of logics will contribute to the improvement of both the professional and general intellectual culture of a lawyer, therefore, in recent years, the requirements for the training of future lawyers have been increasing.

Key words: state, classification of the state, concepts, definition of concepts, division of concepts.

Постановка проблеми. Протягом останніх років зростають вимоги до підготовки майбутніх правників. Зокрема, з 2017 року для вступу на 2 (магістерський) рівень вищої освіти з метою перевірки знань та готовності до вирішення складних професійних завдань застосовується ЗНО, одним із складових якого є завдання на логічне, аналітичне та критичне мислення. Йдеться про «Тест навчальної компетентності (ТЗНК)». Для зайняття низки посад в сфері юриспруденції (судді, прокурори, поліцейські тощо) кандидати теж проходять відповідне тестування, де містяться логічні задачі.

І це справедливо, адже знання з логіки сприятимуть підвищенню як професійної так і загальної інтелектуальної культури юриста.

Тому знання форм мислення, вміння проводити логічні операції над поняттями, судженнями, умовиводами є важливі для студентів та практичних працівників юридичної сфери. З-поміж іншого, йдеться також про вміння здійснювати класифікацію правничих понять. Лише логічно правильна, науково обґрунтована класифікація дозволяє відобразити закономірності функціонування і розвитку об'єктів, що класифікуються. І стати основою для узагальнюючих висновків.

Не претендуючи на оригінальність щодо критеріїв класифікації держави (їх в теоретико-правовій науці є достатньо), автори пропонують логічний аналіз класифікації поняття «держава».

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання поняття «держави» та класифікації держави вивчають багато вітчизняних теоретиків права. Зазначимо, що загальнотеоретична характеристика інтегративного підходу до типології держави стала предметом досліджень Д.Ю. Герилів. Класифікацію функцій сучасної держави здійснила О.О. Джураєва. Також таку класифікацію запропонували Д.О. Тихомиров та Ю.М. Фазан. Досліджено функції держави в історичному розвитку та класифіковано найбільш поширені групи функцій держави І.Ю. Дубинським. Класифікація форм державного правління здійснена І.В. Процюком.

Втім, логічна характеристика класифікації держави науковцями-правниками та філософами не давалася. Тому, особливості здійснення логічної операції поділу понять – класифікації поняття «держава», потребують подальшого дослідження.

Метою статті є логічний аналіз класифікації поняття «держава».

Для цього необхідно розв'язати наступні завдання: охарактеризувати логічну операцію «визначення понять» щодо держави та можливі дефініції; визначити, які логічні операції над поняттями застосовуються при здійсненні класифікації держави.

Виклад основного матеріалу. У формальній логіці поняття – це форма мислення, яка називає предмет в його загальних та специфічних ознаках. Будь-яке поняття має обсяг та зміст. Обсяг

поняття становить коло предметів, на котрі поширюється дане поняття. Зміст поняття становлять ознаки, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів.

Над поняттями здійснюються певні логічні операції. Операція над поняттями – це така операція, за допомогою логічних дій з одних понять отримуються нові поняття. Серед них важливою операцією є визначення понять. Це роз'яснення чи витлумачення значення поняття. Інакше, визначенням поняття називається логічна операція, яка розкриває зміст поняття, це дефініція. Зміст поняття становлять ознаки, які відтворюють якість предмета і відрізняють його від інших схожих предметів. Спеціальне поняття якої-небудь галузі науки називається терміном.

Для розуміння юридичної термінології застосовується логічна операція «визначення поняття». Тобто, формулюються дефініції. Переважна більшість правничих дефініцій знаходиться в законодавстві. Водночас, деякі дефініції можуть виходити з офіційного тлумачення правових норм, або з трактування конкретних осіб, в першу чергу, науковців та працівників правозастосовних органів. Йдеться, насамперед, про базові теоретико-правові дефініції, що вивчаються теорією держави та права, визначають професійну термінологію і наповнюють професійну лексику.

Само поняття «держава» є дефініцією, тобто визначенням. Визначення поняття «держава» дано багатьма дослідниками теорії держави та права.

Держава – особлива форма організації співжиття численних спільнот людей, яка характеризується наявністю таких основних ознак, як: 1) система спеціальних органів та установ, що в своїй сукупності утворюють державний управлінський механізм (державний апарат); 2) право (тобто обов'язкові правила поведінки, встановлені й санкціоновані державою), за допомогою якого держава як політична влада закріплює певний порядок суспільних відносин, а також структуру й порядок діяльності державного апарату; 3) визначена територія, кордонами якої обмежується влада певної держави [1]. Держава – певним чином організована суспільна структура, здатна здійснювати найвищий контроль за деякими аспектами поведінки всіх людей на певній території [2].

Автори вважають найпростішою і доступною дефініцією таку: держава – це організація політичної влади в соціально-неоднорідному суспільстві, що вирішує загальносуспільні завдання. Широкий зміст цього поняття розкривається в характеристиці ознак держави.

Додамо, що в міжнародному праві існує поняття «суверенна держава» – геополітичної сутності, яка характеризується суверенітетом, незалежністю і самостійністю в зовнішніх і внутрішніх справах. Суверенна держава – особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет спеціального апарату управління і примусу та здатна надавати своїм велінням загальнообов'язкового характеру [3].

Дефініціями є визначення «форма держави», «форма державного правління», «форма державного устрою», форма державного режиму». Визначення цих понять також неодноразово сформульовані теоретиками права. Слід зазначити, що в теорії права існує норма-дефініція, один з видів норм права, яка власне містить визначення певної юридичної категорії чи поняття. Такий вид норм є структурним елементом системи права.

Логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг поняття називається поділом понять.

Поділ має таку структуру:

Ділене поняття – поняття, обсяг якого розкривається.

Члени поділу – видові поняття, які виділяються внаслідок поділу.

Підстава поділу – ознака, за якою здійснюється поділ [4].

Згадувана вище система права містить поділ на норми права, інститути права, підгалузі та галузі права.

Класифікація (лат. *classis* – клас та *facio* – роблю) – це багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу. Результатом класифікації є система підпорядкованих понять: подільне поняття є родом, а нові поняття (члени поділу) є видами цього роду, підвидами видів тощо [5].

Розглянемо відомі класифікації держави.

За формою державного правління держави поділяються на монархії та республіки. Тут маємо поділ понять за обсягом. Обсяг поняття – сукупність предметів або явищ, мислимих у понятті.

Монархія – форма державного правління, за якої державна влада зосереджена цілком або частково в руках однієї особи – монарха, як правило, передається в спадщину (визначення, *тут і далі зауважено авторами* – Л.К., А.К.).

А монархії, своєю чергою, поділяються на абсолютні, обмежені, дуалістичні, теократичні, ставно-представницькі тощо (поділ).

Республіка – форма державного правління, за якої державна влада належить народу, вищі органи державної влади обираються на певний термін, з окресленими законом повноваженнями; існує поділ влади на гілки: законодавчу, виконавчу, судову (визначення).

Республіки теж поділяються на: президентську, парламентську та змішану. А змішана республіка поділяється на президентсько-парламентську та парламентсько-президентську (поділ).

За формою державного устрою – проста держава (унітарна) та складна держава. Складна держава поділяється на такі види: федерація, конфедерація, імперія, унія, протекторат, співдружність (поділ).

За формою державного режиму – демократична, антидемократична (поділ). При цьому в державі завжди проявляються поєднання рис різних видів державного режиму.

У демократичній державі державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні та діяльності державних органів, дотримання прав і свобод людини (демократичний державний режим). Демократичний державний режим поділяється на ліберально-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний (поділ).

Антидемократична держава – державна влада здійснюється шляхом обмеження та порушення формально проголошених прав і свобод людини. Антидемократичні державні режими: деспотичний, авторитарний, фашистський, автократичний, тоталітаризм, хунта (поділ).

Приклади поділу так само знаходимо в законодавстві або офіційному чи неофіційному тлумаченні. Наприклад, стаття 1 Конституції України демонструє поділ понять: Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Іншим критерієм класифікації держави можна назвати її функції.

А як критерій класифікації функцій держави можуть бути використані різні їхні ознаки. Саме цим пояснюється велика кількість класифікацій функцій держави (вдалих і невдалих), запропонованих у юридичній літературі. Так, функції держави поділяють на внутрішні і зовнішні; основні і неосновні; тимчасові і постійні; творчі та охоронні; законодавчі, виконавчі і судові і т.д. Цікаво помітити, що питання про те, що ж є підставою для їхнього розподілу на подібні класи, найчастіше не є вирішеним [6, с. 141].

Структура держави – система органів і установ, які виконують внутрішні й зовнішні функції держави. Тому держави можна класифікувати за цим критерієм.

В теоретико-правовій науці держави класифікуються за історичними типами. Відомо два підходи до типології держави: формаційний (в основі якого покладено економічний аспект розвитку держави) і цивілізаційний, що ґрунтується на культурно-освітньому розвитку держави (поділ).

Термін «типологія» відбиває логічну операцію з упорядкування держав за типами на підставі комплексу істотних критеріїв, взаємопов'язаних за змістом і сутністю держави саме певної історичної епохи [7, с. 4].

Категорія «суспільно-економічна формація» є визначальною для виділення історичних типів держави. За цим критерієм виділяють східну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну держави [8, с. 15] (поділ).

Автори дотримуються іншого бачення історичних типів держави (за формаційним підходом): племінно-бюрократична, рабовласницька, феодальна, буржуазна, перехідний тип до держави соціальної демократії, держава соціальної демократії (соціально-демократична) (поділ).

За цивілізаційного підходу здійснюється поділ цивілізацій на первинні та вторинні. До первинних цивілізацій відносять: давньосхідну (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма тощо), еллінську (Спарта, Афіни), римську, середньовічну. До вторинних – держави Західної Європи, Східної Європи, Північної Америки, Латинської Америки тощо (поділ).

Такі особливості класифікації держави за різними критеріями. Зрозуміло, що дане дослідження не містить вичерпного переліку критеріїв. Водночас, зазначимо, що класифікація – це багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття та є свого роду видом логічної операції поділу поняття.

Висновки. Визначенням поняття називається логічна операція, яка розкриває зміст поняття. Назва операції визначення походить від латинського слова – definition – дефініція. Тому часто замість назви «визначення» вживається слово «дефініція». Визначення поняття «держава» дано

багатьма дослідниками теорії держави та права. Найпростішим і доступним вважаємо таке: держава – це організація політичної влади в соціально-неоднорідному суспільстві, що вирішує загальносуспільні завдання.

Поділ понять визначається як операція над обсягами понять, а визначення понять є операцією, що розкриває зміст понять.

Поділ понять має певну структуру. Класифікація – це багаторівневий, послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення та отримання нових знань стосовно членів поділу.

Щодо критеріїв класифікації держави, то в сучасній теоретико-правовій науці науковцями запропоновано декілька критеріїв: за формами правління; за формами державного устрою; за формами державного режиму; за функціями; за розвитком виробничих відносин (історичні типи) тощо.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень вважаємо подальший аналіз логічних операцій над юридичними поняттями, найбільш вживаними дефініціями в професійній правничій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галушко К.Ю. Держава. *Енциклопедія історії України*. Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.: іл.. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Derzhava> (дата звернення: 28.01.2025).
2. Лісовий В.С. Держава. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-26112> (дата звернення: 28.01.2025).
3. Держава. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Критичне мислення. Criticalthinkerua: веб-сайт. URL: <https://criticalthinkerua.wordpress.com/2020/11/02/%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB-%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%B9%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0/> (дата звернення: 17.01.2025).
5. Класифікація. Вікіпедія: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (дата звернення: 27.01.2025).
6. Джурасва О.О. Класифікація функцій сучасної держави. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Ю.М. Оборотов (заст. голов. ред.), Л.Р. Біла (відп. секр.) [та ін.]; ОНЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2005. Вип. 25. С. 140–145. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5cf2c424-57f7-40de-b98b-84d55e5c1fb4/content> (дата звернення: 27.01.2025).
7. Процюк І.В. Класифікація форм державного правління. *Проблеми законності*. Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. Вип. 107. С. 3–13. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2993/1/107_1.pdf (дата звернення: 28.01.2025).
8. Герилів Д.Ю. Загальнотеоретична характеристика інтегративного підходу до типології держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(1). С. 12–15. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1\(1\)_5](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1(1)_5) (дата звернення: 26.01.2025).

УДК: 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.10>

ЗАКОННІСТЬ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Липівський В.В.,
здобувач вищої освіти
третього освітньо-наукового рівня вищої освіти,
доктор філософії відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0009-0007-2609-8551

Липівський В.В. Законність нормативно-правових актів: стан та перспективи наукового дослідження.

У змісті наукової роботи автором наголошено на актуальності теми. Відзначено, що в сучасних умовах повномасштабної агресії зі сторони росії значна кількість чинних правових норм, ухвалених в умовах воєнного стану не завжди відповідають вимогам законності як в частині їх ухвалення, так і щодо відповідності нормам права, закріплених у законодавчих актах, що зумовлює необхідність ґрунтовного доктринального аналізу феномену їх законності.

Метою цієї наукової роботи став аналіз підходів до розуміння феномену законності, з'ясування особливостей законності нормативно-правових актів як предмету наукового пізнання, а також визначення перспектив її подальшого наукового вивчення. В роботі автором досліджено основні аспекти розуміння законності, як складного, багатовимірного феномену. Наголошено на тому, що неоднозначність та багатоаспектність розуміння феномену законності в юридичній доктрині сьогодні зумовлює відповідну стратегію подальшої її наукової розробки. Це зумовлено, насамперед, важливістю узагальнення різноманітних поглядів вчених на питання законності, які обґрунтовані в юридичній літературі, визначення її особливостей як предмету сучасного наукового юридичного пошуку.

Визначено ключові вектори подальшої наукової розробки питань законності нормативно-правових актів, до яких віднесено: 1) посилення методологічного забезпечення наукового пізнання законності шляхом поєднання загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження; 2) здійснення критичного аналізу стану правового забезпечення законності нормативно-правових актів в Україні; 3) удосконалення визначення поняття «законність нормативно-правових актів», відмежування його від інших суміжних понять; 4) виокремлення та обґрунтування критеріїв виміру законності нормативно-правових актів, з'ясування особливостей практики їх застосування в Україні; 5) обґрунтування з точки зору юридичної доктрини практичних шляхів посилення законності нормативно-правових актів в Україні тощо.

Зроблено висновок про те, що проблематика законності нормативно-правових актів є актуальною темою для сучасних і подальших досліджень, зумовлена необхідністю вдосконалення процесів правотворчості і правозастосування, особливо під час воєнного стану та у післявоєнний період в Україні.

Ключові слова: законність, нормативно-правовий акт, верховенство права, верховенство закону, правотворчість, закон, підзаконний акт, правове регулювання.

Lypivskyi V.V. Legality of regulatory acts: state and prospects of scientific research.

In the content of the scientific work, the author emphasizes the relevance of the topic. It is noted that in the current conditions of full-scale aggression by Russia, a significant number of current legal norms adopted under martial law do not always meet the requirements of legality both in terms of their adoption and in terms of compliance with the norms of law enshrined in legislative acts, which necessitates a thorough doctrinal analysis of the phenomenon of their legality. The purpose of this scientific work

was to analyze approaches to understanding the phenomenon of legality, to clarify the features of the legality of regulatory legal acts as a subject of scientific knowledge, and to determine the prospects for its further scientific study. In the work, the author explores the main aspects of understanding legality as a complex, multidimensional phenomenon. It is emphasized that the ambiguity and multifacetedness of understanding the phenomenon of legality in legal doctrine today determines the appropriate strategy for its further scientific development. This is due, first of all, to the importance of generalizing the various views of scientists on the issue of legality, which are substantiated in the legal literature, determining its features as a subject of modern scientific legal research. Key vectors for further scientific development of issues of legality of regulatory legal acts have been identified, which include: 1) strengthening the methodological support of scientific knowledge of legality by combining general scientific and special scientific research methods; 2) carrying out a critical analysis of the state of legal support for the legality of regulatory legal acts in Ukraine; 3) improving the definition of the concept of «legality of regulatory legal acts», distinguishing it from other related concepts; 4) isolating and substantiating the criteria for measuring the legality of regulatory legal acts, clarifying the features of the practice of their application in Ukraine; 5) substantiating from the point of view of legal doctrine practical ways to strengthen the legality of regulatory legal acts in Ukraine, etc. It is concluded that the issue of the legality of regulatory legal acts is a relevant topic for current and future research, due to the need to improve the processes of lawmaking and law enforcement, especially during martial law and in the post-war period in Ukraine.

Key words: legality, normative-legal act, rule of law, rule of law, lawmaking, law, by-law, legal regulation.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики законності в наш час навряд чи можна недооцінити, адже це поняття безпосередньо пов'язане із політично-правовим життям суспільства та такими його сторонами, як функції держави, правотворчість, форми реалізації правових норм, демократичний устрій, права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також їх гарантії, та ін. [1, с. 3-4]. Додаткової актуальності проблематиці законності додає той факт, в яких сучасних умовах перебуває Україна – у стані повномасштабної агресії зі сторони росії, з огляду на яку достатня кількість чинних правових норм, ухвалених в умовах воєнного стану не завжди відповідають вимогам законності як в частині їх ухвалення, так і в частині відповідності нормам права, закріплених у законодавчих актах.

Не зайвим буде зауважити, що поняття «законність» в юридичній літературі прийнято розглядати в декількох значеннях, основними з яких є принцип права, режим і метод. Варто погодитись із думкою О.А. Марушій, що законність являє собою принцип, режим і метод суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, громадськими та іншими організаціями, трудовими колективами, посадовими особами, громадянами — всіма без винятку) [2, с. 171]. Взагалі необхідно відмітити той факт, що більшість науковців у тій чи іншій манері, визначаючи поняття законності, обов'язково розглядають чи, принаймні, згадують його в контексті принципу, методу та режиму права.

Неоднозначність та багатоаспектність розуміння феномену законності в юридичній доктрині сьогодні зумовлює відповідну стратегію подальшої її наукової розробки. Це зумовлено, насамперед, важливістю узагальнення різноманітних поглядів вчених на питання законності, які обґрунтовані в юридичній літературі, визначення її особливостей як предмету сучасного наукового юридичного пошуку.

Крім того, актуальність тематики цієї наукової роботи зумовлена тривалістю наукового дослідження феномену законності, що свідчить про формування в юридичній науці різних підходів до наукового сприйняття та вивчення, характеристики пізнавальних закономірностей цього явища. Все це потребує врахування, насамперед, з метою встановлення сучасного стану наукової розробки питань законності, а також визначення перспектив її подальшого вивчення з урахуванням потреб та тенденцій розвитку вітчизняної правової системи.

Стан наукової дослідження. Проблеми законності як пізнавального феномену становили складову наукових розвідок таких вітчизняних та зарубіжних вчених як С.В. Бобровник, А.П. Засць, М.І. Козюбра, В.М. Косович, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, В.В. Самохвалов та ін. які приділяли увагу особливостям сучасного розуміння феномену законності, наявних підходів до її вивчення та розуміння тощо. Значна увага приділена поняттю законності в системі конституційного права України, що висвітлено в працях таких вчених-конституціоналістів як:

А.М. Івановська, О.В. Кміта, А.Р. Крусян, Т.С. Подорожня, О.В. Скрипнюк, Ю.В. Ткаченко. Проте динаміка розвитку сучасних правових систем та певна застарілість наявних наукових досліджень, зумовлюють доцільність переосмислення феномену законності з точки зору особливостей її наукового дослідження, наявного стану наукової розробки та перспектив наукового пізнання.

Тому **метою** цієї наукової роботи буде аналіз підходів до розуміння феномену законності, з'ясування особливостей законності нормативно-правових актів як предмету наукового пізнання, а також визначення перспектив її подальшого наукового вивчення.

Основна частина. Як було зазначено вище, в юридичній науці сьогодні сформувалось плюралістичне розуміння законності, що представлено у декількох значеннях. Переважною більшістю вчених законність розглядається в значенні самостійного принципу права, режиму і методу. Зокрема, О. Панасюк визначає законність, як принцип державно-правового життя, що є основою діяльності держави, усіх її гілок влади [3, с. 66]. Цю думку продовжує І. Шакірзянова, зазначаючи, що законність насамперед є принципом поведінки всіх учасників суспільних відносин у конкретному соціумі та державі, що включає в себе вимоги виконання і дотримання законів усіма державними та муніципальними органами, установами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами. Крім того, законність є:

а) принципом і методом формування та діяльності всіх гілок державної влади – законодавчої, виконавчої та судової;

б) принципом і методом здійснення завдань і функцій держави, правових форм її діяльності – правотворчої та правозастосовної;

в) принципом і методом впорядкування відносин, що виникають між суб'єктами права» [4, с. 31-32].

Дуже вдало з цього приводу висловився В.В. Самохвалов, зазначаючи про те, що кризь призму взаємозв'язку верховенства права і законності, останню більш доречно розглядати як принцип. Принцип законності є складовою принципу верховенства права, який визначає стратегію формування, функціонування та розвитку режиму законності, гармонійно забезпечує взаємодію об'єктивно існуючих у суспільстві як приватних, так і публічних інтересів особи, суспільства і держави і їх взаємну відповідальність. Законність виконує роль «посередника», який немовби «переносить» право в площину реального здійснення прав і обов'язків суб'єктів законності [1, с. 23-24]. З цим важко не погодитися, адже принцип верховенства права і принцип законності дійсно щонайтісніше пов'язані і не взмозі функціонувати порізно, однак детальніше мова про це у цій роботі піде згодом. Цікавою є точка зору науковців Д. Мітровіча та Г. Вукадіновича, які, досліджуючи так звану теорію хаосу, змогли на її основі дати визначення принципу законності. На їх думку, право – це свідомо або спонтанно створена система визначеності, мета якої полягає в забезпеченні передбачуваності в поведінці суб'єктів права і надійності функціонування відповідних інституцій; таким чином принцип законності – правило чи сукупність правил, які визначають те, яким чином право має бути реалізоване» [5, с. 4].

В юридичній науці представлено погляди вчених, які розкривають поняття «законності» через поняття «режим». Під «режимом» автори праць зазвичай розуміють правовий режим, хоча іноді й трапляються визначення неюридичного характеру. Наприклад, О.А. Марушій згадує законність у контексті «режиму нормативного життя суспільства й держави, що вимагає точної відповідності поведінки суб'єктів права приписанням законів, підзаконних актів» [2, с. 82]. У той же час, Т. Андрусак тлумачить законність як режим відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, котрий утворюється в результаті неухильного дотримання їхніх вимог суб'єктами права [6, с. 217]. Також, законність розглядають як «принцип, метод та режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права усіма учасниками суспільних відносин» [7, с. 12-13]; пояснюючи своє бачення, автор зазначає, що законність слід розглядати як специфічне суспільне явище, що визначає пріоритет закону у відносинах між владою і особою, сприймаючи як особливий режим законність, можна за певних умов закріплювати як панування закону в суспільних відносинах, а отже, в усіх зв'язаних з державою політичних відносинах». На думку П.М. Рабіновича, законністю є режим відповідності суспільних відносин законам, підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права [8, с. 33].

В юридичній науці значна кількість вчених розглядають законність в значенні особливого методу, зокрема методу управління суспільством, державою тощо. Так, О. Левченко законністю на-

живає метод управління суспільством державою, причому таке управління може здійснюватися лише правовими засобами. Метод законності виявляється в повному обсязі у здійсненні, реалізації норм права в діях органів державного підпорядкування та органів місцевого самоврядування [9, с. 86]. Так само і В. Гаращук розкриває вказане поняття трохи з іншої сторони, вказуючи на те, що законність — це метод державного управління, тобто сукупність засобів, за допомогою якої держава забезпечує належну поведінку своїх суб'єктів [10, с. 108].

Втім, сучасні вчені обґрунтовують точку зору про те, що законність варто розглядати в якості суспільного явища, критерія суспільної поведінки, елементу демократії, політичного життя суспільства тощо. На думку О. Левченка, законність «представляє соціально-правове значення, що комплексно визначає організацію та функціонування суспільства, як правового суб'єкта існування держави на законодавчих правових засадах» [9, с. 87]. Такої ж позиції притримується й І. Шакірязнова, стверджуючи, що «законність слід розглядати як специфічне суспільне явище, що визначає пріоритет прав та закону у відносинах між владою і особою». Продовжуючи свою думку, науковиця вважає, що принцип законності та демократія не просто безпосередньо пов'язані, але при цьому ще й є складовими одне одного; відтак погіршення одного безальтернативно призводить до погіршення іншого [4, с. 32]. Сюди ж можна віднести визначення Ю. Битяка, в якому вчений доводить, що законність — це необхідна умова існування будь-якої демократичної держави, одна з її обов'язкових рис [11, с. 89]. В свою чергу І. Невзоров також вважає, що законність є насамперед явищем політико-правового життя, яке можна розглядати як принцип політичної системи [12, с. 10].

Деякі науковці розглядають законність в якості критерію правової якості життя суспільства. За переконанням О. Шморгуна, це можливо завдяки тому, що вона:

- по-перше, відображає правові особливості його організації;
- по-друге, є комплексним соціально-правовим явищем, яке характеризує організацію та функціонування суспільства і держави на правових засадах [13, с. 151-152].

Дещо схожою є думка Н.М. Оніщенко, згідно з якою, законністю є «особливе соціальне явище суспільного життя та самостійний елемент механізму державно-правового регулювання, що у сучасній правовій державі розглядається, як режим відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам» [7, с. 15]. Погоджуючись із цим, В.В. Самохвалов надає наступне визначення законності: це обумовлене закономірностями суспільного розвитку комплексне соціально-правове явище, що складається з трьох взаємопов'язаних складових — принцип, метод і режим існування держави — і яке полягає у єдиному розумінні, суворому й неухильному виконанні всіма суб'єктами правовідносин вимог законодавчих актів, що мають відповідати принципу справедливості як у процесі правореалізації, так і в ході правотворчості [1, с. 36-37].

Вказаний аналіз підходів можливо було б продовжувати, водночас нами виокремлено найбільш типові доктринальні підходи до розуміння поняття «законність». В сучасних умовах розвитку як правової доктрини, так і юридичної практики вбачається актуальним вироблення більш індивідуалізованого розуміння законності з точки зору її прив'язки до конкретної сфери або виду юридичної практичної діяльності, в тому числі і в частині характеристики та наукового пізнання законності нормативно-правових актів. Тому спробуємо акцентувати нашу увагу саме на питанні законності нормативно-правових актів, що є вихідною умовою їх статусу як офіційного нормативного документу.

Законність слугує одним із провідних принципів, на яких здійснюється правотворчість, на ряду з демократизмом, гуманізмом, науковістю, збереженням національної самобутності, інтернаціоналізму, техніко-юридичній досконалості, та ін., і цей принцип охоплює дві сфери:

- створення нормативно-правових актів згідно із законом;
- створення правових нормативних актів.

Вказане передбачає, з одного боку, що будь-яка норма права має бути видана виключно у спосіб і на підставах, передбачених законодавством України; звідси побутує думка, що навіть неправовий акт, тобто такий, що своїм змістом виступає проти положень верховенства права, за умови дотримання формальностей, зберігатиме легітимність і, відтак, має виконуватися, допоки не буде скасований у передбачений законом спосіб [14, с. 139].

З точки зору юридичного формалізму це, можливо, і є правильним, однак вважаємо за необхідне нагадати, що саме принцип законності є складовою принципу верховенства права, а не навпаки, і навіть за іншого наукового підходу обидва принципи мають зберігати співрозмірну рівновагу

у забезпеченні функціонування та розбудови правової системи. Втім, ми притримуємось погляду, за якого законність є складовою верховенства права, адже закони можуть бути за своїм змістом будь-якими, однак для того, аби дійсно відповідати продекларованим в Конституції України засадам політико-правового життя, перш за все вони мають бути правовими, тобто відповідати положенням верховенства права, і ніяк по-іншому. Не зайвими тут будуть слова Д. Дайзенхауса, який наголошує на величезній відповідальності правотворців. На думку вченого, законність залежить від цінностей, які вкладаються у закони, відтак зло може проявляти себе ще гірше за умови вираження і впровадження його в конкретній правовій нормі. Законність будь-якого закону не залежить від правомірності його прийняття, але від змісту: той факт, що правова норма відповідає усім необхідним критеріям, не означає за замовчуванням, що така норма безумовно законна [14, с. 165]. Відтак, не варто плутати прийняття закону із обґрунтуванням його змісту, оскільки прийняття закону не є прийняттям його змісту, але підкресленням ідеї законності і процедурності нормотворчості [15, с. 207]. Німецький філософ і соціолог Ю. Хабермас натомість вважає інакше. Так, з позитивістської точки зору, закон є легітимним (правомірним) тому, що його було прийнято за правильної процедури, але не тому, що він включає в собі за змістом. У суспільстві панує загальний обов'язок дотримання закону і громадянам не потрібно зайвий раз задумуватися над моральністю правових норм, оскільки для нього закон вже є *a priori* правильним. Така впевненість пояснюється участю громадянина в процесі правотворчості, що гарантується йому конституцією і реалізується у формі парламенту держави. Ю. Хабермас вважає, що за кожною особою в суспільстві є «право останньої межі», тобто право самостійно вирішувати, чи дотримуватися певного закону чи ні, базуючись на суто утилітаристських поглядах (тобто на оцінці корисності) – особа має зважити моральність ігнорування закону із, як їй здається, аморальністю його положень [15, с. 163]. З іншого боку, і формальні вимоги законності, і вимоги правової природи норми права у вітчизняному законодавстві є взаємопов'язаними. Наприклад, у ст. 1 Конституції України наша держава проголошується правовою державою, у ст. 3 закріплено, що права і свободи людини й громадянина визнаються найвищою соціальною цінністю, їх утвердження і забезпечення декларується головним обов'язком держави [16]. Отже, вже у перших статтях Конституції України ми бачимо закріплення верховенства права на найвищому юридичному рівні. У той же час положеннями ст. 94 Конституції України регламентовано, що закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування [16], тобто, чітко прослідковуються формальні вимоги законності нормативного акту, до того ж Конституція України, займає найвищу позицію серед нормативно-правових актів у системі вітчизняного законодавства, отже будь-які законодавчі й інші норми рівнем нижче мають прийматися виключно у спосіб і на підставах, передбачених нею. Таким чином правова система нашої держави поєднує в собі і принцип законності, і принцип верховенства права, що створює умови для виключно правового формату нормотворчості.

Додатково дослідники цього напрямку розглядають і чинники, які впливають на дотримання законності в нормативно-правових актах під час правотворчості. Це, зокрема, стосується суб'єктів правотворення безпосередньо, адже саме від їхніх професійних знань та навичок залежатиме якість норм, що в подальшому регулюватимуть суспільство. Відтак не безмістовною є теза про необхідну наявність знань не лише вузькогалузевого спрямування, а уявлення про всю правову систему [17, с. 40]. Ще одним важливим чинником забезпечення законності є заходи зі спрощенням законодавчої бази, при чому під «спрощенням» розуміється затвердження стандартів складення тексту норми таким чином, щоб він був чітким, зрозумілим, легким для сприйняття будь-якою особою та невіддатний двозначному тлумаченню; до цього можна додати загальну систематизацію законодавства, уніфікацію термінології і стандартів правотворчості [18, с. 21]; безсумнівно, ці заходи допоможуть забезпечити законність в правозастосуванні та судочинстві, оскільки складні для розуміння тексти викликатимуть труднощі у громадян, а врегулювання однієї і тієї ж проблематики різними за юридичною силою нормативними актами створюватиме колізії та прогалини у законодавчій базі.

Важливість посилення наукового дослідження предметності законності, зокрема і питань теорії та практики законності нормативно-правових актів, зумовлює необхідність викоремлення відповідних пізнавальних аспектів, які є витребуваними в сучасних умовах розвитку вітчизняної правової системи. Оскільки актуальність проблематики законності нормативно-правових актів з часом лише зростатиме, прогнозуємо, що можна очікуватиме збільшення наукових досліджень

законності нормативно-правових актів у майбутньому. Керуючись цим, вважається за необхідне визначити перелік перспективних напрямків майбутнього пізнання цього напрямку.

Висновки. Очевидно, що велику увагу вдосконалення законності треба приділяти як в контексті теорії, так і практики. Серед ключових векторів подальшої наукової розробки питань законності нормативно-правових актів варто відзначити наступні:

- посилення методологічного забезпечення наукового пізнання законності шляхом поєднання загальнонаукових та спеціально-наукових методів дослідження, виробивши та взявши за основу відповідний методологічний підхід, як основу сприйняття та розуміння законності;
- здійснення критичного аналізу стану правового забезпечення законності нормативно-правових актів в Україні, визначення та характеристика його недоліків, проведення порівняльного аналізу такого правового забезпечення законності в зарубіжних країнах ЄС;
- удосконалення визначення поняття «законність нормативно-правових актів», відмежування його від інших суміжних понять (наприклад, законність правотворення, законність правозастосування, законність діяльності в сфері права тощо);
- виокремлення та обґрунтування критеріїв виміру законності нормативно-правових актів, з'ясування особливостей практики їх застосування в Україні (особливо з точки зору повноти та системності таких критеріїв, методики здійснення такого виміру);
- визначення особливостей судового та позасудового механізмів оскарження нормативно-правових актів з точки зору їх законності, здійснення порівняльного виміру практики такого оскарження в Україні та зарубіжних країнах ЄС;
- обґрунтування з точки зору юридичної доктрини практичних шляхів посилення законності нормативно-правових актів в Україні.

Підсумовуючи, можна зазначити, що проблематика законності нормативно-правових актів є актуальною темою для сучасних і подальших досліджень, зумовлена необхідністю вдосконалення процесів правотворчості і правозастосування, особливо під час воєнного стану та у післявоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові та методологічні проблеми співвідношення і взаємодії. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Київ. 2006. 221 с.
2. Марушій О.А. Забезпечення законності в діяльності органів виконавчої влади: адміністративно-правова характеристика: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Львів, 2021. 216 с.
3. Панасюк О. Деякі аспекти розмежування понять «законність» та «дисципліна»: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 18-19 травня 2018 р.). Суми: Видавничий дім «Ельдорадо». С. 65–68.
4. Шакірзянова І. Політичний режим та законність: взаємодія та взаємозв'язок. *Держава і право*. 2013. Вип. 59. С. 30–37.
5. Dragan M. Mitrović, Gordana Vukadinović. The new Path of Law. From Theory of Chaos to Theory of Law. 25th IVR World Congress LAW SCIENCE AND TECHNOLOGY. Frankfurt am Main. 15–20 August 2011. Series A . No. 010 / 2012. С. 3–5.
6. Андрусяк Т.Г. Теорія держави та права: навч. посіб. Львів : Слово, 2003. 517 с.
7. Оніщенко Н.М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 12–17.
8. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів: Видавництво ЛЮБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
9. Левченко О. Законність як правова цінність. *Філософія саду і садівництва в світовій культурі: джерела та новітні інтерпретації*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Умань, 1 груд. 2023 р.). Умань, 2023. С. 85–87.
10. Гаращук В.М. Сутність, принципи та гарантії законності. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2000. Вип. 42. С. 108–112.
11. Битяк Ю.П. Адміністративна відповідальність та адміністративне правопорушення. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 151. С. 87–100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2020_151_9.
12. Невзоров І. Законність у системі принципів права. Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2003. 19 с.

13. Шморгун О. Правова детермінація законності та дисципліни. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2009. № 20. С. 150–153.
14. Dyzenhaus D. The Legitimacy of Legality, *The University of Toronto Law Journal*, Winter. 1996. Vol. 46. No. 1 (Winter, 1996). P. 136–172.
15. Хабермас Ю. Фактичність і обґрунтованість: внесок у дискурсійну теорію права і демократичної правової держави. «Suhrkamp». Франкфурт-на-Майні. 1992. 387 с. (Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats, ©1992 Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, Germany).
16. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
17. Пархоменко Н. Конституційна законність як мета, вимога та правовий режим: теоретичні аспекти. *Альманах права. Науково-практичний юридичний журнал*. 2012. Вип. 3. С. 38–43.
18. Лашухін С., Буканов Г. Проблеми правотворення на сучасному етапі розвитку України. *Актуальні проблеми юриспруденції та психології: матеріали. IV всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 15 груд. 2023 р.). Дніпро, 2023. С. 21–24.

УДК 343.161.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.11>

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ДО СТАНДАРТІВ ЄС

Лукашевич С.М.,
*здобувач освітньо-наукового ступеню «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 – Право
Вищого навчального закладу
«Університет економіки та права «КРОК»
ORCID0000-0002-7100-1751
e-mail: LukashevychSM@krok.edu.ua*

Лукашевич С.М. Передумови та перспективи адаптації української правової системи до стандартів ЄС.

У статті ґрунтовно проаналізовано важливість європейської інтеграції України та її зобов'язання щодо апроксимації законодавства до *acquis* ЄС. Визначено, що успішне виконання цього процесу залежить не лише від формального прийняття нормативних актів, а й від реального правозастосування, зокрема в судовій практиці.

Особлива увага надається готовності українських судів до «європеїзації» та застосування норм права ЄС. Автором підсумовано судову практику яка демонструє певний прогрес у напрямку використання норм Угоди про асоціацію з ЄС як норм прямої дії. Однак, як вказано, важливо забезпечити єдність судової практики і уникнути різних підходів у тлумаченні норм. Цей процес потребує уніфікованих критеріїв і, можливо, розширення можливостей для українських судів у зверненні до Суду справедливості ЄС для тлумачення норм Угоди про асоціацію.

Інтеграція в ЄС передбачає не лише законодавчу адаптацію, але й створення правової системи, що буде здатна ефективно імплементувати європейські стандарти. Тому важливим аспектом є прийняття суддями європейських правових норм і інститутів, таких як державна допомога або інші механізми, що раніше не були частиною українського законодавства.

Автором досліджено вплив міжнародного та європейського права на національну правову систему України, який проявляється через процес імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство та наближення українського права до європейських норм. Це дослідження охоплює вплив основоположних цінностей, що лежать в основі міжнародного та європейського права. Водночас, значну увагу приділено формуванню правових основ європейської інтеграції України, правовому забезпеченню цього процесу та аналізу впливу правових механізмів на євроінтеграційні процеси.

Гармонізація національного законодавства з правом ЄС є важливою передумовою для ефективного застосування норм ЄС судами. Автор вважає, що українські суди можуть ефективно застосовувати право ЄС, якщо національне законодавство буде адаптоване до європейських стандартів, що дозволить зменшити юридичну невизначеність та забезпечить більш гармонізоване правове середовище.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейський Суд, європейське право, європейська інтеграція, правосуддя, правова система.

Lukashevych S.M. Prerequisites and prospects for adapting the Ukrainian legal system to EU standards.

The article thoroughly analyzes the importance of Ukraine's European integration and its obligations to approximate legislation to the EU *acquis*. It is determined that the successful implementation of this process depends not only on the formal adoption of regulatory acts, but also on real law enforcement, in particular in judicial practice.

Particular attention is paid to the readiness of Ukrainian courts to «Europeanization» and the application of EU law. The author summarizes the judicial practice that demonstrates some progress

in the direction of using the norms of the Association Agreement with the EU as norms of direct effect. However, as indicated, it is important to ensure the unity of judicial practice and avoid different approaches to interpreting norms. This process requires unified criteria and, possibly, expanding the possibilities for Ukrainian courts to apply to the Court of Justice of the EU for the interpretation of the norms of the Association Agreement.

Integration into the EU involves not only legislative adaptation, but also the creation of a legal system that will be able to effectively implement European standards. Therefore, an important aspect is the adoption by judges of European legal norms and institutions, such as state aid or other mechanisms that were not previously part of Ukrainian legislation.

The author has studied the influence of international and European law on the national legal system of Ukraine, which is manifested through the process of implementing international standards into national legislation and approximating Ukrainian law to European norms. This study covers the influence of fundamental values that underlie international and European law. At the same time, considerable attention is paid to the formation of the legal foundations of Ukraine's European integration, the legal support of this process and the analysis of the influence of legal mechanisms on European integration processes.

Harmonization of national legislation with EU law is an important prerequisite for the effective application of EU norms by courts. The author believes that Ukrainian courts can effectively apply EU law if national legislation is adapted to European standards, which will reduce legal uncertainty and provide a more harmonized legal environment.

Key words: European Union, European Court of Justice, European law, European integration, justice, legal system.

Постановка проблеми. Україна активно розвиває демократичні інститути для захисту прав громадян, зокрема через судову систему, закріплену в Конституції. Зміни, внесені в Конституцію у 2019 році, підкреслюють незворотність курсу на європейську інтеграцію та членство в ЄС. Успіх цього процесу залежить від виконання вимог ЄС та адаптації українського законодавства до європейських норм, що передбачено Угодою про асоціацію, зокрема зобов'язань щодо адаптації законодавства до права ЄС. Угода про асоціацію передбачає, що Україна має імплементувати нормативно-правові акти ЄС та зробити їх частиною власної правової системи. Досліджуваний напрямок у правовій науці набуває істотних зрушень, актуальним постає дослідження правосуддя та судоустрою, що входять до першого кластеру фундаментальних сфер переговорного процесу щодо вступу до ЄС та питання відкритості українських судів, їхньої інтерпретації та розширення горизонтів правозастосовчої практики.

Мета дослідження полягає у встановленні передумов та перспектив адаптації української правової системи до стандартів ЄС та використання європейської практики для належного тлумачення норм, що імплементуються в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням передумов та перспектив адаптації української правової системи до стандартів ЄС здійснюється багатьма українськими та міжнародними науковцями. Так, науковець правник В. Мусіяка вивчав питання адаптації українського права до європейських стандартів, особливо в контексті правової реформи і євроінтеграції. Ю. Шемшученко досліджував вплив європейського права на національну правову систему, зокрема щодо прав людини і правосуддя. Науковець здійснював глибоке вивчення ролі національних судів у застосуванні норм ЄС, особливо в контексті юриспруденції Європейського Суду з прав людини (ЄСПЛ) та інших європейських інституцій. Відомий науковець у галузі європейського права О. Кримов аналізував правові механізми адаптації законодавства України до вимог ЄС. В. Буткевич досліджував питання правової інтеграції України в ЄС, зокрема в контексті гармонізації законодавства у різних галузях права. Український науковець А. Василенко відомий у галузі європейського права досліджував питання застосування норм права ЄС судьями українських судів, зокрема в контексті функціонування судової системи в умовах європейської інтеграції та гармонізації законодавства. Вчений О. Мельниченко досліджував питання застосування норм європейського права в судах України, зокрема в аспекті прямої дії норм права ЄС та їх впливу на національне законодавство. Т. Кисельова аналізувала правові підходи застосування норм ЄС українськими судьями та роль Європейського Суду в наданні орієнтирів для національних судів. Науковець Л. Ємець досліджував застосування норм права ЄС в контексті судочинства в Україні та інших

країнах Центрально-Східної Європи, а також механізми імплементації європейських стандартів у правовій практиці національних судів.

Виклад основного матеріалу. Сучасна судова система України у світлі євроінтеграційних прагнень зазнає істотних змін, зокрема Міністерство юстиції розробляє план судової реформи, що стане фундаментальною реформою з якою вона зможе рухатися до вступу в ЄС. Для цього створено проєкт Дорожньої карти за напрямками «Судова влада та основоположні права» і «Юстиція, свобода та безпека», яка стане базою для переговорного процесу про вступ України до ЄС [1]. Тут можна сказати, що українська судова система є досить активною, і це не залишилося непоміченим західними партнерами. Справа в тому, що українські суди вже сформували певну практику прямого застосування Угоди про асоціацію та застосування прецедентів Суду ЄС.

Правовою основою для застосування Угоди про асоціацію [2] є стаття 9 Конституції України: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [3]. Водночас, стаття 19 Закону України «Про міжнародні договори України» також передбачає: «... чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.» [4]. Якщо міжнародним договором України встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені відповідним законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору. Крім того, відповідні положення містить низка кодексів. Наприклад, стаття 10 Цивільного кодексу України та стаття 11 Господарського процесуального кодексу України передбачають, що у разі виникнення колізії між національним нормативно-правовим актом і міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, суд застосовує норми міжнародного договору України [5; 6].

Водночас таке положення закріплено в Постанові № 13 Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19 грудня 2014 року «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя», зокрема «Міжнародні договори України, які набрали чинності, мають вищу юридичну силу порівняно з нормами відповідних законодавчих актів України, а тому можуть змінювати регулювання відносин, що виникають із застосуванням законодавства України. Тому вони можуть змінювати регулювання правовідносин, встановлених законодавством України. При здійсненні правосуддя суди можуть безпосередньо застосовувати положення міжнародних договорів як частини законодавства України, якщо вжиття відповідних заходів віднесено до компетенції суду або якщо вони передбачені як норми прямої дії в міжнародних договорах... Положення міжнародних договорів України, що закріплюють права людини і основоположні свободи, підлягають застосуванню судами як норми прямої дії» [7]. Водночас, не було роз'яснень критерій, яким повинні відповідати правила, щоб вони мали пряму дію. Це, в свою чергу, може призвести до різних підходів до тлумачення в майбутньому. Тут, можливо, доречно послатися на рішення Суду ЄС у знаковій справі «Van Gend en Loos (1963)». У ній Суд ЄС постановив, що, по-перше, слід дослідити характер актів та намір надати права особам; по-друге, чи містять норми чіткі та однозначні зобов'язання, які можуть призвести до виникнення чітких індивідуальних прав; по-третє, чи є норми вичерпними (безумовними), тобто чи доповнюють вони або імплементують норми, що містяться в них. Він зазначає, що слід проаналізувати, чи не вимагають правила додаткових актів для їх доповнення або імплементації. Тому цілком логічно, що українські суди також повинні використовувати цей підхід для забезпечення однакового тлумачення прямих положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та судової практики.

Що стосується прямого впливу Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, то можна стверджувати, що вона містить положення, які можуть мати прямий вплив. Це положення про недискримінацію, запобігання монопольним практикам у поштовому та кур'єрському секторах, захист інтелектуальної власності, заборону подвійного ціноутворення при експорті енергоносіїв, тарифи та кількісні обмеження, оскільки положення з цих питань сформульовані чітко та однозначно і не залишають дискреції для держави.

Українські суди почали активно застосовувати окремі положення Угоди про асоціацію як норми прямої дії. Першою справою, в якій було прямо застосовано положення Угоди про асоціацію та принцип верховенства Угоди про асоціацію над національним законодавством, стала справа ТОВ «ТВІ.ЮА», яка вже стала українською хрестоматійною. Спір стосувався прав інтелектуальної власності, а питання полягало у прямій колізії між статтею 198 Угоди про скасування реєстра-

ції торговельних марок та національним законодавством. Верховний Суд України у складі колегії суддів Касаційного господарського суду згодом у справі № 910/4947/18 від 04 липня 2019 року (Справа за позовом ТОВ «КАНЖУТ»), у справі № 910/14972/17 від 17 липня 2018 року (Справа за позовом ТОВ «ТВІ.ЮА») підтвердив, що стаття 198 Угоди про асоціацію може застосовуватися як пряма норма господарським судом, оскільки вона встановлює нові стандарти захисту прав інтелектуальної власності [8].

Застосовуючи Угоду про асоціацію, слід чітко розуміти, що вона є джерелом не лише українського права, а й права ЄС. У правовій системі ЄС діє теза про те, що право ЄС є таким, яким його визнає Суд ЄС. В Україні ця теза також має бути визначальною. Адже життя у сфері права ЄС вже розпочалося шляхом широкої апроксимації, а в певних сферах уніфікація національного права з правом ЄС стала реальністю.

У цьому контексті слід мати на увазі, що неможливо прочитати норму права ЄС без урахування рішень Суду ЄС щодо її тлумачення. Попередні рішення Суду ЄС – це тлумачення права ЄС у відповідь на запити національних судів. Ці рішення, по суті, є прецедентами, оскільки вони є обов'язковими не лише для країни, в якій Суд направив попередній запит, але й для всіх суб'єктів, на яких поширюються норми.

Механізм попередніх запитів є також механізмом для одноманітного тлумачення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. На жаль, українські суди не мають можливості робити попередні запити до Суду ЄС щодо тлумачення Угоди. Це значно спрощує однакове застосування Угоди в двох правопорядках, але в разі виникнення спору між сторонами може бути створена арбітражна група, яка має право звернутися до Суду ЄС за тлумаченням Угоди. Той факт, що такий механізм тлумачення Угоди запроваджено лише через Суд ЄС, свідчить про те, що ЄС має монополію на суди у тлумаченні права ЄС і не допускає різних інтерпретацій.

Все це свідчить про те, що ЄС очікує від України застосування права ЄС так, як воно застосовується в ЄС, що було б неможливим без врахування практики Суду ЄС з питань тлумачення. Це стосується не лише тлумачення основного тексту Угоди про асоціацію, а й усіх актів, здійснених Україною та описаних у численних додатках до Угоди.

Застосування рішень Суду ЄС українськими судами є дуже симптоматичним і позитивним явищем. Вперше українські судді почали посилалися на рішення Суду ЄС після прийняття Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», в якому поряд з регламентами, директивами, загальними принципами права Європейського Співтовариства тощо, рішення Суду ЄС також віднесені до джерел права ЄС. Рішення Суду ЄС є джерелом права ЄС. На той час це було досить прогресивне посилання, яке дозволило українським судам розширити свій кругозір і почати ознайомлення з новою правовою системою.

Слід визнати, що на той час в Україні не було комплексного розуміння правової системи ЄС, а перші спроби звернутися до прецедентів Суду ЄС були не більше, ніж спорадичною активністю з боку окремих суддів. Суд не міг ігнорувати практику тлумачення Судом ЄС права ЄС в контексті глобальної апроксимації, оскільки набуття чинності Угодою про асоціацію та початок її прямого застосування створили нову правову реальність для України. Особливо це стосується сфери Угоди про асоціацію, яка запровадила в українську правову систему раніше невідомі інститути та структури.

Правосвідомість українських юристів значно відрізняється від тих, хто працює в правовій системі ЄС. Для нашої правової традиції характерний нормативізм, тому пряме застосування міжнародних угод, рішень міжнародних судів та використання «м'якого права» є для нас менш звичним. З цієї причини вже тривалий час в Україні чекають ухвалення спеціального закону, який би чітко регулював порядок застосування норм Угоди про асоціацію та інших подібних міжнародних документів

Судді країн Східної Європи не стикалися з подібними проблемами в період до вступу до ЄС. Наприклад, Конституційний Суд Литви кілька разів використовував регламенти та директиви ЄС як джерела для тлумачення Конституції у 1997–2002 роках. Латвія також має цікавий досвід: ще до вступу країни до ЄС Конституційний Суд почав застосовувати так званий «західний спосіб мислення», посилаючись на *acquis* ЄС, навіть у справах, що не мали прямого стосунку до права ЄС. Верховний Суд Латвії також звертався до рішень Суду справедливості для тлумачення норм ЄС, які були імплементовані в національне законодавство, зокрема через історичне та теле-

ологічне (цільове) тлумачення. Така практика була характерна для багатьох країн, які прагнули приєднатися до ЄС. Аналіз природи та змісту правових цінностей, сформованих міжнародною спільнотою, а також аксіологічних засад європейського права, порівняння ціннісних принципів національної правової системи та права ЄС є важливими аспектами [9].

Тому Україні необхідно вже сьогодні починати мислити відповідно до вимог членства в ЄС, враховуючи особливості правової природи ЄС, який не є звичайною міжнародною міжурядовою організацією. Важливо, щоб українські судді активно формували нові проєвропейські правозастосовні практики та усвідомлювали важливу роль вітчизняної правової системи в процесі європеїзації.

Варто наголосити на принципі пріоритету права ЄС над національним законодавством. Так, у разі конфлікту між національними нормами та нормами ЄС, національні суди зобов'язані застосовувати право ЄС. Це є важливою основою для інтеграції та гармонізації правових систем країн, що прагнуть вступити до Європейського Союзу. Так, певні норми права ЄС мають пряму дію в національних правових системах. Це означає, що суди можуть безпосередньо застосовувати норми ЄС у своїх рішеннях, навіть якщо вони не були імplementовані в національне законодавство. Пряма дія є важливою для забезпечення ефективного виконання європейських стандартів.

Наголосимо на важливості Європейського Суду в розвитку правової системи ЄС та національних судів. Оскільки суди країн, що прагнуть вступити до ЄС, повинні враховувати юриспруденцію Європейського Суду, оскільки він є основним арбітром у питаннях тлумачення норм права ЄС. Національні суди також можуть запитувати тлумачення норм права ЄС через представлення попередніх запитів до Європейського Суду.

Набули подальшого розвитку питання підготовки та навчання суддів щодо застосування норм права ЄС. Для ефективного застосування норм ЄС важливо, щоб судді мали відповідну підготовку в галузі європейського права. Це включає не тільки знання законодавства ЄС, але й розуміння того, як інтегрувати європейські принципи в національну правову практику.

Варто зазначити про існування значних перешкод для ефективного застосування норм права ЄС на національному рівні, особливо в країнах, що перебувають на шляху євроінтеграції. Це можуть бути як правові, так і практичні бар'єри, включаючи неузгодженість національного законодавства з європейськими стандартами, відсутність належної юридичної практики застосування норм ЄС, а також неповне розуміння принципів та інститутів Європейського Союзу на рівні суддів.

Висновки. Ключовим висновком є те, що ефективність правозастосування норм ЄС залежить не лише від теоретичного прийняття норм, але й від їх реального впровадження у судову практику. Це включає у себе належне роз'яснення суддями європейського права у своїх рішеннях та забезпечення їхньої належної інтерпретації в контексті національних реалій.

Важливо зазначити, що правова природа ЄС відрізняється від класичної міжнародної міжурядової організації, і саме тому необхідно адаптувати правову свідомість в Україні до практики ЄС. Тобто, для ефективної інтеграції України в європейську правову систему, судді і правники повинні враховувати особливості європейського права, використовуючи як джерела тлумачення рішення Суду справедливості та висновки інших інститутів ЄС, навіть коли йдеться про законодавство, яке не є безпосередньо пов'язане з правом ЄС.

Порівняння з досвідом Латвії та Литви демонструє, як суди цих країн до їх вступу в ЄС вже почали застосовувати практику та тлумачення норм ЄС. Вони використовували акти ЄС, такі як регламенти і директиви, для тлумачення національних норм, що свідчить про готовність правових систем до інтеграції з європейським правом ще до офіційного членства в ЄС.

Отже, в Україні наразі важливо почати формувати нову правову практику, орієнтуючись на європейські стандарти, аби забезпечити успішну інтеграцію в ЄС. Це вимагає активного застосування європейського законодавства і практики, а також врахування рішення Суду справедливості ЄС, що забезпечить узгодженість української правової системи з вимогами ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Україна готує три Дорожні карти в межах вступу до ЄС: що передбачають ці документи і чому вони важливі. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/ukrayina-gotuye-try-dorozhni-karty-v-mezhah-vstupu-do-yes-shho-peredbachayut-tsi-dokumenty-i-chomu-vony-vazhlyvi> (дата звернення 11.02.2025).

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення 11.02.2025).
3. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. (із змінами). URL: [hhttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text) (дата звернення 15.01.2024).
4. Про міжнародні договори України: Закон України 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення 02.02.2025).
5. Цивільний кодекс України: 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 02.02.2025).
6. Господарський процесуальний кодекс України: 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення 02.02.2025).
7. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя. Постанова Пленуму вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text>.
8. Постанова Верховного суду. Справа № 910/4947/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82858256#> (дата звернення 16.01.2025).
9. Вплив міжнародного та європейського права на національну правову систему України: аксіологічний вимір: звіт про НДР (остаточний) / кер. В.М. Завгородня. Суми: Сумський державний університет, 2023. 159 с. № 0120U105185.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.12>

ОБМЕЖЕННЯ ДІЇ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

Малишев Б.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії та історії права і держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-2023-312X
e-mail: borys.malyshev@gmail.com*

Малишев Б.В. Обмеження дії презумпції невинуватості у практиці Європейського суду з прав людини (теоретико-правові аспекти).

Презумпція невинуватості є однією з основоположних гарантій прав людини, яка забезпечує справедливість судочинства та захист громадян від необґрунтованих звинувачень. Проте відповідно до наведеної у цій статті практики ЄСПЛ, презумпція невинуватості хоча є і фундаментальним принципом, але не абсолютним. Презумпція невинуватості може бути обмеженою у випадках, коли її застосування чи застосування концепції непрямих доказів у кримінальних провадженнях, пов'язаних із легалізацією злочинних доходів або фінансуванням тероризмом, є виправданим інтересами правосуддя та суспільної безпеки. Це свідчить про чіткий напрям еволюції ідеї презумпції невинуватості – від абсолютного правила до елементу більш комплексної системи справедливого судочинства.

З позиції теорії права, відмова обвинуваченого надання показань відображає принцип свободи волі та імунітет від самовикриття. Однак, як зазначає ЄСПЛ, це право перестає бути абсолютним у ситуаціях, де відсутність пояснень з боку обвинуваченого підриває презумпцію законності його дій або активів. Теоретико-правова дилема тут полягає у визначенні меж між правом особи захищати себе відмовою від надання показань і суспільним інтересом в ефективному кримінальному переслідуванні.

Практика ЄСПЛ демонструє, що використання непрямих методів доказування у справах про легалізацію (відмивання) злочинних доходів не суперечить статті 6 Конвенції за умови дотримання фундаментальних принципів. Зокрема, такі методи мають базуватися на логічних припущеннях, підкріплених фактичними доказами, і не можуть бути єдиною підставою для обвинувального вироку. Суд підтверджує, що право на мовчання та презумпція невинуватості не є абсолютними, а їхні обмеження допустимі, якщо вони обґрунтовані потребою у забезпеченні ефективного правосуддя. Відмова обвинуваченого надавати пояснення або співпрацювати з правоохоронними органами не може автоматично розглядатися як доказ його вини. Проте, якщо інші докази переконливо вказують на злочинне походження активів, мовчання може посилити обґрунтованість таких висновків під час розслідування злочинів про легалізацію (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму.

Ключові слова: презумпція невинуватості, практика Європейського суду з прав людини, права людини, правосуддя.

Malyshev B.V. Limitation of the presumption of innocence in the practice of the European Court of Human Rights (theory of law aspects).

The presumption of innocence is one of the fundamental guarantees of human rights, which ensures the fairness of legal proceedings and protection of citizens from unfounded accusations. However, according to the ECHR case law cited in this article, the presumption of innocence, although a

fundamental principle, is not absolute. The presumption of innocence may be limited in cases where its application or the application of the concept of circumstantial evidence in criminal proceedings related to money laundering or terrorist financing is justified by the interests of justice and public security. This demonstrates the evolution of the idea of the presumption of innocence from an absolute rule to an element of a more comprehensive fair trial system.

From the standpoint of legal theory, the accused's refusal to testify reflects the principle of free will and immunity from self-incrimination. However, as the ECtHR notes, this right ceases to be absolute in situations where the lack of explanation by the accused undermines the presumption of legality of his actions or assets. The theoretical and legal dilemma here is to determine the boundaries between the right of a person to protect himself/herself by refusing to testify and the public interest in effective criminal prosecution.

The ECHR case law demonstrates that the use of indirect methods of proof in cases of legalization (laundering) of criminal proceeds does not contradict Article 6 of the Convention, provided that the fundamental principles are observed. In particular, such methods must be based on logical assumptions supported by factual evidence and cannot be the sole basis for a conviction. The Court reaffirms that the right to silence and the presumption of innocence are not absolute, and their limitations are permissible if they are justified by the need to ensure effective justice.

The refusal of the accused to provide explanations or cooperate with law enforcement agencies cannot automatically be considered as evidence of his or her guilt. However, if other evidence convincingly indicates the criminal origin of the assets, silence may strengthen the validity of such conclusions in the investigation of money laundering and terrorist financing offenses.

Key words: presumption of innocence, case law of the European Court of Human Rights, human rights, justice.

Постанова проблеми. У статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (надалі – Конвенція) «Право на справедливий суд» встановлена презумпція невинуватості. В той же час, у правових системах Нідерландів [1], Швеції, Бельгії, Іспанії та Швейцарії [2] законодавчо закріпленим і поширеним є використання так званих непрямих способів доказування автономної легалізації (відмивання) активів, здобутих злочинним шляхом. Концепція непрямих способів доказування базується на положеннях Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму, яка набула чинності для України у 2011 році.

Концепція непрямих доказів полягає у тому, що ненадання обвинуваченим правдоподібних пояснень походженню наявних у нього активів може у сукупності з іншими опосередкованими фактичними обставинами (непрямими доказами) автоматично свідчити про їх злочинне походження. Іншими словами, національні суди вказаних держав оперують презумпцією про злочинне походження активів, якщо цьому немає прямих доказів, та не встановлений конкретний основний (предикатний) злочин, від якого ці активи походять.

Метою дослідження є з'ясування у розрізі практики ЄСПЛ низки питань, які стосуються концепції непрямого доказування: чи не суперечать непрямі способи доказування легалізації злочинних доходів стандартам статті 6 Конвенції, а саме: а) презумпції невинуватості; б) праву особи не надавати у кримінальному провадженні показання проти себе (право на свободу від самовикриття).

Стан опрацювання проблематики. В українській юридичній науці є чимало робіт, присвячених презумпції невинуватості через призму практики ЄСПЛ (Ткачук О.С. [3], Фулей Т.І. [4], Івчук І.І. [5], Сиза Н.П. [6], Бабчинська Т.В. [7]). Проте жодна з них не розглядає проблематику обмеження дії презумпції невинуватості, зокрема, у зв'язку із концепцією непрямих доказів при притягненні особи до кримінальної відповідальності за легалізацію злочинних доходів та фінансування тероризму.

Виклад основного матеріалу. ЄСПЛ у своїй практиці вказує, що застосування непрямих способів доказування стороною обвинувачення та судом при ухваленні обвинувального вироку за легалізацію (відмивання) злочинних доходів, не порушує вимоги статті 6 Конвенції.

Так, ЄСПЛ у рішенні у справі Фальк (Falk) проти Нідерландів від 19.10.2004 р [8], вказав на те, що у кримінальному провадженні право особи на презумпцію невинуватості і на вимогу про те, щоби тягар доказування лежав на стороні обвинувачення, не є абсолютними, оскільки ті чи інші презумпції факту чи права діють у кожній національній системі кримінальної юстиції.

Ключовим для всієї тематики дотримання стандартів прав людини під час кримінального переслідування за легалізацію (відмивання) злочинних доходів є рішення ЄСПЛ у справі «Зсюзхен (Zschüschen) проти Бельгії» (іноді прізвище заявника перекладають як «Шушен») [9] від 25.05.2017 р., яким скаргу заявника було визнано неприйнятною через необґрунтованість його доводів.

За обставинами справи заявник, громадянин Нідерландів, який проживав в Амстердамі, у 2003 році відкрив рахунок в одному із банків Бельгії. Протягом 2 місяців він п'ятьма операціями поклав на цей рахунок готівку на загальну суму 75 000 євро. Після того як банк повідомив про вказані транзакції компетентному державному органу, щодо заявника було відкрито кримінальне провадження за легалізацію (відмивання) коштів. Заявнику під час його допиту було запропоновано пояснити походження цих готівкових коштів, на що він зазначив: «Це незадекларовані офіційно доходи. Я добре заробляю. Достатньо, щоби накопичити 75 000 євро за 4 роки. Я не хочу про це говорити більш детально, тому що у моїх роботодавців виникнуть через це проблеми. (...)». У 2005 році заявник був визнаний винним у легалізації (відмиванні) грошей. Сума у розмірі 75 000 євро була конфіскована як доходи, отримані внаслідок злочину. Суд першої інстанції взяв до уваги те, що заявник не дав жодних пояснень щодо походження грошей, а також те, що заявник раніше притягався до відповідальності за незаконний обіг наркотиків, і те, що він не мав офіційних доходів. Крім того, суд вважав, що свідчення заявника не заслуговують на довіру, враховуючи той факт, що він відмовився надати будь-які докази своїм твердженням про законність походження коштів. У 2006 році суд апеляційної інстанції залишив вирок у силі. При цьому було відзначено, що згідно Кримінального кодексу Бельгії, в обвинувальному вирокі за відмивання доходів є неовов'язковим доведення предикатного злочину.

Касаційний суд Бельгії також відхилив доводи заявника, і при цьому зазначив, що тягар доказування незаконного чи злочинного походження можна вважати виконаним, коли на підставі фактичних даних можна з упевненістю виключити будь-яке законне походження цих активів. Крім того, обвинувачений повинен сам оцінити, чи доречно для його захисту повідомити наявну у нього інформацію про походження активів. Вибір, який може зробити обвинувачений, не порушує його права на захист у зв'язку із притягненням до кримінальної відповідальності за відмивання грошей.

Посилаючись на порушення п.п. 1, 2 статті 6 Конвенції, заявник звернувся до ЄСПЛ, зазначаючи, що відносно нього були допущені порушення презумпції невинуватості, права зберігати мовчання, не свідчити проти себе (свобода від самовикриття), а також права на захист.

У даній справі ЄСПЛ встановив (п. 21 рішення), що немає жодних сумнівів у тому, що право зберігати мовчання на допиті в поліції і право не свідчити проти себе (свобода від самовикриття) є загальновизнаними міжнародними нормами, які лежать в основі концепції справедливого судового розгляду (...), захищаючи обвинуваченого від неправомірного примусу з боку державних органів, ці імунітети сприяють запобіганню судовим помилкам і гарантують результат, що вимагається статтею 6. З одного боку, було б явно несумісним з даними імунітетами обґрунтовувати вирок виключно або переважно на відмові обвинуваченого відповідати на питання та давати покази. З іншого боку, ці імунітети не можуть і не повинні заважати враховувати мовчання обвинуваченого у тих випадках, коли ситуація очевидно вимагає пояснень з його боку. Суд прийшов до висновку, що право зберігати мовчання не є абсолютним.

У п. 24 свого рішення ЄСПЛ вказує, що у даному конкретному випадку заявник сам вирішив не надавати наявну в нього інформацію про походження коштів, реалізуючи своє право на мовчання та право не свідчити проти себе. Він мав право вчиняти таким чином протягом всього провадження, і стосовно нього не було застосовано жодного прямого примусу щодо надання інформації. В цьому сенсі ця справа відрізняється від тих, в яких на заявника був накладений штраф тільки за відмову від надання інформації.

У п. 27 рішення вказано, що заявник скаржить на те, що національні суди не вважають за необхідне встановлювати предикатний злочин для того, щоби притягнути особу до відповідальності за відмивання грошей. Суд не знаходить нічого поганого у такому підході національних судів, який також відповідає і підходу, про який йдеться у п.п. 3, 6 статті 9 Конвенції РЄ про боротьбу з відмиванням коштів. Суд вважає, що такий підхід сам по собі не може являти собою порушення прав, гарантованих п.п. 1, 2 ст. 6 Конвенції.

У п. 29 рішення зазначено, що (...) той факт, що відмова заявника від надання показань для доведення своїх розпливчастих та непереконливих тверджень про законне походження спірної

суми грошей, був використаний судами, в тому числі для того, щоби зробити висновок про те, що будь-яке законне походження грошей виключається, саме по собі не є порушенням права заявника зберігати мовчання. Конвенція не забороняє приймати до уваги відмову особи від надання показань для обґрунтування її винуватості, якщо тільки притягнення до відповідальності не засноване лише або переважно на такій відмові. Національні суди переконливо встановили низку пов'язаних доказів, щоби зробити висновок про винуватість заявника; ситуація вимагала пояснень з його боку, але його відмова від надання пояснень лише посилила ці докази його винуватості.

У п. 30 рішення ЄСПЛ нагадав, що ситуація, коли заявника зобов'язують надати правдиві пояснення стосовно власного майнового стану, не суперечить концепції справедливого судового розгляду кримінальних обвинувачень. Крім того, якби повідомлена заявником версія про законне походження вказаної суми коштів відповідала істині, то йому не склало би труднощів повідомити також і деталі походження спірної суми грошей.

Таким чином, на думку ЄСПЛ (п. 31 рішення), сукупно докази сторони обвинувачення і висновки, які були зроблені в результаті відмови заявника від надання правдоподібного пояснення походження коштів, розміщених ним у банку Бельгії, – продиктовані здоровим глуздом і не можуть вважатися неправомірними або необґрунтованими.

Як нескладно помітити, у рішенні по справі Зсюсхен часто згадувалися положення з іншого рішення ЄСПЛ – Джон Мюррей (John Murray) проти Сполученого Королівства від 08.02.1996 р. [10] Це є одне із надзвичайно важливих рішень у практиці ЄСПЛ у контексті непрямого методу доказування.

За обставинами цієї справи заявник, Джон Мюррей, був одним з восьми осіб, заарештованих у 1990 році в Белфасті (Північна Ірландія) на підставі Закону про запобігання тероризму. Під час чисельних допитів Мюррей відмовився давати будь-які показання, незважаючи на те, що правоохоронці щоразу попереджали його про те, що суд може зробити юридично значимі висновки з його відмови від надання показань. Під час судового розгляду Мюррей також вирішив не давати свідчень. В результаті, він був визнаний винним у злочині, пов'язаному з тероризмом, і засуджений до позбавлення волі.

У п. 47 рішення йдеться про те, що з одного боку, очевидно, що (...) невірно засновувати обвинувальний вирок виключно або головним чином на мовчанні обвинуваченого, або на відмові відповідати на запитання чи давати свідчення. З іншого боку, ЄСПЛ вважає так само очевидним, що ці імунітети не можуть і не повинні перешкоджати тому, щоби мовчання обвинуваченого в ситуаціях, які вимагають від нього пояснень, бралось до уваги при оцінці переконливості доказів, поданих стороною обвинувачення. Де б не була межа між цими двома крайнощами, з такого розуміння права на мовчання випливає, що на питання, чи це право є абсолютним, слід відповісти негативно. Тому не можна сказати, що рішення обвинуваченого зберігати мовчання протягом усього кримінального розгляду не повинно мати жодних наслідків, коли суд першої інстанції спробує оцінити докази, надані проти такого обвинуваченого.

У п. 54 рішення ЄСПЛ зазначив, що беручи до уваги вагомість доказів проти заявника і висновків, зроблених з його відмови під час арешту, під час допиту в поліції та в суді, надати пояснення своєї присутності в будинку, відповідають здоровому глузду, і не можуть розглядатися як несправедливі чи необґрунтовані за даних обставин. (...) Суди у значній кількості країн можуть під час оцінки доказів враховувати всі відповідні обставини, включаючи те, як обвинувачений поведився протягом кримінального провадження і як здійснював свій захист. (...) На цьому фоні не можна говорити, що ґрунтування висновків з поведінки заявника призводить до перенесення тягаря доказування зі сторони обвинувачення на сторону захисту і порушує презумпцію невинуватості.

Ще одним рішенням, яке базується на засадах, встановлених у справі Мюррея, є рішення Європейського суду з прав людини у справі О'Галлоран і Франсис (O'Halloran and Francis) проти Сполученого Королівства від 29.06.2007 року [11].

У п. 46 рішення зазначено, що справа Мюррея стосувалася, серед іншого, також і висновків, які робилися національним судом з мовчання особи під час допиту та судового розгляду справи. ЄСПЛ вирішив, що не існує сумніву у тому, що право мовчати під час допиту в поліції та право не свідчити проти себе, - є загально визнаними міжнародними стандартами, які лежать в основі поняття справедливого суду за статтею 6 Конвенції. (...) Надаючи обвинуваченому захист від неналежного примусу з боку влади, ці імунітети сприяють запобіганню судовим помилкам та гарантуванню цілей статті 6. ЄСПЛ розглянув дві можливі крайнощі у подібних справах. Так, з

одного боку, очевидно, що коли засудження особи ґрунтується виключно або переважно на мовчанні обвинуваченого або на його відмові відповідати на запитання чи самому давати свідчення - це суперечило б імунітетам, встановленим статтею 6. Але з іншого боку, ці імунітети не мають і не повинні робити неможливим врахування факту мовчання обвинуваченого в ситуаціях, які явно вимагали пояснення. Отже, висновком є теза, що "право зберігати мовчання" не є абсолютним.

У п. 52 рішення ЄСПЛ вказує, що хоча стаття 6 Конвенції гарантує право на справедливий розгляд, вона при цьому не містить жодних правил щодо прийнятності доказів як таких, адже це вирішується насамперед національним правом.

Яскравим прикладом підтвердження з боку ЄСПЛ відповідності непрямих методів доказування незаконного походження коштів вимогам Конвенції є рішення у справі Філіпс (Philips) проти Сполученого Королівства від 05.07.2001 року [12].

У п. 44. рішення ЄСПЛ зазначає, що не було прямих доказів того, що заявник займався незаконним обігом наркотиків у період до подій, що призвели до його засудження. Таким чином, коли національний суд робив розрахунок обсягу активів заявника (здобутих від незаконного обігу наркотиків), які підлягають конфіскації, суддя вказав, що використовує дозволу законом презумпцію. Докладно розглянувши кроки, вжиті суддею для обрахування остаточної суми у £ 91 400, ЄСПЛ зазначив, що стосовно кожного прийнятого до уваги пункту розрахунку суддя керувався поясненнями заявника або доказами сторони обвинувачення про те, що заявник володів майном або витратив гроші, стосовно яких є очевидний висновок, що ці майно і гроші походять з незаконного джерела. Таким чином, суддя виявив, що заявлений скаржником факт продажу будинку було фіктивним правочином, і виступило лише формальною підставою для переказу грошей за наркотики. Щодо додаткових £ 28 000, які заявник визнав як отримані готівкою від X, суддя сказав: "Мені взагалі не було надано жодного розумного пояснення причетності [X]... і, на мою думку, неможливо побачити будь-яку розумну причину, крім цієї (...), тобто це була просто оплата наркотиків". (...) Оскільки заявник не зміг надати жодних доказів, які пояснюють законність джерела цих грошей, суддя використав презумпцію про те, що це була неправомірна вигода заявника від незаконного обігу наркотиків.

У п. 45 рішення Європейський суд вказав, що, якби твердження заявника про законність його фінансових операцій були правдивими, заявнику було б не важко спростувати встановлену законом презумпцію; як зазначив суддя, докази, які міг надати обвинувачений, щоби продемонструвати законність джерел належних йому грошей і майна, були «абсолютно очевидними, звичайними та простими».

Схожим із попереднім прикладом є рішення ЄСПЛ у справі Грейсон і Барнхем (Grayson and Barnham) проти Сполученого Королівства від 23.09.2008 року [13].

Заявники були засуджені до позбавлення волі за торгівлю наркотиками. Національний суд постановив також конфіскувати їхнє майно на підставі Закону Сполученого Королівства про незаконний обіг наркотиків від 1994 року. Заявники скаржилися до ЄСПЛ на те, що національний суд поклав на них тягар доведення того, що їхнє майно було придбано з законних джерел, а не на грошові кошти, отримані від незаконного обігу наркотиків.

У п. 49 цього рішення ЄСПЛ вказує, що (...) оскільки було доведено, що заявники були протягом багатьох років причетні до значної за обсягами та прибуткової торгівлі наркотиками, було небезпідставно очікувати, що вони дадуть пояснення про походження коштів, які, як доводить сторона обвинувачення, перебували в їх розпорядженні (...). Надання такого роду пояснень не було обтяжливим для заявників у випадку, якби їхні твердження щодо фінансового стану були правдивими.

ЄСПЛ у п. 17 рішення у справі Телфнер (Telfner) проти Австрії від 20.03.2001 року [14]. зазначає, що згадане рішення у справі Мюррея базувалося на національному законодавстві Великої Британії, проте ЄСПЛ вважає, що робити висновки з мовчання обвинуваченого також є допустимим і в системі права, як-от австрійська, де суди вільно оцінюють наявні у них докази, за умови, що наведені стороною обвинувачення докази є такими, що єдиний розумний висновок, який можна зробити з мовчання обвинуваченого, полягає у тому, що обвинувачений не мав чим заперечити докази, які свідчать про його винуватість.

Висновки. 1. З позиції загальної теорії права, відмова обвинуваченого надання показань відображає принцип свободи волі та імунітет від самовикриття. Однак, як зазначає ЄСПЛ, це право перестає бути абсолютним у ситуаціях, де відсутність пояснень з боку обвинуваченого підриває

презумпцію законності його дій або активів. Теоретико-правова дилема тут полягає у визначенні меж між правом особи захищати себе відмовою від надання показань і суспільним інтересом в ефективному кримінальному переслідуванні.

2. Практика ЄСПЛ демонструє, що використання непрямих методів доказування у справах про легалізацію (відмивання) злочинних доходів не суперечить статті 6 Конвенції за умови дотримання фундаментальних принципів. Зокрема, такі методи мають базуватися на логічних припущеннях, підкріплених фактичними доказами, і не можуть бути єдиною підставою для обвинувального вироку. Суд підтверджує, що право на мовчання та презумпція невинуватості не є абсолютними, а їхні обмеження допустимі, якщо вони обґрунтовані потребою у забезпеченні ефективного правосуддя.

Відмова обвинуваченого надавати пояснення або співпрацювати з правоохоронними органами не може автоматично розглядатися як доказ його вини. Проте, якщо інші докази переконливо вказують на злочинне походження активів, мовчання може посилити обґрунтованість таких висновків під час розслідування злочинів про легалізацію (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму.

3. Використання непрямих доказів у кримінальному судочинстві щодо відмивання коштів та фінансування тероризму у деяких країнах ЄС (Швеція, Нідерланди, Іспанія, Швейцарія тощо) та Великій Британії фактично формує нову концепцію доказування, що допускає обґрунтоване припущення незаконного походження активів, навіть за відсутності доведеного предикатного злочину.

3. Наразі у практиці ЄСПЛ йде формування презумпції незаконного походження активів як нової правової конструкції. У кримінальних провадженнях щодо легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму судова практика деяких країн ЄС та Великої Британії поступово розвиває концепцію презумпції незаконного походження активів, коли відсутність обґрунтованого пояснення джерела коштів може слугувати підставою для висновків щодо їхньої злочинної природи.

4. Зміни в застосуванні презумпції невинуватості не є ізольованими явищами окремих національних правових систем. Адже вони відбуваються у контексті глобальної боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, в тому числі у зв'язку із зобов'язаннями держав перед міжнародними організаціями, такими як FATF (Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей). При цьому модернізація національних кримінально-правових інститутів у сфері переслідування за відмивання коштів та фінансування тероризму може передбачати істотний перегляд навіть принципових положень кримінального права та кримінального процесу, які були незмінними в країнах Західної Європи з другої половини ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Indirect Method of Proof Providing Evidence in stand-alone money laundering investigations / Fiscal Information and Investigation Service of the Netherlands. 15th of April 2019. Режим доступу: <https://shorturl.at/fQ2iM>.
2. Посібник з питань виявлення, розслідування та кримінального переслідування відмивання коштів/ І. Ричардсон, І. де Лукас Мартін. – Рада Європи, 21 червня 2021 р. Режим доступу: <https://shorturl.at/uE3wF>.
3. Ткачук О.С. Класифікація елементів права на справедливий суд: національна теорія та практика Європейського Суду з прав людини. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 71–77.
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суд-дів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.
5. Івчук І.І. Основні підходи європейського суду з прав людини до розуміння презумпції невинуватості як складової права на справедливий суд. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 2 (42). С. 11–19.
6. Сиза Н.П., Матохнюк О.Д. Презумпція невинуватості як складова права на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 36–44.
7. Бабчинська Т.В. Презумпція невинуватості у розрізі виконання положень статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод крізь призму практики Європейського суду

- з прав людини. *Новітні кримінально-правові дослідження. 2015*: зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Козаченко. Миколаїв: Іліон, 2015. С. 71–75.
8. Falk v the Netherlands (2004). European Court of Human Rights. Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-67305&filename=001-67305.pdf&TID=thkbhnilzk>.
 9. Zschüschen v. Belgium (2017). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-174209>.
 10. John Murray v. the Great Britain (1996). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57980>.
 11. O'Halloran and Francis v. the Great Britain (2007). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81359>.
 12. Philips v. the Great Britain (2001). European Court of Human Rights. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_052#Text.
 13. Grayson and Barnham v. the Great Britain (2008). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88541>.
 14. Telfner v. Austria (2001). European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59347>.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.13>

ГЕНЕРАТИВНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ТЕКСТІВ: МОЖЛИВОСТІ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ

Николина К.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8603-1013
e-mail nykkatya@gmail.com*

Николина К.В. Генеративне тлумачення юридичних текстів: можливості та межі.

У статті досліджено переваги та обмеження генеративного тлумачення юридичних текстів із використанням великих мовних моделей на основі штучного інтелекту (ШІ). Розглянуто сучасні тенденції застосування генеративних мовних моделей, зокрема GPT (Generative Pre-trained Transformer), у правовій сфері, зокрема для тлумачення контрактів, звичайного (загальножива-ного) значення понять.

Акцентовано увагу на перевагах генеративних технологій, серед яких – швидкість обробки великих обсягів текстових даних, можливість глибокого аналізу юридичних текстів, підвищення точності юридичних висновків, зниження когнітивного навантаження на юристів, підвищення ефективності правозастосування та зменшення суб'єктивного впливу на правові рішення. Досліджено також конкретні приклади використання штучного інтелекту в юридичній практиці, зокрема в англо-американській правовій системі, де судді використовували висновки ШІ для юридичного тлумачення понять в страховому полісі.

Окрему увагу приділено дискусійним аспектам, пов'язаним із межами застосування ШІ у праві, зокрема етичним викликам, ризикам упередженості алгоритмів, правовій відповідальності за використання автоматизованих рішень та можливості спотворення правової аргументації через відсутність у ШІ розуміння фундаментальних принципів права.

Також висвітлено питання методологічної коректності генеративного тлумачення, зокрема необхідність верифікації результатів, отриманих за допомогою ШІ, іншими емпіричними методами, такими як порівняльний аналіз юридичних джерел та консультації з фахівцями. Відзначається, що хоча генеративні моделі демонструють високу здатність до текстового аналізу, вони не можуть повною мірою замінити людський правовий розсуд та розуміння фундаментальних правових принципів, таких як верховенство права, справедливість і пропорційність.

У висновках підкреслюється, що, за наявності значного потенціалу генеративного тлумачення, його використання має залишитися допоміжним інструментом для юристів та суддів, а не замінити людський розсуд і професійну експертизу. Подальші дослідження в цій сфері мають бути зосереджені на розробці спеціалізованих юридичних моделей ШІ, адаптації алгоритмів до різних правових систем та створенні механізмів перевірки висновків генеративного тлумачення.

Ключові слова: генеративне тлумачення, великі мовні моделі, юридичне тлумачення, штучний інтелект, правозастосування.

Nykolyna K.V. Generative interpretation of legal texts: opportunities and limits.

The article examines the advantages and limitations of generative interpretation of legal texts using large language models (LLMs) based on artificial intelligence (AI). It explores contemporary trends in the application of generative language models, particularly GPT (Generative Pre-trained Transformer), in the legal field, including contract interpretation and the determination of the ordinary meaning of legal terms.

Special attention is given to the advantages of generative technologies, such as the rapid processing of large volumes of textual data, the ability to conduct in-depth analysis of legal texts, the enhancement

of the accuracy of legal conclusions, the reduction of cognitive load on legal professionals, increased efficiency in law enforcement, and the minimization of subjective influence on legal decision-making. The study also examines specific cases of AI utilization in legal practice, particularly in the Anglo-American legal system, where judges have used AI-generated conclusions for legal interpretation of terms within insurance policies.

The article further addresses critical discussions on the boundaries of AI application in law, including ethical challenges, risks of algorithmic bias, legal accountability for automated decision-making, and the potential distortion of legal reasoning due to AI's lack of comprehension of fundamental legal principles.

Additionally, the study highlights methodological concerns related to generative interpretation, emphasizing the necessity of verifying AI-generated results through other empirical methods, such as comparative analysis of legal sources and expert consultations. While generative models exhibit a high capacity for textual analysis, it is noted that they cannot fully replace human legal reasoning and the comprehension of fundamental legal principles, such as the rule of law, justice, and proportionality.

In conclusion, the article underscores that despite the significant potential of generative interpretation, its use should remain a supplementary tool for legal professionals and judges rather than a replacement for human judgment and professional expertise. Future research in this area should focus on the development of specialized AI-based legal models, the adaptation of algorithms to different legal systems, and the establishment of mechanisms for verifying generative interpretation outcomes.

Key words: generative interpretation, large language models, legal interpretation, artificial intelligence, law enforcement.

Постановка проблеми. У сучасному світі стрімкого розвитку інформаційних технологій штучний інтелект стає невід'ємною складовою багатьох сфер суспільного життя, зокрема й правової. Одним із ключових завдань правозастосовної діяльності є тлумачення законів, яке потребує глибоких знань, логічного мислення та розуміння контексту. Однак через обсяг законодавства, складність юридичної термінології та постійні зміни в нормативно-правових актах виконання цієї задачі вимагає значних ресурсів. Якість прийнятих рішень пов'язана не лише з правильним розумінням лінгвістичного значення норм права, а й з дотриманням верховенства права, зокрема принципу справедливості. І якщо на початку розробки великих мовних моделей вони не могли робити складні аналітичні операції, то на сучасному етапі вони здатні продукувати розгорнуті, релевантні, аргументовані висновки щодо юридичних питань із врахуванням контексту та судової практики. Наприклад, генеративні моделі штучного інтелекту, такі як GPT (Generative Pre-trained Transformer), на сьогодні демонструють все більшу здатність для автоматизації тлумачення та адаптації законів до конкретних ситуацій. Таким чином, дослідження використання штучного інтелекту для тлумачення юридичних текстів є перспективним напрямком наукових пошуків, результати яких можуть суттєво підвищити якість правозастосовної діяльності. В той же час ефективність і надійність таких технологій залишаються предметом активного наукового обговорення.

Метою статті є аналіз перспектив, переваг та обмежень застосування великих мовних моделей на основі штучного інтелекту для тлумачення юридичних текстів.

Стан опрацювання проблематики. Сучасні дослідження штучного інтелекту в праві зосереджені на формуванні алгоритмів, які спроможні аналізувати великі обсяги юридичних текстів, виявляти взаємозв'язки між нормативними положеннями та забезпечувати точне й контекстне тлумачення норм.

Питання використання штучного інтелекту в праві є об'єктом активного наукового обговорення таких вітчизняних вчених, як Барабаш О., Онищук І.І., Радутний О., Селіванов М., Кармаза О.О., Федоренко Т.В., Токар Л.В., Андрощук Г. та ін. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили зарубіжні дослідники, які розглядали застосування мовних моделей, таких як GPT, для аналізу текстів та формування юридичних висновків, зокрема Ендрю Коан, Гаррі Сурден, Йонатан Арбел, Девід А. Хоффман та ін.

Проте багато питань залишаються невирішеними, зокрема, щодо етичності використання ШІ в праві, можливості адаптації алгоритмів до різних правових систем та ризиків, пов'язаних із залежністю від автоматизованих систем. У вітчизняній правовій літературі застосування ШІ в правозастосованні та тлумаченні поки що висвітлено недостатньо, що зумовлює потребу у проведенні подальших досліджень у цій галузі.

Виклад основного матеріалу. З моменту випуску ChatGPT наприкінці 2022 року генеративний штучний інтелект загалом і великі мовні моделі (LLM) зокрема викликали захоплення фахівців у різноманітних галузях, в тому числі і правовій. За ці декілька років генеративні системи значно вдосконалились, навіть при вирішенні деяких складних когнітивних завдань вони здатні перевершити більшість людей, включаючи складання адвокатського іспиту. Цікавим в цьому зв'язку є дослідження об'єднаної команди дослідників UCL з Пенсільванського та Шеффілдського університетів, в якому судові рішення Європейського Суду з прав людини були передбачені з точністю 79% за допомогою штучного інтелекту шляхом аналізу текстової інформації зі справи [1].

Серед юристів, філософів права, дослідників штучного інтелекту точаться активні дискусії щодо меж його використання для прийняття юридично значимих рішень. В той час як одні науковці вбачають в ньому потенційні можливості підвищити якість, ефективність юридичної діяльності, зменшити прояви упередженості та помилок, інші стурбовані можливими зловживаннями систем штучного інтелекту, порушенням етичних норм. Наприклад, правова автоматизація може скасувати або обмежити важливі людські цінності, необхідні імпровізації в процесі вирішення юридичних спорів [2]. Натомість футуристи прогнозують наближення так званої «юридичної сингулярності», за якої робота законодавців та інших суб'єктів юридичної діяльності буде забезпечуватись штучним інтелектом. Окремі навіть науковці вважають, що системи штучного інтелекту стануть основними засобами вироблення юридичних рішень, а людині буде відведено лише роль наглядача [3].

Скептично сприймаючи можливість в найближчому майбутньому довірити в повній мірі «машинним технологіям» вирішення юридичних справ, все ж в межах даної статті спробуємо з'ясувати які переваги можуть надати великі мовні моделі для юридичного тлумачення.

Серед сучасних генеративних моделей виділяються трансформери, такі як GPT (Generative Pre-trained Transformer). Вони здатні працювати з великими обсягами текстових даних, розпізнавати контекст, аналізувати юридичну термінологію та пропонувати логічно обгрунтовані висновки.

Юридичне тлумачення є одним із ключових етапів у правозастосуванні, що забезпечує адаптацію загальних, абстрактних правових норм до конкретних ситуацій. Це складний інтелектуальний процес, який спрямований на з'ясування змісту юридичних текстів з урахуванням їх лінгвістичного формулювання, контексту прийняття, загальних принципів права та соціальних умов їх застосування.

Як слушно зауважує М. Грінберг, метою тлумачення є не відшукування лінгвістичного значення, а пошук «права» в кожному конкретному випадку, отже визнання методології тлумачення як правильної буде залежати від того, яка теорія праворозуміння є істинною, тобто від того, як зміст права визначається на фундаментальному рівні в межах конкретної правової системи [4, с. 144]. Отже, виникає питання: чи здатен штучний інтелект враховувати ці аспекти при юридичному тлумаченні?

Можливість використання штучного інтелекту в процесі юридичного тлумачення є предметом декількох новітніх зарубіжних наукових досліджень. Зокрема, термін «генеративне тлумачення» зустрічається в однойменній статті Й.А. Арбеля та Д. Гоффмана для позначення нового підходу до тлумачення контрактів за допомогою великих мовних моделей. Автори на основі ілюстративних прикладів обгрунтовують, що моделі штучного інтелекту можуть допомогти фахівцям з'ясувати звичайне значення тексту із врахуванням контексту, визначити кількість неоднозначних умов і заповнити прогалини в угодах сторін [5, с. 513].

За край сміливими прогнозами Й.А. Арбеля та Д. Гоффмана, майбутнє технології генеративного тлумачення контрактів, здатне взагалі нівелювати цінність контрактів як форми врегулювання відносин між контрагентами. Передбачається можливість використовувати великі мовні моделі для формулювання прав і обов'язків, а також відповідальності просто зазначивши мету потенційних правовідносин в якості пром프트у [5, с. 514].

В США під час нещодавнього вирішення спору щодо страхового покриття у справі Снелл проти Об'єднаної спеціальної страхової компанії (2024 р.) суддя Ньюсом Дж. спробував використати можливості великих мовних моделей на основі штучного інтелекту для тлумачення умов страхового полісу. Зокрема, тлумачення поняття «ландшафтний дизайн», яке надав ChatGPT було більш логічним, повним і включало не лише ботанічні чи інші природні покращення (як наполягала страхова компанія) а й естетичні та функціональні. Саме такий варіант інтерпретації співпадав з думкою судді в контексті справи. Важливим є також зауважити, що штучний інтелект не просто

віднайшов загальновживане значення відповідно до запиту, а імітував в цифровому форматі силогістичний процес вирішення правових питань. Отже суддя зробив висновок, що генеративний штучний інтелект є кращим та ефективнішим за інші емпіричні методи з'ясування лексичного значення, такі як аналіз словників та корпусна лінгвістика [6, с. 8-9].

На нашу думку, таке твердження може бути цілком виправданим, адже енциклопедичні видання, тлумачні словники та інші довідкові матеріали укладаються людьми, на основі обмеженого кола даних порівняно з генеративними моделями. Окрім цього, доволі складно віднайти критерії, за якими упорядники того чи іншого видання обирають перелік можливих значень певного слова та контексти його вживання. Тому аргументи щодо непрозорості алгоритмів, які часто закидають розробникам штучного інтелекту, в певній мірі можна використати і в даному випадку.

Натомість в Україні на сьогодні судова практика доволі консервативно та критично ставиться до можливостей використання штучного інтелекту в правотлумачній діяльності. Наприклад, Верховний Суд в ухвалі від 8 лютого 2024 року у справі № 925/200/22 на обґрунтування заявника, який посиляється на висновки та визначення поняття «добровільне зобов'язання», яке сформоване в ChatGPT, зазначив наступне: «заявник фактично просить Верховний Суд спростувати чи підтвердити те, що з окресленого питання згенерував штучний інтелект «ChatGPT», який не визнається як джерело достовірної науково доведеної інформації, на протидію висновкам, що були зроблені судом в судовому рішенні. У такий спосіб заявник поставив під сумнів суддівський розсуд та судові тлумачення цього питання у рішенні, що набуло статусу остаточного, чим знехтував авторитет судової влади». В ухвалі підсумовано, що апелювання до «позиції» штучного інтелекту «ChatGPT», згенерованої ним у відповідях з окремого питання, що вже розглянув суд є виявом неповаги до суддів [7].

Однак, маємо також констатувати наявність окремої думки по цій справі, в якій звернення заявника до висновків ChatGPT з метою обґрунтування своєї позиції розглядається як прагнення з'ясувати та уточнити окремі висновки з питань, щодо яких висловився Верховний Суд, а не як вияв неповаги [8]. На нашу думку, такий плюралізм думок та певна настороженість свідчить про те, що українська судова система перебуває ще на етапі вивчення можливостей використання великих мовних моделей на основі штучного інтелекту для потреб юридичної практики, в тому числі юридичного тлумачення і сприймає ШІ як конкурента судді, а не як додаткове джерело даних та допоміжну технологію.

Важливе емпіричне дослідження щодо використання ChatGPT як інструменту генеративного тлумачення законодавчих термінів, а саме для з'ясування (звичайного) загальновживаного (the ordinary meaning) значення провели К. Енгель і Р. МакАдамс і сформулювали низку практичних висновків і застережень. Так, автори наголошують, що не потрібно розглядати великі мовні моделі як джерело отримання загальновживаного значення, якщо метод формулювання запиту не був верифікований за допомогою іншого надійного тесту (наприклад опитування достатньої кількості респондентів). До того ж, важливим для отримання найбільш релевантного значення терміну (а не лише найбільш поширеного) необхідно повторювати запити декілька разів, іноді коригуючи контекст, що дає змогу виявити альтернативні значення [9, с. 40].

З огляду на зазначене, генеративні мовні моделі мають великий потенціал у вдосконаленні та спрощенні окремих аспектів юридичного тлумачення за умови формулювання правильних, точних промптів (запитів), перевірених іншими емпіричними засобами.

Висновки. Отже, генеративне тлумачення відрізняється від традиційних методів тим, що воно спирається на статистичні закономірності в текстових даних і здатне враховувати велику кількість факторів, зокрема: семантичні зв'язки між словами та фразами; контекст, у якому застосовуються правові терміни, аналіз прецедентів та супутніх документів. Головними перевагами генеративного тлумачення є загальнодоступність, швидкість обробки великих обсягів інформації, можливість аналізу складних нормативних актів та зниження ризиків людської помилки, усунення упередження під час роботи з юридичними текстами.

В той же час, хочемо наголосити, що на сьогодні однотайною як серед науковців, так і юристів-практиків вітчизняних та зарубіжних залишається позиція, що використання штучного інтелекту в процесі прийняття юридичних рішень повинно полягати не у передачі штучному інтелекту функції тлумачення права, а у створенні для суб'єкта юридичного тлумачення умов для ухвалення справедливого рішення. Безсумнівно, штучний інтелект повинен бути помічником судді, а не заміняти його [10, с. 12].

Попри значний потенціал, застосування генеративних мовних моделей у юридичному тлумаченні має низку ризиків та обмежень. Так, хоча мовні моделі можуть аналізувати текстові дані, вони не здатні «розуміти» фундаментальні принципи права, такі як верховенство права, справедливість або пропорційність. Вони не здатні самостійно перевірити чинність законодавства або відповідність норм конституційним принципам, іноді схильні продукувати так звані «галюцинації» (факти, які не відповідають дійсності). Доволі часто фахівці наголошують на ризиках упередженості генеративних моделей, оскільки вони можуть використовувати для навчання дані, які містять певні історичні упередження, дискримінаційні твердження. Потрібно також вказати на залежність систем штучного інтелекту від оновлення даних, оскільки використання застарілих версій може призвести до неправильного тлумачення чинного законодавства.

Враховуючи проведений аналіз, вважаємо що подальший розвиток технології генеративного юридичного тлумачення має зосередитися на розробці спеціалізованих юридичних мовних моделей (можливо навіть для кожної галузі права), інтеграції їх в юридичну практику як допоможного інструменту, запровадженні етичних стандартів та створенні алгоритмів перевірки юридичних висновків на відповідність принципам права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Aletras N., Tsarapatsanis D., Preoțiuc-Pietro D., Lampos V. 2016. Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing perspective. *PeerJ Computer Science* 2: URL: <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.93>.
2. Pasquale, Frank A., A Rule of Persons, Not Machines: The Limits of Legal Automation (March 6, 2018). 87 *George Washington Law Review* 1 (2019), U of Maryland Legal Studies Research Paper No. 20018-08. URL: <https://ssrn.com/abstract=3135549>.
3. Robert F. Weber, Will the «Legal Singularity» Hollow Out Law’s Normative Core?, 27 Mich. Tech. L. Rev. 97 (2020). URL: <https://repository.law.umich.edu/mtlr/vol27/iss1/4>; Alarie, Benjamin and Niblett, Anthony and Yoon, Albert, Regulation by Machine (December 1, 2016). URL: <https://ssrn.com/abstract=2878950> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2878950>.
4. Greenberg, Mark, What Makes a Method of Legal Interpretation Correct? Legal Standards vs. Fundamental Determinants (January 30, 2017). In Harvard Law Review Forum (Forthcoming), UCLA School of Law, *Public Law Research Paper* No. 17-06. URL: <https://ssrn.com/abstract=2908611>.
5. Hoffman, David A. & Yonathan A. Arbel. Generative Interpretation. 2023. *New York University Law Review*, Vol. 99, 2024, U of Penn Law School, *Public Law Research Paper* No. 23–27, U of Alabama Legal Studies Research Paper No. 4526219. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4526219>.
6. Appeal from the United States District Court for the Southern District of Alabama D.C. Docket No. 1:21-cv-00229-CG-M. URL: <https://media.ca11.uscourts.gov/opinions/pub/files/202212581.pdf>.
7. Ухвала Верховного Суду від 08.02.2024 року у справі № 925/200/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116984639>.
8. Окрема думка Судді Верховного Суду Вронської Г.О. від 08.02.2024 року у справі № 925/200/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117074064>.
9. Christoph Engel & Richard H. McAdams, Asking GPT for the Ordinary Meaning of Statutory Terms 10–11 (Max Planck Inst. Discussion Paper 2024/5). URL: <https://media.ca11.uscourts.gov/opinions/pub/files/202212581.pdf>.
10. Кобко-Одарій В.С. Роль штучного інтелекту в судовій інтерпретації права. *Київський часопис права*, 2023р., (3), с. 7–13. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.1>.

УДК 340.134:355/359 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.14>

КОДИФІКАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ІТАЛІЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: КОМПАРАТИВІСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Панько В.М.,
*ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
Національного університету оборони України,
полковник юстиції
ORCID: 0009-0004-9547-7967
e-mail: vova_po@ukr.net*

Панько В.М. Кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки: компаративістсько-правовий аналіз.

У статті досліджуються актуальні проблеми кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки на підставі проведеного компаративістсько-правового аналізу правових приписів кодифікаційних актів військових законодавств двох держав. Висвітлюються актуальні проблеми правового регулювання українського військового законодавства, яке складається з більше 950 нормативно-правових актів. Наводиться авторське визначення поняття “кодифікація військового законодавства України”. Підкреслюється важливість перегляду правових актів, закріплених у понад 40 законах України, які складають основу військового законодавства України, у тому числі у чотирьох кодифікованих актів військового законодавства України (Статутах Збройних Сил України). У статті досліджуються особливості проведеної кодифікації військового законодавства у Італійській Республіці, яка була завершена у 2010 р. у зв'язку з прийняттям Військового кодексу Італійської Республіки. Особлива увага приділяється компаративістсько-правовому аналізу правових норм, закріплених у дев'яти книгах Військового кодексу Італійської Республіки, із правовими нормами, які містяться у законодавчих актах України. Висвітлюються концептуальні засади кодифікації військових законодавств двох країн. Висвітлюються проблемні аспекти кодифікації військового законодавства України та пропонуються шляхи його розвитку.

Мета статті полягає у теоретико-правовому дослідженні актуальних аспектів кодифікації військового законодавства, вивченні генези його розвитку, проведення компаративістсько-правового аналізу кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки, дослідженні сучасного, позитивного, практичного досвіду у нормотворчій діяльності з питань кодифікації військового законодавства, проведеного у згаданій країні, яка є членом-засновником Північно-атлантичного договору. Також метою цієї статті є наукове дослідження унікальних особливостей національних військових законодавств України та Італійської Республіки, апробація і узагальнення практичних рекомендацій щодо оптимальних шляхів подальшого удосконалення військового законодавства України як невід'ємної частини національного законодавства, визначення можливості кодифікації військового законодавства України в умовах інтеграції нашої держави до загальноєвропейської системи колективної безпеки.

Методологічну основу дослідження склали діалектичний метод, метод аналізу та синтезу, а також порівняльний метод, за допомогою яких проаналізовано сутність та зміст кодифікації військового законодавства на рівні нормативного регулювання і наукових розробок; надано визначення кодифікації військового законодавства як способу систематизації військового законодавства.

Результати: проведено компаративістсько-правовий аналіз кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки, яка є країною-членом НАТО, розроблено теоретико-правові обґрунтування для подальшої підготовки практичних рекомендацій і пропозицій по кодифікації військового законодавства України. Обговорення: дискусійність проблематики кодифікації військового законодавства України полягає у необхідності визначення концептуальних засад, об-

сягу, змістовного наповнення проекту Військового кодексу України як єдиного кодифікаційного акту військового законодавства України.

Ключові слова: кодифікації, військове законодавство, кодифікація військового законодавства, військовий кодекс, компаративістсько-правовий аналіз, порівняльний аналіз.

Panko V.M. Codification of military legislation of Ukraine and the Italian Republic: comparative legal analysis.

The article examines the current problems of codification of military legislation of Ukraine and the Italian Republic on the basis of a comparative legal analysis of the legal provisions of the codification acts of the military legislation of the two states. The current problems of legal regulation of Ukrainian military legislation, which consists of more than 950 regulatory legal acts, are highlighted. The author's definition of the concept of «codification of military legislation of Ukraine» is given. The importance of revising legal acts enshrined in more than 40 laws of Ukraine, which form the basis of the military legislation of Ukraine, including four codified acts of military legislation of Ukraine (Statutes of the Armed Forces of Ukraine), is emphasized. The article examines the features of the codification of military legislation in the Italian Republic, which was completed in 2010 in connection with the adoption of the Military Code of the Italian Republic. Special attention is paid to the comparative legal analysis of the legal norms enshrined in the nine books of the Military Code of the Italian Republic with the legal norms contained in the legislative acts of Ukraine. The conceptual principles of the codification of the military legislation of the two countries are highlighted. The problematic aspects of the codification of the military legislation of Ukraine are highlighted and ways of its development are proposed.

The purpose of the article is to make a theoretical and legal study of the relevant aspects of codification of military legislation, to study the genesis of its development, to conduct a comparative legal analysis of codification of military legislation of Ukraine and the Italian Republic, and to examine the modern, positive, practical experience in rule-making activities on codification of military legislation made in the said country, which is a founding member of the North Atlantic Treaty. The purpose of this article is also to study the unique features of the national military legislations of Ukraine and the Italian Republic, to test and generalize practical recommendations on the best ways to further improve Ukraine's military legislation as an integral part of national legislation, and to determine the possibility of codifying Ukraine's military legislation in the context of our State's integration into the pan-European system of collective security.

The methodological basis of the study is the dialectical method, the method of analysis and synthesis, and the comparative method, with the help of which the author analyzes the essence and content of codification of military legislation at the level of regulatory regulation and scientific developments; the author defines codification of military legislation as a way of systematizing military legislation. Results: the author conducts a comparative legal analysis of the codification of military legislation of Ukraine and the Italian Republic, which is a NATO member state, and develops theoretical and legal grounds for further preparation of practical recommendations and proposals for codification of military legislation of Ukraine. Discussion: The controversial issue of codification of military legislation of Ukraine is the need to determine the conceptual framework, scope, and content of the draft Military Code of Ukraine as a single codification act of military legislation of Ukraine.

Key words: codifications, military legislation, codification of military legislation, military code, comparative legal analysis, comparative analysis.

Постановка проблеми та її актуальність. Система нормативно-правових актів України на законодавчому рівні має значну кількість кодифікованих актів. Станом на 10.02.2025 в Україні діють 24 кодекси. При цьому, не систематизованим залишається військове законодавство України, яке регулює найбільш важливі, життєво-необхідні для існування держави правовідносини з питань: організації оборони, воєнної безпеки; повноважень Верховного Головнокомандувача Збройних Сил, Головнокомандувача Збройних Сил, Міністерства оборони, Збройних Сил України, інших військових формувань, оборонно-промислового комплексу, інших складових сектору безпеки і оборони, які залучені до виконання завдань по захисту суверенітету, територіальної цілісності, недоторканості країни; правового статусу військовослужбовців, працівників Збройних Сил, їх всебічного забезпечення; порядку проходження військової служби; юридичної відповідальності військовослужбовців, працівників Збройних Сил за вчинені правопорушення, пов'язані з виконанням ними функціональних (службових) обов'язків, а також інші правовідносини.

В умовах російсько-української війни правове застосування і реалізація окремих положень військового законодавства України з питань організації внутрішнього порядку, забезпечення військ, специфіки виконання обов'язків у складі угруповань військ, правового механізму заохочення особового складу, накладення дисциплінарних стягнень переконливо засвідчило про недосконалість, інколи неефективність і застарілість певних правових конструкцій, закріплених у чинних правових актах (у першу чергу, Статутах Збройних Сил України), які потребують комплексного аналізу і перегляду з метою наукового обґрунтування необхідності побудови концептуально нової системи військового законодавства України, основу якого може складати єдиний кодифікований акт. У зв'язку з цим, дослідження проблемних аспектів кодифікації військового законодавства України залишається актуальним.

Особливої уваги для наукового дослідження і пріоритетним в частині підготовки органами державної влади відповідних пропозицій з питань кодифікації військового законодавства залишається доручення Президента України у сфері обороноздатності, передбачене у абзаці третьому підпункту "г" пункту 11 статті 1 Указу Президента України від 08 листопада 2019 р. № 837/2019 "Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави" [1], яким було визначено завдання Кабінету Міністрів України вжити заходів стосовно кодифікації законодавства у сфері оборони.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Актуальні питання систематизації військового законодавства України досліджувались у працях М. Прохоренка, П. Богуцького, О. Котляренка, В. Шульгіна, О. Кривенка, Р. Алієва, Ю. Руснака, В. Топольницького, В. Коломійця та інших. Але наукові розробки щодо проведення компаративістсько-правового аналізу кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки не проводились.

Метою статті є вивчення теоретико-правових аспектів кодифікації військового законодавства, проведення компаративістсько-правового аналізу кодифікації військового законодавства України та Італійської Республіки, дослідженні шляхів подальшого вдосконалення законодавства під час інтеграції України до загальноєвропейської системи колективної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Військове законодавство України є невід'ємною, складовою частиною національного законодавства України, яке ймає особливе важливе значення в системі законодавства України, взаємодіючи та доповнюючи норми інших галузей системи права (конституційного, адміністративного, фінансового, господарського, житлового, земельного, міжнародного). Воно перебуває у постійному, динамічному розвитку. Станом на 30.01.2025 військове законодавство України складається з більше 950 нормативно-правових актів (без урахування актів, які мають гриф обмеження доступу), до яких слід віднести: окремі нормативні приписи Конституції України; понад 40 законів України, більше 50 міжнародно-правових актів (договорів, угод, меморандумів), згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; більше 10 постанов Верховної Ради України; понад 60 указів Президента України; більше 360 постанов Кабінету Міністрів України та понад 40 розпоряджень Кабінету Міністрів України; більше 380 наказів Міністерства оборони України, які пройшли державну реєстрацію у Міністерстві юстиції України. На цей час військове законодавство України містить чотири кодифікаційні акти на рівні законів України, які регулюють окремі групи військових правовідносин з питань організації, несення військової служби, дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. Так, законами України затверджені: Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України [2], Статут внутрішньої служби Збройних Сил України [3], Стройовий статут Збройних Сил України [4], Дисциплінарний статут Збройних Сил України [5].

Наявність значної кількості законодавчих актів (понад 40 законів України), які складають основу військового законодавства України, не свідчить про рівень їх досконалості та повноти правового унормування суспільних відносин. Також мають місце непоодинокі випадки неузгодження нормативних приписів, одночасного їх дублювання у декількох законодавчих актах, включення до законодавчих актів норм, які можуть бути врегульовані підзаконними актами. Перспектива участі України в загальноєвропейській системі колективної безпеки та набуття членства у НАТО вимагатиме застосування сучасних підходів до формування нової концепції побудови системи військового законодавства України, сумісного з військовим законодавством країн-членів партнерів.

Як слушно зауважила О.Ф. Скаун, кодифікація є способом систематизації, що полягає у створенні нового, вдосконаленого, об'єднаного загальним предметом правового регулювання, нормативно-правового акта на основі старих нормативних актів шляхом часткової або значної зміни їх-

нього змісту (усунення дублювання, розбіжностей, суперечностей, їх узгодженням, заповненням прогалин, звільненням від застарілих, неефективних приписів, вироблення нових) [6]. На думку П.М. Рабиновича під кодифікацією слід розуміти спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці й погодженні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднання їх в єдиному нормативно-правовому акті [7].

Отже, під кодифікацією військового законодавства України слід розуміти спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній трансформації, переробці, взаємоузгодженні і об'єднанні в єдиному кодифікованому акті певної групи нормативних приписів, пов'язаних спільним предметом правового регулювання з питань: організації оборони держави, воєнної безпеки; всебічної діяльності, реалізації повноважень Верховного Головнокомандувача Збройних Сил, Головнокомандувача Збройних Сил, Міністерства оборони, Збройних Сил України (Генерального штабу, видів, родів військ Збройних Сил, інших органів військового управління, військових частин, установ, організацій), інших військових формувань, оборонно-промислового комплексу (державних підприємств), інших складових сектору безпеки і оборони, які виконують або залучені до виконання завдань по забезпечення належного рівня обороноздатності, захисту суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості української держави; визначення правового статусу військовослужбовців Збройних Сил, працівників (державних службовців) Збройних Сил, їх всебічного забезпечення, реалізації ними повноважень, порядку проходження ними військової служби (державної служби); юридичного механізму і особливостей юридичної відповідальності (дисциплінарної, матеріальної (цивільної), адміністративної, кримінальної) військовослужбовців, працівників (державних службовців) Збройних Сил за вчинення правопорушень, пов'язаних з виконанням ними функціональних (службових) обов'язків, а також інших правовідносин, які пов'язані з виконанням військовослужбовцями покладених на них функцій і завдань. Таке впорядкування нормативних приписів у складі нормативних актів слід супроводжувати з їх змістовною переробкою шляхом визнання такими, що втратили чинність, одних і одночасними прийняттям нових.

При цьому, варто враховувати позитивний досвід провідних європейських країн, які успішно пройшли процес формування і подальшу генезу правовідносин, які виникають в процесі кодифікації військового законодавства. Серед провідних європейських країн, які є членами Північноатлантичного договору, у якій проведено комплексну, всеохоплюючу і багатогранну роботу по кодифікації військового законодавства, належить Італійська Республіка. Ця країна підписала Вашингтонський договір 04.04.1949 і є однією з 12 країн-засновників Північноатлантичного договору. За результатами багаторічної роботи по кодифікації військового законодавства 15 березня 2010 було прийнято Військовий кодекс Італійської Республіки (*Codice dell'ordinamento militare*) [8]. Згаданий кодифікаційний акт набрав чинності 10 жовтня 2010 року та комплексно врегулював більшість питань організації оборони, функціонування і завдання збройних сил Італійської Республіки.

Прийняття Військового кодексу Італійської Республіки [8] дозволило:

а) здійснити перегляд, систематизацію значного масиву актів військового законодавства Італії, які були прийняті продовж 125 років (з квітня 188 р. по січень 2010 р.). У зв'язку із завершенням кодифікації та набранням чинності Військовим кодексом Італійської Республіки [8]: втратили чинність 1085 основних (первинних положень) законодавчих актів військового законодавства Італії; допущено пряме скасування 394 підзаконних актів військового законодавства. При цьому, окремі акти військового законодавства проголошені такими, що залишаються чинними, серед них 36 законодавчих актів, виданих з жовтня 1922 р. по травень 1995 р., 12 підзаконних актів, виданих з вересня 1938 р. по грудень 2006 р.

б) врегулювати широкий спектр (обсяг) взаємопов'язаних між собою військових правовідносин, які стосуються одного і того предмету правового регулювання, розв'язати низку проблемних питань. Серед завдань, які потребували вирішення у зв'язку з прийняттям Кодексу, провідне місце займає включення до нього норм, які комплексно регулюють проведення реформи італійських збройних силах на наступні 20 роки (з жовтня 2010 по грудень 2030). Зокрема, у кодексі передбачено правові норм, які визначають: чисельність Італійської армії; чисельність посад осіб генеральського, офіцерського складу; поетапне скорочення особового складу до 31.12.2030; перелік органів військового управління, які скорочуються (переформовуються) у визначені періоди; питання перепідготовки, підвищення кваліфікації особового складу; заходи щодо перспективного

присвоєння військових звань; організацію навчання; питання посилення соціального захисту у зв'язку з реформуванням, а також низку інших важливих питань, які забезпечують обороноздатність Італії.

За обсягом Військовий кодекс Італійської Республіки [8] складається з дев'яти книг (*libro*), до яких включено 2272 статей. Кожна книга кодифікованого акту складається з таких структурних елементів як: розділи (*titolo*), глави (*capo*), секції (*sezione*), окремі секції мають частини (*parte*), статті (*articoli*). Кожна стаття складається з параграфів (*comma*), абзаців (*lettere*).

Книга перша Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Організація та функції” і складається з 6 розділів (ст.ст. 1–229), до яких включено норми, які визначають: об’єкт, сферу застосування кодексу (розділ I); обов’язки Вищої ради оборони, яку очолює Президент Італійської Республіки (розділ II); організацію управління обороною країни, обов’язки Міністра оборони, завдання, функції, обов’язки Міністерства оборони України, центральних і периферійних управлінь, консультативних органів (комісій), обов’язки начальника штабу оборони, начальників штабів Збройних Сил, Генерального командувача карабінерів, Генерального секретаря оборони, обов’язки Генерального секретаріату оборони, міжвідомчих органів, правовий статус військових установ і арсеналів, діяльність органів військової юстиції (військової судової системи, військових трибуналів, ради військового суду, дисциплінарного конкурсу у військовому судочинстві, військово-пенітенціарної системи) (розділ III); завдання, функції Збройних Сил, карабінерів як військової поліції, організації вручення прапорів, віддання почестей, питання організації функціонування італійської армії, Військово-Морських Сил, Військово-повітряних сил, завдання, функції (розділ IV); організації охорони здоров’я військовослужбовців, військових органів охорони здоров’я, допоміжних компонентів Збройних Сил Італійського Червоного Хреста, діяльності міжвійськових медичних комісій, надання судово-медичних послуг і послуг для наркозалежних, функціонування військового медичного персоналу (розділ V); діяльності освітніх і навчальних закладів, військових шкіл, навчальних закладів (військових академій, військових вищих навчальних закладів), інших шкіл (розділ VI);

Порівнюючи зміст нормативних приписів книги першої Військового кодексу Італійської Республіки із змістом нормативних приписів військового законодавства України необхідно зазначити, що на національному рівні ці приписи закріплені у: Конституції України (ст.ст. 106, 107) [9], законах України: “Про Раду національної безпеки і оборони України” (ст.ст. 5–8, 14), “Про центральні органи виконавчої влади” (ст.ст. 7-8, 10, 11) [10], “Про оборону України” (ст.ст. 6-7, 10 – 13), “Про Збройні Сили України” [11], “Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України” (Додаток 2) [3], “Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України” [12], “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (ст.ст. 11, 13) [13]. Військове законодавство України, на відміну від італійського, не містить такого всеохоплюючого, деталізованого унормування питань внутрішньої побудови і функціонування видів Збройних Сил (Армії, Військово-Морських Сил, Військово-Повітряних Сил), Корпусу карабінерів, їх штабів, Військово-медичної служби, організації діяльності військових закладів охорони здоров’я, військових навчальних закладів. В Україні на законодавчому рівні поза межами правового регулювання залишилися низка важливих правовідносин, серед яких: утворення, відбір, підготовки і функціонування органів військової юстиції (військової поліції, військових судів, військово-пенітенціарної системи); діяльність військових медичних комісій, організації роботи допоміжних компонентів Червоного Хреста, надання послуг для наркозалежних, судово-медичних послуг військовими медичними закладами та інші.

Книга друга Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Майно” і складається з 8 розділів (ст.ст. 230–526), до яких включено приписи, які регулюють: правовий режим військового майна (розділ I); правовий статус окремих категорій військового майна: військових доріг, військових транспортних засобів, ліцензій, військових вимог щодо дорожнього руху, військових портів, аеропортів, військових кораблів, військових літаків, ведення відповідних реєстрів, військові полігонів (тирів), пам’ятників війни, історичної спадщини першої світової війни, військових поховань (італійських військових поховань в Італії і за кордоном, іноземних військових кладовищ в Італії), надання службових житлових приміщень, їх класифікації і розподілу, надання грантів кадровим військовослужбовцям на придбання (оренду) житла, права промислової власності Збройних Сил (розділ II); доступ парламентарів до військових об’єктів (розділ III); оцінки та відчуження нерухомого (рухомого) майна (розділ IV); способи примусового відчуження майна та

прав в інтересах оборони держави (експропріації, реквізиції, придбання після конфіскації) (розділ V); обмеження на майно, діяльність інших осіб в інтересах оборони (розділ VI); містобудування, будівництво, ландшафт, енергетика, навколишнє середовище та охорона здоров'я (розділ VII); реквізиції майна і компаній під час війни або серйозної міжнародної кризи (розділ VIII).

Компаративістсько-правовим аналізом приписів книги другої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що аналогічні правові конструкції норм італійського законодавства частково знайшли закріплення на законодавчому рівні у таких правових актах військового законодавства України, серед яких: закони України “Про правовий режим майна у Збройних Силах України” [14], “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (ст. 12) [13]. Водночас, на законодавчому рівні у Україні поза межами правового регулювання залишилися низка важливих правовідносин, пов'язаних з визначенням правового статусу таких категорій військового майна як: військові дороги, військові транспортні засоби, військові порти, військові аеропорти, військові кораблі, військові літаки, військові полігони (тири), пам'ятники війни та історичної спадщини, військових поховань та інші. Подальшого удосконалення та унормування в українському законодавстві потребують питання оцінки і відчуження нерухомого (рухомого) військового майна, визначення правового механізму примусового відчуження майна в інтересах оборони держави (експропріації, реквізиції, придбання після конфіскації), у т.ч. під час війни або серйозної міжнародної кризи, врегулювання питань містобудування, будівництва, ландшафту, енергетики, навколишнього середовища, охорона здоров'я під час виконання робіт в інтересах оборони.

Книга третя Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Адміністрування та бухгалтерський облік” і складається з 3 розділів (ст.ст. 527–620), до яких включено норми, які визначають: порядок проведення Міністерством оборони переговорної діяльності, програмування, прискорення та спрощення договірних процедур, обміні, обслуговування їдальнях, передачі активів у концесію (розділи I, II); формування, управління і витрачання бюджету Міністерством оборони, правил використання коштів, що виділяються на оборони (розділ III).

Порівняльним аналізом змісту нормативних приписів книги третьої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що аналогічні правові конструкції норм італійського законодавства частково знайшли закріплення у Бюджетному кодексі України. Використання італійського досвіду правотворчості з питань встановлення у військовому кодексі механізму використання Міністерством оборони бюджетних коштів, визначення правил витрачання грошових коштів (у т.ч. в залежності від конкретних інвестиційних програм) може бути враховано відповідним правотворчим органом під час розробки кодифікаційного акту військового законодавства України.

Книга четверта Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Військовослужбовці” і містить 11 розділів (статті 621–1524), до яких включено приписи, якими визначено: правовий статус військовослужбовців, військову ієрархію і субординацію (розділ I); рекрутування військовослужбовців в залежності від категорій (рядового, сержантського, офіцерського складу), приналежності їх до конкретних видів Збройних Сил (Армії, Флоту та Військово-Повітряних Сил), карабінерів, вихованців військових навчальних закладів (розділ II); освіти та навчання військовослужбовців в залежності від категорій (рядового, сержантського, офіцерського складу), приналежності їх до видів Збройних Сил (Армії, Флоту та Військово-Повітряних Сил), карабінерів, військових медиків, слухачів військових навчальних закладів (розділ III); правовий статус посади, загальні правила щодо посадових обов'язків, кадрового забезпечення військовослужбовців, переходу їх на інші посади з урахуванням приналежності і до конкретного виду Збройних Сил, карабінерів, військових навчальних закладів (розділ IV); працевлаштування, підвищення військовослужбовців, присвоєння (позбавлення) звань, знаходження у відпустці, служба в розпорядженні, відсторонення від посади, поновлення на посаді, першого призначення та переведення, резерву, особливостей просування під час війни або серйозної міжнародної кризи (розділ V); правовий статус особистих документів (розділ VI); діяльність органів, уповноважених виносити рішення про просування по службі, визначення засад, системи просування та заохочення військовослужбовців, організації їх відпочинку, поновлення на службі на підставі судових рішень, визначення спеціальних правил для просування по службі військовослужбовців з урахуванням приналежності до конкретного виду Збройних Сил (Армії, Флоту та Військово-Повітряних Сил), карабінерів, особливостей правового становища військовослужбовців, повернутих з полону (роз-

діл VII); поняття військової дисципліни, військових інституції, обов'язків військовослужбовців, дисциплінарні санкції, їх класифікація, дисциплінарні провадження, порядок накладення дисциплінарних стягнень, їх оскарження; військові відзнаки і нагороди (розділ VIII); основні свободи військовослужбовців, порядок реалізації політичних прав (як активних та пасивних електоратів) та соціальних прав (захисту материнства та батьківства, права на здоров'я, надання ліцензій, дозволів), захисту персональних даних (розділ IX); правовий статус персоналу оркестру, їх підбору, навчання, призначення на посади, кадрового забезпечення (розділ X); правовий статус персоналу спортивних груп (розділ X).

Здійснивши аналіз змісту нормативних приписів книги четвертої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що правові конструкції нормативних приписів італійського законодавства частково мають місце у законах України: “Про військовий обов'язок і військову службу” [15], “Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України” [5], “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (ст.ст. 5, 8, 10, 10¹) [13], “Про державні нагороди України” [16]. Військове законодавство України, на відміну від італійського, не містить такого комплексного, деталізованого унормування на законодавчому рівні питань проходження військової служби військовослужбовцями, здобуття ними освіти, навчання, підвищення кваліфікації в залежності від категорії особового складу (рядового, сержантського, офіцерського складу) та приналежності до пенного виду Збройних Сил (Армії, Флоту та Військово-Повітряних Сил), карабінерів, військових медиків, слухачів військових навчальних закладів.

Під час подальшого удосконалення військового законодавства України доцільно розглянути можливість врахування іноземного досвіду в частині запровадження в Україні нового порядку заохочення військовослужбовців, притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. З метою відзначення доблесті і заслуг військовослужбовців Збройних Сил України на законодавчому рівні доцільно визначити перелік нових військових відзнак і нагород (разом із правилами їх вручення, розмірами щомісячної доплати), а саме: 1.) Військовий орден України (може складатися з 5 класів: I. Великий Хрест; II. Великі офіцери; III. Командувачі; IV. Офіцери; V. Головні сержанти); 2.) Нагороди за військову доблесть і заслуги (може складатися з 5 класів: I) золота медаль; II) срібна медаль; III) бронзова медаль; IV) хрест за військову доблесть); 3.) Нагороди за доблесть і військово-морські заслуги (може мати таку класифікацію: I) золота медаль “За морську доблесть”; II) срібна медаль “За морську доблесть”; III) бронзова медаль “За морську доблесть”; IV) золота медаль “За морські заслуги”; V) срібна медаль “За морські заслуги”; V) бронзова медаль “За морські заслуги”; 4.) Нагороди за відвагу і авіаційні заслуги; (може мати 3 ступені: I) золота медаль “За відвагу і авіаційну доблесть”; II) срібна медаль “За відвагу і авіаційну доблесть”; III) бронзова медаль “За відвагу і авіаційну доблесть”); Нагороди за доблесть і заслуги військових поліцейських (у разі створення військової поліції може мати таку класифікацію: I) золота медаль “За доблесть і заслуги військової поліції”; II) срібна медаль “За доблесть і заслуги військової поліції”; III) бронзова медаль “За доблесть і заслуги військової поліції”); 6.) Хрест за бойові заслуги; 7.) Подяки, грамоти, інші військові нагороди. Дисциплінарне провадження може бути 2 видів: державним дисциплінарним провадженням і дисциплінарним провадженням на рівні бригади (корпусу).

Книга п'ята Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Цивільний персонал та допоміжний персонал Збройних Сил” і складається з 5 розділів (ст.ст. 1525–1775), до яких включено норми, які регулюють життєдіяльність: цивільного персоналу, бюджетних ресурсів, економічного обліку, особливості роботи викладачів (розділи I, II); релігійного персоналу, служби духовної підтримки, організації роботи військових капеланів (початку і припинення постійної служби, відпустки, запасу, втрати рангу, дисципліни, роботи під час війни і серйозної міжнародної кризи, підвищення, просування, особливості служби у закладах охорони здоров'я, ведення господарства та соціального захисту) (розділи III); визначення правового статусу персоналу Італійського Червоного Хреста при Збройних Силах (призначення, прийому на роботу, підбору (підвищення) керівного складу і допоміжного персоналу, зобов'язання щодо обслуговування, дисципліни, особистих документів, просування під час війни або серйозної міжнародної кризи, соціального захисту) (розділи IV); Асоціації Італійських Лицарів суверенного Військового Мальтійського Орден (військового персоналу, добровольчого корпусу медсестр, ведення господарства, соціального захисту) (розділи V).

Порівняльним аналізом приписів книги п'ятої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що аналогічні конструкції нормативних приписів італійсько-

го законодавства лише частково знайшли відображення у законах України: “Про Збройні Сили України” (ст. 5) [11], “Про Службу військового капеланства” [17], “Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України” (ст.ст. 12, 100¹–100⁴) [3]. Військове законодавство України, на відміну від італійського, не містить такого комплексного, деталізованого унормування на законодавчому рівні питань роботи цивільного та допоміжного персоналу Збройних Сил. У Законі України “Про Службу військового капеланства” також не унормовано комплекс заходів, пов’язаних з організацію роботи у Збройних Силах України військових капеланів, а саме: початку і припинення ними служби, відпустки, перебування в запасі, втрати рангу, дисципліни, роботи під час війни і серйозної міжнародної кризи, підвищення, просування, особливості служби у закладах охорони здоров’я, ведення господарства, соціального захисту.

Книга шоста Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Грошове забезпечення, допомога та добродут” і містить 6 розділів (статті 1776–837), до яких включено приписи, якими визначено: механізм нарахування та виплати грошового забезпечення військовослужбовцям в залежності від військових звань і категорії особового складу (рядового, сержантського, офіцерського складу), виплати додаткових винагород, застосування економічного режиму (виплати надбавок за відрядження, переведення, закордонні відрядження) (розділи I–V), виплати матеріальної допомоги, забезпечення благополуччя та соціального захисту (розділи VI).

Порівняльним аналізом змісту нормативних приписів книги шостої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що аналогічні правові конструкції норм італійського законодавства лише частково знайшли відображення у ст. 9 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” [13]. Військове законодавство України, на відміну від італійського, на законодавчому рівні не містить такого комплексного, деталізованого унормування питань нарахування і виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України. При цьому, підзаконними актами визначаються: розміри виплати грошового забезпечення (Урядом) порядок виплати грошового забезпечення (Міноборони).

Книга сьома Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Соціальне забезпечення, лікування та обслуговування осіб з обмеженими можливостями” і складається з 6 розділів (ст.ст. 1838–1927), до яких включено норми, які регулюють: питання соціального забезпечення, доступу до лікування, визначення системи нарахування пенсії (розділи I, II); організації лікування осіб, які отримали інвалідність від службової діяльності (розділи III); пікування осіб, після звільнення зі служби (розділ IV); додаткове соціальне забезпечення (розділ V); соціальні виплати членам сімей осіб, які були нагороджені військовими орденами, нагородами за військову доблесть (розділ VI).

Аналогічні нормативні приписи книги сьомої Військового кодексу Італійської Республіки відтворені у законах України: “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (ст.ст. 15–16⁴, 18) [13], “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” [18].

Книга восьма Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Військова служба та служба осіб, які відмовляються військової служби з міркувань совісті, під час війни або серйозної міжнародної кризи” і складається з 3 розділів (ст.ст. 1928–2114), до яких включено приписи, які регулюють: призовні зобов’язання громадян, призупинення та відновлення призову (обов’язкового, попереднього), поновлення на військовій службі (розділ I); регулювання призову на військову службу, мобілізації у разі війни або серйозної міжнародної кризи, особливий призову громадян, які перебувають за кордоном, зупинення служби, підготовки військовослужбовців строкової служби, трудові права на працевлаштування, надання відпустки, адміністративні санкції (розділ II); проходження служби особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, та осіб, які були прийняті до програми реабілітації наркозалежних під час війни або серйозної міжнародної кризи (розділ III).

Порівняльним аналізом нормативних приписів книги восьмої Військового кодексу Італійської Республіки та законодавства України встановлено, що аналогічні правові конструкції норм італійського законодавства знайшли відображення на законодавчому рівні у: законах України: “Про військовий обов’язок і військову службу” (ст. 17) [15], “Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію” [19], “Про альтернативну (невійськову) службу” [20].

Книга дев’ята Військового кодексу Італійської Республіки [8] має назву “Координаційні, перехідні та прикінцеві положення” і складається з 3 розділів (ст.ст. 2115–2272), до яких включено

норми, які визначають: координаційні положення щодо внесення змін до інших актів з питань організації роботи персоналу, соціального забезпечення, лікування і обслуговування людей з обмеженими можливостями (розділ I); перехідні положення в частині поетапного реформування Збройних Сил Італії у період до 2030 р., закріплення військового майна, набору військового та цивільного персоналу, просування по службі, призначення на посади, навчання, особистої документації, соціального забезпечення, проходження військової служби та служби осіб, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, під час війни або серйозної міжнародної кризи (розділ II); прикінцеві положення, які визначають: порядок набрання Кодексом чинності, перелік основних (первинних положень) законодавчих актів військового законодавства Італії (1085 актів), які втрачають чинність, перелік підзаконних актів військового законодавства (394 актів), переліку актів військового законодавства, які проголошені такими, що повністю або частково залишаються чинними (36 актів). Необхідно вказати на те, що нормативні приписи дев'ятої книги Військового кодексу Італійської Республіки притаманні лише Військовому кодексу Італійської Республіки на національному рівні аналогії нормативних присів не виявлено. Врегулювання питань реформування Збройних Сил України на тривалий період (на 15 або 20 років); включення координаційних положень у питань внесення змін до законодавства, які мають лише координаційний характер.

Отже, за результатами проведеного компаративістсько-правового аналізу змісту нормативних приписів Військового кодексу Італійської Республіки та військового законодавства України необхідно зазначити на необхідності проведення систематизації законодавства військового законодавства України у формі кодифікації шляхом розробки проекту Військового кодексу України, який може об'єднати правові норми понад 20 законодавчих актів, які складають основу військового законодавства України, посилити правове регулювання соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей, забезпечити відновлення їх прав і свобод, які були звужені (обмежені) під час внесення змін до законодавства. Вирішення цього питання дозволить виключити окремі нормативні приписи у складі нормативних актів та нормативно-правові акти, які втратили актуальність, приведення військового законодавства України у єдину, узгоджену систему, усунути наявні колізії, виключити деталізацію окремих норм. Ця позиція підсилена у думками провідних вчених, зокрема Павла Богуцького, який наголошує, що проблемним питанням, яке потребує вирішення, є систематизація військового законодавства (законодавства про оборону), розробка і прийняття єдиного кодифікованого акту з питань правового регулювання військових і цивільно-військових відносин [21, с. 116].

Висновок: 1. Військове законодавство України потребує подальшого удосконалення шляхом проведення кодифікації. Оптимальним варіантом для подальшої кодифікації військового законодавства України є розробка проекту Військового кодексу України. 2. Під час кодифікації військового законодавства України доцільно: враховувати позитивний досвід Італійської Республіки; посилити соціальний захист військовослужбовців і членів їх сімей, забезпечити відновлення їх прав і свобод.

Пропозиції: 1. Продовжити наукове дослідження актуальних теоретико-правових питань кодифікації військового законодавства. 2. Врахувати позитивний досвід Італійської Республіки під час кодифікації військового законодавства України шляхом розробки єдиного кодифікаційного акту – проекту Військового кодексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08 лист. 2019 р. № 837. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019> (дата звернення: 30.01.2025).
2. Про Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України: Закон України від 24 берез. 1999 р. № 550. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-14> (дата звернення: 30.01.2025).
3. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 берез. 1999 р. № 548. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 30.01.2025).
4. Про Стройовий статут Збройних Сил України: Закон України від 24 берез. 1999 р. № 549. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-14> (дата звернення: 30.01.2025).
5. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 берез. 1999 р. № 551. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 30.01.2025).

6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ: Алерта, 2021. 528 с.
7. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. – К., 1994. – 238 с.
8. Codice dell'ordinamento militare. 15 marzo 2010. URL: <http://www.normattiva.it/atto/caricaDettaglioAtto?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2010-05-08> (дата звернення: 30.01.2025).
9. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
10. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
11. Про Збройні Сили України: Закон України від 06 груд. 1991 р. № 1934. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
12. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України від 07 берез. 2002 р. № 3099. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3099-14#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
13. Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
14. Про правовий режим майна у Збройних Силах України: Закон України від 21 верес. 1999 р. № 1075. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
15. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2232. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
16. Про державні нагороди України: Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1549. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
17. Про Службу військового капеланства: Закон України від 30 лист. 2021 р. № 1915. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
18. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 06 квіт. 1992 р. № 2262. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
19. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
20. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 груд. 1991 р. № 1975. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text> (дата звернення: 30.01.2025).
21. Богуцький П.П. Право національної безпеки та військове право: сучасні виклики: навчальний посібник / П.П. Богуцький; Державна наукова установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». – Київ; Одеса: Фенікс, 2023. – 252 с.
22. Isabel Garrido Gómez M. The Systematization of Legal Values around Justice. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej*. 2023. № 3. P. 40–53. URL: http://www.researchgate.net/publication/355090553_The_Systematization_of_Legal_Values_around_Justice (дата звернення: 30.01.2025).

УДК: 340.134(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.15>

КОНЦЕПЦІЇ ПРОЄКТІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОТВОРЧОСТІ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Сачко А.Р.,

*здобувач вищої освіти третього
освітньо-наукового рівня «Доктор філософії»
за спеціальністю 081 «Право»
Вищого навчального закладу
«Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0003-1822-394X*

Сачко А.Р. Концепції проєктів нормативно-правових актів в механізмі правотворчості: досвід зарубіжних країн.

В статті автором акцентовано увагу на практиці застосування актів – концепції в окремих зарубіжних країнах – Польщі, Франції, Канаді, Японії. Відзначено, що актуальність тематики цієї наукової роботи зумовлена особливостями сучасного етапу розвитку правової системи в Україні. Змінюються соціально-економічні умови, а отже, виникає необхідність оновлення або створення нових нормативно-правових актів для регулювання нових аспектів суспільних відносин. Наукове дослідження концепцій проєктів таких актів допомагає зрозуміти, як адаптувати правову систему до сучасних викликів.

Крім того, з практичної точки зору актуальність застосування концептуальних правових актів пов'язується з необхідністю підвищення ефективності практики правотворчості. Наукові дослідження можуть сприяти оптимізації процесу розробки нормативно-правових актів, зокрема шляхом удосконалення механізмів їх прийняття, аналізу та адаптації до конкретних умов. Це дозволяє створювати більш точні та ефективні закони, що відповідають реальним потребам суспільства.

Підсумовано, що концептуальні акти впливають на механізм правотворчості в кожній країні по-різному, однак узагальнено, що такий вплив відбувається в межах а) адаптації законодавства до міжнародних норм та/або міжнародних організацій. Така ситуація наразі наявна в Україні також; б) залучення суспільства до правотворчості в державі. Те, наскільки вибудована пряма комунікація між державою та громадянами, наскільки легко вони можуть ініціювати створення тих чи інших норм та положень залежить від того, яку концепції правотворчості підтримує держава; в) реалізація прийнятих положень.

Аналіз досвіду використання актів – концепцій в механізмі правотворчості зарубіжних країн дозволив наприкінці роботи обґрунтувати перспективи застосування таких актів в практиці правотворчості України.

Ключові слова: концепція, нормативно-правовий акт, правотворчість, правотворчий акт, правове регулювання.

Sachko A.R. Concept of the draft normative-legal acts in the mechanism of legislation: experience of foreign countries.

In the article, the author focuses on the practice of applying acts - concepts in certain foreign countries - Poland, France, Canada, Japan. It is noted that the relevance of the topic of this scientific work is due to the peculiarities of the current stage of development of the legal system in Ukraine. Socio-economic conditions are changing, and therefore, there is a need to update or create new regulatory legal acts to regulate new aspects of social relations. Scientific research of the concepts of drafts of such acts helps to understand how to adapt the legal system to modern challenges. In addition, from a practical point of view, the relevance of the application of conceptual legal acts is associated with the need to increase the efficiency of lawmaking practice. Scientific research can contribute to the optimization of the process of

developing regulatory legal acts, in particular by improving the mechanisms of their adoption, analysis and adaptation to specific conditions. This allows creating more accurate and effective laws that meet the real needs of society. It is concluded that conceptual acts affect the mechanism of lawmaking in each country differently, but it is generalized that such an influence occurs within the framework of a) adaptation of legislation to international norms and/or international organizations. This situation is currently also present in Ukraine; b) involvement of society in lawmaking in the state. The extent to which direct communication is built between the state and citizens, how easily they can initiate the creation of certain norms and provisions depends on what concept of lawmaking the state supports; c) implementation of the adopted provisions. Analysis of the experience of using acts - concepts in the mechanism of lawmaking of foreign countries allowed at the end of the work to substantiate the prospects for the application of such acts in the practice of lawmaking in Ukraine.

Key words: concept, normative legal act, law-making, law-making act, legal regulation.

Постановка проблеми Актуальність наукового дослідження концепцій проєктів нормативно-правових актів зумовлена декількома чинниками, що мають як практичне, так і теоретичне значення. Перш за все актуальність тематики цієї наукової роботи зумовлена особливостями сучасного етапу розвитку правової системи в Україні. Змінюються соціально-економічні умови, а отже, виникає необхідність оновлення або створення нових нормативно-правових актів для регулювання нових аспектів суспільних відносин. Наукове дослідження концепцій проєктів таких актів допомагає зрозуміти, як адаптувати правову систему до сучасних викликів.

Крім того, з практичної точки зору актуальність застосування концептуальних правових актів пов'язується з необхідністю підвищення ефективності практики правотворчості. Наукові дослідження можуть сприяти оптимізації процесу розробки нормативно-правових актів, зокрема шляхом удосконалення механізмів їх прийняття, аналізу та адаптації до конкретних умов. Це дозволяє створювати більш точні та ефективні закони, що відповідають реальним потребам суспільства.

Варто відзначити, що концепції проєктів нормативно-правових актів є складовою та необхідною умовою посилення правової безпеки нашої держави. Добре продумані концепції нормативно-правових актів здатні зменшити правову невизначеність і забезпечити правову безпеку для громадян та організацій. Це важливо для стабільного розвитку держави. Дослідження концепцій проєктів допомагає передбачити наслідки тих чи інших законодавчих змін, зокрема в економічній, соціальній або екологічній сферах, що є важливим для прийняття збалансованих рішень.

Важлива роль концепції як проєктів нормативно-правових актів, так і концепцій розвитку законодавства в цілому пов'язана із поточними процесами адаптації нашої правової системи до міжнародних правових стандартів. Науковий аналіз концепцій проєктів нормативно-правових актів сприяє інтеграції національної правової системи з міжнародними стандартами та вимогами, що допомагає країні адаптуватися до глобальних тенденцій. Крім того, поширення практики розвитку правового регулювання на концептуальних засадах покращує взаємодію між органами влади та громадянами. Концепції нормативно-правових актів, що ґрунтуються на наукових дослідженнях, можуть допомогти створити більш прозорі, доступні та зрозумілі механізми взаємодії державних органів і громадян, що підвищує рівень довіри до влади.

Таким чином, наукове дослідження концепцій проєктів нормативно-правових актів є необхідним інструментом для забезпечення ефективного правотворення, розвитку правової системи та підтримки стабільності в державі.

Тому **метою** цієї наукової роботи стане аналіз досвіду використання актів-концепцій в практиці правотворчості окремих зарубіжних країн, а також визначення перспектив використання таких актів в практиці вітчизняної правотворчості.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження різних аспектів правотворчої діяльності та стратегічного планування у законодавстві привертає увагу багатьох науковців. Важливим етапом у розвитку правового регулювання цієї сфери стало прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року, який вперше на законодавчому рівні закріпив основні засади здійснення правотворчої діяльності в Україні.

Концептуальні підходи до визначення поняття стратегічної правотворчості ґрунтовно досліджені у працях І.М. Берназюк, яка проаналізував теоретичні засади цього явища та його особливості. Порівняльно-правовий аналіз стратегічного планування у законодавстві зарубіжних держав

здійснено у роботах Р.М. Лецишина, де автор виявив особливості правового регулювання цього інституту в різних правових системах.

Фундаментальне дослідження законотворчого процесу зарубіжних країн представлено у колективній монографії за редакцією В.О. Зайчука, де автори О.В. Богачова, О.В. Зайчук та О.Л. Копиленко детально проаналізували особливості законотворчої діяльності у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу. Одним із варіантів формування концептуальних засад суспільного та державного розвитку через механізми правотворчості є «концептуальні акти» або, як визначається у ст. 23 Закону України «Про правотворчу діяльність» – «програмні документи публічної політики». Даною нормою також надається визначення програмним документам, під якими законодавець пропонує розуміти документи програмно-цільового характеру, в яких відображаються пріоритетні напрями розвитку публічної політики, визначаються та обґрунтовуються стратегічні цілі публічної політики [1].

Однак дане визначення не розкриває всебічно сам феномен «програмних документів». Так само неповно, можна сказати однобічно, Закон України «Про правотворчу діяльність» визначає і те, в якій формі такі документи можуть видаватися. Так, програмні документи можуть видаватися у формі: Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України»; Угоди про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України (Коаліційна угода); Програми діяльності Кабінету Міністрів України; загальнодержавної програми економічного, соціального розвитку; програми Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля; місцевої або регіональної програми соціально-економічного та культурного розвитку; доктрини, стратегії; програми, плану. Таким обмеженням переліком Закон, наприклад, виключає можливість подання даного виду документів у формі концепцій, що активно видавалися Кабінетом Міністрів України (близько 500 концепцій згідно даних Верховної Ради видав Кабмін з 1994 року [2]), цим самим створюючи правову невизначеність.

Доцільніше такий вид документів було б називати «стратегічні акти», адже вони мають свої ознаки, зокрема, спеціальну мету – не врегулювання суспільних правовідносин, а визначення ідей та концепцій їх розвитку та напрямків удосконалення законодавчого регулювання, планування реформ тощо [3]. Тобто, розвиток «стратегічних актів» в нас ще на початковому рівні і було б доцільно розглянути закордонний досвід.

Неоднозначність законодавчого забезпечення концепцій проєктів нормативно-правових актів в Україні, а також відтермінування введення в дію Закону України «Про правотворчу діяльність» зумовлює необхідність ґрунтовного вивчення досвіду зарубіжних країн в частині застосування концептуальних актів для визначення перспектив правового регулювання, ключових ідей, які мають бути закладено у зміст майбутнього нормативно-правового акту.

Першою розглянемо Польщу як нашу «територіальну сусідку» та державу, яка має схожу історію в сфері розвитку права та законодавства. Державна політика тут здійснюється, передусім, на основі нормативно закріплених стратегій розвитку [4]. Концептуальні акти в Польщі представлені у вигляді системи документів, яким надано особливий правовий статус, а саме:

- довгострокова стратегія розвитку країни – документ, який окреслює головні тренди, виклики і сценарії соціально-економічного розвитку держави, напрями територіального господарювання з позицій сталого розвитку на період щонайменше 15 років;

- середньострокова стратегія розвитку країни – документ, в якому окреслюються базові умови, цілі і напрями розвитку країни у соціальному, економічному, регіональному і територіальному вимірах на період 4-10 років. Середньострокова стратегія реалізується через стратегії розвитку, а також за допомогою програм, які ураховують терміни дії програм ЄС;

- інші стратегії розвитку – документи, що окреслюють базові умови, цілі і напрями розвитку у параметрах, визначених середньостроковою стратегією розвитку країни щодо розвитку регіонів, територій, секторів або галузей, які реалізуються за допомогою програм. До стратегій розвитку, які стосуються регіонів, віднесені національна стратегія регіонального розвитку, міжрегіональні стратегії і стратегії розвитку воєводств.

Тобто, в даному випадку можемо зазначити, що на механізми правотворчості впливає входження Польщі до Європейського Союзу, адже це вимагає певної уніфікації законодавства та розвитку правової політики держави відповідно до загальних засад та напрямів Союзу.

Іншим прикладом європейської держави є Франція [4]. Регіональна складова у формуванні та реалізації стратегії економічного розвитку розглядається у Франції, як і в більшості країн Європи, як постійне явище, робиться акцент на реструктуризацію регіонів, максимальне використання їх внутрішнього потенціалу розвитку, підтримки малого та середнього бізнесу. Правовою основою стратегічного планування виступають: Закон Франції від 13.07.2018 р. «Про військове програмування на період з 2019 по 2025 рік і щодо різних положень, що стосуються оборони», Закон Франції від 22.01.2018 р. «Про програмування державних фінансів на період 2018–2022 рр.», Органічний закон Франції від 17.12.2012 р. «Про програмування та управління державними фінансами», Закон Франції від 29.07.1982 р. «Про реформу планування». Основним планом, що регламентує територіальний розвиток у Франції, є «Регіональний план соціально-економічного розвитку та устрою територій». Фактично система концептуальних актів у Франції побудована за галузевою ознакою, надає змогу визначити засади правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин шляхом, в тому числі і майбутнього нормативно-правового забезпечення відповідної сфери.

Цікавим прикладом використання актів – концепцій також буде Канада [4]. Основні аспекти, що стосуються стратегічного планування у Канаді містяться в Федеральному законі Канади від 26.06.2008 р. «Про сталий розвиток», Законі провінції Онтаріо від 1994 року «Про планування і розвиток», Законі провінції Саскачеван від 2007 року «Про планування і розвиток». У Канаді федеральні департаменти використовують стратегічне планування як процес, що дозволяє організації оцінювати зовнішнє та внутрішнє середовища, визначати головні пріоритети в певних сферах і відповідно до них.

Система стратегічного планування в Канаді включає в себе взаємопов'язану систему документів, які відображають різні рівні публічного управління:

- федеральну стратегію сталого розвитку, що окреслює перспективи та пріоритети розвитку держави;
- стратегії сталого розвитку регіонів (штатів), розроблені на основі національної стратегії та національних програм розвитку;
- стратегії сталого розвитку міст, що максимально виражають інтереси населення;
- стратегії розвитку окремих галузей економіки та профільних міністерств, державних установ, агенцій.

Тобто в Канаді, в першу чергу завдяки федеральному територіальному устрою, налагоджений ефективний діалог між державним та приватним сектором, і як наслідок суспільство більше залучене до правотворчості.

В якості ще одного прикладу хотілося б розглянути досвід Японії в сфері використання актів-концепцій в механізмі правотворчості [4]. В Японії стратегічне нормопроєктування досить чітко оформлене та врегульоване відповідними Стратегіями, що являють собою окремі нормативні акти, прийняті на парламентарному рівні, відповідно до положень яких всі майбутні проекти нормативно-правових актів мають чітко узгоджуватись з положеннями вказаних Стратегій. В якості прикладу можна навести Стратегією Японії з технологій штучного інтелекту від 31 березня 2017 р., Національною стратегією безпеки Японії 2013 року тощо. По суті вказані документи являють собою виражені в вигляді окремих державних програм, завдання, орієнтири, відповідно до яких вибудовується діяльність відповідних суб'єктів нормопроєктування та правотворчості.

Головне призначення такого типу документів в Японії – закріплення цілей урядової політики, орієнтування відомств і неурядових суб'єктів на постановку ними завдань, пов'язаних з процесами і тенденціями, за якими здійснюється спостереження, а також організацію діалогу з суспільством для коригування урядових оцінок і цілей. Уряд відмовився від постановки навіть індикативних деталізованих кількісних цілей, обмежуючись прогнозом основних тенденцій; відсутні численні міжвідомчі узгодження і громадські ради – розробка документів стає справою компактних експертних груп, не пов'язаних жорсткими бюрократичними процедурами.

Таким чином в Японії найбільше з усіх розглянутих держав реалізовано делеговану правотворчість та найкраще видно, як працюють всі етапи правотворчості – від планування та розроблення до введення в дію і реалізації на практиці.

Підсумувавши все вищезазначене, можна сказати, що концептуальні акти впливають на механізм правотворчості в кожній країні по-різному, однак виділяють три основні варіанти, а саме:

- 1) перший передбачає вплив стратегічних актів, які спрямовані на адаптацію законодавства до міжнародних норм та/або міжнародних організацій. Така ситуація наразі наявна в Україні також;
- 2) другий варіант залежить від залученості суспільства до правотворчості в державі. Те, наскільки вибудована пряма комунікація між державою та громадянами, наскільки легко вони можуть ініціювати створення тих чи інших норм та положень залежить від того, яку концепції правотворчості підтримує держава;
- 3) і третій варіант впливу концептуальних актів на механізм правотворчості в країні – реалізація прийнятих положень.

Висновки. Аналіз досвіду використання актів – концепцій в механізмі правотворчості зарубіжних країн дозволяє зупинитись на окремих положеннях, які становитимуть перспективи застосування таких актів в практиці правотворчості України.

1. Акти-концепції (або концептуальні документи) є основою для розробки конкретних нормативно-правових актів і дозволяють сформулювати загальні напрямки, принципи та механізми їх реалізації. Такі акти націлені на поліпшення якості законодавства, зокрема вони дозволяють детально пропрацювати основні принципи майбутнього нормативно-правового акта на етапі його розробки, що сприяє уникненню неточностей, суперечностей і неузгодженостей у текстах законів. Це допомагає створювати більш точні, продумані та ефективні закони, що враховують потреби суспільства та економіки.
2. Концептуальні акти дозволяють посилити відповідність законодавчих актів України міжнародним стандартам. Оскільки Україні в якості стратегічної мети визначила інтеграцію до європейських та міжнародних організацій (таких як ЄС, НАТО та ін.), акти-концепції можуть бути важливим інструментом для гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, оскільки дозволяють чітко сформулювати принципи та підходи, які відповідають міжнародним нормам.
3. Поширення практики використання актів-концепцій сприятиме підвищенню прозорості та ефективності процесу правотворення. Розробка вказаних документів передусе прийняттям нормативно-правових актів і дає можливість для відкритих консультацій, аналізу та обговорення майбутніх змін із залученням громадськості, експертів, бізнесу та інших зацікавлених сторін. Це допомагає забезпечити більш прозорі та ефективні механізми правотворення.
4. Перспективність використання актів-концепцій, як обов'язкових складових в механізмі правотворчості, визначається їх спроможністю систематизувати підходи до змін у правовій системі, а також визначити можливі ризики і шляхи їх мінімізації. Це особливо важливо в умовах швидких соціальних, економічних та політичних змін, коли потрібно швидко реагувати на нові виклики. Визначення загальних засад для майбутніх законодавчих ініціатив через концептуальні акти дозволяє забезпечити стабільність правової системи, запобігаючи хаотичним змінам, що можуть виникнути внаслідок непродуманих законодавчих ініціатив. Крім того, з огляду на розвиток нових технологій (цифровізація, штучний інтелект, блокчейн тощо), акти-концепції можуть бути інструментом для створення відповідних правових рамок і політик, що відповідають сучасним технологічним реаліям.
5. Застосування актів-концепцій сприятиме розвитку правової культури в Україні, оскільки вони дозволяють глибше аналізувати соціальні потреби і забезпечувати чітке та системне формулювання норм, що регулюють різні сфери життя.

Таким чином, перспектива застосування актів-концепцій в Україні має значний потенціал для вдосконалення процесу правотворення, підвищення якості законодавства та інтеграції до міжнародної правової спільноти. Їх використання може сприяти створенню більш стабільної, ефективною та адаптивної правової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
2. Берназюк І.М. Концептуальні підходи до визначення поняття стратегічної правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2016. Вип. 23. С. 8–10.

3. Лещишин Р.М. Стратегічне планування в законодавстві зарубіжних держав. *Наукові записки. Серія: право*. 2021. Т. 1. № 10. С. 66–69.
4. Законотворчий процес зарубіжних країн / О.В. Богачова, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко; за ред. В.О. Зайчука. Київ: Реферат, 2006. 656 с.

УДК 336.711(075.8)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.16>

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКУ У ВІЙНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Старинський М.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
господарського права
та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

Завальна Ж.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Старинський М.В., Завальна Ж.В. Роль центрального банку у війні: історичний аспект.

В даній статті досліджується питання ролі центрального банку у війні та тих інструментів, які він використовує для виконання своєї функції. Метою даного дослідження став аналіз особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі державного банку СРСР в період Другої світової війни. В статті також виявляються особливості фінансового та правового інструментарію, що застосовувався Державним банком СРСР у час Другої світової війни.

Виявлено, що діяльність Держбанку з самого початку війни на території тодішньої держави була направлена на налагодження військово-промислового комплексу держави. Основними завданнями Держбанку під час війни були: отримання додаткових ресурсів; розширення кредитування військової промисловості; надання допомоги евакуйованим підприємствам; безперервне задоволення потреб армії і держави грошима; забезпечення оперативного регулювання грошового обігу та стабільності грошової одиниці. Фактично основним напрямком функціонування Держбанку було створення механізмів, направлених на якнайшвидше акумулювання грошових і фінансових ресурсів в середині держави і за її межами, а також контроль готівкової грошової маси.

Встановлено, що діяльність центрального банку на території сучасної України в період існування СРСР мала велике значення для фінансування тодішньої держави в період Другої світової війни. Встановлено, що у своїй діяльності Держбанк використовував як адміністративні методи залучення фінансових ресурсів, так і економічні методи. Особливостями є те, що адміністративні методи регулювання залучення фінансових ресурсів мали характер тоталітарних управлінських практик, а економічні методи управління були направлені на забезпечення роботи планової економіки. Поєднання цих методів давало можливість Держбанку СРСР в найкоротший час акумулювати значні фінансові ресурси та забезпечувати безперебійне фінансування військово-промислового комплексу держави.

Висновки за даним дослідженням будуть корисними під час вирішення проблем української економіки, яка потерпає від руйнівного впливу війни.

Ключові слова: війна, центральний банк, функції центрального банку, фінансування війни, театр військових дій.

Starinsky M.V. Zavalna Zh.V. The role of the central bank in the war: historical aspect.

This article examines the role of the central bank in war and the tools it uses to fulfill its function. The purpose of this study is to analyze the peculiarities of the central bank's functioning in wartime on the example of the State Bank of the USSR during the Second World War. The article also reveals

the peculiarities of the financial and legal instruments used by the State Bank of the USSR during the Second World War.

From the very beginning of the war, the State Bank's activities on the territory of the then state were aimed at establishing the military-industrial complex of the state. The main tasks of the State Bank during the war were: obtaining additional resources; expanding lending to the military industry; providing assistance to evacuated enterprises; continuously meeting the needs of the army and the state with money; ensuring prompt regulation of money circulation and stability of the currency. In practical terms, the main focus of the NBU's activities was to create mechanisms aimed at the fastest possible accumulation of monetary and financial resources within and outside the state, as well as to control the cash money supply.

It is established that the activities of the central bank on the territory of modern Ukraine during the existence of the USSR were of great importance for financing the then State during the Second World War. It is established that in its activities the State Bank used both purely administrative methods of attracting financial resources and economic methods. The peculiarities are that administrative methods of regulating the attraction of financial resources were in the nature of totalitarian management practices, and economic methods of management were aimed at ensuring the operation of the planned economy. The combination of these methods enabled the State Bank of the USSR to accumulate significant financial resources in the shortest possible time and ensure uninterrupted financing of the military-industrial and national complex of the State.

The conclusions of this study will be useful in solving the problems of the Ukrainian economy, which is suffering from the destructive effects of the war.

Key words: war, central bank, functions of the central bank, war financing, theater of operations.

Постановка проблеми. Ведення війни для будь якої держави є надзвичайно витратне завдання, оскільки потребує значних зусиль із концентрації всіх ресурсів для створення війська і його забезпечення, а в процесі ведення війни – постійної фінансової підтримки. Ще більш руйнівною і затратною є війна для держави, яка є жертвою військового вторгнення, оскільки в переважній більшості це виходить за звичайні горизонти функціонування держави і здебільшого є несподіваним. Як результат – держави-жертви для свого захисту і продовження існування змушені прикласти значно більше людських і матеріальних ресурсів для забезпечення свого війська.

В плані фінансового забезпечення сучасної держави провідну роль відіграють центральні банки з їх управлінськими можливостями і можливостями швидкої концентрації фінансових ресурсів. Разом з цим, сама сутність функціонування центральних банків в умовах війни і їх управлінський інструментарій є тією проблематикою, яка вимагає до себе більшої уваги і значної концентрації дослідницьких зусиль, особливо стосовно тих держав, які ефективно протистояли військовому вторгненню. Нажаль, на сьогодні однією з держав-жертв є Україна, яка вже майже десять років потерпає від військової агресії.

Відповідно до вище вказаного, **метою даного дослідження** є аналіз особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі функціонування державного банку СРСР в період Другої світової війни, а також дослідження особливостей його інструментарію.

Стан опрацювання проблематики. Розумінню поняття «війна» присвячено доволі великий обсяг наукових досліджень в різних галузях науки. На сьогодні соціально-політичні та філософсько-історичні науки мають два основних напрямки досліджень війни: моральний та соціально-політичний. В рамках першого підходу, війна розглядається як безумовне зло, наслідками якого є загибель людей та поширення несправедливості (розробка та впровадження теорії «справедливої війни» [1, 2, 6, 9, 11, 12, 13, 18]. Соціально-політичний підхід, розглядає війну як політичне чи соціальне явище зі своїми функціями, характеристиками, методами і інструментами ведення [20, 21, 24, 25, 37]. В рамках дослідження поняття, ознак та характеристики війни науковці також виділяли види театрів війни із можливістю виділення нових театрів воєнних дій, таких як економічна сфера [16] та кіберпростір [8].

Економічний аспект війни досліджувався науковцями починаючи із історичного періоду «Вестфальського порядку» [7, 19] і аж до сьогодення із висвітленням питань інструментів фінансування військових витрат; обговоренням задіяння внутрішніх джерел забезпечення війни [4]; обговорювались можливості та проблеми зовнішнього фінансування [10], в тому числі кредитування держави під час військового часу [14]. Окремою темою для наукового обговорення стала роль

центральных банків у війні, яка цікавить науковців протягом останніх кризових десятиліть [3, 5, 15, 17]. Але не дивлячись на доволі великий обсяг наукових праць із названих проблем, питання особливостей функціонування центрального банку в умовах війни на прикладі функціонування державного банку СРСР в період Другої світової війни та дослідження особливостей його інструментарію залишаються не дослідженими.

Виклад основного матеріалу. Дослідження ролі центрального банку, яку він виконує в умовах війни, з нашої точки зору варто розпочати з дослідження самого феномену війни та її особливостей в сучасних умовах. Це дасть нам можливість окреслити поле нашого дослідження і сконцентруватись на особливостях середовища, в рамках якого центральний банк функціонує.

На сучасному етапі розвитку нашої цивілізації питання визначення терміну «війна» не набуло адекватного визначення. В рамках даного дослідження нами взято за основу класичне визначення поняття «війна», яке було в свій час надано одним із основоположників сучасної теорії війни К. Клаузевіцем, який підкреслював, що війна це «...соціальна дійсність, що включає в себе мобілізацію і організацію чоловіків (і практично ніколи жінок) з метою вчинення фізичного насилля, передбачає певні типи регулювання соціальних відносин і володіє своєю власною особливою логікою» [24, с. 26]. Дане визначення є найбільш загальним та за своєю суттю соціально-політичним. Враховуючи це ми можемо говорити про те, що класичними ознаками війни як соціального феномену вважаються такі: 1) протистояння двох сторін (противники); 2) наявність насилля одного противника по відношенню до іншого; 3) політична мета у вигляді нав'язування своєї волі противнику. Тобто, війна представляє собою агресію переважно між державами заради досягнення своєї політичної цілі у вигляді державного інтересу.

Сутність сучасної війни як певного виду державної діяльності також має включати і місце її реалізації. В цьому аспекті теоретики війни використовують таке поняття як «театр військових дій» [24]. Воно сприймається як умовне поняття, що передбачає сухопутну територію, морську акваторію і повітряний простір над ними, в межах яких збройні сили держав (коаліцій держав) можуть вести або ведуть військові дії стратегічного масштабу. Як правило, маються на увазі три класичних території на яких можуть відбуватись війна – сухопутна територія, морська територія і повітряний простір. Разом з цим, розвиток сучасних як військових, так і цивільних технологій та інтенсивні процеси глобалізації, які відбувались протягом останніх тридцяти років свідчать про виникнення нових «театрів війни» та нових сфер застосування насилля однієї держави по відношенню до іншої [20, 25]. Природа цих сфер в своїй переважній більшості не передбачає застосування прямого насилля, але має економічну та технологічну сутність. Такими новітніми театрами війни є економічна сфера, іншими словами, економічний простір, в рамках якого ведуться економічні війни. Яскравим прикладом останніх є валютні війни між економічно розвиненими державами [16, р. 134] із виходом у кіберпростір [8, р. 23–36].

Результатом трансформації війни в сучасних умовах стало розширення сфер ведення військової агресії та наявність п'яти основних театрів військових дій: сухопутна територія, морський простір, повітряний простір, економіка, кіберпростір. При цьому слід звернути увагу на те, що ведення військових дій на новітніх театрах військових дій завдає значно більшої перспективної шкоди противнику і не дає можливість вести ефективні військові дії на інших. Також варто зазначити, що сучасна держава, якщо вона планує вести війну чи захищатись від військової агресії, має фінансувати військові інструменти і механізми на всіх театрах війни. Це в свою чергу призводить до надзвичайного збільшення вартості військових дій. Враховуючи наявність п'яти театрів військових дій, інструментами військової агресії можна вважати: 1) бойові дії різної інтенсивності, що здійснюються як офіційним, так і невизнаним озброєним контингентом військ; 2) організовані економічні блокади, ембарго, регулювання валютних паритетів тощо; 3) кібернетичні атаки на інфраструктуру (в тому числі банківську) суб'єкта-жертви; 4) здійснення інших агресивних проявів насильницької поведінки.

Держава-агресор і держава-жертва несуть величезні фінансові навантаження для реалізації своїх планів. При цьому, якщо держава-агресор має можливість підготуватись до такого розвитку подій, то держава-жертва зазвичай не очікує такого розвитку подій, а якщо і очікує, то в більшості випадків небажання вірити саме в такий розвиток подій не сприяє можливості здійснити максимальну концентрацію всіх необхідних ресурсів. Враховуючи це, спробуємо описати загальну схему, за якою здійснювалася концентрація фінансових ресурсів під час воєнного стану у різних державах в різні історичні періоди.

Початок війни значно збільшував витрати в порівнянні із мирним часом, що змушувало суверенів шукати фінансування ззовні держави. Однак, сам факт початку війни породжував ряд проблем, які ставали на заваді успішним запозиченням. По-перше, війна завжди була певним ризиком, результатом якого могло стати зникнення позичальника. По-друге, початок війни ставив під питання повернення запозичень, які вже були зроблені державою. По-третє, виникнення невизначеності у майбутньому держави, що вимагало від неї гарантів спадковості зобов'язань. Все це турбувало кредиторів держав, а ситуації, що були пов'язані з можливою війною чи її початком і веденням не залишались поза увагою фінансового світу [10, р. 14] не дивлячись на те, що кредитування військового часу передбачало більш високі прибутки [7, р. 648].

Вирішення питання гарантій у кредитуванні прямо пов'язане з проблемами репутації позичальників-держав. Проте питання репутації під час війни є досить дискусійним та невизначеним [14, р. 805]. Це пояснюється тим, що репутація держави залежить не тільки від попередніх періодів існування держави-позичальника, а й від зовнішніх оцінок тих подій, з якими пов'язуються військові дії. Така ситуація спонукає держави створювати інституції, які б з одного боку давали можливість швидкого залучення фінансових ресурсів як всередині держави, так і ззовні, а з іншого – були відділені від держави та мали можливість застосовувати певний інструментарій із запобігання відмови від фінансових зобов'язань, що підвищувало б гарантії для кредиторів.

Таким інститутом став центральний банк, який не лише дав можливість швидко отримати фінансові ресурси, а і став запобіжником відмови суверена від своїх зобов'язань [15, р. 2–5]. Центральний банк є єдиним прямим покупцем державного боргу та отримує фінансові вигоди від цього. Постійна орієнтація на отримання прибутку, робить центральний банк зацікавленим у ефективному функціонуванні держави, а держава, яка має центральний банк, що спроможний її фінансувати зацікавлена у його збереженні, що фактично робить їх взаємозалежними [3, р. 237].

До двадцятого століття центральні банки, в основному створювались для підвищення здатності держави отримувати кредитні ресурси для подолання економічних криз [23, с. 86], а також для покриття військових затрат [3, р. 251]. Яскравим прикладом є створення в розпал війни Англії та Франції в 1694 році банку Англії для фінансування військових витрат. При цьому фінансування Корони Англії було важливим фактором ведення військових дій [5]. Подальше вдосконалення функціонування центральних банків відбувалось в напрямку розширення управлінського інструментарію регулювання економічних процесів в державі. При цьому в мирний час центральні банки виконували функції регуляторів економічних процесів, а в період економічних чи соціально-політичних катаклізмів – функції кредитора останньої інстанції для держави та її уряду.

Окреслена ситуація з функціонуванням центральних банків була характерною для держав світу практично протягом всього ХХ століття. При цьому варто звернути увагу на те, що розширення повноважень центральних банків відбувалось як в бік розширення фінансового інструментарію, так і за рахунок тих інструментів, які мали соціальну природу, зокрема популяризації і рекламування банківських послуг, публікації періодичних звітів про діяльність банків і їх результатів. Безумовно це приводило до періодичних фінансових криз, що були пов'язані з інформаційними та фінансовими дисбалансами [17, р. 176], проте центральні банки продовжували відігравати одну з провідних ролей в забезпеченні держави фінансовими ресурсами.

Разом з тим, в рамках нашого дослідження, спробуємо проаналізувати особливості діяльності центрального банку на території сучасної України в ХХ столітті. Враховуючи те, що Україна отримала незалежність після розпаду Радянського Союзу звернемо нашу увагу на роль Державного банку СРСР. Це дасть нам можливість проаналізувати його інструментарій при забезпеченні держави фінансовими ресурсами, при цьому як в мирний час, так і військовий час.

Реалізація нової економічної політики, що була оголошена радянським урядом в 1921 році вимагала стабілізації грошово-фінансової сфери. В результаті 15 жовтня 1921 року був організований Державний банк РРФСР. Основними цілями його діяльності були: відновлення грошового обороту й контроль за його здійсненням; сприяння розвитку промисловості, сільського господарства й товарообороту. Держбанк РРФСР здійснював низку банківських операцій: видачу позик, відкриття онкольних кредитів із забезпеченням товарами й товарними документами, облік векселів, купівля-продаж цінних паперів, вкладні, валютні, переказні й інші операції. 1923 року Державний банк РРФСР був реформований у Державний банк СРСР (далі – Держбанк), який діяв також і на території нинішньої України.

Починаючи з середини 20-х років XX століття Держбанк став основним інститутом регулювання грошово-фінансових відносин на території радянської держави [36]. Основний акцент діяльності Держбанку був направлений на впорядкування використання фінансових інструментів. Зокрема, велику увагу в діяльності Держбанку було приділено унормуванню операцій з золотом, сріблом, дорогоцінним камінням та іноземною валютою [30], регулюванню кредитування населення [26] та грошового обігу [28]. Також були окремі моменти пов'язані зі спробою уряду залучити Держбанк до регулювання товарних операцій [29]. Аналіз нормативних актів, які регулювали діяльність Держбанку свідчить, що основні інструменти, якими користувався Держбанк в своїй діяльності мали адміністративну природу і об'єктивувались у наказах, інструкціях, циркулярних листах, які були обов'язкові до виконання всіма суб'єктами, що здійснювали господарську діяльність.

Роль Держбанку надзвичайно підвищилась на початку Другої світової війни та була визначальною в акумуляції фінансових ресурсів протягом всього її періоду. Діяльність Держбанку мала величезне значення для налагодження військового господарства держави. З самого початку війни перед ним були поставлені завдання: отримати додаткові ресурси і розширити кредитування військової промисловості, надавати допомогу підприємствам, що були евакуйованим в глибокий тил, безперервно задовольняти потреби армії і держави у грошах, забезпечувати оперативне регулювання грошового обігу та стабільність грошової одиниці.

Проте, враховуючи ситуацію, яка складалась в державі, фактично основним напрямком функціонування Держбанку було створення механізмів, направлених на якнайшвидше акумулювання грошових і фінансових ресурсів в середині держави і за її межами, а також контроль готівкової грошової маси. Основними механізмами акумуляції грошових і фінансових ресурсів було створення розгалуженої сітки польових установ Держбанку (контор, відділень, кас). Ці установи виконували всі банківські операції, проте перевага надавалась саме збиранню грошових ресурсів їх клієнтів. Їх діяльність регламентувалась Положенням про польові установи Державного Банку Союзу РСР [34].

Відповідно до вказаного положення було значно розширено коло операцій, що виконуються польовими установами. На польові каси покладалися операції з обміну та обміну грошових знаків, відкриття та переказу кредитів за державним бюджетом, виплати сум, ведення операцій з поточних рахунків. Також польові каси здійснювали прийом дорогоцінних металів та іноземної валюти, підкріплення касовою готівкою польових поштових установ для оплати переказів та прийому від них переказних сум, прийом виручки польових воєнторгів, партійних та комсомольських внесків, операції з вкладами військовослужбовців та державними позиками, оплата сум за орденськими документами.

При цьому, під час проведення операцій особлива увага приділялась пропагуванню допомоги радянській армії у вигляді грошових внесків у різні фонди та купівля цінних паперів різних державних позик. Як свідчать нормативні акти того часу [22], добровільна допомога стимулювалась за допомогою встановлення планів залучення коштів населення для кожної установи. При цьому ці плани жорстко контролювались і про них постійно нагадували відповідні органи та організації [31, 32]. Результатом встановлення планів залучення грошових коштів за рахунок «добровільних внесків» стало використання різних способів направлених на обмеження використання грошових коштів їх власниками (цивільними особами та військовослужбовцями радянської армії). Зокрема, встановлювались обмеження суми коштів на зняття з ощадних книжок, створювався дефіцит готівки в касах шляхом встановлення скорочених норм залишків готівкових грошових коштів у польових касах, стимулювались безготівкові розрахунки [33].

Також варто звернути увагу на те, що на Держбанк покладалися обов'язки збереження матеріальних цінностей і ресурсів як в процесі ведення військових дій, так і в процесі відступу радянської армії, що також залучалась до цієї діяльності [35]. Після звільнення територій, значна увага Держбанком приділялась питанням пов'язаним з поновленням його роботи на цих територіях [27].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи особливості діяльності центрального банку на території сучасної України в період існування СРСР можемо говорити, що його діяльність мала велике значення для фінансування держави в період війни. При цьому, ним використовувались як суто адміністративні методи із відтінком тоталітарних управлінських практик залучення фінансових ресурсів, так і економічні методи засновані на плановій економіці. Поєднання цих методів дало можливість під час війни в найкоротший час акумулювати значні фінансові ресурси та забезпе-

чити безперебійне фінансування військово-промислового і господарського комплексу держави. Дані висновки мають проміжний характер і вимагають подальшого дослідження проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Benbaji Y. A defense of the traditional war convention. *Ethics*. № 118 (3). 2008. Pp. 464–495.
2. Benbaji Y. The moral power of soldiers to undertake the duty of obedience. *Ethics*. № 122 (1). 2011. Pp. 43–73.
3. Broz J. Lawrence. The Origins of Central Banking: Solutions to the Free Rider Problem. *International Organization*. № 52 (2). 1998. Pp. 231–268.
4. David G. Herrmann. *The Arming of Europe and the Making of the First World War*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 1996, p. 211.
5. Epstein G. Central Banks as Agents of Economic Development. *Research Paper № 2006/54*. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rp2006-54.pdf>.
6. Fabre C. *Cosmopolitan War*. Oxford, UK: Oxford Univ. Press, 2012.
7. Flandreau M. & Juan H. Flores. Bonds and Brands: Foundations of Sovereign Debt Markets, 1820–1830. *Journal of Economic History*. № 69 (3). 2009. Pp. 646–684.
8. Harris S. *WAR: The Rise of the Military-Internet Complex*. Houghton Mifflin Harcourt, 2014. 263 p.
9. Hurka T. Proportionality in the morality of war. *Philosophy & Public Affairs*. № 33 (1). 2005. Pp. 34–66.
10. Kirshner J. *Appeasing Bankers: Financial Caution on the Road to War*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2007. 169 p.
11. Lazar S. Just War Theory: Revisionists Versus Traditionalists. *The Annual Review of Political Science*. 2017. № 20. Pp. 37–54. URL: <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-060314-112706>.
12. Lazar S., Valentini L. *Proxy battles in just war theory: jus in bello, the site of justice, and feasibility constraints*. In *Oxford Studies in Political Philosophy III*. Ed. P. Vallentyne, D. Sobel, S. Wall. Oxford, UK: Oxford Univ. Press. in press, 2017. Pp. 234–276.
13. Luban D. *Risk taking and force protection*. In *Reading Walzer*. Ed. Y Benbaji N. Sussman. New York: Routledge, 2014. Pp. 230–256.
14. North Douglass C. & Barry R. Weingast. Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England. *Journal of Economic History*. № 49 (4). 1989. Pp. 803–832.
15. Poast P. Central Banks at War. *International Organization*. November 2014. Pp 1–33. URL: http://journals.cambridge.org/abstract_S0020818314000265.
16. Rickards J. *Currency Wars: The Making of the Next Global Crisis*. Portfolio/Penguin, 2011. 288 p.
17. Robert Z. Aliber, Charles P. Kindleberger, Robert N. McCauley. *Manias, Panics, and Crashes: A History of Financial Crises 8th Edition*, Palgrave Macmillan. 2023. 672 p.
18. Rodin D. *Morality and law in war*. In *The Changing Character of War*. Ed. S. Scheipers, H. Strachan. Oxford, UK: Oxford Univ. Press, 2011. pp. 446–463.
19. Tilly Ch. *Coercion, Capital, and European States, A.D. 990–1992*. Cambridge, MA: Blackwell. 1992. Pp. 192. URL: [https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/ps240/06%20Domestic%20Organizations%20and%20International%20Behavior/Tilly%20-%20Coercion,%20capital%20and%20European%20states%20\[Ch%201,3,6\].pdf](https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/ps240/06%20Domestic%20Organizations%20and%20International%20Behavior/Tilly%20-%20Coercion,%20capital%20and%20European%20states%20[Ch%201,3,6].pdf).
20. Балтаджи П.М., Матвеева Л.Г. Війна як форма соціального конфлікту. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1-2. 2022. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.2>.
21. Воєнні аспекти міжнародного права: навчальний посібник. За ред. В.Б. Толубка. Київ: Азимут Україна, 2004. 240 с.
22. Инструкция о кассах и кассовой работе учреждений Государственного банка СССР от 12.11.1941. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 32, л. 60-151
23. Дудченко В. Еволюція центральних банків. *Економічний аналіз*. 2020. Том 30. № 1. Частина 1. С. 84–89. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2020.01.01.084>.
24. Клаузевиц К. *Принципи ведення війни*. Київ: Професіонал, 2023. 274 с.
25. Кононенко С.В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 41. С. 53–63.

26. О кредитовании клиентов в форме ссуд, исчисляемых в золотых рублях. Циркулярное письмо Правления Госбанка от 14.07.1922. Сборник декретов советской власти и распоряжений по финансам. Т. V, 1922, ст. 141
27. О порядке восстановления учета и отчетности учреждений госбанка в районах, освобожденных от немецко-фашистских оккупантов. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 8 апреля 1943 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 53, л. 6–12.
28. О предоставлении Государственному банку права выпуска в обращение банковских билетов. Декрет СНК от 25 июля 1922 г. СУ, 1922, № 46, ст. 578;
29. О хлебных операциях Госбанка. Циркулярное письмо Правления Госбанка от. 25 мая 1922 г. Сборник декретов и распоряжений по финансам. Т. V, 1922, стр. 180-181.
30. Об обращении золота, серебра, платины, драгоценных камней и иностранной валюты. Декрет СНК от 4.04.1922 г. СУ, 1922, № 28, ст. 318.
31. Об организации поступлений в Фонд обороны страны. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 12 января 1942 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 36, л. 11.
32. Об организации работы по приему вкладов от населения. Циркулярное письмо Правления Госбанка СССР от 10 февраля 1942 г. ЦГАНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 51, л. 154.
33. Об установлении однородности денежного обращения. Декрет СНК от 8 сентября 1922 г. СУ, 1922, № 59, ст. 738
34. Положение о полевых учреждениях Государственного Банка Союза ССР. Постановление Совнаркома СССР № 1419-556 от 9 августа 1940 г.
35. Приказ по Государственному банку Союза ССР от 21 мая 1942 г. ЦГ АНХ СССР, ф. 2324, оп. 26, д. 2968, л. 41.
36. Устав Государственного банка Союза ССР. Утвержден ЦИК и СНК СССР от 12 июня 1929 г. СЗ, 1929, № 38, ст. 333.
37. Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*. 2018. № 12. С. 81–88. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2018/18.pdf.

УДК 340.32

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.17>

ЮРИДИЧНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Тихомиров Д.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії, історії та філософії права
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-8366-8564*

Старицька О.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем державотворення та правозастосування
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-5237-5889*

Тихомиров Д.О., Старицька О.О. Юридичне конструювання поняття державної політики в загальнотеоретичній юриспруденції.

Питання дослідження державної політики ставали предметом наукових пошуків представників багатьох галузей наукових знань, у тому числі правових. При цьому, проблема щодо юридичного конструювання поняття державної політики все ще залишається дискусійним і потребує ґрунтовнішого розкриття. Саме тому, метою статті авторами визначено комплексний аналіз юридичного конструювання поняття державної політики з точки зору загальної теорії права. Для досягнення поставленої мети науковцями було визначено низку відповідних завдань, а саме: здійснити аналіз наявних доктринальних підходів до визначення понять політики та державної політики; охарактеризувати варіативність нормативних визначень державної політики на основі чинного законодавства України; виявити компоненти юридичної конструкції державної політики, що впливають на процес її формування та подальшого фактичного втілення у життя. Відповідно у статті проаналізовано наявні визначення поняття політики, де виявлено, що частина авторів в основу його тлумачення заклали конструкцію державного регулювання. Також досліджено поняття державної політики, де було виокремлено три наукові підходи щодо його інтерпретації (перший – провідна роль належить державі; другий – провідна роль належить суспільству; третій – комбінований, відповідно до якого пріоритетним фактором визначено державне регулювання в контексті забезпечення потреб та інтересів соціальних суб'єктів). Окремо авторами акцентовано увагу на наявності множинності нормативного конструювання поняття державної політики засобами чинного законодавства, в основу класифікації яких було закладено критерій сфери суспільного життя, зокрема, було проаналізовано сфери культури, митної, морської та регіональної справи, політичної діяльності, а також сферу технічної політики в агропромисловому комплексі, сферу регуляторної політики у галузі господарської діяльності. Визначено, що на процес конструювання та подальшої реалізації державної політики впливають різні її складові елементи, а саме: суб'єктний склад (в тому числі інституції публічного та приватного права), нормативна база (що передбачає можливість її формування та подальшої реалізації) та матеріальне забезпечення, за наявності якого відбувається досягнення сконструйованої у законодавстві мети державної політики.

Ключові слова: політика, юридична конструкція, державна політика, конструювання, структура державної політики, сфери державної політики.

Tikhomirov D.O., Starytska O.O. Legal constructing of state policy concept in general theoretical jurisprudence.

The issues of state policy research became the subject of scientific research by representatives of many branches of scientific knowledge, including legal ones. At the same time, the issue of the legal construction of the concept of state policy is still controversial and requires a more thorough disclosure. For this reason, the purpose of the article is to provide a complex analysis of the legal construction of the concept of state policy from the perspective of the general theory of law. To achieve this goal, the researchers have identified a number of relevant tasks, namely: to analyse the existing doctrinal approaches to the definition of the concepts of politics and state policy; to characterise the variability of normative definitions of state policy based on current Ukrainian legislation; to identify the components of the legal structure of state policy which are affect to the process of its formation and further actual realization. Accordingly, in the article the author has analysed the existing definitions of the concept of policy, and found that some authors have based their interpretation on the construction of state regulation. The author examines the concept of state policy and distinguishes three scientific approaches to its interpretation (the first – the leading role belongs to the state; the second – the leading role belongs to society; the third – combined, according to which the priority components are determined by the factor of state regulation in the context of ensuring the needs and interests of social subjects). Separately, the authors focus on the existence of a variety of normative construction of the concept of state policy under the current legislation, the classification of which was based on the criterion of the sphere of social life, in particular, the authors analyzed the spheres of culture, customs, maritime and regional affairs, technical policy in the agro-industrial complex, and regulatory policy in the field of economic activity. It is determined that the process of constructing and further realisation of the state policy is influenced by its various constituent elements, namely: the subject composition (including public and private law institutions), the regulatory framework (which provides for the possibility of its formation and further realisation) and the material support which helps to achieve the goal of the state policy set out in legislation.

Key words: policy, legal construction, state policy, construction, structure of state policy, areas of state policy.

Постановка проблеми. Суспільство весь час перебуває у процесі трансформації, що зумовлює формування та розвиток нових сфер його існування, а відповідно й належну державну підтримку всіх процесів інституалізації. Не перебуваючи осторонь таких процесів, держава здійснює відповідне регулювання суспільних відносин шляхом конструювання та реалізації державної політики, однак у процесі такої діяльності виникає низка логічних питань, що потребують свого вирішення. Зокрема, до таких відносять питання щодо самої інтерпретації поняття державної політики, особливо з огляду на виокремлення її видів та специфіку подальшої реалізації. При цьому, окрім інтерпретаційної проблематики, актуальними є аспекти щодо висвітлення характеристик суб'єктного складу державної політики, її нормативного підґрунтя та зовнішнього виразу (формалізації), особливостей матеріального забезпечення у процесі подальшого втілення.

Стан опрацювання проблематики. Слід відзначити, що в останні роки питання державної політики стає дедалі актуальнішими і не тільки у межах загальнотеоретичного правознавства. Все частіше у юридичних наукових колах з'являються напрацювання, присвячені окремим аспектам вивчення явища державної політики. Зокрема, виокремлюються здобутки таких авторів як: І.В. Арістова, В.І. Борисов, П.М. Рабінович, Н.М. Пархоменко, В.М. Селіванов, О.В. Скрипнюк, В.Я. Тацій та деяких інших. При цьому, не зважаючи на різноаспектний характер їх дослідження дискусійними залишаються питання щодо особливостей юридичного конструювання цього явища, його структурних елементів, визначення сфер використання, що безпосередньо впливають як на сам процес формування державної політики, так і на подальшу її реалізацію.

Саме тому **метою цієї статті** є комплексний аналіз юридичного конструювання поняття державної політики з точки зору загальної теорії права. Для досягнення поставленої мети вбачається за доцільне вирішити такі **завдання**: проаналізувати наявні доктринальні підходи до розуміння явищ політики та державної політики; охарактеризувати нормативно-закріплені поняття державної політики в чинному законодавстві України; визначити структурні елементи загальної конструкції поняття державної політики, що впливають на її формування та реалізацію.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до ґрунтовного розкриття такого правового явища, як «державна політика», а особливо питання щодо її конструювання, варто здійснити аналіз самого феномену політики, що у перспективі надасть змогу детальніше підійти до осмислення її з точки зору процесу державотворення.

На наше переконання, логічним видається опрацювання будь-якого явища розпочинати із аналізу його етимологічного значення за допомогою словникової джерельної бази. Відтак, у вітчизняній правовій енциклопедичній літературі цей термін пропонують розуміти як систему цілей і засобів їх досягнення певної держави у сфері внутрішнього та зовнішнього життя [1, с. 672]; сферу суспільної життєдіяльності, що пов'язана зі здійсненням публічної влади й участю населення в управлінні державними справами; специфічну діяльність, спрямовану на управління суспільством [2, с. 108].

Натомість, у закордонних енциклопедичних виданнях (наприклад, у Кембріджському словнику) під політикою розглядають набір ідей або план дій у певних ситуаціях, офіційно узгоджений групою людей, бізнес-організацією, урядом або політичною партією; договір зі страховою компанією щодо майбутнього страхування від певних ризиків, або документ, який це підтверджує [3].

Якщо ж звернутися до представників правової науки, то політика, як зазначає українська авторка Н.В. Коршунова, тлумачиться як «сфера взаємодії між різними соціальними групами, партіями, націями, народами, державою, владою, населенням, громадянами та їх об'єднаннями» [4, с. 76]. На противагу цьому визначенню представники зарубіжного правознавства (І. Меню та Ж.-К. Тоніг) дещо звужують обсяг змісту у визначенні політики, вказуючи, що її можна розуміти як діяльність органів державної влади у суспільстві [5].

Таким чином, порівнюючи запропоновані вище визначення можемо вказати на те, що авторами було обрано різні підходи щодо змістовного конструювання цього явища, де інколи в основу його розуміння закладено юридичну конструкцію державного регулювання, що на наше переконання, не є цілковито правильним з огляду на предмет та суб'єктний склад її формування та реалізації.

Переходячи безпосередньо до питання державної політики та її конструювання, варто зазначити, що нині, у науковій юридичній царині існує багато визначень, що акцентують увагу на різних аспектах політичного процесу, спонукаючи замислитися над додатковими питаннями, зокрема щодо сфери її функціонування. Однак, розберемось із усім поступово і почнемо із визначення самого поняття державної політики.

Аналізуючи наявні наукові погляди, предметом дослідження яких є державна політика, варто відмітити, що усі визначення цього явища можна поділити на декілька підходів: де провідна роль належить державі; де увага акцентується на ролі суспільства та комбінований. Відтак, до представників першого підходу можна віднести П. Кейрні, який пропонує розуміти державну політику як сукупності дій уряду, від «сигналів» про наміри до кінцевих результатів [6]. Дещо ширше за змістом визначення надають представники американського Центру громадянської освіти, а саме: державна політика – це те, що уряд (будь-який державний службовець, який впливає на державну політику або визначає її, включно з керівництвом шкіл, членами міських рад, керівниками округів тощо) робить або не робить щодо проблеми, яка постає перед ним для розгляду та можливих дій [7]. Дещо спірним, на наш погляд, видається позиція О.В. Лаврук, де автор визначає державну політику як «безперервний циклічний процес сформований владними структурами, котрий включає сукупність послідовних дій, взаємодію різних взаємопов'язаних елементів і інституцій з притаманними їм функціями й засобами досягнення кінцевих результатів (схвалення політики)» [8, с. 258]. Відтак, навряд чи кінцевим результатом має бути виключно схвалення політики або відповідного акту, оскільки фактично втрачається її ефективність у вигляді реалізованості і задоволеності суспільства.

Наукові позиції, що можна віднести до другого підходу можна прослідкувати у роботах В.І. Андрияш, де автор пропонує під цим поняттям розуміти найліпший синтез об'єктивних перспектив соціального розвитку і суб'єктивних суджень людей про власні інтереси в суспільстві [9]. Варто також звернути увагу на наукові здобутки І. Кресіної, М. Крафта, Н. Оніщенко, О. Скрипнюка, В. Тертичка, де пропонується розглядати державну політику в розрізі реалізації планомірних дій з приводу вирішення конкретних проблем соціуму, групи або конкретних осіб [10, с. 205].

До представників третього (комбінованого) підходу розуміння державної політики можна віднести таких авторів як: Н.В. Коршунова, А.І. Лига та Д.О. Тихомиров. Зокрема, на переконання Н.В. Коршунової термін «державна політика» варто розглядати як «...цілеспрямовану, порівняно

стабільну, свідомо-вольову форму діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що за допомогою спеціальних засобів, методів і процедур спрямована на розроблення стратегічного курсу розвитку найважливіших сфер життєдіяльності суспільства і тактичного управління ними з метою найоптимальнішого узгодження інтересів соціальних суб'єктів» [4, с. 141].

Слушним також є бачення А.І. Лиги, де автор зазначає, що «державна політика – це системна діяльність держави з виявлення суспільного інтересу та забезпечення досягнення суспільно-політичної згоди у приватних та публічних складових такого інтересу, який і визначає принципи, цілі та пріоритетні завдання, для реалізації соціально-справедливого, системного, цілеспрямованого, взаємопов'язаного, циклічного та безперервного процесу, що у взаємодії та синтезі діяльності державних та суспільних інституцій на всіх етапах формування та реалізації політики, досягає суспільно потрібного результату» [11, с. 195].

Дещо схоже визначення надає Д.О. Тихомиров, розглядаючи цей термін як один із варіантів результатів соціальної діяльності (в основному здійснюваний державними органами чи їх представниками у відповідності до чітко встановленої процедури), цілеспрямованої на закріплення стратегічних засад реалізації діяльності держави у різних сферах суспільного життя [10, с. 206].

Таким чином, у основі зазначених підходів знаходиться діяльність держави, що покликана забезпечувати задоволення різних соціальних інтересів.

Окрему увагу привертають визначення деяких видів державної політики, закріплені нормативно у чинному законодавстві, що конструктивно відрізняються одне від одного. Це можна пояснити тим, що зазначені нижче нормативні конструкції державної політики сформувалися історично за критерієм сфер суспільного життя та виходячи із напрямів державної діяльності, в яких держава, як владна інституція, на відомчих засадах здійснювала за участю фахівців конкретного напрямку правове регулювання (агропромисловий комплекс, морські перевезення, господарська діяльність тощо). Саме залучення висококваліфікованих фахівців галузі до законопроектних робіт дозволив фахово сконструювати ту чи іншу модель державної політики відповідно до сфери управління з урахуванням всього комплексу особливостей та потреб її функціонування.

Звідси і різні підходи та плюралізм думок щодо ролі держави у тій чи іншій сфері. Відмінними є конструкції регулятивного типу правового впливу на суспільні відносини: від загальної заборони до загального дозволу тощо. Так, наприклад, у нормативному викладі поняття державної політики представлено у наступних варіантах:

- державна регіональна політика – система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності [12, ст. 1].
- державна політика у сфері культури – нормативно-правова, регуляторна (адміністративна, економічна, фінансова) та публічна діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямована на забезпечення культурних потреб громадян відповідно до пріоритетів суспільного розвитку [13, ст. 1].
- державна митна політика – це система принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки. Державна митна політика є складовою частиною державної економічної політики [14, ст. 5].
- державна морська політика – система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, спрямованих на реалізацію національних інтересів на морі [15].
- державна технічна політика в агропромисловому комплексі – цілеспрямована законодавчо оформлена система організаційно-економічних і правових заходів, які здійснюються органами виконавчої влади для формування взаємопов'язаних процесів створення, випробування, виробництва, реалізації, використання та обслуговування технічних засобів, наукового, інформаційного і кадрового забезпечення агропромислового комплексу [16, ст. 1].
- державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності (далі – державна регуляторна політика) – напрям державної політики, спрямований на вдосконалення правового

регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності, що здійснюється в межах, у порядку та у спосіб, що встановлені Конституцією та законами України [17, ст. 1].

Таким чином, можемо констатувати, що юридичне конструювання державної політики – досить складний процес, що складається з алгоритму дій, спрямованих на досягнення поставлених цілей. Відповідно така діяльність має бути виражена у стратегічних планах, законах та моделях поведінки, сформованих державним апаратом. У такому випадку, цілком логічним постають питання щодо складових компонентів державної політики, що служать підґрунтям для можливості проведення процедур із її забезпечення.

Підтримуючи наукове бачення О.В. Лаврука, можемо зауважити, що до юридичної конструкції структури державної політики, що впливає і на її створення і на реалізацію належать:

- суб'єктний склад, до якого можна віднести окремо ті інституції, яким надано повноваження щодо формування політики (включаючи органи державної влади, політичні партії, громадські організації, хоча останні приймають у цьому участь досить факультативно) та ті, що покликані її безпосередньо втілювати у життя (представники публічного та приватного права), при цьому, у деяких випадках і перші, і другі можуть бути представлені однією і тією особою, особливо, якщо це стосується державного сектору;
- нормативна база у якій надано можливість суб'єктам здійснювати певну діяльність (створення та реалізація концепції державної політики) та безпосередньо сама конструкція державної політики, що викладена у нормативно-правовому акті (положення, стратегії, концепції, державні програми тощо);
- матеріальне забезпечення різного роду (технічне, інформаційне, фінансове тощо) за допомогою якого конструється та досягається поставлена мета державної політики [8, с. 256-257].

При цьому, варто також звернути увагу і на рівні державної політики (наприклад, міжнародний, загальнодержавний, регіональний, місцевий, локальний), оскільки у процесі її конструювання та подальшої реалізації можливі видозміни у структурних елементах, що віддзеркалюється на ефективності досягнення бажаного результату.

Таким чином, можемо дійти **висновку**, що у сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній науковій літературі термін «політика» носить дискусійний характер, в залежності від того, що закладено в основу конструкції розуміння цього явища (наприклад, пріоритет державного регулювання). Щодо питання інтерпретації поняття «державна політика», то на основі наявних визначень, можна виокремити три підходи до її сприйняття: де провідна роль належить державі; де увага акцентується на ролі суспільства та комбінований, автори якого у процесі конструювання власного визначення поєднують державне регулювання із інтересами суспільства.

Окремо наголошено на існуванні варіативності нормативного конструювання поняття державної політики в залежності від особливостей та регулятивних потреб соціальної сфери її реалізації. Зокрема, було розглянуто змістовне наповнення таких визначень як: державна регіональна політика, державна політика у сфері культури, державна митна політика, державна морська політика, державна технічна політика в агропромисловому комплексі, державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності.

Встановлено, що на процес формування та реалізацію державної політики вагомий вплив здійснюють різні складові елементи загальної конструкції її структури до яких відносять: суб'єктний склад (інституції публічного та приватного права), нормативна база (що передбачає можливість її конструювання та подальшої реалізації) та матеріальне забезпечення за сприянням якого конструється та досягається поставлена мета державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Юрид. думка, 2012. 1020 с.
2. Словник юридичних термінів / уклад.: А.П. Мозоль, Н.І. Мозоль, Л.Г. Юрковська. Київ: МП Леся, 2014. 192 с.

3. Policy. Cambridge dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/policy> (дата звернення: 27.01.2025).
4. Коршунова Н.В. Поняття державної політики: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 240 с.
5. Yves Meny e Jean-Claude Thoenig, *Politiques publiques*, Parigi, Presses Universitaires de France, 1989 (trad. it. *Le politiche pubbliche*, Bologna, il Mulino, 1991, pp. 339, L. 32.000).
6. Cairney Paul. Policy in 500 Words: what is public policy and why does it matter? 2016. <https://paulcairney.wordpress.com/2016/04/28/policy-in-500-words-what-is-public-policy-and-why-does-it-matter/> (дата звернення: 27.01.2025).
7. What Is Public Policy? The Center for Civic Education. <https://www.civiced.org/project-citizen/what-is-public-policy> (дата звернення: 27.01. 2025).
8. Лаврук О.В. Сутність поняття державної політики. *Університетські наукові записки*. 2018. № 3-4. С. 254–263.
9. Андріяш В.І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=626> (дата звернення: 27.01.2025).
10. Тихомиров Д.О. Співвідношення категорій державної діяльності, державного управління та державної політики у правових дослідженнях безпекової проблематики. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 201–207.
11. Лига А.І. Правові засади державної політики у сфері захисту прав споживачів. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. № 8. С. 191–196.
12. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
13. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
14. Митний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
15. Морська доктрина України на період до 2035 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
16. Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України : Закон України від 5 жовтня 2006 року № 229-V / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/229-16#Text> (дата звернення: 27.01.2025).
17. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 року № 1160-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text> (дата звернення: 27.01.2025).

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.18>

ЮРИДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Ярмол Л.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії права та конституціоналізму
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-8465-8579*

Підгородецька О.В.,

*студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0001-8797-3774*

Ярмол Л.В., Підгородецька О.В. Юридичне забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні.

У статті досліджено загальнотеоретичні аспекти інформаційних прав людини. Подано аналіз стану, проблем реалізації інформаційних прав в умовах війни в Україні. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізму юридичного забезпечення інформаційних прав в Україні.

Стверджено, що основою інформаційних прав людини є інформація. У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства інформація є важливою складовою частиною життя кожного суб'єкта.

Наголошено, що інформаційні права людини є складовою частиною свободи вираження поглядів. Інформаційні права мають подвійне підпорядкування – належать і до права на формування поглядів людини (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації й ідей), і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації й ідей).

Констатовано, що інформаційні права людини знайшли своє відображення в багатьох міжнародних документах з прав людини. Зазначені права становлять фундаментальну основу міжнародного інформаційного правопорядку.

Наголошено, що в Україні прийнято значну кількість нормативно-правових актів, які є основою юридичного механізму забезпечення інформаційних прав людини.

Стверджено, що основними проблемами у сфері забезпечення реалізації інформаційних прав в Україні є: 1) неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться російською федерацією проти України; 2) недосконалість законодавства України з питань інформаційних прав; 3) необґрунтоване зарахування інформації до інформації з обмеженим доступом; 4) закриття публічних реєстрів; 5) неоприлюднення розпорядниками інформації на офіційних вебсайтах суспільно важливої інформації; 6) зловживання окремими запитувачами правом на доступ до публічної інформації; 7) припинення розгляду запитів на інформацію, звернень громадян; 8) поширення особами інформації, яка заборонена законодавством України тощо.

Сформульовано пропозицію про необхідність прийняття уже не рекомендаційного, а обов'язкового документа європейського, та й, зрештою, всесвітнього рівня, присвяченого інформаційним правам людини.

Підтримано пропозицію деяких вітчизняних учених щодо систематизації інформаційного законодавства та прийняття Інформаційного кодексу України, який сприяв би кращому розумінню інформаційних прав та їх реалізації.

Наголошено, що під час війни в Україні державі потрібно посилити моніторинг і контроль у сфері забезпечення інформаційних прав та відповідальність за їх порушення.

Ключові слова: права людини, інформаційні права, свобода вираження поглядів, інформація, юридичне забезпечення прав.

Yarmol L.V., Pidhorodetska O.V. Legal protection of human information rights in wartime Ukraine.

The article examines the general theoretical aspects of human information rights. It provides an analysis of the status and challenges in the realization of information rights during the war in Ukraine. Proposals have been formulated to improve the mechanism for legal protection of information rights in Ukraine.

It is asserted that information serves as the foundation of human information rights. In the modern context of an evolving information society, information is a vital component of every individual's life.

It is emphasized that human information rights are an integral part of the freedom of expression. Information rights have a dual nature: they pertain both to the right to form opinions (encompassing the ability to search for, access, receive, record, and store information and ideas) and to the right to express those opinions (including the ability to disseminate, transmit, and utilize information and ideas).

It is ascertained that human information rights are reflected in numerous international human rights instruments. These rights form the fundament basis of the international information legal order.

It is stressed that Ukraine has adopted a substantial number of legal instrument that form the foundation of the legal mechanism for safeguarding human information rights.

It is highlighted that the main issues in ensuring the realization of information rights in Ukraine are: 1) ineffective information policy in the sphere of countering the information war waged by the Russian Federation against Ukraine; 2) the inadequacy of Ukraine's legislation regarding information rights; 3) the unjustified classification of information as restricted access; 4) the closure of public registries; 5) the failure to publish socially significant information by information holders on official websites; 6) abuse of the right to access public information by certain requesters; 7) the termination of processing information requests and citizens appeals; 8) the dissemination of information prohibited by Ukrainian legislation, among other issues.

A proposal has been formulated regarding the need to adopt not merely a recommendation but a binding document at the European, and ultimately global, level, dedicated to human information rights.

The proposal of certain domestic scholars regarding the systematization of information legislation and the adoption of an Information Code of Ukraine, which would facilitate a better understanding of information rights and their implementation, has been supported.

It is emphasized that during the war in Ukraine, the state needs to strengthen monitoring and control in the area of safeguarding information rights, as well as accountability for their violations.

Key words: human rights, information rights, freedom of expression, information, legal protection of rights.

Постановка проблеми. Юридичне забезпечення інформаційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні є одним із важливих напрямів діяльності держави. Недостовірна інформація, яку поширює ворог і на території України (зокрема, й на окупованій території), і за її межами, безперечно, спотворює події, дезінформує населення і є великою перешкодою до здобуття перемоги.

Метою статті є дослідження загальнотеоретичних аспектів інформаційних прав людини, стану, проблем й удосконалення їхнього юридичного забезпечення в умовах війни в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз теоретико-правових питань щодо юридичного забезпечення інформаційних прав людини досліджують такі вітчизняні вчені: Н. Кушакова, М. Ковалів, А. Марущак, І. Ткачук, Р. Тополевський, О. Шершель, О. Ярема та ін. Стан і проблеми реалізації інформаційних прав людини в умовах війни в Україні порушують такі вітчизняні науковці: Т. Авдєєва, І. Борко, О. Вашук-Огданська, М. Гаврильців, К. Денисенко, М. Дворовий, О. Косов, С. Чвак та ін. Однак можемо констатувати, що в сучасній вітчизняній юридичній науці недостатньо уваги приділено дослідженню питань юридичного забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Із розвитком цифрових технологій стало легко отримувати й поширювати інформацію в суспільстві. Щодня людина дізнається неймовірну кількість інформації з різних джерел. Але у зв'язку з повномасштабним збройним вторгненням російської федерації (далі – рф) на територію України з'явилися нові виклики для нашого суспільства, пов'язані з інформаційними правами людини.

Поняття, зміст, значення інформаційних прав людини. Основою інформаційних прав людини є інформація. У сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства інформація є важливою складовою частиною життя кожного суб'єкта. Володіння інформацією, її отримання, поширення тощо – це вже невід'ємна частина повсякденного життя людини. В умовах війни в Україні діяльність суб'єктів щодо інформації набуває нового значення. Так, вчасно отримана інформація про повітряні тривоги, про загрози з боку ворога – це важлива гарантія збереження життя людей. Непоширення певної інформації, яка заборонена законодавством, також є важливою гарантією забезпечення прав людини.

Згідно із Законом України «Про інформацію» (02.10.1992) передбачено, що «інформація» – це будь-які відомості або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному виді. За порядком доступу інформація поділяється: на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом (ст. 1) [1].

Дослідження поняття, змісту інформаційних прав привертають увагу багатьох українських і зарубіжних дослідників різних галузей юридичної науки. Вітчизняний правознавець Н. Кушакова право на інформацію розглядає в кількох аспектах: як складову частину права на самовираження [2, с. 8] і як самостійне конституційне право, яке дає змогу людині вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію будь-яким чином [3, с. 52].

Н. Ткачук зазначає, що інформаційні права людини є одночасно як елементом основоположних і похідних прав людини всіх поколінь, так і продуктом останнього покоління еволюційного розвитку прав людини [4, с. 21].

А. Марущак суб'єктивне право на інформацію визначає так: «це гарантована державою можливість фізичних, юридичних осіб і держави (державних органів) вільно одержувати, використовувати, поширювати та зберігати відомості, необхідні їм для реалізації своїх прав, законних інтересів, здійснення завдань і функцій» [5, с. 108].

Інші вчені визначають інформаційні права людини як гарантовані державою можливості людини задовольняти потреби в отриманні, збиранні, використанні, поширенні, охороні й захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації [6, с. 61].

На нашу думку, інформаційні права людини є складовою частиною свободи вираження поглядів. Однак потрібно наголосити, що вони мають подвійне підпорядкування – належать і до права на формування поглядів людини (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації й ідей), і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації й ідей).

Міжнародні гарантії забезпечення інформаційних прав людини. Інформаційні права людини знайшли своє відображення в багатьох міжнародних документах з прав людини. Зазначені права становлять фундаментальну основу міжнародного інформаційного правопорядку. Одним з основних міжнародних актів є Загальна декларація прав людини (ООН, 10.12.1948), у ст. 19 якої закріплено, що «кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення: це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами незалежно від державних кордонів» [7].

У ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966) проголошено «свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію» [8]. На відміну від Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рада Європи, 1950), у тексті використано слово «шукати» інформацію, що розширює зміст ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права й надає їй певні гарантії доступу до інформації.

У ч. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати та передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [9].

Важливе значення мають також спеціальні акти ООН, присвячені інформаційним правам людини (зокрема, праву шукати, одержувати, поширювати будь-яку інформацію) та правовим гарантіям їх забезпечення. Такими міжнародними документами є: Конвенція ООН про міжнародне право спростування (16.12.1952) [10]; Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальна задача в новому тисячолітті» (Женева, 10–12.12.2003); Резолюція 69/166 «Право на недоторканність особистого життя в епоху цифрових технологій» (ООН, 18.12.2014); Резолю-

ція 70/184 «Використання інформаційно-комунікаційних технологій з метою розвитку» (ООН, 22.12.2015), Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів (18.06.2009) та ін.

Нормативне забезпечення інформаційних прав в Україні. В Україні прийнято значну кількість нормативно-правових актів, які є основою юридичного механізму забезпечення інформаційних прав людини. Серед них найважливішими є Конституція України (28.06.1996), Закони України «Про медіа» (13.12.2022), «Про інформацію» (02.10.1992), «Про доступ до публічної інформації» (13.01.2011), «Про захист персональних даних» (01.06.2010) та ін.

У ч. 1 ст. 34 Основного Закону України гарантується право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [11]. Жодне право людини не може бути абсолютним – воно має межі своєї дії. Відповідно до положень ч. 2 ст. 64 Конституції України в умовах воєнного стану можуть бути обмежені деякі конституційні права і свободи громадян, зокрема право на вільне збирання, зберігання, використання й поширення інформації в будь-який спосіб.

Під час воєнного стану для громадян нашої держави існують обмеження в доступі до публічної інформації. Це зроблено для захисту національних інтересів і територіальної цілісності нашої держави. Ці обмеження регулюються законодавством України. Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» інформацією з обмеженим доступом є конфіденційна, таємна та службова інформація (ч. 1 ст. 6) [12].

Повномасштабна збройна агресія РФ і її наслідки підняли в суспільстві дискусію з багатьох питань, які не виникали раніше. Безумовно, поширення інформації з таких питань, як наслідки обстрілів і завдана економіці шкода, рівень забезпечення гуманітарною допомогою та її розподіл потенційно може нести загрози. Однак у випадках, коли йдеться про широкий суспільний резонанс подій, яких стосується запитана інформація, відповідальним працівникам розпорядників публічної інформації варто неухильно дотримуватися вимог закону при пошуку балансу захищених законом інтересів [13].

Водночас потрібно зазначити, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (12.05.2015) не передбачає прямої можливості встановлювати будь-які заборони чи обмеження щодо розгляду запитів на інформацію.

У зв'язку зі стрімким розвитком технологій і діджиталізацією, отримання й поширення інформації в суспільстві стало в рази простіше. Але не вся інформація може перебувати у вільному доступі. Під час воєнного стану дуже важливо дотримуватись обмежень, закріплених у законах, адже витік і поширення інформації може зашкодити безпеці нашої держави і її громадянам.

У період воєнного стану в Україні було внесено низку змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України) і Кримінального процесуального кодексу України. Так, згідно із цими змінами передбачено кримінальну відповідальність за поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, у тому числі про їх переміщення територією України, якщо така інформація не розміщувалася, тобто не поширювалася, у відкритому доступі Генеральним штабом Збройних Сил України, Міністерством оборони України, Головним управлінням розвідки Міністерства оборони України чи Службою безпеки України або в офіційних джерелах країн-партнерів. Вчинення цих дій в умовах воєнного або надзвичайного стану карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років (ч. 1.1 ст. 114-2 КК України) [14].

За діяння, передбачені в ч. 2 ст. 114-2 КК України, а саме поширення інформації про переміщення, рух або розташування Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, за можливості їх ідентифікації на місцевості, якщо така інформація не розміщувалася у відкритому доступі Генеральним штабом Збройних Сил України, Міністерством оборони України або іншими уповноваженими державними органами, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану – карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років та інше [14].

Був також прийнятий Закон України «Про внесення змін до ст. 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації» (01.04.2022) [15].

Ще одним важливим нормативним актом є Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану» (24.03.2022) [16]. Його розроблено з метою посилення національної системи кі-

бербезпеки для протидії кіберзагрозам у сучасному безпековому середовищі шляхом оптимізації положень ст. 361, 361-1 КК України.

На жаль, попри заборону й обмеження поширення певної інформації, громадяни і надалі публікують фото й відео в соцмережах. Іноді помилково вважають, що «публічна інформація» має поширюватися за будь-яких умов, адже вона «публічна». Проте це не так. Інформацію називають публічною, оскільки вона перебуває у володінні органів публічної влади (та інших осіб, що виконують суспільно важливі функції за бюджетні кошти) [17].

Українським в умовах воєнного стану є оперативний доступ до публічної інформації (через офіційні вебсайти, соцмережі), що становить значний суспільний інтерес і пов'язаний із реалізацією, серед іншого, прав людини на життя, здоров'я, свободу і безпеку (зокрема, про аварії, катастрофи та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян) [18].

Проблеми юридичного забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні. Протягом 2022 року до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений) звернулося 1470 громадян через порушення права на доступ до публічної інформації [18].

У Щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році Уповноважений зазначив, що за результатами проведених перевірок виявлено системні порушення конституційних прав людини і громадянина на інформацію упродовж року, а саме: необґрунтоване зарахування інформації до інформації з обмеженим доступом; закриття публічних реєстрів; неоприлюднення розпорядниками інформації на офіційних вебсайтах суспільно важливої інформації; зловживання окремими запитувачами правом на доступ до публічної інформації; припинення розгляду запитів на інформацію, звернень громадян під час дії правового режиму воєнного стану тощо [18].

А втім, не вся інформація може бути вільно запитана й використана. Наприклад, намір допомогти рідним знайти зниклого військового в час війни є досить благородним. Але чи має право медіа або будь-яка людина в умовах війни на власний розсуд публікувати дані про зникнення військового, надані його родичами? З погляду законодавства ситуація виглядає так: якщо родичі вас про це не просили – тоді не варто, не проявляйте ініціативи [19].

Більше того, Головне управління розвідки Міністерства оборони України рекомендує не поширювати інформацію про зниклого військового і не фіксувати увагу на ньому, адже це, умовно кажучи, «збільшує його вартість» при обміні. Тож варто ситуацію проговорити з рідними і зважити ризики та користь [19]. При поширенні інформації про зниклого воїна потрібно брати до уваги Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України «Про організацію взаємодії між Збройними силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану» (03.03.2022 № 73) [20]. У ньому визначено перелік інформації, розголошення якої може призвести до обізнаності противника про дії Збройних Сил України, інших складових сил оборони, негативно вплинути на хід виконання завдань за призначенням під час дії правового режиму воєнного стану.

Від початку війни РФ активно поширювала і далі поширює дезінформацію, тобто неправдивий контент, щоб ввести в оману чи отримати економічну або політичну вигоду, завдати шкоди суспільству. Причому така дезінформація впливає не тільки на населення України, але й за її межами. Наприклад, китайські медіа назвали вторгнення «спеціальною військовою операцією», маючи на увазі кваліфікацію агресії, розроблену РФ на самому початку повномасштабного вторгнення [21].

Отже, основними проблемами у сфері забезпечення реалізації інформаційних прав в Україні є: неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться РФ проти України; недосконалість законодавства України з питань інформаційних прав; необґрунтоване зарахування інформації до інформації з обмеженим доступом; закриття публічних реєстрів; неоприлюднення розпорядниками інформації на офіційних вебсайтах суспільно важливої інформації; зловживання окремими запитувачами правом на доступ до публічної інформації; припинення розгляду запитів на інформацію, звернень громадян; поширення особами інформації, яка заборонена законодавством України тощо.

Пропозиції щодо удосконалення механізму юридичного забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни в Україні. На нинішньому етапі стрімкого розвитку інформаційного суспільства, з викликами, які стоять перед ним, особливо актуальним стає питання щодо прийняття уже не рекомендаційного, а обов'язкового документа європейського, та й, зрештою, всесвітнього рівня, присвяченого інформаційним правам людини.

Для реалізації права людини і громадянина на інформацію важлива не лише наявність правових норм-гарантій, а також засобів їх реалізації, які мають забезпечувати органи публічної влади. Під час війни в Україні важливо, щоб законодавець і надалі удосконалював національне законодавства у сфері реалізації права на інформацію.

Слушною є пропозиція деяких вітчизняних учених щодо систематизації інформаційного законодавства та прийняття Інформаційного кодексу України, який сприяв би кращому розумінню інформаційних прав та їх реалізації. В Інформаційному кодексі України значна частина питань має бути присвячена аспектам регулювання інформаційних відносин, інформаційних прав публічно-правового характеру, які ЦК України не врегулює.

Станом на сьогодні створено багато проваджень з метою здійснення заходів реагування й поновлення прав громадянина на доступ до інформації. Під час війни державі потрібно посилити моніторинг і контроль у сфері забезпечення інформаційних прав громадян та відповідальність за їх порушення. Потрібно забезпечити своєчасне надання й оприлюднення потрібної інформації в офіційних джерелах.

Забезпечення інформаційних прав в умовах війни є складним завданням, але це важливо для гарантування демократичних цінностей і прав людини. Україна повинна робити все можливе для того, щоб гарантувати свободу інформації й доступ до неї в умовах війни, дотримуючись при цьому міжнародних стандартів і власного законодавства.

Висновки. У підсумку, варто зазначити, що правове забезпечення інформаційних прав людини в умовах війни є важливим завданням для держави. Інформаційні права людини, на нашу думку, мають подвійне підпорядкування – вони належать і до права на формування її поглядів (це можливості пошуку, доступу, отримання, фіксування, зберігання інформації й ідей), і до права на їх вираження (це можливості поширення, передачі, використання інформації й ідей).

Інформаційні права людини відображені в багатьох міжнародних документах. Однак, особливо актуальним стає питання щодо прийняття уже не рекомендаційного, а обов'язкового документа європейського, та й, зрештою, всесвітнього рівня, присвяченого інформаційним правам людини.

В Україні також прийнято значну кількість нормативно-правових актів, які є основою юридичного механізму забезпечення інформаційних прав людини. Під час війни в Україні важливо, щоб законодавець і надалі працював над удосконаленням національного законодавства у сфері реалізації права на інформацію і доступу до неї. Зокрема, потрібно систематизувати інформаційне законодавство та прийняти Інформаційний кодекс України. Державі потрібно посилити моніторинг і контроль у сфері забезпечення інформаційних прав громадян та відповідальність за їх порушення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 18.01.2025).
2. Кушакова Н.В. Конституційне право на інформацію в Україні (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 17 с.
3. Кушакова Н.В. Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний підхід. *Право України*. 2002. № 12. С. 51–55.
4. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 17–30.
5. Марущак А.І. Інформаційне право: доступ до інформації: навч. посіб. Київ : КНТ, 2007. 532 с.
6. Денисенко К.В., Борко І.С., Косов О.М. Реалізація цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Сер.: Право*. 2023. Вип. 77, ч. 1. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/282638/276823> (дата звернення: 08.01.2025).
7. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948 / ООН. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 11.01.2025).

8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.01.2025).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.01.2025).
10. Конвенція про міжнародне право спростування: міжнар. док. від 16.12.1952 / ООН. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text (дата звернення: 19.01.2025).
11. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
12. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 20.01.2025).
13. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо додержання конституційного права на інформацію в умовах дії правового режиму воєнного стану (довідь охоплює період від 24 лютого 2022 року до 30 вересня 2023 року). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-vipravleno-1.pdf> (дата звернення: 20.01.2025).
14. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2160-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2160-20#Text> (дата звернення: 23.01.2025).
15. Про внесення змін до статті 114-2 Кримінального кодексу України щодо удосконалення відповідальності за несанкціоноване розповсюдження інформації про засоби протидії збройній агресії Російської Федерації: Закон України від 01.04.2022 № 2178-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2178-20#n2> (дата звернення: 28.01.2025).
16. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю в умовах дії воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 № 2149-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2149-20#n2> (дата звернення: 18.01.2025).
17. Ващук-Огданська О. Обмеження доступу до публічної інформації під час війни: про що говорить судова практика? *Доступ до влади*. URL: <https://dostup.pravda.com.ua/blogs/publications/obmezhenia-dostupu-do-publichnoi-informatsii-pid-chas-viiny-pro-shchohovoryt-sudova-praktyka> (дата звернення: 18.01.2025).
18. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/> (дата звернення: 08.01.2025).
19. ЗМІ і війна: особливості поширення інформації та фото під час воєнного стану. *Платформа прав людини*. URL: <https://www.ppl.org.ua/zmi-i-vijna-osoblivosti-poshirennya-informatsii-ta-foto-pid-chas-voennogo-stanu.html> (дата звернення: 18.01.2025).
20. Про організацію взаємодії між Збройними Силами України, іншими складовими сил оборони та представниками засобів масової інформації на час дії правового режиму воєнного стану: Наказ Головнокомандувача Збройних Сил України від 03.03.2022 № 73. *Офіц. вебсайт Міністерства оборони України*. URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/nakaz_73_zi_zminami.pdf (дата звернення: 28.12.2024).
21. Авдеева Т., Дворовий М. По кому подзвін: відповідальність за дезінформацію під час війни. *Лабораторія цифрової безпеки*. Київ, 2022. URL: <https://dslua.org/wp-content/uploads/2023/02/Analitychne-doslidzhennia.-Vidpovidalnist-za-dezinformatsiiu-pid-chas-viiny.pdf> (дата звернення: 28.01.2025).

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК: 342.553(477)(045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.19>

КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ОРГАНІЗАЦІЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ

Бабій Ю.Ю.,

*аспірант кафедри загально-правових дисциплін
факультету № 3*

*Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-4007-0436*

e-mail: yuriybabiy081@gmail.com

Бабій Ю.Ю. Конституційна модель організації муніципальної влади в сучасній Україні: проблемні питання реалізації.

Стаття присвячена проблемним питанням реалізації конституційної моделі муніципальної влади в сучасній Україні. Звертається увага на роль теорій місцевого самоврядування та моделей, що склалися під їх впливом на сучасну організацію муніципальної влади в Україні. Зазначається, що вони мають в сучасний період пізнавальне значення та дають змогу зрозуміти еволюційний шлях становлення та розвитку місцевого самоврядування, в тому числі й на території України. З'ясовано, що конституційна модель організації муніципальної влади в Україні сформувалася в процесі тривалого пошуку та компромісів й має риси громадівської теорії місцевого самоврядування, однак нині втратила свою актуальність. Акцентовано увагу на потребі доктринального визначення моделі організації муніципальної влади в Україні на сучасному етапі її розвитку а також перспектив в подальшому. Встановлено неузгодженість конституційного, законодавчого регулювання з положеннями міжнародних стандартів, зокрема Європейською хартією місцевого самоврядування, яку Україна підписала беззастережно, попри те, що положення Європейської хартії місцевого самоврядування дають можливість державам вважати для себе обов'язковими будь-які її пункти на різних етапах свого розвитку, окрім визначених у ст. 12, як обов'язкові. Наша держава впродовж тривалого часу не могла виконати взяті зобов'язання цього міжнародного документа. Зосереджується увага на потребі внесення змін до Конституції України, які в силу повномасштабної війни нині не можуть бути реалізовані. Така ситуація робить вразливими реформаційні проекти, втілення яких розпочалося в 2014 році й відповідно спостерігаються позитивні зміни у функціонуванні муніципальної влади. Адже без конституційного закріплення моделі організації муніципальної влади складно забезпечити повноту здійснення місцевого самоврядування з чинною конституційною моделлю.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальна влада, конституційна модель організації муніципальної влади, теорії місцевого самоврядування, моделі місцевого самоврядування, міжнародні стандарти, реалізація конституційної моделі організації муніципальної влади, сучасна Україна.

Babiy Yu.Yu. The constitutional model of the organization of municipal power in modern Ukraine: problematic issues of implementation.

The article is devoted to the problematic issues of implementing the constitutional model of municipal government in modern Ukraine. Attention is drawn to the role of theories of local self-government and models that have developed under their influence on the modern organization of municipal government in Ukraine. It is noted that they have cognitive significance in the modern period and make it possible to

understand the evolutionary path of the formation and development of local self-government, including on the territory of Ukraine. It is found that the constitutional model of the organization of municipal government in Ukraine was formed in the process of a long search and compromises and has features of the community theory of local self-government, but has now lost its relevance. Attention is focused on the need for a doctrinal definition of the model of the organization of municipal government in Ukraine at the current stage of its development, as well as prospects in the future. The inconsistency of constitutional and legislative regulation with the provisions of international standards, in particular the European Charter of Local Self-Government, which Ukraine signed unconditionally, has been established, despite the fact that the provisions of the European Charter of Local Self-Government allow states to consider any of its points at different stages of their development, except for those specified in Art. 12, as mandatory, as mandatory. Our state has been unable to fulfill the obligations of this international document for a long time. Attention is focused on the need to make amendments to the Constitution of Ukraine, which, due to the full-scale war, cannot be implemented at present. This situation makes reform projects vulnerable, the implementation of which began in 2014 and, accordingly, positive changes are observed in the functioning of municipal authorities. After all, without constitutional consolidation of the model of organization of municipal authorities, it is difficult to ensure the full implementation of local self-government with the current constitutional model.

Key words: local self-government, municipal government, constitutional model of municipal government organization, theories of local self-government, models of local self-government, international standards, implementation of the constitutional model of municipal government organization, modern Ukraine.

Постановка проблеми. З прийняттям Конституції України в 1996 році відбулася фіксація організації муніципальної влади в сучасній Україні, основні аспекти якої конкретизовані в різних нормативно-правових актах. В тому ж році наша держава беззастережно підписала Європейську хартію місцевого самоврядування (06.11.1996), яка була ратифікована 15.07.1997 року і набрала чинності для України 01.01.1998 року. Такий крок опосередковував визнання для себе як обов'язкові всі без винятку положення цього важливого для європейської спільноти, в тому числі й для України, документа, який мав здійснити суттєвий вплив не тільки на саму конституційну модель організації муніципальної влади але й на її реалізацію в подальшому. Однак впродовж багатьох років спостерігалася стагнація у функціонуванні муніципальної влади в Україні, незважаючи на низку перманентних реформаційних заходів, які залишалися лише концепціями та не мали належних результатів. В науковій спільноті залишаються й до нині дискусійними питання, що стосуються конституційної моделі організації муніципальної влади в сучасній Україні. Адже реформи, що розпочалися в 2014 році й тривають до нині не фіксують цілісну модель організації муніципальної влади в сучасній Україні, яка в майбутньому може стати конституційною.

Мета дослідження полягає у виявленні проблемних питань реалізації конституційної моделі муніципальної влади в сучасній Україні та внесення пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Слід зауважити, що тематика муніципальної влади завжди привертала увагу науковців та практиків різних галузей з огляду на наявні суперечності в нормативному регулюванні, проблемні питання її функціонування загалом. Спостерігається напрацьованість питань, які стосуються територіальних громад (Шевченко А.О., 2020), правового регулювання (Прієшкіна О.В., 2003), засад функціонування (Калиновський Б.В., 2017; Чиркін А.С., 2017), зарубіжного муніципального досвіду в різних аспектах (Чернеженко О.М., 2019), функцій муніципальної влади (Дробуш І.В., 2017) та іншого. Однак в цих та інших працях містяться здебільшого фрагментарні напрацювання стосовно проблемних питань реалізації конституційної моделі організації муніципальної влади в сучасній Україні, які потребують вирішення в процесі подальшого реформування, що обумовлює актуальність тематики цієї наукової статті.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній юридичній науці щодо конституційної моделі організації муніципальної влади та її реалізації висловлюються різні погляди. І це пов'язано насамперед з тривалим її пошуком. Адже загальновідомо, що автори обґрунтовують наявність різних теорій, які в певній мірі впливають на організацію місцевого самоврядування в певну модель, зокрема: теорію вільної громади, громадівську, державну, соціологічну, муніципального соціалізму, органічну, соціально-кланову, соціального обслуговування та муніципального дуалізму [1, с. 12–55].

При цьому, на думку авторів, практичну значущість та вплив на організацію муніципальної влади в певну теоретичну модель мають громадівська, державницька та дуалістична теорії.

Суть цих теорій зводиться до такого. Громадівська теорія місцевого самоврядування розглядає територіальний колектив (громаду) та його органи як «суб'єкт і джерело такої публічної влади, яка не належить державі, а є самостійною, так званою «муніципальною владою» [2, с. 16].

Вважається, що державницька теорія місцевого самоврядування найпоширеніша в Європі була започаткована в магдебурзькому праві. В її основі, як зазначає Майданник О., лежить ідея децентралізації державної влади, залучення територіального колективу (громади) та його органів до виконання частини функцій і повноважень державної влади. При такому підході до розуміння природи місцевого самоврядування останнє органічно вписується в механізм народовладдя, оскільки його коріння – у тій владі, джерелом якої є весь народ, а не певна його частина (громада). Обсяг же повноважень місцевого самоврядування – у законі, де має відобразитися воля всього народу [3, с. 56].

Тож основним постулатом державницької теорії місцевого самоврядування є те, що «місцеве самоврядування є особливим рівнем деконцентрації влади в державі, наявність якого дозволяє врахувати місцеві інтереси» залишається незмінним і для сучасного етапу розвитку теорії місцевого самоврядування» [4, с. 15].

Теорія муніципального дуалізму поєднує в собі елементи громадівської і державницької теорії місцевого самоврядування. І її основними ознаками зокрема є: незалежність і самостійність органів місцевого самоврядування від держави тільки у вирішенні справ місцевого значення; вирішення делегованих повноважень виконуються під контролем і адміністративною опікою державних органів; виступають як органи держави, що виконують її функції і повноваження; поділ повноважень, що виконуються на «власні» і «делеговані» [5, с. 72].

Ці та інші теорії місцевого самоврядування стали підґрунтям у формуванні моделей організації муніципальної влади, зокрема таких як англосаксонська (англо-американська), континентальна (французька, романо-германська або європейська), іберійська, змішана та інші. Кожна із означених моделей охоплює лише домінуючі тенденції в організації муніципальної влади і є відображенням еволюційного шляху становлення місцевого самоврядування в тій чи іншій державі.

В сучасній Україні становлення місцевого самоврядування також має свою історію. Слід зауважити, що при виборі моделі організації муніципальної влади в Україні декілька раз змінювались пріоритети, що відображалось в нормативних актах того часу. Однак на думку багатьох авторів у Конституції України від 28 червня 1996 року простежується примат саме громадівської теорії [6, с. 25] і курс реформи децентралізації 2014 р. спрямований також на громадівську концепцію місцевого самоврядування і не змінився з моменту старту [2, с. 18].

В той же час? інші вважають, що наявна модель системно-структурної організації місцевого самоврядування запроваджувалася як перехідна, яка на вичерпала свою роль та фактично призводить до гальмування не тільки розвитку інституту місцевого самоврядування, але й територіального розвитку країни в цілому [7].

Такі дискусії не поодинокі. Однак? як видається, доцільною є позиція, що «в українських реаліях є ознаки всіх теоретичних дискурсів місцевого самоврядування. Бо реальність не має потреби підлаштовуватися під теоретичні конструкти, вона твориться протягом усієї історії, не переймаючись, чи знайшли її теоретичне обґрунтування. І після радянської доби в історії України, коли держава переклала на себе весь тягар управління на місцевому рівні, годі й сподіватися, що простим зусиллям законодавця можна повернутися до реалізації громадівських моделей українських мислителів ХІХ–ХХ ст.» [8, с. 66].

Більше того, становлення та розвиток місцевого самоврядування не тільки в Україні але і в інших демократичних державах відбувається під впливом міжнародних стандартів у цій сфері. Одним із таких важливих документів є Європейська хартія місцевого самоврядування, яка відіграє провідну роль у формуванні та функціонуванні муніципальної влади в європейських державах та сучасній Україні, оскільки містить стандарти щодо організації та здійснення місцевого самоврядування, яке є однією з головних підвалин будь-якого демократичного режиму. Цей документ є унікальним з точки зору того, що дає змогу зберегти державам підписантам національні традиції організації та здійснення місцевого самоврядування й сформулювати свою, відмінну від інших модель муніципальної влади. Адже положення Європейської хартії місцевого самоврядування

дають можливість державам вважати для себе обов'язковими будь-які її пункти на різних етапах свого розвитку, окрім визначених у ст. 12, як обов'язкові.

Україна беззастережно ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, яка враховуючи положення ст. 9 Конституції України, є частиною національного законодавства.

Але такий підхід парламенту, на думку В. Мельничука, зумовив практично постійний конфлікт між Україною та Радою Європи, оскільки ні політично, ні юридично наша держава впродовж тривалого часу не могла виконати взяті зобов'язання Хартії. Тож у процесі реформування, як зараз, так і в майбутньому, перед державою все частіше буде поставати питання про те, яким чином будуть виконані міжнародні зобов'язання України, котрі вона взяла на себе прийняттям Хартії, тобто як будуть виконані міжнародні зобов'язання України у сфері місцевого самоврядування [9, с. 112].

Згідно з положеннями ст. 2 Європейської хартії місцевого самоврядування? принцип місцевого самоврядування визнається в національному законодавстві та, у міру можливості, в конституції [10].

Конституція України закріплює у своїх положеннях модель організації муніципальної влади, яка опосередковує основні параметри її функціонування, зокрема йдеться про: районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст; особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі; матеріальну і фінансову основи місцевого самоврядування; роль територіальної громади в здійсненні місцевого самоврядування; вибори до органів місцевого самоврядування та інше. А місцеве самоврядування трактується як «право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» (ст. 140) [11].

Ці та інші конституційні положення дістали широку деталізацію в низці законодавчих актів, зокрема в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні». В цих законодавчих положеннях місцеве самоврядування в Україні визначено як «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України» [12].

Водночас навіть поверхневий аналіз положень щодо розуміння місцевого самоврядування, що містяться в Конституції України та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» дає змогу виявити суттєві розбіжності з розумінням місцевого самоврядування. Також спостерігаються відмінності між ними та Європейською хартією місцевого самоврядування, в якій місцеве самоврядування визначається як «право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність в інтересах місцевого населення» [10].

Тобто? існуюча законодавча база, яка регламентувала функціонування муніципальної влади в сучасній Україні мала фрагментарний характер та була спрямована лише на вирішення окремих питань конституювання статусу органів муніципальної влади. А сам Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» й до нині опосередковує звід компетенцій органів місцевого самоврядування, є сумнівним з точки зору правотворчої техніки. Аналіз як самої моделі організації муніципальної влади в Україні, що закріплена в нормативній базі, так і її реалізації на практиці свідчить, що таке регулювання є суперечливим та неузгодженим із принципом визнання та гарантування місцевого самоврядування як права територіальної громади – первинного суб'єкта муніципальної влади, міжнародними стандартами у цій сфері.

В юридичній літературі доречно пропонується «потреба систематизації муніципально-правової бази функціонування муніципальної влади в сучасній Україні. А також проведення моніторингу муніципального законодавства з метою виявлення недоліків та запровадження системності у його формуванні з урахуванням принципів Європейської хартії місцевого самоврядування та Додаткового протоколу до неї» [13, с. 13].

Реальна практика впровадження української моделі місцевого самоврядування виявили значні відхилення від європейської практики в організації місцевої влади. Серед вад – наявність пережитків у структурі органів місцевого самоврядування (наявність так званої «матрьошки», коли на одній території нараховувалось кілька територіальних громад і, відповідно, органів місцевого самоврядування, компетенція яких перетиналася), надання районним і обласним державним адміністраціям великих повноважень із соціально-економічного розвитку територій та значний рівень

централізації в питаннях соціально-економічного розвитку територій, низький рівень фінансового, матеріального забезпечення повноважень територіальних громад, відсутність повноважень із розпорядження землями поза населеними пунктами та багато іншого [14, с. 267].

Починаючи з 2014 року в Україні відбуваються децентралізаційні процеси, запроваджуються реформаційно-проектні ініціативи, які суттєво впливають на функціонування муніципальної влади, розширюють перспективи для територіальних громад та здійснення місцевого самоврядування загалом.

Попри це, й до нині відсутня доктринальна основа моделі організації муніципальної влади на сучасному етапі життєдіяльності України, що впливає на визначеність у розумінні перспектив і потенційних сценаріїв розвитку правової природи місцевого самоврядування. Запроваджені реформаційні зміни, незважаючи на позитивний ефект є вразливими з огляду на фундаментальну проблему – відсутність внесених змін до Конституції України. Адже без конституційного закріплення моделі організації муніципальної влади складно забезпечити повноту здійснення місцевого самоврядування з чинною конституційною моделлю. Нагальною є потреба в нормуванні взаємовідносин муніципальної влади та державної на місцевому рівні, повноважень місцевих державних адміністрацій у сфері соціально-економічного розвитку та багато інших питань. Від стану законодавчого регулювання цієї сфери значною мірою залежать функціонування муніципальної влади в Україні.

Україна підійшла до тієї межі, коли зміни до Конституції в частині організації місцевого самоврядування і виконавчої влади на місцях є назрілими і необхідними. Їх відсутність перешкоджає прогресивному поступу на шляху цивілізованого та ефективного здійснення влади на місцях, реорганізації системи територіального устрою, що в цілому стримує подальшу демократизацію української держави [14, с. 276].

Висновки. Тож зважаючи на зазначене видається, що теорії місцевого самоврядування та моделі сформовані на їх основі мають в сучасний період теоретичне, дослідницьке значення й опосередковано окреслюють еволюційний шлях здійснення місцевого самоврядування, в тому числі й на території сучасної України.

Актуальним на нині є, насамперед, формування доктринального бачення моделі організації муніципальної влади в сучасній Україні та перспективних шляхів її розвитку з врахуванням міжнародних стандартів, зокрема положень Європейської хартії місцевого самоврядування, зобов'язання щодо яких має наша держава.

З огляду на запровадження реформаційних заходів, що позитивно впливають на функціонування муніципальної влади, однак є вразливими без їх конституювання, нагальною потребою є внесення змін до Конституції України, яка й досі фіксує неспроможну модель місцевого самоврядування, що втратила свою актуальність.

Разом з тим, потребує уваги законодавче регулювання функціонування муніципальної влади загалом та в контексті конкретизації основних положень Європейської хартії місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Юридична думка, 2010. 656 с.
2. Третьяк А.В. Громадівська теорія місцевого самоврядування як ефективна модель здійснення екологічної політики України на місцях: за та проти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 31 (70). Ч. 2. № 2, 2020. С. 15–19.
3. Майданник О. Становлення та розвиток української моделі місцевого самоврядування. *Вісник АПСВТ*. 2018. № 1. С. 55–59.
4. Говоруха Л.С. Державницька теорія місцевого самоврядування у правовій доктрині XIX–XXI ст. автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2021. 22 с.
5. Шарапанівська І.В., Нікітенко Л.О. Концепції (теорії) місцевого самоврядування як основа для відокремлення моделей муніципального управління. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вип. 11. Том 2. 2019. С. 70–73.
6. Натуркач Р.П. Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: історія та сучасність. Упровадження децентралізації публічної влади в Україні:

- національний і міжнародний аспекти / за заг. ред. М.В. Савчина. Ужгород: TIMPANI, 2015. С. 12–27.
7. Кондрацька Н.М. Місцеве самоврядування в Україні: конституційна модель системно-структурної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 20 с.
 8. Кириченко В.Є. Теоретичні концепти місцевого самоврядування –пошук природи. *Вісник пенітенціарної асоціації України..* 2018. № 2(4). С. 61–69.
 9. Мельничук В. Імплементація принципів Європейської хартії місцевого самоврядування в контексті децентралізації влади. *Вісник Прикарпатського університету.* 2019. Вип. 13. С. 111–118.
 10. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія, Міжнародний документ № 994_036 від 15.10.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/stru#Stru. (дата звернення: 04.03.2024).
 11. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show>. (дата звернення: 04.03.2024).
 12. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України №280/97-ВР від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.03.2024).
 13. Бабій Ю.Ю. Правова основа функціонування муніципальної влади в Україні: проблеми та перспективи. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка.* 2024. Вип. 1 (105). С. 13–22.
 14. Засць А. Реформа місцевого самоврядування в Україні: конституційні основи. Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки / [відп. ред. А. Рачок, Ю. Якименко; упоряд. П. Стецюк]; Центр Разумкова. Київ: Заповіт, 2020. С. 266–276.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.20>

МІЖНАРОДНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Барсук Д.М.,
аспірант кафедри конституційного права
Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID:0009-0006-6116-6655
e-mail: Barsuk_Viktor@i.ua

Барсук Д.М. Міжнародний механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану.

Наукова стаття розкриває сучасні міжнародні механізми забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. Метою статті є визначення та розкриття складових елементів міжнародного механізму забезпечення прав людини в умовах воєнного стану. Досліджено та систематизовано наукові дослідження вчених-правників, які розкривають різноманітні підходи до механізмів забезпечення прав людини в особливий період. Констатовано, що міжнародні механізми забезпечення прав людини здійснюються шляхом сприяння реалізації, охороні та захисту прав людини і являє собою закріплену систему засобів, методів та інструментів на рівні міжнародних договорів. Розкрито нормативні та організаційно-правові засоби, що дозволило виділити складові елементи міжнародного механізму забезпечення прав людини: нормативний, процедурний, інституційний та ресурсний. Особливу увагу приділено нормативній складовій такого механізму, а саме положенням міжнародних договорів, включаючи закріплені гарантії реалізації та захисту прав людини. Сформульовано розуміння міжнародного інституційного (організаційного) забезпечення прав людини, яке представляє собою різнорівневу систему, яка включає різноманітні міжнародні організації та органи офіційного міжнародного, включаючи і судові, та неофіційного рівнів, задіяних у процесі забезпечення прав людини. Доведено, що при забезпеченні прав людини визначальним є діяльність органів публічної влади, які зобов'язані створити умови для реалізації прав людини, їх ефективної охорони та захисту. Резюмовано, що міжнародний механізм забезпечення прав людини є сукупністю міжнародних інститутів, норм, принципів і процедур, які забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав людини на міжнародному рівні. Встановлено, що механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану має особливі характеристики, оскільки вимагає відповідних превентивних, забезпечувальних, охоронних, каральних та інших функцій і дій уповноважених представників міжнародної спільноти. Доведено, що окреме місце в контексті міжнародного механізму забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту займає юрисдикція Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: права людини, міжнародно-правові норми, міжнародні стандарти, міжнародний механізм, ООН, Рада Європи, Міжнародний кримінальний суд, забезпечення, воєнний стан.

Barsuk D.M.. International mechanism for ensuring human rights under martial law.

The scientific article dwells on international mechanism for ensuring human rights under martial law. The aim of the article is to reveal the constituent elements of the international mechanism for ensuring human rights under martial law. The scientific researches of legal scholars have been investigated and systematized, and various approaches to mechanisms for ensuring human rights in a special period have been revealed as well. It has been stated that international mechanisms for ensuring human rights are carried out by promoting the implementation, protection and defense of human rights, and represent a certain system of methods and tools implemented at the level of international treaties, and include both regulatory, organizational and legal means, that allows us to highlight the constituent elements of the mechanism: regulatory, procedural, institutional and resource as well. Particular attention is paid to the

normative component of the international mechanism for ensuring human rights, namely the provisions of international treaties including guarantees of their implementation and protection. A consideration of the international institutional (organizational) provision of human rights has been formulated, that represents a multi-level system including various international organizations and bodies of the official international, including judicial, and non-governmental levels involved in the process of ensuring human rights. It has been summarized that the international mechanism for ensuring human rights is a set of international institutions, norms, principles and procedures that ensures the observance, implementation and protection of human rights at the international level. It is established that such a mechanism in conditions of martial law has special characteristics, since it requires appropriate preventive, security, protective and other functions and actions of authorized representatives of the international community. It is proved that a special place in the context of the international mechanism for ensuring human rights in conditions of armed conflict is occupied by the jurisdiction of the International Criminal Court.

Key words: human rights, international legal norms, international standards, international mechanism, the UN, the Council of Europe, the International Criminal Court, implementation, martial law.

Постановка проблеми. Збройна агресія РФ проти суверенної України триває понад десять років, і протягом цього часу проводяться рівні дискусії та розробляються наукові підходи до умов завершення війни. Міжнародний механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану досліджується на основі різноманітних підходів. Все більше виникає гострих питань до існуючих міжнародних механізмів захисту прав людини, які не змогли виконати свої зобов'язання щодо попередження, запобігання чи припинення збройної агресії РФ проти України. Насамперед йдеться про Організацію Об'єднаних Націй і її органи.

Одним із складних питань є міжнародний механізм захисту прав людини і можливостей його гарантування. Тому наукові напрацювання в цій сфері не втрачають своєї актуальності, а є необхідними для вироблення оптимальної і реалістичної політики забезпечення інтересів України та її громадян. Сучасна міжнародна практика забезпечення прав людини загалом, та в особливий період зокрема, доводить необхідність удосконалення установчих міжнародних договорів в частині збільшення гарантії реалізації та захисту міжнародно визнаних прав людини. В юридичній науці точаться дискусії щодо підходів до формування дієвого та ефективного механізму забезпечення прав людини, визначення і юридичне закріплення складових елементів такого механізму. Закріплення прав людини на міжнародному рівні є необхідною, але не достатньою умовою для їх реалізації та захисту. Також мають існувати дієві гарантії забезпечення прав людини на міжнародному рівні, що є важливою складовою такого механізму.

Метою дослідження є визначення та розкриття елементів міжнародного механізму забезпечення прав людини в умовах воєнного стану, а саме нормативний, процедурний, інституційний та ресурсний.

Стан опрацювання проблематики. В наукових дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених розкриваються різноманітні підходи до механізмів забезпечення прав людини в особливий період. Українська вчена А. Баштанник підготувала роботу на тему «Механізм захисту прав і свобод людини у контексті реалізації положень Конвенції про захист прав і основоположних свобод», в якій розглянута інституційна система забезпечення конституційних прав і свобод в умовах запровадження воєнного стану та проведення антитерористичних заходів [1, с. 29]. Правник Б. Стахура захистив дисертаційне дослідження на тему «Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір», в якому аргументовано положення про те, що невід'ємною складовою забезпечення прав і свобод людини і громадянина органами державної влади є відлагоджений соціально-правовий механізм реалізації громадянами їхніх прав і свобод на основі створення такої держави, яка неухильно визнає і дотримується міжнародних стандартів у цій сфері [2, с. 4-5]. Вчений П. Давиденко підготував наукове дослідження на тему «Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану» [3], яке запропонувало зміни до механізмів захисту конституційних прав людини в умовах воєнного стану. Дослідник Ю. Усманов підготував дослідження на тему «Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави», яке присвячене проблемі встановлення правових меж захисту права на життя в умовах збройних конфліктів і ситуацій насильства всередині держави, особливостей механізмів забезпечення й режимів захисту такого права [4]. Дослідник Б. Стахура в 2016 році підготував дисертаційне дослідження на тему «Роль

органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір» в якому окремий підрозділ присвятив міжнародному механізму реалізації прав людини і громадянина і його значення для України [5]. Заслугує на окрему увагу праця науковців А. Колодія та А. Олійника «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні», в якій зауважено, що міжнародний механізм реалізації прав та свобод є ширшим за механізм захисту таких прав і повинен включати в себе систему міжнародних стандартів, імплементацію їх в Українське право, гарантування їх здійснення з боку міжнародних і регіональних форумів, охорону, захист від будь-яких посягань з боку держави і інших міжнародних суб'єктів та відновлення порушених прав та свобод [6, с. 262]. Вчена С. Мельничук у своїй праці «Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування» розкрила сутність механізму захисту прав людини і громадянина. Також авторка здійснила аналіз захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану та під час війни [7, с. 24]. Дослідниця І. Іванків підготувала наукову працю на тему «Права людства: стан та перспективи їх забезпечення», в якій окрему увагу приділила наявним та потенційним механізмам захисту прав людства, включаючи і можливості міжнародного судового захисту. Також розкрито можливості захисту прав людства через існуючі механізми міжнародної співпраці, такі як ООН та ОБСЄ [8]. Правник Ю. Разметаєва в 2018 році підготувала навчальний посібник «Доктрина та практика захисту прав людини», модуль 8 присвячений правам людини в умовах збройних конфліктів і розкриває особливості обмеження та захист прав людини в зазначених умовах. Окрему увагу авторка приділила універсальному та європейському рівню захисту прав людини [9]. У 2020 році була надрукована колективна монографія «Сучасні механізми захисту прав людини», розділ 2 якої присвячено міжнародній системі захисту прав людини, зокрема питання захисту прав людини інституціями ООН, Радою Європи, Європейським Союзом, ОБСЄ тощо [10]. В 2022 році виданий навчальний посібник «Міжнародний захист прав людини», в якому розкрито суть, основні стандарти та механізми міжнародної системи захисту прав людини, проаналізовано інституційні та конвенційні механізми захисту прав людини в світі, особливу увагу приділено захисту прав людини в системі Ради Європи на основі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [11].

Водночас, наведені наукові дослідження або частково розкривають міжнародний механізм забезпечення прав людини в умовах воєнного стану, або не враховують положення оновленого міжнародного права та відповідних актів у цій сфері. Слід визнати потребу в дослідженні та деталізації міжнародних механізмів забезпечення прав людини для утвердження людини як найвищої соціальної цінності.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі існують різні підходи щодо сутності поняття «забезпечення прав і свобод людини». Невелика кількість вчених вважають що це стадія реалізації прав людини, при цьому наголошують, що забезпечення виконує допоміжну роль по відношенню до реалізації. Ми підтримуємо позицію науковців, відповідно до якої забезпечення є більш об'ємне поняття, і включає серед іншого і реалізацію. На цій основі вважаємо, що під забезпеченням прав слід розуміти систему їх гарантування, що включає і юридичні засоби, які забезпечують їх реалізацію, а в необхідних випадках охорону, захист та відновлення.

Вчені А. Олійник та В. Заяць запропонували складові забезпечення прав громадян: 1) створення умов, що сприяють реалізації прав; 2) охорону прав від порушень зі сторони кого б то не було; 3) процес реалізації і захист цих прав від вже здійсненого реального їх порушення; 4) відновлення порушених прав на всіх стадіях правореалізуючого процесу. Підтримуємо думку, що забезпечення прав людини недопустимо обмежувати лише системою правових гарантій, обов'язковою складовою має також бути система законодавчо закріплених та практично реалістичних організаційних і інших умов, що сприяють користуванню правами, ефективно їх захищати. При забезпеченні прав людини важливим питанням є діяльність органів публічної влади, які зобов'язані створити умови для прагматичної реалізації прав людини, їх ефективної охорони, захисту і відновлення порушеного права.

Підтримуємо думку вчених, що забезпечення конституційних прав людини і громадянина здійснюється через різні механізми як на національному, так і міжнародному рівнях [12, с. 34]. Цілком виправданим є той факт, що внутрішньодержавний механізм забезпечення прав людини і громадянина має свої особливості у кожній країні, у той час як міжнародний, у разі його визнання, є уніфікованим і єдиним для всіх держав, незалежно від політичних, релігійних та інших особливостей.

В умовах воєнного стану змінюються умови національного забезпечення прав людини і відповідна їх система. Існує позиція, що складовими системи забезпечення прав людини є такі елементи: 1) правова основа забезпечення; 2) інституційна (організаційна) складова забезпечення; 3) процесуальна (діяльнісна) складова забезпечення; 4) матеріально-фінансова (ресурсна) складова забезпечення.

Міжнародні механізми забезпечення прав людини здійснюються шляхом сприяння реалізації, охорони та захисту прав людини і являє собою систему методів та інструментів реалізації закріпленого на рівні міжнародних договорів і включає як нормативні так і організаційно-правові засоби, тому доцільно виділити складові елементи такого механізму: нормативний, процедурний, інституційний та ресурсний. Всі названі елементи системи забезпечення прав людини є взаємозалежні і спрямовані на досягнення єдиної мети – ефективне забезпечення конституційних прав людини. Для міжнародного механізму забезпечення прав людини головне місце відводять нормативний та інституційний складовій.

Нормативну складову міжнародного механізму забезпечення прав людини складають положення міжнародних договорів та закріплені гарантії їх реалізації та захисту. Правник Т. Слінько зауважила, що у сучасному світі захист і дотримання основних прав і свобод людини і громадянина перестали бути компетенцією конкретної країни, а стали справою всього міжнародного співтовариства, оскільки вже тривалий час є важливішим завданням багатьох держав світового співтовариства. Завдяки підвищеній стурбованості й увазі міжнародної спільноти до цих питань в різний час авторитетними міжнародними організаціями прийнято близько 300 декларацій, конвенцій, хартій. Україна як держава-засновниця ООН узяла на себе зобов'язання у галузі міжнародного співробітництва для сприяння підвищення загальної поваги й дотримання прав людини. Міжнародні стандарти в галузі прав людини – це загальновизнані міжнародно-правові норми, які закріплюють на загальнолюдському рівні статус особистості і встановлюють перелік основоположних прав і свобод, обов'язок держав їх дотримуватися цих прав і свобод, а також межі можливого або припустимого їх обмеження [13, с. 30-31]. Отже, Основний Закон і конституційне законодавство нашої держави зорієнтовані на міжнародно-правові стандарти.

Міжнародне інституційне (організаційне) забезпечення прав людини представляє собою різноманітну систему, яка включає різноманітні міжнародні організації та органи офіційного міжнародного, включаючи і судові, та неофіційного рівнів, задіяних у процесі забезпечення прав людини. В першу чергу, інституційну систему складає універсальний рівень суб'єктів, перш за все ООН, а саме Комісія ООН з прав людини; Уповноважений Верховного комісара ООН з прав людини. Також виділяють регіональні механізми забезпечення прав людини, зокрема функціонування ЄСПЛ.

Окреме, але невід'ємне місце займають процесуальні прийоми, необхідні для ефективного і дієвого захисту й реалізації прав людини, а також процесуальні гарантії. Під гарантіями загалом розуміють систему засад, принципів, норм, засобів, що разом забезпечують реалізацію та захист прав людини. Під правами людини слід розуміти певні блага та потреби людини, а гарантії створюють засоби їх забезпечення. Практика доводить, що права людини без засобів їхньої реалізації та захисту перетворюються на порожні декларації. Саме наявність дієвих гарантій прав людини забезпечує їх реальність, тобто можливість користування закріпленими правами. В умовах воєнного стану змінюються пріоритети державної політики, головним завданням для держави стає збереження суверенітету, а для людини – вижити. Тому виправданим є обмеження окремих прав людини і корегування відповідних гарантій забезпечення найважливіших прав людини.

Таким чином, міжнародний механізм забезпечення прав людини є сукупністю міжнародних інститутів, норм, принципів і процедур, які забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав людини на міжнародному рівні.

При дослідженні міжнародного механізму забезпечення прав людини важливо наголосити, що такий механізм в умовах воєнного стану має особливі характеристики, оскільки вимагає відповідних превентивних, забезпечувальних, охоронних та інших функцій і дій уповноважених представників міжнародної спільноти.

Загрози суверенітету України обумовило необхідність введення 24 лютого 2022 року Указом Президента України № 64/2022 воєнного стану на всій території України з метою спрямування діяльності органів системи охорони та оборони України на оборонний характер з метою відсічі агресивних дій рф [14].

В контексті теми дослідження, слід акцентувати увагу на тому факті, що після військового вторгнення з боку РФ в 2014 році Україна офіційно повідомила міжнародні установи про відступ від зобов'язань за Європейською конвенцією прав людини та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права [15]. Постійне представництво України при Раді Європи 15 листопада 2024 року передало від імені Уряду України інформацію про заходи відступу від своїх зобов'язань за Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод згідно з Указом Президента України від 28 жовтня 2024 року № 740/2024 «Про Продовження дії воєнного стану в Україні», яким воєнний стан продовжено в Україні з 05 години 30 хвилин 10 листопада 2024 року на 90 діб, затвердженого Законом України від 29 жовтня 2024 року № 4024-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про продовження дії воєнного стану в Україні» [16]. Згідно з документом, військове керівництво України отримує право обмежувати свободу пересування громадян, оглядати речі, а також примусово відчужувати майно для потреб держав.

Так, стаття 15 Конвенції про права людини передбачає тимчасові конституційні обмеження на час воєнного стану. У заяві сказано, що Україна на час воєнного стану (війни) припинить дотримуватися таких положень конвенції: недоторканність житла; таємниця листування, телефонних переговорів та іншої кореспонденції; невтручання в особисте й сімейне життя; свобода пересування та вільний вибір місця проживання; право на свободу думки й слова; вільне вираження поглядів і переконань, а також право збору, зберігання й поширення інформації; право на проведення зборів, мітингів і страйків; право володіти, користуватись і розпоряджатись своїм майном. Відступ тимчасовий характер і має на меті не порушувати міжнародних зобов'язань.

Документування протиправних та злочинних дій РФ допоможе підготувати доказову базу для її притягнення до юридичної відповідальності у відповідних міжнародних судових інституціях. Міжнародні форми та способи захисту прав людини під час війни містяться у нормах міжнародного гуманітарного права. Основою формування сучасного міжнародного гуманітарного права є взаємодія двох його джерел – гаазького та женецького прав. Гаазьке право, або право війни регламентує права та обов'язки воюючих сторін під час проведення військових операцій та обмежує вибір засобів спричинення шкоди. Основу сучасного Женецького права складають чотири конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та Додаткові протоколи.

Це саме та галузь міжнародного права, що визначає ключові норми й принципи захисту прав людини, містить обмеження щодо застосування насильства під час збройних конфліктів, висуваючи такі вимоги: по-перше, щадити тих, хто не бере або припинив брати безпосередню участь у воєнних діях; по-друге, обмежувати насильство обсягом, необхідним для досягнення мети конфлікту, а вона може полягати (незалежно від причин, через які конфлікт розпочався) лише у тому, щоб послабити військовий потенціал супротивної сторони [17, с. 287].

Європейський суд з прав людини кваліфікацію ситуації збройного конфлікту не здійснює, що є аксіоматичним для будь-якого застосування норм міжнародного гуманітарного права. Єдиним питанням, яке може вирішувати Європейський суд з прав людини, є встановлення наявності чи відсутності порушення державою Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [18, с. 325].

Окреме місце в контексті міжнародного механізму забезпечення прав людини в умовах збройного конфлікту займає юрисдикція Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Поняття агресії, щодо якого МКС має юрисдикцію, звучить наступним чином: злочин агресії означає планування, підготовку, ініціювання або здійснення особою, яка в змозі фактично здійснювати керівництво або контроль за політичними або військовими діями держави, акту агресії, який в силу свого характеру, серйозності та масштабів є грубим порушенням Статуту ООН. В тому числі, вказуються ознаки акту агресії, які також закріплені резолюцією 3314 (XIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року «Про визначення агресії» [19]. Зміст поняття агресії, закріплене Римським статутим МКС вимагає від держави активних дій або участі в процесі звинувачення окремих фізичних осіб, винних за злочин агресії. На думку політиків та окремих вчених в умовах збройної агресії РФ проти України МКС залишається одним із небагатьох реалістичних механізмів притягнення РФ як до юридичної відповідальності.

Слід зауважити, що Верховна Рада України 21 серпня 2024 року ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. За словами І. Мудрою, Україна ратифікує Римський Статут із заявою по ст. 124 Римського статуту, згідно з якою МКС не буде мати юрисдикції по ст. 8 (воєнні злочини) щодо громадян України протягом 7 років після ратифікації [20].

За інформацією парламентського Комітету з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва, важливість ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду обумовлена тим, що головним міжнародно-правовим інструментом на шляху до притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців є МКС [21]. Важливо зазначити, що відповідно до компліментарності – фундаментального принципу роботи МКС – громадяни України можуть постати перед МКС лише у тому випадку, якщо національні суди не можуть або не бажають притягати до відповідальності за міжнародні злочини.

МКС може видати міжнародний ордер на арешт особи, щодо якої прийнято відповідне рішення, що дасть можливість заарештувати її під час відвідання однієї зі 124 країн, які ратифікували Римський статут МКС. Так, МКС було видано вже близько 40 ордерів на арешт, що дало змогу реально затримати невелику кількість осіб. МКС наразі здійснює розслідування щодо ситуацій в 17 країнах, у т.ч. в Україні. Виписані ордери на арешт шести осіб у контексті ситуації в Україні: путіна, львово-ї-белової за фактами воєнного злочину – незаконного переміщення населення (дітей) з окупованих територій України до рф; російських військових злочинців кобилаша, соколова, шойгу, герасімова. Відповідно до статті 63 Римського статуту поки вони не будуть заарештовані і передані МКС, справа залишатиметься на стадії попереднього судового розгляду. МКС не судить осіб, якщо вони не присутні в залі суду. Водночас, до злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС, не застосовуються будь-які строки давності. А відтак злочинці не уникнуть відповідальності [22].

Одним із етапів співпраці України та МКС стало створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні на підставі Угоди між Кабінетом Міністрів України та МКС від 23 березня 2023 року. Ця Угода регулює питання функціонування Офісу МКС на території України [23].

З'ясовано, що в діяльності МКС бере участь понад 120 держав, при цьому гострим питанням залишається реалізація виданих МКС ордерів на арешт. Підтвердженням чому є ситуація із ордерами на арешт громадян рф за вчинення міжнародних злочинів на території України. Непоодинокі закордонні візити міжнародних злочинців з рф не знаходять достатньої політичної волі держав учасниць Римського статусу щодо їх затримання та передачі до МКС. Вочевидь, це питання потребує удосконалення в частині виконання міжнародних зобов'язань.

Висновки. Обґрунтовано положення, що міжнародний механізм забезпечення прав людини є сукупністю міжнародних інститутів, норм, принципів і процедур, які забезпечують дотримання, реалізацію і захист прав людини на міжнародному рівні. Акт збройної агресії рф проти України поставив під сумнів спроможність міжнародних інституцій виконувати свої зобов'язання. Міжнародне право продемонструвало свою слабкість до викликів, спостерігаємо відсутність політичної волі у держав щодо виконання міжнародних зобов'язань за Римським статутом. Констатовано доцільність коригування міжнародних механізмів забезпечення прав людини, зокрема мають бути створені ефективні та дієві механізми реалізації, охорони та захисту прав людини. Доведено, що міжнародні форми та способи захисту прав людини під час війни містяться у нормах міжнародного гуманітарного права, яке повинно діяти в умовах збройного конфлікту для всіх суб'єктів незалежно від ініціатора та характеру. Розкрито нормативні та організаційно-правові засоби, що дозволило виділити складові елементи міжнародного механізму забезпечення прав людини: нормативний, процедурний, інституційний та ресурсний. З огляду на активний розвиток міжнародних судових органів можна припустити, що у майбутньому буде запропоновано ефективний судовий захист прав людини в умовах війни. Наразі з певними застереженнями можна констатувати той факт, що для забезпечення прав людини в умовах війни можливо використовувати механізми ООН, ЄСПЛ, МКС, що підтверджено проаналізованим матеріалом та рішеннями. Власний історичний та світовий досвід демонструє, що навіть в умовах збройної агресії важливо зберігати гуманність, документувати міжнародні злочини, вести розумну інформаційну політику, забезпечувати мінімальний рівень базових прав людини і громадянина, сприяти міжнародним розслідуванням злочинів та підтримувати громадські (волонтерські) ініціативи, включаючи і міжнародний їх рівень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баштанник А.Г. Механізм захисту прав і свобод людини у контексті реалізації положень Конвенції про захист прав і основоположних свобод. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 29–34.

2. Стахура Б.І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 2016. 23 с.
3. Давиденко П.О. Механізм забезпечення конституційних прав людини в умовах воєнного стану: дис. ... д-ра філософії [спец. 081 – Право]; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 226 с.
4. Усманов Ю.І. Міжнародно-правове забезпечення права на життя в умовах збройних конфліктів та ситуацій насильства всередині держави. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 2018. 23 с.
5. Стахура Б.І. Роль органів державної влади у забезпеченні прав людини і громадянина в демократичному суспільстві: теоретико-правовий вимір. Дис. ... канд. юрид. наук. ЛДУВС МВС, 2016. 180 с.
6. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К.: Правова єдність, 2008. 350 с.
7. Іванків І.Б. Права людства: стан та перспективи їх забезпечення. Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право). Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019. 214 с.
8. Мельничук С.М. Механізм захисту прав людини і громадянина: проблеми функціонування. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. № 4. С. 24–34.
9. Разметаєва Ю.С. Доктрина та практика захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.
10. Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія / М.С. Кельман, А.С. Токарська, Л.В. Ярмол, С.Б. Цебенко, А.О. Дутко. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.
11. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. О.Б. Онишко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 540 с.
12. Гришко О.М. Механізм забезпечення прав людини в Україні. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 33–43.
13. Слинко Т.М. Міжнародно-правові стандарти в галузі прав людини та їх відображення в конституції України. *Права людини і демократія: зб. наук. ст. за мат. наук. конф., м. Харків, 15 трав. 2018 р.* Харків, 2018. С. 30–34.
14. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64 від 24.02.2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
15. Про Заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод». Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 року № 462-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-VIII#Text>.
16. Застереження та заяви щодо Договору № 005 станом на 23 січня 2025 року. Повідомлення, що міститься у вербальній ноті Постійного представництва України № 31011/32-119-155759 від 15 листопада 2024 р., зареєстроване в Генеральному секретаріаті 15 листопада 2024 р. URL: <https://www.coe.int/en/web/Conventions/full-list/?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U>.
17. Моца А.А., Моца В.В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. № 4(22). 2022. С. 280–291.
18. Дорошенко В.А. Правові механізми захисту прав людини під час війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 323–326.
19. Сірант М. Міжнародний кримінальний суд як головний орган із протидії агресії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2018. № 889. С. 192–197.
20. Мудра І. Ратифікація Римського статуту: в ОП сказали, що дасть участь України у роботі МКС. УКРІНФОРМ. 15.08.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3895591-ratifikacia-rimskogo-statutu-v-op-skazali-so-dast-ucast-ukraini-u-roboti-mks.html>.

21. Верховна Рада України ратифікувала Римський статут Міжнародного кримінального суду та поправки до нього. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 21 серпня 2024 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/252711.html>.
22. Правові та організаційні засади функціонування Міжнародного кримінального суду. *Експертний центр з прав людини*. 2023. URL: <https://ecpl.com.ua/news/pravovi-ta-orhanizatsiyni-zasady-funktsionuvannia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu>.
23. Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародним кримінальним судом про створення Офісу Міжнародного кримінального суду в Україні від 23.03.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_001-23#Text.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.21>

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ГРОМАДЯНСТВО ТА ПРАВОМІРНІСТЬ ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Волошкевич Г.А.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0003-2729-251X*

Волошкевич Г.А. Право людини на громадянство та правомірність його обмеження: теоретико-правовий аспект.

У роботі досліджуються основні теоретико-правові підходи до розуміння громадянства, його сутність, правова природа та значення для особи та держави. Окрему увагу приділено історичним передумовам формування права на громадянство, його історичні витоки та юридичне закріплення на національному та міжнародному рівнях.

Основну увагу у статті приділено проблемі обмеження права особи на громадянство, що є важливим питанням сучасної юридичної науки та міжнародного права. Розглядаються різні підходи до можливості позбавлення громадянства як заходу державного примусу, його правові межі та відповідність принципам демократичного суспільства. Визначаються підстави, за яких особа може бути позбавлена громадянства, серед яких особливу увагу приділено вчиненню злочинів проти держави, участі в терористичній діяльності та інших діях, що становлять загрозу національній безпеці.

Автор досліджує міжнародно-правові стандарти у сфері громадянства та підкреслює важливість дотримання прав людини при прийнятті рішень про позбавлення громадянства. Проаналізовано нормативно-правову базу та практику окремих держав щодо застосування таких механізмів та їх відповідність нормам міжнародного права, включаючи Загальну декларацію прав людини та Європейську конвенцію про громадянство.

У висновках статті підкреслюється, що позбавлення громадянства є крайнім заходом, який має застосовуватися виключно за наявності чітко визначених підстав та з дотриманням правових гарантій. Автор обґрунтовує необхідність балансування між правом держави на захист власного суверенітету та зобов'язанням дотримання прав і свобод людини, щоб уникнути свавільних рішень та порушення міжнародних стандартів. Робиться висновок, щодо правомірності позбавлення громадянства в разі вчинення дій, що спрямовані на порушення зовнішньої чи внутрішньої безпеки держави або посягають на фундаментальні права людини: тероризм, організація та активна участь у діяльності організацій та рухів, метою яких є ліквідація суверенітету держави чи порушення її територіальної цілісності, злочини проти людяності та інші.

Ключові слова: громадянство, право на громадянство, інститут позбавлення громадянства, втрата громадянства, денатуралізація.

Voloshkevych H.A. The human right to citizenship and the legitimacy of its restriction: theoretical aspect.

The paper explores the main theoretical and legal approaches to understanding citizenship, its essence, legal nature, and significance for both the individual and the state. Special attention is given to the historical prerequisites for the formation of the right to citizenship, its historical origins, and its legal consolidation at the national and international levels.

The article primarily focuses on the issue of restricting an individual's right to citizenship, which is an important topic in modern legal science and international law. Various approaches to the possibility of citizenship deprivation as a measure of state coercion, its legal boundaries, and compliance with

the principles of a democratic society are examined. The grounds on which a person may be deprived of citizenship are identified, with special attention given to crimes against the state, participation in terrorist activities and other actions that pose a threat to national security.

The author studies international legal standards in the field of citizenship and emphasizes the importance of respecting human rights when making decisions on citizenship deprivation. The practices of certain states regarding the application of such mechanisms and their compliance with international legal norms, including the Universal Declaration of Human Rights and the European Convention on Nationality, are analyzed.

The conclusions of the article emphasize that the deprivation of citizenship is an extreme measure that should be applied only under clearly defined grounds and with full adherence to legal safeguards. The author justifies the need to balance the state's right to protect its sovereignty with its obligation to respect human rights and freedoms to prevent arbitrary decisions and violations of international standards.

It is concluded that the deprivation of citizenship is lawful in cases where individuals engage in actions aimed at undermining the state's external or internal security or violating fundamental human rights. These actions include terrorism, organizing and actively participating in organizations and movements seeking to eliminate state sovereignty or violate territorial integrity, crimes against humanity, and other similar offenses.

Key words: citizenship, right to citizenship, institution of citizenship deprivation, loss of citizenship, denaturalization.

Постановка проблеми. У сучасному світі інститут громадянства відіграє ключову роль у визначенні правового статусу особи, надаючи їй широкий спектр прав і обов'язків у межах певної держави. Водночас позбавлення громадянства залишається однією з найбільш суперечливих правових норм, що викликає гострі дискусії серед юристів, правозахисників і політиків. Особливо актуальним це питання стає в умовах глобалізації, міграційних криз та зростання загроз національній безпеці. Анексія Криму та війна на Сході України, які переросли в повномасштабне вторгнення у 2022 році загострили питання політичної ідентичності в українському суспільстві та зумовили прагнення частини українського суспільства більш чітко окреслити питання пов'язані зі статусом осіб, що опинилися поза межами контрольованою українською державою територією та подальшими шляхами співіснування з громадянами України, які проживають на цих територіях. Непоодинокі випадки переходу на сторону агресора, як рядових громадян, так і представників української влади запустили відповідні механізми захисту національної безпеки з боку держави. Одним з таких механізмів, на думку суспільства, має стати впровадження інституту позбавлення громадянства у національному законодавстві. Наявність суспільного запиту знайшла своє відображення у діяльності політичних сил та органів влади. Так, у серпні 2024 року В. Зеленський був поданий до Верховної Ради України проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України [1]. Зазначений закон істотно розширює перелік підстав для втрати громадянства, зокрема відносячи сюди військову службу за контрактом у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом та засуджених в Україні за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, за вчинення терористичного акту та ін. Звісно, що таке істотне розширення переліку підстав для припинення громадянства, зокрема за дії не пов'язанні з його набуттям, викликало чимало дискусій, і зокрема, щодо правомірності дій держави щодо обмеження прав і свобод громадян.

Виходячи з вищезазначеного, **метою статі** є аналіз відповідності інституту позбавлення громадянства принципам демократичної держави, верховенству права та положенням міжнародних актів.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематика формування інституту громадянства, а також правові умови обмеження цього права зі сторони держави піднімалися в працях, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Зокрема, окремі аспекти проблеми позбавлення громадянства розробляли: В. Ліпкан, Я. Полянська, Н. Гриценко, І. Софінська, О. Садовська, Р. Баубюк, Р. Беллами, П. Вейла, Ю. Габермаса, К. Йопк, Дж. Керенса та інших.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні лексичний зміст терміна «позбавлення громадянства» має негативне забарвлення, що пов'язано з практикою свавільного позбавлення громадянства,

насамперед в колишніх радянських республіках, в дослідженнях та нормативних документах використовують інші синонімічні поняття «втрата», «припинення», які на наш погляд, не завжди є коректними і позбавляють можливості розрізняти відмінні правові інститути.

Для того, щоб розглянути теоретичну можливість позбавлення особи його громадянства, нам слід звернутися спочатку до визначення та основних ознак інституту громадянства та визначення змісту права людини на громадянство.

Найбільш поширеним у сучасній юридичній науці продовжує залишатися погляд на «громадянство» як особливий правовий зв'язок, що існує між особою і державою (Ю. Шемшученко, А. Таранов, Ю. Тодика та інші) [2, с. 24]. Ще в першій половині XX ст. відомий український юрист М. Палієнко писав в цьому аспекті, що громадянство це: «стійкий правовий зв'язок особи і держави, який має постійний характер і триває, як правило, від народження до смерті» [3, с. 247]. Разом з тим, не менш поширеним є уявлення про громадянство, як стійкий політико-правовий зв'язок особи і держави, в результаті якого між ними виникають взаємні права та обов'язки [4, с. 59]. Щодо правомірності використання терміну «політичний» при характеристиці зв'язку, що виникає між особою та державою, єдиної думки немає. Частина авторів уникає вживання терміну «політико-правовий» з огляду на «радянське» минуле цього терміну. Водночас, представники обох концепцій не заперечують, що сутність цього зв'язку виявляється в участі індивіда в справах з управління суспільством і державою, активному користуванні своїми правами та сумлінному виконанню обов'язків, покладених на нього законом і суспільством.

З появою інституту громадянства починає формуватися і доктрина окремого фундаментального права – «права людини на громадянство». Як справедливо відзначає Я. Савчин «Громадянство є тією сполучною ланкою, яка забезпечує конкретне втілення цієї єдності на рівні особи, без якої і поза якою громадянське суспільство, держава втрачають сутнісну визначеність і взаємозв'язок. Саме тому громадянство розглядається як одне з основоположних прав людини, за допомогою якого громадянин стає повноцінним членом суспільства. Звідси єдине для світової політичної практики прагнення до скорочення безгромадянства, упорядкування та універсалізації інституту громадянства на рівні загальновизнаних принципів і норм міжнародного права» [5, с. 22].

Зарубіжна юридична наука вважає, що першопочатково право на громадянство як було сформульовано в XVI столітті в лекції представника іспанської школи міжнародного права, Франсіско де Віторія, який стверджував, що певні особи «не можуть бути виключені» з громадянства [6]. Водночас, безпосереднє юридичне оформлення права на громадянство, як права людини відбулося лише у XX столітті. Традиційно вітчизняні та зарубіжні дослідники приділяють центральну увагу ст. 15 Загальній декларації прав людини прийнятою 10 грудня 1948 року резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй, яка віднесла «право на громадянство» до категорії людських прав [7, с. 9]. Говорячи про юридичне оформлення права на громадянство у післявоєнний період, слід зазначити, що ще до прийняття Загальної декларації право на громадянство знайшло своє відображення у теоретичних розробках, проєктах міжнародних актів та конституціях та законах ряду країн. Так, право особи на громадянство було зафіксовано у спеціальній конвенції підготовленої Лігою Націй у 1926 році [8]. Це право було згадано в необов'язковому регіональному документі – Американській декларації прав і обов'язків людини. Проєкт декларації обговорювався на конференції в Боготі і був прийнятий 2 травня 1948 року, за вісім місяців до появи Загальної декларації людини [6].

Врешті не зайвим буде згадати Закон про громадянство УНР від 02.03.1918 (Центральна Рада) та Закон Про громадянство Української Держави від 02.07.1918 (Гетьманат), Закон про громадянство УНР від 15.11.1921 (Директорія) кожен з яких був сформульований з позиції права людини на громадянство [9].

Поява «права людини на громадянство» в системі прав і свобод людини поставило на порядок денний питання про допустимі межі втручання держави в це право. Одним з ключових питань навколо яких розвернулася дискусія стала можливість держави своїм рішенням позбавити громадянства певні категорії осіб. Розглядаючи співвідношення між позбавленням та іншими способами припинення громадянства вітчизняні та зарубіжні дослідники роблять наголос на вольовому аспекті, наголошуючи що позбавлення громадянства відбувається на підставі акта державної влади, де не береться до уваги воля особи чи воно проводиться всупереч її волі. Саме з подібного трактування, наприклад, викладено поняття «позбавлення громадянства» у Ю. Тодики «розірван-

ня громадянських зв'язків за ініціативою держави в односторонньому порядку, яке не передбачає умову згоди громадянина» [10, с. 24].

Таким чином, право на громадянство визнане на національному та міжнародному рівнях визнає для особи можливість встановлення та підтримання спеціального правового зв'язку з державою, що призводить до виникнення відповідних зобов'язань обох сторін відносин. Характеризуючи особливості цього зв'язку, що виникає між особою та державою, більшість дослідників відзначають такі його характерні риси, як: постійність, неперервність, стійкість, двосторонність, існування взаємних прав та обов'язків тощо. Саме на останніх характеристиках, на наш погляд, слід зупинитися більш детально.

Відповідно до європейської ліберальної доктрини громадянство розглядається як невід'ємне право кожної людини, що покликане забезпечити їй належні умови для соціального та політичного буття. Натомість, відсутність можливості підтримання правового зв'язку з державою, розглядається як втрата однієї з ключових гарантій прав і свобод людини. Не дивно, що за таких обставин, міжнародні акти закріплюють право на громадянство серед основних прав і свобод людини і громадянина. Так, Загальна Декларація прав людини 1948 року віднесла громадянство до основних прав людини, закріпивши в частині другій статті 15 норму: «Кожна людина має право на громадянство» [7]. Аналогічні за змістом положення містяться і в Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про права дитини, а також Європейській Конвенції про громадянство [11].

В цьому контексті, інститут позбавлення громадянства, як припинення державою своїх обов'язків щодо особи в односторонньому порядку, визначається суттєвим обмеженням прав і свобод громадянина. Дослідники, як правило, звертають увагу, що втрата громадянства веде до неможливості реалізації особою політичних прав і свобод, позбавляє його соціального захисту зі сторони держави, ускладнює реалізацію цілої низки прав і свобод, що мають для індивіда надзвичайно важливе значення.

Крім того, акцентуючи увагу на радянських визначеннях, щодо політико-правового характеру зв'язку між особою та державою, вчені демонструють небезпеку використання інституту позбавлення громадянства в якості політичного батога, що слугуватиме інструментом розправи над політичними опонентами (як правило, при цьому згадують випадки позбавлення громадянства у СРСР дисидентів-шестидесятників: О. Солженіцина, М. Войновича, подружжя Копелевих та інших).

Однак постає питання, чи інститут позбавлення громадянства цілкоміто суперечить принципам демократичної держави та базовим принципам взаємовідносин між державою та людиною? На наш погляд, існують підстави стверджувати, що держава має право в окремих випадках своїм вольовим рішенням позбавити людину її громадянства.

Приведемо ряд тез на підтвердження цієї думки:

1. Абсолютне обмеження державної влади у сфері припинення правового зв'язку зі своїми громадянами суперечить принципу державного суверенітету.

Загальна теорія держави та права визначає державний суверенітет, як: «верховенство держави на своїй території та незалежність у міжнародних відносинах». Своєю чергою, верховенство держави означає дію в межах її території тільки однієї публічної влади, яка визначає повноваження усіх державних органів і посадових осіб, а також підлеглість цій владі всього населення території. Даний принцип був відображений у провідних конституційних актах, зокрема, Декларації про державний суверенітет України, а також Конституції України.

Повнота та верховенство державної влади у сфері регулювання відносин з громадянами надає право державі самостійно встановлювати основні підстави виникнення правового зв'язку між нею та особою. Цей підхід знайшов своє відображення в ключових міжнародних актах. Так, в статті 1 Гаазької Конвенції про деякі питання громадянства, зазначено. «Кожна держава сама визначає згідно з її законодавством хто є її громадянами» [12].

За таких умов логічним є надання державі і права самостійно встановлювати умови та обставини припинення громадянства, оскільки протилежний підхід робить громадян незалежними від держави, обмежує державну владу у правовідносинах які виникають всередині країни, що своєю чергою суперечить таким ознакам суверенітету, як повнота та верховенство. Виходячи з цього розуміння цілком логічною є норма закріплена ст. 7 Європейської конвенції про громадянство, яка визнає можливість втрати громадянства за «ініціативою держави» [11].

2. Заборона державі вчиняти дії спрямовані на припинення громадянства суперечить принципу розумного балансу між правами й обов'язками, міжнародними інтересами особи, суспільства і держави.

Відповідно до цього принципу, ані держава, ані особа не може володіти абсолютною свободою у своїх діях, оскільки це може призвести до порушення прав і свобод інших учасників правовідносин. Як справедливо зазначив з цього приводу В. Назаров: «Права людини, попри їх безперечну найвищу цінність у правовій демократичній державі, не можуть бути зведені в абсолют і бути завжди і в усіх випадках недоторканими, адже в сучасних умовах розвитку будь-якої держави практична діяльність осіб і органів, які ведуть боротьбу із злочинністю, неможлива без обмеження конституційних прав людини» [13].

Більшість міжнародних актів виходять з того, що людина має не лише права, а й обов'язки перед суспільством, тож держава має право застосовувати до своїх громадян ті обмеження, які мають законний характер та спрямовані на забезпечення інтересів суспільства і держави. При цьому, у роботах науковців та положеннях міжнародних актів визначається, що обмежень можуть зазнавати не лише соціально-економічні чи політичні права, але й фундаментальні (громадянські). Виходячи з вищезазначеного, слід стверджувати, що держава має право вдаватися до обмеження права особи на громадянство, в тому числі шляхом його припинення, якщо ця дія буде носити законний та суспільно корисний характер. На наш погляд, саме такий підхід і відображений в статті 15 Загальної декларації прав людини, яка наголошує, що: «Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство» [7]. Використання у статті терміну «безпідставний» засвідчує, що автори Декларації визнавали законними дії держави щодо позбавлення громадянства, в разі якщо таке рішення буде ґрунтуватися на відповідних підставах і не суперечать загальновизнаним нормам міжнародного права.

3. Можливість позбавлення державою громадянства особи зумовлюється характером правового зв'язку, який існує між людиною та державою.

Значна частина дослідників погоджується з тим, що громадянство це *двосторонній* правовий зв'язок між особою і державою, де обидва суб'єкти мають *взаємні* права та обов'язки, які становлять зміст громадянства будь-якої держави. Таким чином, там де буде відсутній двосторонній характер зв'язку, там де сторони не братимуть на себе реалізацію прав та виконання обов'язків, що виникають на основі цього зв'язку, буде відсутня і сама правова природа громадянства. Тобто, якщо воля одного суб'єкта цих відносин не збігається, суперечить, волі іншого громадянство може бути припинене за ініціативи однієї зі сторін цих правовідносин.

Суперечність волі двох суб'єктів – держави та громадянина, на наш погляд, не полягає у відмінностях бачення соціально-економічного та політичного розвитку країни і суспільства. Подібний підхід наближав би нас до радянського розуміння інституту громадянства і надавав би державній владі право розправлятися зі своїми політичними опонентами, що було яскраво продемонстровано під час боротьби з дисидентами у СРСР. Користуючись нормою ст. 18 Закону «Про громадянство СРСР» особу могли позбавити громадянства за будь-яку дію, що: «ганьбило високе звання громадянина СРСР або завдавало шкоди престижу СРСР». На наш погляд, критика яка звучить щодо подібного підходу є цілком справедливою, адже тут мова йде про припинення громадянства щодо осіб, які належним чином виконували свої обов'язки стосовно держави та інших членів суспільства, і виявилися винними лише запереченні чинного політичного режиму або його критиці (Як, наприклад, позбавлення громадянства режисера Ю. Любімова за інтерв'ю іноземному виданню де він висловив критичну позицію з приводу культурної політики СРСР).

Однак, зовсім іншою, на наш погляд, є ситуація коли особа на власний розсуд, цілком свідомо, відмовляється від підтримання свого зв'язку з державою, і вчиняє дії, які де-факто свідчать не лише про невиконання її обов'язків щодо держави і інших членів суспільства, а й про прагнення встановити новий правовий зв'язок з іншою державою або досягнути знищення існуючої держави. У такому випадку особа в односторонньому порядку припиняє свої відносини з державою, і позбавлення її громадянства є формальною констатацією відсутності цього зв'язку і небажання особи підтримувати його в майбутньому. Цілком слушною, в цьому контексті є позиція висловлена експертом Інституту законодавства Верховної Ради України, професором В. Вороніним: «Якщо людина всією своєю діяльністю заперечує саме існування держави, громадянином якої вона є, або скоює дії, направлені проти її територіальної цілісності, незалежності і безпеки, то вона точно не ототожнює себе з цією державою і сама руйнує юридичний зв'язок між собою і державою,

який і називається громадянством. Отже така людина своїми діями сама дає державі підстави для позбавлення громадянства” [14]. Аналогічний за змістом підхід наявний у поглядах низки зарубіжних науковців, що знаходить своє відображення у законодавстві та судових рішеннях окремих держав. Про можливість позбавлення особи громадянства внаслідок свідомого розриву зв’язків з державою, що виявляється у невиконання своїх обов’язків перед державою або діями спрямованими на її знищення. Так, Згідно зі статтею 14, частина 2 Закону про громадянство Нідерландів, особа може бути позбавлена нідерландського громадянства, якщо вона була засуджена за терористичний злочин у Нідерландах. У такому випадку, на думку нідерландських юристів, рішення держави про позбавлення громадянства буде відображати той факт, що особа свідомо і умисно розірвала зв’язок солідарності та лояльності з Королівством Нідерландів., а отже не може більше бути носієм права на нідерландське громадянство [15]. Також, не заперечується можливість особи надалі набути громадянство іншої держави.

Положення про можливість припинення правового зв’язку з волі держави внаслідок неправомірної поведінки особи, що виражається у діях спрямованих на знищення чи розірвання зв’язку з державою, загалом підтримують національні європейські суди. Так, проведене дослідження про притягнення до відповідальності жінок-терористок показує, що європейські судді трактували терористичний акт як грубе порушення обов’язків особи перед державою та суспільством і визнавали вчинення таких дій правомірною і достатньою підставою для позбавлення особи громадянства [16, с. 105]. Така ж сама позиція була закладена Європейським судом з прав людини в ряді ключових справ, зокрема «Johansen v. Denmark» та «Ramadan v. MaltaДанії». Так, аргументуючи правомірність позбавлення громадянства особи, що вчинила терористичний акт, ЄСПЛ визнав, що «оскаржуване позбавлення його данського громадянства було значною мірою результатом власного вибору та дій заявника», а отже не повинно розглядатися, як переслідування зі сторони держави [17].

Перелік підстав, що свідчать про розрив громадянином правового зв’язку з державою не є чітко окресленим у науковій літературі. Звісно, що у національному законодавстві, зважаючи на серйозність наслідків для людини такої санкції як позбавлення громадянства, цей перелік підстав повинен бути чітко визначений і не передбачати можливості розширеного тлумачення. На наш погляд, до підстав позбавлення громадянства слід відносити: участь у військовій агресії проти держави, змові, або інших неконституційних діях спрямованих на порушення територіальної цілісності держави; участь у проведенні або фінансуванні терористичних заходів, які спрямовані на завдання значної шкоди об’єктам соціальної інфраструктури, ставлять під загрозу життя інших громадян цієї країни, вчинення злочинів проти людяності щодо громадян цієї держави тощо.

Висновки. Громадянство – це специфічний правовий зв’язок, який існує між державою та особою, що характеризується постійністю, неперервністю, стійкістю, двосторонністю та існуванням взаємних прав та обов’язків. Цей зв’язок виникає на підставі та у порядку, визначеними державою, з врахуванням вимог забезпечення основоположних прав і свобод людини та громадянина. Право на громадянство належить до основоположних прав людини, проте може бути обмежене державою, зокрема, шляхом позбавлення особи громадянства. Держава має право ініціювати припинення правового зв’язку з особою, оскільки заборона даного права свідчила б про обмеження суверенного характеру державної влади та порушувала б принцип балансу між правами та обов’язками особи, суспільства та держави. Інститут позбавлення громадянства не суперечить природі правового зв’язку, що виникає між особою та державою, оскільки цей зв’язок повинен мати двосторонній характер, а отже, може бути припинений, коли одна зі сторін вчиняє дії, що свідчать про відмову підтримувати цей зв’язок надалі. Серед основних дій, що свідчать про фактичне розірвання зв’язку з державою, можна виділити такі: дії спрямовані на знищення держави, порушення її територіальної цілісності, знищення матеріальної бази, що забезпечує існування та розвиток суспільства, свідоме створення серйозної загрози для життя та здоров’я інших громадян тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України. 11469 від 07.08.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44687>.

2. Рева К. Інститут громадянства в сучасній правовій доктрині. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «ПРАВО»*. Випуск 1. 2014. С. 19–24.
3. Пашнева В.А. Погляди академіка М.І. Палієнка на проблеми інституту громадянства в контексті сучасності. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 245–252.
4. Садовська О.М. Європейські стандарти права на громадянство. Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. *Перші юридичні читання: матеріали Всеукр. дистанційної конф., присвяч. 20-річчю створення екон.-правового ф-ту* (27 квіт. 2018 р., м. Одеса). Одеса: Фенікс, 2018. С. 59–64.
5. Савчин Г.Я. Зміст права на громадянство: окремі аспекти. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 20–27.
6. Mónika Ganczer The Right to a Nationality as a Human Right? / *Hungarian Yearbook of International Law and European Law* URL: https://real.mtak.hu/24919/1/9789462365032_hfdst02.pdf.
7. Загальна Декларація прав людини. Прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю в резолюції 217 А (III) від 10 грудня 1948 року. Український Центр прав людини. К.: УПФ, 1995. 12 с.
8. Peter J. Spiro A New internathional law of citizenship *The American Journal of International Law*, Vol. 105, No. 4 (October 2011), pp. 694–746. URL: <https://doi.org/10.5305/amerjintelaw.105.4.0694>.
9. Трошкіна К. Становлення і розвиток інституту громадянства в період Української революції 1917–1921 рр. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 2017. № 4. Том 26. С. 31–35.
10. Конституційне право України: підручник / за ред.: Ю.М. Тодика, В.С. Журавський. К. Вид. Дім «Ін Юре», 2002. 544 с.
11. Європейська конвенція про громадянство від 7 листопада 1997 р. URL: [http // www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets166.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets166.htm).
12. Конвенція, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство від 12 квітня 1930 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU30K06U>.
13. Назаров В.В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на вдосконалення стандартів обмеження конституційних прав людини. Сайт GOAL. URL: <http://goal-int.org/vpliv-rishen-yevropejskogo-sudu-z-prav-lyudini-na-vdosoknalennya-standartiv-obmezhennya-konstitucijnix-prav-lyudini>.
14. Експерт: практика позбавлення громадянства за підтримку тероризму набуває актуальності в світі. URL: <http://www.unian.ua/politics/990645-ekspert-praktika-pozbavlennyagromadyanstva-za-pidtrimku-terorizmu-nabuvae-aktualnosti-v-sviti.html>.
15. Ruth Kats, Beatrice de Graaf and Pauline Jacobs, Terroristen in detentie. Een overzicht van de ontwikkeling en discussie over de terroristenafdelingen in Nederland, 2004-2022., *Terugkeer en re-integratie van ex-Syriëgangers* Ministerie van Justitie en Veiligheid, November 2022, p. 10–24. URL: https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/3219/JV202203_volledigetekst.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
16. Mehra, Tanya, Thomas Renard and Merlina Herbach, ed(s). *Female Jihadis Facing Justice: Comparing Approaches in Europe*. The Hague: ICCT Press 2024. 223 p. URL: <https://icct.nl/female-jihadis-facing-justice-comparing-approaches-europe>.
17. Johansen v. Denmark» App. No(s). 27801/19. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-216316%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-216316%22]).

УДК: 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.22>

ДО ПИТАННЯ ГЕНЕЗИСУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

Даців С.Я.,

аспірант кафедри конституційного права

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0004-3036-1760

e-mail: serhii.datsiv@gmail.com

Даців С.Я. До питання генезису екологічної держави в Україні.

Стаття описує та аналізує поняття та ретроспективу зародження, формування екологічної держави на національному та міжнародному рівні. Автор статті звертається до робіт авторів із США та держав Європи, у яких досліджено історію розвитку екологічної держави, а також до робіт українських дослідників, які здебільшого присвячували свої дослідження окремим елементам екологічної держави, наприклад, природоохоронного законодавства. Запропоноване дослідження ґрунтується на природно-правовому типі праворозуміння, керуючись цим типом праворозуміння автор розглядає екологічну державу як етап еволюційного розвитку держави, яка реагує на антропогенні виклики для природного середовища. Дослідження базується на логічному методологічному підході, основними методами якого є аналіз та абстрагування. Основним загальнонауковим методом у цій роботі є системний підхід на основі якого екологічна держава розглядається як система взаємопов'язаних елементів, а спеціальним методом є історичний. У статті під екологічною державою розуміється теоретико-правова категорія характеристики конституційного ладу держави, яка на політичному рівні визнає важливість екологічного порядку денного для національної політики як у поточний момент, так і в майбутньому та створює відповідні правові, адміністративні, фінансові механізми для формування, адаптації та ефективної реалізації загальнодержавної політики у сфері екології, встановлює правила поведінки, які резонують із сформованим на відповідному етапі розвитку суспільства запитом та виконуються як державою, так і суспільством. Автор аргументує, що про зародження екологічної держави як явища можливо говорити з 60-70-х років XX століття, коли держави почали визнавати необхідність подолання негативних наслідків людської діяльності та збереження навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь. Простежено та описано закріплення на міжнародно-правовому рівні в 70–80-х роках XX століття екологічних прав людини як складової екологічної держави. Проаналізовано процес формування екологічної держави в Україні починаючи із совєцького періоду до сьогодення. На основі аналізу програмних документів державного рівня часів незалежності України визначено вектори розвитку екологічної держави в Україні.

Ключові слова: екологічна держава, конституційний лад, навколишнє середовище, право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, довкілля, екологічні права, права людини.

Datsiv S.Ya. To question of genesis of environmental state in Ukraine.

The article traces and examines the notion and historical evolution of the environmental state on the national and international scales. The author refers to scholarly writings of researchers from the United States and countries of Europe exploring the historical evolution of the environmental state, as well as research by Ukrainian scholars, who have been interested mostly in separate components of the environmental state, e.g., environmental protection legislation. The work presented is based on the natural-law school of legal theory, based on which the author understands the environmental state as a stage of development in the progress of the state, confronting human-made problems to the natural world. The research applies a logical methodology, analysis, and abstraction being its major tools. The main general scientific method used in this study is the systemic approach, which considers the environmental state as an interconnected

system of components, while the historical method serves as a special technique. In the article in question, environmental state is conceptualized as a theoretical and legal notion describing the constitutional form of a nation. It is a structure that politically acknowledges the precedence of the environment in national policy for both current and future generations. It also establishes requisite legal, administrative, and fiscal frameworks required for making, revising, and effectively applying national environmental policies. Moreover, it establishes behavioural norms that correspond to the changing demands of society and are followed by the government and the public. The writer contends that the origin of the environmental state as a concept is traceable to the 1960s and 1970s, during which governments became aware of the necessity to mitigate the adverse effects of human activities and preserve the natural environment for coming generations. The article discusses international legal consolidation of environmental human rights in the 1970s and 1980s as an integral component of the environmental state. Furthermore, it discusses the evolution of the environmental state in Ukraine from the Soviet era to the current period. Through the analysis of state-level policy documents in the period since Ukraine gained independence, the article identifies main developmental pathways of the environmental state within the country context.

Key words: environmental state, constitutional form, environment, right for save for human's life and health natural environment, ecological rights, human rights.

Постановка проблеми. Попри наявність в Україні досліджень, присвячених екологічній державі, все ще існує потреба у з'ясуванні й описі історичної ретроспективи її зародження та розвитку як на глобальному, так і на національному рівнях. Це необхідно для визначення часу виникнення цього елемента державно-правової дійсності та виявлення особливостей його еволюції. Аналіз історії також дає змогу простежити взаємозв'язки між міжнародно-правовими засадами екологічної держави та елементами, присутніми в національній правовій системі.

Метою статті є відповісти на питання, коли виникло явище «екологічна держава» та як відбувався його розвиток протягом десятиліть. Зокрема, цей процес розглядається в українському контексті.

Стан опрацювання проблематики. Історія розвитку екологічної держави чи окремих її елементів є предметом наукових розвідок численних дослідників в Європі та США. Наприклад, відомими в Україні є публікації Джеймса Мідоукрофта (James Meadowcroft) [7], Андреа Дуїта (Andreas Duit), Джона Драйзека (John Dryzek) [5], Артура Моля (Arthur P. J. Mol).

В Україні публікації зазвичай присвячені історії розвитку окремих елементів екологічної держави, одним із яких є природоохоронне законодавство. Історія його розвитку розкрита у працях Я.М. Лазаренка [12], А.М. Кондратоової, Ж.Б. Сабо, І.І. Голубевої [13], Н. Тішкової [14], Н.Л. Волятицької [19], В. Полубатко [20], А.П. Гетьман [31], [45] К.М. Лісогорова [50], Г.В. Анісімова [49], В.В. Костицький [46], Н.В. Ільків [52] та інших. Другим елементом є екологічні права, зокрема історія їх розвитку. Це питання розкривається у монографії А.П. Гетьмана [45], також йому присвятили свою увагу такі дослідники як А.М. Савчин [15], Е. Кондур, М.В. Краснова, В.В. Костицький та інші.

Нам не вдалось виявити наукових публікацій, присвячених історичному розвитку екологічної держави як комплексного явища, що об'єднує зазначені та інші елементи. Тож, ймовірно, ця робота стане першою у цьому напрямку.

Виклад основного матеріалу. У західній правовій думці поняття «екологічна держава» вже тривалий час є об'єктом правових і політичних досліджень. В Україні тільки зароджується інтерес дослідників до концепції екологічної держави, як наслідок національні дослідження у цьому напрямку поки нечисленні. Попри це, українські науковці, такі як О.В. Павлова, Н.К. Дашковська, Н.М. Крестовська, О.Є. Проць, О.В. Гасай, А.Ф. Миколишин, В.О. Гайдамака, проявляють активний інтерес до цієї концепції та зробили суттєвий внесок у становлення відповідного напрямку досліджень у вітчизняній юриспруденції.

Важливим аспектом дослідження цього явища державно-правової реальності є розуміння історії розвитку екологічної держави як поєднання п'яти складових: державної політики, сукупності правових норм, державного апарату, екологічних прав людини та міжнародно-правової рамки, яка визначає зобов'язання держав у сфері охорони навколишнього середовища.

Дослідження показало, що розвиток екологічної держави в Україні органічно вписується у глобальний контекст, тож можна стверджувати, що українська екологічна держава розвивалася відповідно до світових тенденцій.

Важливо зазначити, що в статті екологічна держава розглядається як комплексне явище, а тому історичний аналіз окремих її елементів, зокрема екологічних прав, подано тут доволі поверхнево. Утім, з огляду на значущість цього елементу та його прикладне значення, вважаємо, що історія становлення екологічних прав і їх конституціоналізація потребує окремого дослідження.

Автор вважає за необхідне окреслити методологічні засади запропонованого дослідження. Формування набору методів для сучасного правового дослідження слід починати з окреслення типу праворозуміння, у межах якого виконуватиметься відповідна розвідка [1, 10]. Погоджуємось з думкою В. Копчі, що одним із перших чинників методології є окреслення типу праворозуміння [2, 20]. У цьому дослідженні використано природно-правовий тип праворозуміння, як закономірності владного регулювання та саморегулювання людської поведінки, що у конкретно-історичних умовах забезпечують збереження і розвиток людини та суспільства [3, с. 354-355].

На основі цього типу праворозуміння екологічна держава розглядається як етап еволюційного розвитку держави, яка реагує на виклики спричинені погіршенням стану навколишнього природного середовища внаслідок людської діяльності, та визнає необхідність збереження навколишнього середовища в умовах, що уможливить вільний, здоровий та якісний розвиток людини. Вона створює правові, організаційні, політичні механізми для ефективного та антропоцентричного управління сферою охорони довкілля.

Дослідження базується на логічному методологічному підході, основними методами якого є аналіз, що дозволяє вивчати внутрішній екологічної держави шляхом виокремлення її складових, таких як правові норми, державний апарат, інституції та екологічні права людини та абстрагування, у межах якого екологічна держава розглядається як абстрактна теоретична категорія без прив'язки до особливостей тієї чи іншої правової системи.

Основним загальнонауковим методом у цій роботі є системний підхід, адже екологічна держава аналізується як система взаємопов'язаних елементів, зокрема, державної політики, правових норм, державного апарату, екологічних прав людини, міжнародно-правової рамки, що визначає міждержавні зобов'язання щодо збереження, захисту навколишнього природного середовища.

Спеціальним методом дослідження є історичний метод [4, 44], який дозволив простежити особливості становлення екологічної держави через ретроспективний аналіз та опис процесу її еволюції та виявити особливості держави як суб'єкта, що встановлює правила та регулює суспільні відносини.

Перед початком опису історичного розвитку доцільно визначитись із змістом поняття «екологічна держава».

У західній літературі можна зустріти такі терміни як «зелена держава» («green state») [5, с. 165], «екологічна держава» («environmental state», «ecological state», «ecostate») [6, с. 322; 7, с. 18].

В українських публікаціях на тему екологічної держави зазвичай використовують термін екологічна держава, так В. Гайдамака вважає, що оптимальним є використання саме терміну екологічна держава, оскільки він найбільш повно відповідає поточному емпірично орієнтованому порядку денному [8, с. 22], Н.К. Дашковська також віддає перевагу терміну екологічна держава [9, с. 8], до неї приєднуються О.В. Гасай та А.Ф. Миколишин [10, с. 26]. Н.М. Крестовська та О.Є. Проць послуговуються терміном «держава дружна до довкілля» [11, с. 23].

Існує різноманітне коло визначень поняття екологічна держава. У цій статті під екологічною державою розуміється теоретико-правова категорія характеристики конституційного ладу держави, яка на політичному рівні визнає важливість екологічного порядку денного для національної політики як у поточний момент, так і в майбутньому та створює відповідні правові, адміністративні, фінансові механізми для формування, адаптації та ефективної реалізації загальнодержавної політики у сфері екології, встановлює правила поведінки, які резонують із сформованим на відповідному етапі розвитку суспільства запитом та виконуються як державою, так і суспільством.

Доцільно також прокоментувати використання ще кількох термінів, які часто зустрічатимуться у цій статті, зокрема «довкілля», «навколишнє природне середовище», «природне середовище». У цій статті терміни «довкілля» та «навколишнє середовище» розглядаються автором як тотожні та включають і об'єкти природного середовища, і соціальні фактори, які визначають умови життєдіяльності людини і зумовлюють її фізичний та психічний стан. Водночас поняття «навколишнє природне середовище» слід розглядати як таке, що стосується виключно природи та співвідноситься із термінами «довкілля» та «навколишнє середовище» як елемент та ціле.

Держава з давніх давен встановлювала правила поведінки людей відносно природних об'єктів. Я. Лазаренко [12, с. 131], Кондратова А., Сабо Ж. та Голубева І. [13, с. 78] повідомляють

відповідні правила у джерелах права Київської Русі часів Ярослава Мудрого. Законодавчі акти пізніших державних утворень на території сучасної України також містили «природоохоронні норми», зокрема, згадують статuti Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського 1529, 1566, 1588 років [14, с. 36], кожен із яких містив розділ, який регулював правові відносини пов'язані із використанням природних об'єктів [15, с. 146-147].

Ці обставини можуть спокусити виводити генезис екологічної держави на українських землях від XI століття, а тому вважаємо за доцільне викласти детальні міркування з цього приводу.

Основоположним твердженням у цьому контексті має бути поділ об'єктів природи на природні ресурси та природні об'єкти, про який говорив В. Андрейцев [16, с. 9], відповідно до якого природні ресурси підлягають правовому регулюванню відносин щодо використання та відтворення, а природні об'єкти підлягають збереженню та охороні, як такі, що мають цінність для суспільства, держави, науки.

На думку автора цієї статті законодавство тих часів захищало природні ресурси не як природні об'єкти, а як об'єкти права власності третіх осіб (князя, бояр тощо) на відповідні ресурси, які були перш за все економічною основою державного устрою [17, с. 27; 18, с. 87]. Слід визнати, що автор не перший, хто дійшов такого висновку; на доцільності цього підходу ще у 2005 році наголосила Н. Волятицька [19, с. 148].

Подальший період, який умовно можна обмежити серединою XIX століття, позначився збереженням ставлення до природи як ресурсної бази [20, с. 29]. Н. Тішкова вказує, що за часів правління Петра I, у 1722 році було створено лісове управління та систему охорони лісів [14, с. 37], однак ліс розглядався як ресурс для кораблебудування, яке мало дати інструменти для втілення експансивних планів російської держави.

Держава протягом усієї історії, яку можна простежити за письмовими джерелами, виступала регулятором у відносинах людини із природою, однак така активність була зумовлена не турботою про природу, а ставлення до природи як до джерела ресурсів.

Продовжуючи розмову про українські землі, певні зрушення у напрямку захисту природних об'єктів можна спостерігати у другій половині XIX та на початку XX століття. У цей період українські землі були колоніями двох імперій – Австрійської (Австро-Угорської) та Російської.

До кінця XIX століття на території Австро-Угорщини була впроваджена та діяла значна кількість нормативних актів природоохоронного характеру. Австрійське крайове природоохоронне законодавство відповідало прогресивній світовій та європейській законодавчій практиці кінця XIX – початку XX століття [21, с. 5, 31].

У Російській імперії також існували правила, які регулювали діяльність людини заради забезпечення громадського здоров'я [22, с. 430-431].

З середини XIX століття під дією рухів за участю науковців-природознавців починає розвиватись законодавство щодо охорони окремих об'єктів природи, але поява у XIX на початку XX століть заповідників та інших природоохоронних територій була результатом діяльності недержавних об'єднань науковців та ентузіастів, так званий рух за збереження (conservation movement), який став відповіддю на прискорення змін у демографічній ситуації у світі та посилення перетворюючого впливу людини на природу, а також був результатом змін у людському усвідомленні навколишнього світу у XVIII–XIX століттях [23, с. 281]. Саме результатом таких рухів стало закріплення спеціального статусу лісу Фонтенбло у Франції створення Йосемітського та Єлоу-стоунського національних парків у США [24, с. 22-23], закріплення охоронного статусу скель на Дніпрі за результатами зусиль Хортицького товариства охранителів природи [25, с. 11].

Допустимо стверджувати, що період з середини XIX століття до кінця 40х років XX століття став часом, коли у людства на глобальному рівні стало зароджуватись розуміння необхідності захисту навколишнього середовища у відповідь на посилений вплив людської діяльності на природу.

З кінця 40-х до кінця 70-х років XX століття формуються глобальні засади, на яких побудована сучасна екологічна держава.

Першою знаковою подією на міжнародному рівні стало створення у 1948 у французькому місті Фонтенбло Міжнародної спілки збереження природи (IUCN) шляхом підписання представниками урядів та природоохоронних організацій, під керівництвом ЮНЕСКО, офіційного акта про створення спілки. Унікальність організації у той час полягала у тому, що це була перше та єдине утворення, яке концентрувало свою увагу на комплексних проблемах природи [26].

Важливою подією також стала Конференція ООН з проблем середовища, оточуючого людину, (Стокгольмська конференція). Передумовою для скликання якої стала резолюція Економічної та Соціальної ради № 1346 «Питання скликання міжнародної конференції з проблем навколишнього середовища людини» [27], яка закликала до обговорення проблем навколишнього середовища на платформі ООН. Конференція відбулась у 1972 році у Стокгольмі і в її роботі взяли участь представники із 113 держав-учасниць ООН [28]. Це стало першим настільки масштабним заходом присвяченим проблематиці захисту навколишнього середовища та зумовило подальші зміни у політиці на глобальному рівні [29, с. 6].

Результатом роботи конференції стала Декларація з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмська декларація). Документ проголошував 26 принципів, серед яких, зокрема, визнання права людини на сприятливі умови життя в навколишньому середовищі (Принцип 1), проголошення необхідності напрацювання уніфікованого підходу держав до планування свого розвитку та забезпечення відповідності такого розвитку потребам охорони і покращення навколишнього середовища на благо населення держав (Принцип 13), визнання того, що національні установи мають бути наділені завданнями планування, управління та контролю за ресурсами навколишнього середовища держав з метою підвищення якості навколишнього середовища (Принцип 17).

Як підкреслює Мідоукрофт (Meadowcroft), незважаючи на те, що амбітні та прогресивні декларації Стокгольмської Конференції не набули негайного безпосереднього втілення у політичних ініціативах, вони стали вагомими елементами системної політики із довгострокового управління екологічними бар'єрами, яка поглибила інтеграцію між ухваленням рішень у сфері екології та економіки, диверсифікації набору політичних інструментів та залучення ширшого кола заінтересованих суб'єктів до політичного процесу в сфері екології, становлення глибокої міжнародної співпраці [7, с. 3-4].

Підкреслюють також важливе світоглядне значення Конференції, зокрема, задекларовано можливість поєднання економічного зростання та захисту навколишнього природного середовища, звернуто увагу на транскордонні проблеми, серед яких забруднення повітря на великі відстані, загрози здоров'ю і добробуту людей у міському середовищі, досягнуто консенсусу між країнами, що розвиваються та індустріально розвиненими державами щодо необхідності об'єднання зусиль у протистоянні екологічним викликам [30, с. 12].

Кінець 60-х – початок 70-х років також характеризується формування національних органів з питань охорони навколишнього середовища у таких державах, як Швеція (1969 р.); США (1970 р.); Сполучене Королівство (1970 р.); Канада (1970 р.); Японія (1971 р.); Франція (1971 р.). Після Стокгольмської конференції 1972 року, багато інших країн у всіх регіонах світу наслідували цей приклад, створивши національні координаційні інституції з охорони навколишнього природного середовища, деякі на державному та регіональному рівнях, а також у структурі центрального уряду. Національне природоохоронне законодавство розвивалося швидкими темпами. У період 1971–75 років у країнах ОЕСР було прийнято тридцять один основний національний закон про охорону довкілля. Це порівняно з чотирма законами у 1956–60 роках, десятьма у 1960–65 роках та вісімнадцятьма у 1966–70 роках [30, с. 13].

Варто зазначити, що саме у 1960 році в усіх країнах, які на той момент входили у Совецький Союз у статусі республік були ухвалені закони про охорону природи, що ознаменувало собою початок такого елементу державно-правової дійсності як правова охорона природи [31, с. 12]. Це дає підстави стверджувати, що усвідомлення необхідності активних дій зі сторони держави в напрямку збереження та захисту навколишнього середовища було глобальною тенденцією, яка охопила як капіталістичні, так і соціалістичні держави.

Мідоукрофт (Meadowcroft) [7, с. 3] пропонує поділяти процес формування екологічної держави на два періоди розділені між собою на перетині 80-90х років ХХ століття. Перший період відзначається утворенням центральних урядових інституцій головним завданням яких є контроль над промисловим забрудненням та подальшим розширенням екологічного порядку денного та ускладненням та поглибленням регуляторного впливу.

Така періодизація актуальна і для України, адже у 1965 році було сформовано Головне управління з охорони природи, заповідників і мисливського господарства при Міністерстві сільського господарства СРСР [32, с. 400], надалі указом Президії Верховної Ради УРСР від 14 березня 1967 року утворено Державний комітет Ради Міністрів Української РСР по охороні природи в статусі республіканського органу з охорони природи і використання природних багатств республіки [33].

Другий період охарактеризувався систематичними спробами керувати довгостроковими екологічними проблемами. Ця фаза характеризується переходом від секторально-фрагментованого і здебільшого заснованого на законодавстві регуляторного підходу до інтегрованої екологічної політики, що характеризується «м'якшими» та/або гнучкішими інструментами, такими як добровільні угоди, екологічне маркування або реформи екологічного оподаткування [34, с. 570]. Часовими рамками цього етапу є перетин 80-90х років XX століття [34, с. 587; 30, с. 22].

На міжнародному рівні другий етап ознаменували Доповідь Всесвітньої комісії з навколишнього середовища і розвитку 1987 року «Наше спільне майбутнє» (відома як доповідь «Комісії Брундтланд»), яка закріпила сталий розвиток як легітимну та корисну мету [30, с. 18], та Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку, яка проходила з 3 по 14 червня 1992 року у Ріо-де-Жанейро («Саміт Землі»), яка підкреслила взаємозв'язок між економікою та навколишнім середовищем і те, що успіх в одному секторі вимагає заходів в інших секторах задля збереження сталості у часовій перспективі та підтвердила, що сталий розвиток є досяжною ціллю для людей всього світу. Вагомим результатами Конференції став так званий «Порядок денний 21» план дій щодо сталого розвитку у XXI столітті [35].

На Саміті Землі також була відкрита до підписання Конвенція про біорізноманіття, міжнародна угода щодо збереження біологічного різноманіття, сталого використання його компонентів та рівного розподілу вигод від використання генетичних ресурсів. Україна підписала Конвенцію у 1992 році, ратифікувала у 1994. Картахенський протокол про біобезпеку – додаткова угода до Конвенції про біорізноманіття направлений на захист біологічного різноманіття від потенційних ризиків, спричинених генетично зміненими організмами, які є результатом сучасних біотехнологій.

У 1990 році Міжурядова група експертів зі зміни клімату (IPCC) випустила звіт щодо наявної науково-підтвердженої інформації про зміну клімату та доступні реалістичні стратегії для розв'язання проблем зміни клімату, який констатував природний парниковий ефект, який робить Землю теплішою, ніж вона була б без нього [36, с. 5-6].

У відповідь на висновки звіту на першому Саміті Землі в Ріо-де-Жанейро в 1992 році прийняли Рамкову конвенцію ООН про зміни клімату. З моменту набуття чинності в 1994 році, основною метою Конвенції є запобігання небезпечному антропогенному втручанню в кліматичну систему шляхом зменшення викидів парникових газів. Сторонами Конвенції є 198 держав включно з Україною (з 1996 року). У 1997 році було прийнято Кіотський протокол, який встановлює обов'язкові цілі щодо зменшення викидів, а в 2015 році укладено Паризьку угоду (ратифікована Законом України від 14 липня 2016 р. № 1469-VIII), метою якої є обмеження глобального потепління до значень значно нижче 2, бажано до 1,5 градуса Цельсія порівняно з доіндустріальними рівнями.

Друга половина XX століття характеризується формуванням того, що на початку статті ми визначили як екологічна держава. Процес формування можливо умовно поділити на два етапи, першим із яких є формування правової та адміністративної інфраструктури, який відбувається у різних країнах світу у період з 1960 по 1980-ті роки, другий етап це впровадження інтегрованих політик, які мають на меті об'єднати правові, адміністративні, економічні та ідеологічні механізми для вирішення екологічних завдань, цей етап також характеризується початком формування глобальних комплексних міжнародних договорів, покликаних впровадити комплексні економіко-правові механізми на міжнародному рівні.

У контексті розвитку екологічної держави неможливо не згадати екологічні права, зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. Уже Стокгольмською декларацією (Принцип 1) визнавалось право людини на сприятливі умови життя в навколишньому середовищі. У подальші роки екологічні права знайшли своє відображення в регіональних угодах. Африканська хартія прав людини і народів 1981 року передбачає, що «всі народи мають право на загальне задовільне навколишнє середовище, сприятливе для їхнього розвитку» (стаття 24). Американська конвенція про права людини в галузі економічних, соціальних і культурних прав 1969 року (Сан-Сальвадорський протокол) включає до свого Додаткового протоколу 1989 року аналогічне положення: «Кожна людина має право жити в здоровому навколишньому середовищі» [37, с. 55].

Наступною віхою міжнародно-правового закріплення права на здорове навколишнє природне середовище стала Всесвітня хартія природи затверджена Генеральною Асамблеєю ООН у 1982 році. Людину було визнано частиною природи, наголошено на важливості життя в гармонії з природою, а також на тому, що все життя має внутрішню цінність і заслуговує на повагу незалежно

від його цінності для людини. Хартія підкреслює, що підтримання балансу і якості природи, а також збереження природних ресурсів має важливе значення для нинішнього і майбутніх поколінь [38, с. 17].

Наступним кроком стало підкреслення у доповіді Комісії Брундтланд того, що «всі люди мають фундаментальне право на навколишнє природне середовище адекватне їх здоров'ю та добробуту» [36, с. 235].

У Гаазі за ініціативи Франції, Нідерландів та Норвегії та участі 24 держав 11 березня 1989 року була підписана представниками двадцяти чотирьох держав у Гаазі з ініціативи. У Декларації зазначається, що «обов'язок спільноти націй перед нинішнім і майбутніми поколіннями полягає в тому, щоб зробити все можливе для збереження якості атмосфери [42, с. 428].

Узагальнюючи можемо зазначити, що до початку 90-х років XX століття право людини на здорове навколишнє природне середовище набуло міжнародно-правового статусу на глобальному рівні.

Другим етапом становлення екологічних прав є їх конституціоналізація. Вперше ці права з'явилися у конституціях Португалії (1976) та Іспанії (1978), а до 2012 року ці права були закріплені уже у конституціях 177 із 193 держав-учасниць ООН [41, с. 5].

Застосовуючи періодизацію Мідоукрофта (Meadowcroft) можемо констатувати, що на першому етапі формування екологічної держави відбулось міжнародно-правове закріплення екологічних прав, зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, а в основному на другому етапі розпочався процес закріплення цього права у конституціях держав.

Другим важливим висновком є те, що право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище є не винаходом конкретної правової культури, а продуктом міжнародного співробітництва, яке після міжнародно-правового визнання було перенесено в національне законодавство держав.

У совєцький період доктринальне розуміння ролі держави в захисті навколишнього середовища формувалось під впливом ухвалення позитивного права, тобто, спочатку встановлювались норми, а потім науковці конструювали доктринальний матеріал на її основі. Таким чином, доктрина завжди обмежувалась позитивним правом. Додатково тодішня совєцька доктрина не вивчала підходи зарубіжних країн.

Положення законодавства залишались декларативними, а фінансово-економічні інструменти їх втілення не були передбачені. Цей підхід певний час зберігався і в Україні, і зберігається і досі. Як слушно зауважував ще у 2003 році В. Костицький [46, с. 55] юридична ідентифікація права ще не означає його ефективну реалізацію.

Процес закріплення екологічних прав громадян у законодавстві України в совєцький період можна охарактеризувати як поступовий, фрагментарний та реактивний. Розпочався він із ухвалення Конституції (Основного закону) УРСР у 1978 році, хоча документ не проголошував прямо право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, але його норми, зокрема, стаття 18, породила доктринальну дискусію щодо цього права. На перетині 1989-90 років на рівні постанов Верховної Ради УРСР були закріплені такі права як право громадян та громадських організацій в обговоренні і розв'язанні екологічних проблем, участі у заходах щодо охорони природи, заходах з екологічного контролю та експертизи, право на доступ до екологічної інформації. Імовірно так влада намагалась компенсувати свої безвідповідальні дії, які погіршили наслідки Чорнобильської катастрофи. У 1991 році із ухваленням Закону УРСР «Про охорону навколишнього природного середовища» на рівні закону були закріплені екологічні права громадян, які у 1996 році будуть відображені у Конституції України.

За час перебування України в складі Совєцького Союзу були закладені правові та адміністративні основи для формування екологічної держави. Законодавство ухвалене у ті часи або стало основою для актів після відновлення незалежності України або зберегло свою дію на подальші роки, як, наприклад, Закон Української РСР «Про охорону навколишнього природного середовища», який до ухвалення Конституції України у 1996 році був документом найвищої юридичної сили, який закріплював екологічні права громадян. Совєцький період багато в чому зумовив розвиток екологічної держави в подальші роки існування України як незалежного суб'єкта. Зокрема, саме совєцькою спадщиною є низька ефективність законодавства у сфері навколишнього середовища та умови у яких достатньо забезпечити лише формальне дотримання відповідних вимог без належного контролю зі сторони держави за тим наскільки дієвими є вимоги та які результати їх виконання.

Після відновлення незалежності України законодавство в сфері навколишнього середовища розвивалось стрімко в частині кількості відповідних актів, але не надто прогресивно в аспекті їх дієвості та ефективності.

У 90х роках спостерігається значне зростання кількості законодавства в сфері екології, зокрема, ухвалено Закони України «Про навколишнє природне середовище» (1991 р.), «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про тваринний світ» (1993 р.), «Про екологічну експертизу» (1995 р.), Кодекс України про надра (1994 р.), Лісовий кодекс (1994 р.), Водний кодекс (1995 р.).

У 1994 році був ухвалений Закон України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення», який у статті 4 закріплював право громадян на безпечні для здоров'я і життя продукти харчування, питну воду, умови праці, навчання, виховання, побуту, відпочинку та навколишнє природне середовище.

З ухваленням Конституції України у 1996 році екологічна держава в Україні набула конституційно-правового статусу. Основний закон містив цілу низку статей, які можна віднести до категорії норм, що формують державу як екологічну. Так, відповідно до статті 16 «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави».

Положення статті 16 є класичним прикладом норм, які належать до групи обов'язків уряду захищати навколишнє середовище. За класифікацією деяких західних дослідників положення статті 16 можливо віднести до групи декларативних [47, с. 843], оскільки вони проголошують фундаментальний статус такого напрямку державної політики як забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. На нашу думку положення статті 16 Конституції таки покладають на державу певну відповідальність за забезпечення екологічної безпеки, збереження екологічної рівноваги та подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. Ця відповідальність повинна бути відображена у державній політиці, в першу чергу у програмах розвитку національної економіки, енергетичного сектору та промисловості. Додатково, на основі статті 16 Конституції, держава зобов'язана забезпечувати певний бажаний зміст та якість законодавства, яке відображатиме належне місце екологічних питань серед пріоритетів державної політики. Ця наша думка підтверджується і поточними реаліями України. Так, в Україні діють закони України «Про стратегічну екологічну оцінку», «Про оцінку впливу на довкілля», окрім того низка вимог екологічного характеру міститься у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» Кодексі законів про надра, Земельному Кодексі тощо. Те, що проголошений у статті 16 Конституції обов'язок держави знаходить своє відображення у чітких вимогах законодавства, дає підстави для висновку, що стаття 16 містить не просто декларацію національних пріоритетів, а й є певним стандартом нормотворчої діяльності.

Окрім статті 16, Конституція також містить статтю 50, частина перша якої проголосила право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, частина друга цієї статті гарантує кожному право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [48].

У поєднанні зі статтею 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також право на звернення із конституційною скаргою до Конституційного Суду України; проголошує право кожного звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, а також право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, частина друга статті 50 Конституції України формує конституційний процесуальний інститут захисту екологічних прав.

Інші положення Конституції України, такі як стаття 34 проголосили право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, стаття 36 – право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, стаття 38 – право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до

органів державної влади та органів місцевого самоврядування), стаття 39 – право на мирні зібрання, стаття 40 – право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, стаття 41 проголосила, що використання власності не може погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Окрім прав, Конституція передбачає і екологічні обов'язки людини, зокрема стаття 66 встановлює що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки».

Ухвалення Конституції України, яка містить низку норм пов'язаних із охороною навколишнього природного середовища, позначило становлення Конституції, як регулятора поведінки людини в природі [49, с. 35], а також завершення формування інституту конституційних засад у сфері екології [19, с. 151]. Положення щодо питань охорони довкілля займають вагомe місце у тексті основного закону України, як серед основних засад конституційного ладу держави, так і серед інших важливих положень, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, повноважень органів державної влади тощо [50].

Щонайменше із 2004 року дослідники звертають увагу на необхідності подальшого розвитку та вдосконалення інституту конституційних засад в екологічному праві [19, с. 151] та пошуку конфігурацій закріплення у Конституції норм про охорону навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, які б відповідали викликам ХХІ століття [52, с. 79], чим закладається доктринальний фундамент для пошуку шляхів подальшого розвитку екологічної держави в Україні.

Уже в 1998 році на основі статті 16 Конституції України було розроблено та затверджено постановою Верховної Ради України Основні напрями державної політики України у галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки (далі - Основні напрями) [53]. Документ констатував відсутність у попередніх періодах розвитку ефективно діючих правових, адміністративних та економічних механізмів природокористування та без урахування вимог охорони навколишнього природного середовища, а також низький рівень екологічної свідомості суспільства та наголосив на негативних наслідках, до яких призвели такі обставини. Документ аналізував стан державної політики у таких сферах як промисловість, сільське господарство, енергетика, транспорт, управління водними, земельними ресурсами, атмосферне повітря, тваринний та рослинний світ тощо. Показово, що усі показники України у відповідних сферах аналізу порівнювались із показниками США та країн Європи, що свідчить про усвідомлення тодішнім законодавцем та фахівцями, залученими до написання документу, відсталості та неефективності механізмів державно-правового управління в сфері навколишнього середовища у державах, які ще десятиліття тому перебували у складі російської імперії у її совєцькій реінкарнації.

Основні напрями визначали пріоритети охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів, серед яких, гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення та довкілля, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; поліпшення екологічного стану басейнів рік України та якості питної води; стабілізація та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону; будівництво нових та реконструкція діючих потужностей комунальних очисних каналізаційних споруд; запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їх екологічного стану; формування збалансованої системи природокористування та адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки, екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві, на транспорті; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, заповідна справа.

Документ також передбачав формування економічного механізму природокористування, складовим елементом якого було проголошено активну інтеграцію України в європейські та світові природоохоронні процеси. З цього допустимо виснувати, що ще у 1998 році був закладений сценарій розвитку екологічної держави в Україні – з орієнтуванням на практики Європейського Союзу.

З 1999 року України ратифікувала Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) [54] та втілила в національне законодавство механізми доступу до екологічної інформації, участь громадськості в ухваленні рішень щодо питань навколишнього середовища.

Початок формування апарату в сфері управління екологією почався зі створення на базі Державного комітету УРСР з охорони природи було створено Міністерство охорони навколишнього природного середовища, яке у подальші роки пройшло неодноразове переформатування. Загалом державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України здійснюють Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені державні органи, а також місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

У 2004 році було сформовано законодавчі передумови для розвитку законодавства в сфері екології у гармонії із відповідним законодавством ЄС, Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 передбачав, що сфера довкілля є пріоритетною в якій здійснюється адаптація законодавства України.

Важливим етапом становлення екологічної держави в Україні став 2010 рік, коли вперше на законодавчому рівні був ухвалений стратегічний документ – Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року», який визначив мету національної екологічної політики – стабілізація і поліпшення стану навколишнього природного середовища України шляхом інтеграції екологічної політики до соціально-економічного розвитку України для гарантування екологічно безпечного природного середовища для життя і здоров'я населення, впровадження екологічно збалансованої системи природокористування та збереження природних екосистем.

Закон також передбачав, що основними вимогами до законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища є його відповідність Конституції України, наближення до відповідних директив ЄС, забезпечення впровадження багатосторонніх екологічних угод (конвенцій, протоколів тощо), стороною яких є Україна, соціальна прийнятність, реалістичність, економічна ефективність. Законодавство має сприяти гнучкому застосуванню відповідних економічних інструментів для стимулювання впровадження інноваційних екологічних технологій, розв'язанню екологічних проблем на місцевому рівні. Ставив завдання приведення у відповідність екологічного законодавства України із положеннями джерел *acquis communautaire* Європейського Союзу.

На виконання вимог закону у частині імплементації права ЄС уже в грудні 2012 року був затверджений Базовий план адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації) [55].

Таким чином, уже в 2010 році були закладені основи для імплементації законодавства ЄС в сфері екології та законодавства України. Цей процес продовжився і поглибився у наступні роки у зв'язку з підписанням Угоди про Асоціацію, набуттям Україною статусу держави-кандидата в ЄС.

Також з 2011 року розпочинається практика формування та затвердження Кабінетом Міністрів України чотирьохрічних національних планів дій з охорони навколишнього природного середовища [56].

Загалом період кінця 90х першого десятиліття двохтисячних можна охарактеризувати оцінкою Марго Волстрьом (Margot Wallström), яка ще у 2005 році зазначила, що політична та економічна трансформація послабила навантаження на навколишнє середовище та водночас ознаменувалась бюджетною кризою, яка вплинула на можливості підтримувати інфраструктуру захисту навколишнього середовища та спонукала органи в сфері навколишнього середовища сконцентруватись на генеруванні фінансових ресурсів, аніж на зміні поведінки. Також органи в сфері навколишнього середовища надалі роблять своїм пріоритетом втілення у життя часто недосконалих законів та правил, хоча доцільніше було б орієнтуватись на обґрунтовані цільові показники щодо захисту здоров'я громадян та навколишнього середовища [58, с. 12].

Із набранням чинності для України Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони у вересні 2014 року закріпився курс української екологічної держави на зближення із моделлю екологічної держави в рамках Європейського Союзу. Текст Угоди містить загальну статтю 292 відповідно до якої Сторони визнають важливість міжнародного управління з питань охорони навколишнього середовища та угод як відповідь міжнародного співтовариства на глобальні й регіональні проблеми у сфері охорони навколишнього середовища. Також статті Угоди щ 360 по 366 які встановлюють рамки у яких відбуватиметься співробітництво Сторін в сфері навколишнього середовища. Зміст цих статей вимагає від України впровадження інституційних

реформ для досягнення цілей угоди, що означає, що має не просто бути розроблено законодавство, а й те, що механізми його реалізації повинні працювати ефективно відповідно до кращих практик Європейського Союзу.

З 2016 року Україна ратифікувала Паризьку кліматичну угоду, а в липні 2021 року Кабінет Міністрів України хвалив Оновлений національний визначений внесок України до Паризької Угоди (НВВ2). У документі закладена ціль – до 2030 року скоротити викиди парникових газів до рівня 35% від рівня 1990 року [57].

У червні 2022 року Україна отримала статус держави-кандидата у члени Європейського Союзу, що дало новий імпульс розвитку екологічної держави в Україні.

Реформування екологічної держави в Україні відповідно до стандартів Європейського Союзу не відбувається безхмарно. Так, на початку 2023 року [59] Україна отримала один бал із п'яти відповідно до оприлюдненої Європейською комісією оцінкою відповідності *acquis* Європейського Союзу.

Станом на липень 2024 року в Україні у першому читанні схвалено проєкт закону № 11310 від 31.05.2024 «Про основні засади державної кліматичної політики», який є євроінтеграційним та визначає правові та організаційні засади державної кліматичної політики, спрямованої на забезпечення низьковуглецевого розвитку України, досягнення кліматичної нейтральності, адаптації до зміни клімату, виконання міжнародних зобов'язань України у цій сфері, а також засад створення національної системи інвентаризації антропогенних викидів із джерел та абсорбції поглиначами парникових газів, функціонування національної системи відстеження впровадження політик і заходів та прогнозування у сфері зміни клімату. У липні 2024 також було ухвалено Закон України «Про інтегроване запобігання та контроль промислового забруднення», який встановлює правові та організаційні засади щодо запобігання, зменшення та контролю забруднення, що виникає в результаті провадження окремих видів діяльності.

У листопаді 2023 року був опублікований звіт Європейської Комісії щодо України [60], у якому, зокрема, вказано на необхідність: (1) забезпечення міжгалузевої інтеграції питань довкілля та клімату в плани відновлення країни; (2) визначення стратегії зеленого відновлення для ключових секторів і пріоритетності відповідного законодавства та стандартів ЄС у Національній програмі України з прийняття актів ЄС; (3) прийняти первинне та вторинне законодавство для продовження реформ, започаткованих у сфері управління водними ресурсами та відходами; (4) прийняти закон про екологічний контроль та законодавство, яке гармонізує з *acquis* щодо промислових викидів; (5) прийняти закон про клімат та розпочати оновлення своєї довгострокової стратегії низьких викидів відповідно до рамок ЄС до 2030 року.

Це означає, що природоохоронна та кліматична політика має бути наскрізною відносно інших секторів економіки, узгодження інвестиційної політики та залучення фінансування для відновлення із цілями сталого розвитку. Зазначене знову свідчить, що наближення законодавства України в сфері охорони навколишнього середовища вимагає докорінної перебудови не лише природоохоронної галузі, а передбачає низку інституційних, економічних, ідеологічних і навіть політичних змін. Загалом досягнути обсяг цих змін можливо буде тільки ретроспективно в рамках окремого дослідження.

Підсумовуючи допустимо відзначити, що зараз Україна проходить трансформаційні процеси у напрямку формування правової бази для формування дієвої і функціональної екологічної держави. Україна як учасник міжнародних відносин послідовно бере на себе зобов'язання щодо боротьби зі зміною клімату, що проявляється у ратифікації Україною основних міжнародних договорів у цій сфері.

На національному рівні, Україна виконує курс на імплементацію в національне законодавство положень права Європейського Союзу щодо навколишнього середовища. Належна імплементація цих правил дозволить сформуванню в Україні ефективного регуляторного середовища, у якому будуть наявні умови для повної легітимації всього обсягу норм і правил спрямованих на забезпечення певних якісних показників навколишнього середовища, а також на забезпечення умов для того, щоб кожен в Україні жив у безпечному для життя і здоров'я довкіллі.

Процес становлення екологічної держави в Україні з 1991 року поділяється на два етапи, перший це формування національного законодавства та формування національних органів управління в сфері навколишнього середовища, який майже одразу відбувався із декларуванням рівняння на підходи та рішення прийняті у Європейському Союзі; другий же етап розпочався із 2014 року, з прийняття Украї-

ною на себе визначених зобов'язань у зв'язку із європейською інтеграцією та який характеризується докорінною зміною національного законодавства у сфері навколишнього середовища шляхом імплементації в нього актів Європейського Союзу, інституційними змінами на усіх рівнях державного управління, а також на рівні місцевого самоврядування та поширенням цих змін не тільки на політику держави сфері навколишнього середовища, але й на політику у сфері економіки, інвестицій, ухвалення публічно значущих рішень, повоєнної відбудови тощо. На сьогодні Україна перебуває на початку шляху реалізації другого етапу, а його втілення дозволить нашій державі підвищити інституційну спроможність в напрямку захисту та збереження навколишнього середовища.

Висновки. У цій статті екологічна держава розглядається як теоретико-правова категорія, що характеризує конституційний лад держави. На політичному рівні вона визнає важливість екологічного порядку денного для національної політики як у теперішній час, так і в майбутньому, створюючи відповідні правові, адміністративні, фінансові механізми для формування, адаптації та ефективної реалізації загальнодержавної політики у сфері екології. Екологічна держава встановлює правила поведінки, що відповідають суспільному запиту на відповідному етапі розвитку, і ці правила виконуються як державою, так і суспільством.

Застосування історичного методу дало змогу простежити зміну ролі держави щодо природи та навколишнього середовища. Спочатку держава виконувала роль арбітра у відносинах щодо природних багатств як засобів виробництва. Згодом вона «усвідомила» важливість збереження навколишнього природного середовища, подолання наслідків людської діяльності, а також необхідність створення законодавства, спрямованого на досягнення якісних характеристик стану навколишнього середовища. На сучасному етапі екологічний порядок денний інтегрується в економічну, промислову та міжнародну політику держави.

Про зародження екологічної держави як явища можна говорити з 60-70х років XX століття. Саме тоді держави почали визнавати необхідність подолання негативних наслідків людської діяльності та збереження навколишнього природного середовища для майбутніх поколінь. Ці підходи сформувалися на глобальному рівні, зокрема під егідою ООН, де держави погодилися на заходи, спрямовані на збереження і покращення стану довкілля.

Проілюстровано, що екологічні права людини як складова екологічної держави виникли насамперед на міжнародно-правовому рівні в 70–80-х роках XX століття. Вони були закріплені у низці глобальних і регіональних міжнародних документів, а згодом інтегровані у національні правові системи.

Відзначено, що процес формування екологічної держави в Україні розпочався ще в совєцький період. У цей час діяла низка норм, спрямованих на охорону навколишнього природного середовища, але їхня ефективність була низькою. Це призвело до складної екологічної ситуації в Україні на початку 90-х років.

Охарактеризовано, що закріплення екологічних прав громадян у совєцькому законодавстві відбувалося поступово, фрагментарно та реактивно. Зокрема:

- Конституція УРСР 1978 року хоча і не проголошувала прямо право на безпечне довкілля, але її стаття 18 породила доктринальні дискусії щодо цього права.
- У 1989–1990 роках низка постанов Верховної Ради УРСР закріпила такі права, як участь громадян і громадських організацій у розв'язанні екологічних проблем, екологічному контролі, експертизах, а також право на доступ до екологічної інформації. Це могло бути спробою влади компенсувати негативні наслідки Чорнобильської катастрофи.
- У 1991 році Закон УРСР «Про охорону навколишнього природного середовища» закріпив екологічні права громадян на законодавчому рівні. У 1996 році ці права були відображені у Конституції України.

Доведено на основі програмних документів державного рівня, що з початку 90х років Україна орієнтувалась на Європейський Союз у розвитку законодавства в сфері охорони навколишнього середовища, ця орієнтація поглибилась із підписанням Україною Угоди про асоціацію із Європейським Союзом та подальшим поступом у європейській інтеграції.

Проілюстровано, що на сьогодні Україна активно впроваджує заходи для інтеграції екологічного порядку денного, що є центральним елементом трансформації державного управління.

Екологічна держава в Україні на сучасному етапі залишається скоріше ціллю, ніж досягнутим станом. Проте державна політика вже спрямована на поступове формування такого стану, що відповідає глобальним і європейським тенденціям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кучук, А.М., Пекарчук В.М. Методологія правових явищ в умовах сучасного правового дискурсу. *Прикарпатський юридичний вісник*. Івано-Франківськ, 2022. № 1. С. 9–12.
2. Копча В.В. Правові методи дослідження явища: загальні поняття, структура, інструментарій. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2021. № 2. С. 20–23.
3. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія: Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
4. Пекарчук В.М. Історико-правові дослідження: особливості методології. *Юридичний науковий електронний журнал: електрон. наук. фахове вид.* 2023. № 4. С. 42–44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/7> (дата звернення: 18.08.2024).
5. Dryzek John, Downes David, Hunold Christian et. al. *Green States and Social Movements: Environmentalism in the United States, United Kingdom, Germany, and Norway*. Oxford, Oxford University Press, 2003. 240 p.
6. Duit Andreas. Conclusion: An Emerging Ecostate? *State and Environment: The Comparative Study of Environmental Governance* / Duit, Andreas (ed.). Cambridge, MA, 2014. Sec. 12, p. 321–343.
7. Meadowcroft James: *Greening the State. Politics and Ethics Review* 2006: October, 2006, DOI: 10.3366/per.2006.2.2.109 (Last accessed: 12.08.2024).
8. Гайдамака В.О. Екологічна держава та її місце в теорії демократичної, соціальної правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал: електрон. наук. фахове вид.* 2023. № 5. С. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/2> (дата звернення: 14.08.2024).
9. Дашковська Н.К. Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022 № 59. С. 8–11. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745>.
10. Гасай О.В., Миколишин А.Ф. Доктринальний підхід до поняття правової природи екологічної держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 25–28. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.3>.
11. Крестовська Н.М., Проць О.Є. Держава, дружна до довкілля, як протидія екологічним ризикам сучасності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 21–26. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.02>.
12. Лазаренко Я.М. Розвиток лісового законодавства України. *Право України*: Респ. юрид. журнал. Київ, 2003. № 2. С. 131–135.
13. Кондратова А.М., Сабо Ж.Б., Голубєва І.І. Історико-правовий аналіз становлення екологічного законодавства в Україні. *Молодий вчений*. 2023, № 2 (114). С. 77–81. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-2-114-15>.
14. Тішкова Н. Державне управління охороною навколишнього середовища на українських землях: ретроспективний аналіз. Державне управління та місцеве самоврядування. 2016, вип. 3 (30), С. 34–42.
15. Савчин А.М. Становлення конституційно-правових засад та гарантій права на безпечне довкілля в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Том 1. № 81. С. 145–150.
16. Андрейцев В.І. Екологічне право України: проблеми інтеграції та диференціації. Проблеми інтеграції та диференціації в екологічному праві: матеріали Всеукраїнського наук.-практ. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 25 вересн. 2014 р.). – С. 5–33.
17. Краснікова О. Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. Вип. 14. С. 23–30.
18. Даньків Й.Я., Остапчук В.Й., Даньків Н.М. Економіка, управління, облік та право України-Русі IX–XIV ст. (короткий історичний огляд). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Економіка. 2015. Вип. 1(2). С. 86–90.
19. Волятицька Н.Л. Періоди становлення інституту конституційних засад в екологічному праві. *Право і Безпека*. 2005, № 6. С. 147–152.
20. Полубатко В. Історичний аспект становлення права на безпечне для життя та здоров'я довкілля. *Юридичний бюлетень: наук. журн.* Одеса, ОДУВС, 2019. Вип. 10 (10). С. 21–32.
21. Коритко Л.Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правий вимір (на матеріалах Східної Галичини 1867–1918 рр.): автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Львів, 2017. 42 с.

22. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. URL: http://history.org.ua/LiberUA/UINakUgIspr_1845/UINakUgIspr_1845.pdf (дата звернення: 16.08.2024).
23. Curt Meine. Conservation Movement, Historical. Encyclopedia of Biodiversity / ed. Levin S.A. Waltham, M.A: Academic Press, 2013. second edition, Volume 2, pp. 278–288.
24. Charles-François Mathis. Environmental Mobilization in Europe and the United States: An Overview at the Start of the 20 Century. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*. Volume 113, Issue 1, 2012, pp. 15–27. DOI: <https://doi.org/10.3917/vin.113.0015>.
25. Weiner D. Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia. Bloomington: Indiana University Press. 1988. 312 p.
26. History. IUCN. URL: <https://iucn.org/our-union/commissions/world-commission-environmental-law/our-work/history> (дата звернення: 21.08.2024).
27. United Nations Digital Library System. URL: [https://digitallibrary.un.org/record/214491/files/E_RES_1346\(XLV\)-EN.pdf?ln=en](https://digitallibrary.un.org/record/214491/files/E_RES_1346(XLV)-EN.pdf?ln=en) (дата звернення: 21.08.2024).
28. United Nations – Office of Legal Affairs. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/dunche/dunche_ph_e.pdf?_gl=1*zlhbrbx*_ga*NTY1MjgzMzg3LjE3MjAzNTc2Njk.*_ga_TK9BQL5X7Z*MTcyMDM1NzY2OS4xLjEuMTcyMDM1ODg5OC4wLjAuMA (дата звернення: 21.08.2024).
29. Казак Р. Конференція ООН у Стокгольмі 1972 р.: значення для України та світу. *Law. State. Technology*. 2022 Вип. 1, с. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.32782/LST/2022-1-1>.
30. Bill L. Long: International Environmental Issues and the OECD 1950-2000: An Historical Perspective. OECD Publishing, Paris. 2000. 151 p. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264181113-en>.
31. Гетьман А.П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля. *Право України*. Київ. 2011. № 2. С. 11–19.
32. Бусуйок Д.В. Принципи побудови системи органів державного управління. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. Київ. 2010. Вип. 21. С. 398–405.
33. ІПС ЛІГА:ЗАКОН – система пошуку, аналізу та моніторингу нормативно-правової бази. Закон Української Совецької Соціалістичної Республіки Про затвердження Указів Президії Верховної Ради Української РСР про перетворення Міністерства будівництва Української РСР, про утворення Державного комітету Ради Міністрів Української РСР по охороні природи і внесення змін до статей 45, 48 і 49 Конституції (Основного Закону) Української РСР. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/t670024?an=4&ed=1967_04_12 (дата звернення: 21.08.2024).
34. Tews K., Busch P., Jörgens H. The diffusion of new environmental policy instruments. *European Journal of Political Research*, 2003. Volume 42. Issue 4, pp. 569–600. DOI: <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00096>.
35. Conferences | Environment and sustainable development. United Nations. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992> (дата звернення: 21.08.2024).
36. IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC – Intergovernmental Panel on Climate Change. URL: https://archive.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_first_assessment_1990_wg1.shtml (date of access: 21.08.2024).
37. Tim Hayward. Constitutional Environmental Right. Oxford University Press. 2005. 249 p.
38. Official Document System – UN. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/424/85/pdf/nr042485.pdf> (дата звернення: 21.08.2024).
39. 1987: Brundtland Report. Bundesamt für Raumentwicklung ARE. URL: <https://www.are.admin.ch/are/en/home/media/publications/sustainable-development/brundtland-report.html> (date of access: 21.08.2024).
40. Про схвалення Стратегії формування та реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2035 року і затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024–2026 роках. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-2024-р#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
41. David R. Boyd. The Constitutional Right to a Healthy Environment. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*. 2012. 54:4, p. 3–15. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/00139157.2012.691392> (last accessed: 21.08.2024).
42. Dupuy Pierre-Marie. Soft Law and the International Law of the Environment. *Michigan Journal of International Law*. 1990. Vol. 12. Issue 2, pp. 421–435. URL: <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol12/iss2/4> (last accessed: 21.08.2024).

43. Гайдай А.М. Становлення і розвиток конституційних засад екологічного права в УСРР-УРСР (1917–1977 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 257–261.
44. Блоха К. Історико-правовий аналіз становлення та розвитку інституту державного управління у сфері екології. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 53–56.
45. Гетьман А.П. Доктрина екологічного права та законодавства України. Харків: Оберіг, 2019. 336 с.
46. Костицький В. Конституційне регулювання охорони довкілля: український та світовий досвід. *Право України*. 2003. № 10. С. 49–55.
47. Lael K Weis. Environmental constitutionalism: Aspiration or transformation?. *International Journal of Constitutional Law*, 2018. Volume 16. Issue 3, pp. 836–870. DOI: <https://doi.org/10.1093/icon/moy063>
48. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
49. Анісімова Г.В. Концептуальні основи права природокористування в роботах В.Л. Мунтяна. Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. Василя Лук'яновича Мунтяна з нагоди 95-річчя від Дня народж. (м. Чернівці, 26 трав. 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 33–37.
50. Лісогорова К.М. Природоресурсне законодавство в Україні у 1960–1980-х роках. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2018. № 3. С. 34–37.
51. Костицький В.В. Принципи екологічного права як методологічні засади кодифікації екологічного законодавства. *Екологічне право України: деякі проблеми теорії та кодифікації. Право України*. 1998. № 1. С. 67–72.
52. Ільків Н.В. Шляхи екологізації конституційних норм. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика». 2013. – Т. 2. Вип. 22. Ч. 1. С. 76–79.
53. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
54. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція). Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text (дата звернення: 21.08.2024).
55. ІПС ЛІГА:ЗАКОН – система пошуку, аналізу та моніторингу нормативно-правової бази. Щодо затвердження Базового плану адаптації екологічного законодавства України до законодавства Європейського Союзу (Базовий план апроксимації). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN81968> (дата звернення: 21.08.2024).
56. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011–2015 роки. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-р#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
57. Про схвалення Оновленого національно визначеного внеску України до Паризької угоди. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/868-2021-р#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
58. Environmental Management in Eastern Europe, Caucasus and Central Asia. OECD iLibrary. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264008991-en.pdf?expires=1724057929&id=id&accname=guest&checksum=53136B9FEA9F5FEB00C17F223152A9D8> (date of access: 21.08.2024).
59. Чому Україна отримала одиницю за відповідність європейському законодавству в галузі довкілля?. VoxUkraine / «Вокс Україна» – більше ніж найкраща аналітика про Україну. URL: <https://voxukraine.org/chomu-ukrayina-otrymala-odynytsyu-za-vidpovidnist-yevropejskomu-zakonodavstvu-v-galuzi-dovkillya> (дата звернення: 21.08.2024).
60. European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR). URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 21.08.2024).

УДК 340.5:342.3(53)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.23>

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В АРАБСЬКИХ ОБМЕЖЕНИХ МОНАРХІЯХ

Зінченко О.В.,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри прав людини та юридичної методології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
ORCID: 0000-0001-6083-8727*

Зінченко О.В. Конституційне закріплення прав людини в арабських обмежених монархіях.

В статті на основі порівняльного аналізу конституцій Йорданського Хашимітського Королівства, Королівства Бахрейн, Держави Кувейт і Королівства Марокко досліджуються спосіб та обсяг закріплених прав людини в обмежених арабських монархіях на конституційному рівні. В частині арабських країн, в тому числі і обмежених монархічних державах, представлені дуалістичні правові системи, в яких поєднується національне позитивне і релігійне право, а людині надається у зв'язку з цим специфічний статус. В період межі XX-XXI століть в арабських країнах зросла динаміка конституційного розвитку, в них оновлювались або приймалися нові конституції. Не обійшли ці процеси і арабські обмежені монархії, до яких відносяться Йорданське Хашимітське Королівство, Королівство Бахрейн, Держава Кувейт і Королівство Марокко, кожна з яких має свою писану конституцію.

Зроблено висновок, що закріплений обсяг та принципи регулювання конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях майже не відрізняються від аналогічних в абсолютних арабських монархіях; в Йорданії, Кувейті, Марокко та Бахреїні відсутній механізм практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. Показано, що до спільних ознак обмежених арабських монархій в сфері конституційного закріплення прав людини слід віднести наявність писаних систематизованих конституцій, що носять октройований характер; наявність спеціального розділу (глави), присвяченого правам людини; закріплення на конституційному рівні ісламу державною релігією, що впливає на специфічне, відмінне від світських правових систем розуміння рівності людей (так звана «неабсолютна рівність»); відсутність (як і в конституціях абсолютних арабських монархій) механізму практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До відмінних рис слід віднести дозвіл на існування політичних партій, закріплений конституціями Йорданського Хашимітського Королівства та Королівства Марокко, що не характерно для конституцій Бахрейну та Кувейту.

Ключові слова: права та свободи людини, арабські обмежені монархії, конституції, мусульманське право, Йорданія, Кувейт, Марокко, Бахрейн.

Zinchenko O.V. Constitutional enshrinement of human rights in Arab limited monarchies.

The article, based on a comparative analysis of the constitutions of the Hashemite Kingdom of Jordan, the Kingdom of Bahrain, the State of Kuwait and the Kingdom of Morocco, examines the way and scope of enshrined human rights in limited Arab monarchies at the constitutional level. In some Arab countries, including limited monarchical states, dualistic legal systems are presented, in which national positive and religious law are combined, and a person is given a specific status in this regard. At the turn of the 20th-21st centuries, the dynamics of constitutional development increased in the Arab countries, they updated or adopted new constitutions. Arab limited monarchies, including the Hashemite Kingdom of Jordan, the Kingdom of Bahrain, the State of Kuwait, and the Kingdom of Morocco, each of which has its own written constitution, did not bypass these processes.

It was concluded that the established scope and principles of regulation of constitutional human rights in Arab limited monarchies are almost no different from those in absolute Arab monarchies; in Jordan, Kuwait, Morocco and Bahrain, there is no mechanism for the practical implementation of declared

human rights and freedoms and their guarantees. It is shown that among the common features of limited Arab monarchies in the field of constitutional consolidation of human rights should be attributed the presence of written systematized constitutions that have an authorized character; the presence of a special section (chapter) devoted to human rights; consolidation of Islam at the constitutional level by the state religion, which affects a specific, different from secular legal systems, understanding of the equality of people (the so-called «non-absolute equality»); the absence (as in the constitutions of absolute Arab monarchies) of a mechanism for the practical implementation of declared human rights and freedoms and their guarantees. Distinctive features include the permission for the existence of political parties, enshrined in the constitutions of the Hashemite Kingdom of Jordan and the Kingdom of Morocco, which is not characteristic of the constitutions of Bahrain and Kuwait.

Key words: human rights and freedoms, Arab limited monarchies, constitutions, Muslim law, Jordan, Kuwait, Morocco, Bahrain.

Постановка проблеми. В частині арабських країн, в тому числі і обмежених монархічних державах, представлені дуалістичні правові системи, в яких поєднується національне позитивне і релігійне право, а людині надається у зв'язку з цим специфічний статус. В 2010 році в арабських країнах проживало 25 відсотків населення світу, для цього регіону характерна нестабільність, високий рівень безробіття, міграція населення [1, с. 483]. В період межі XX-XXI століть в арабських країнах зросла динаміка конституційного розвитку, в них оновлювались або приймалися нові конституції [1, с. 493]. Не обійшли ці процеси і арабські обмежені монархії, до яких відносяться Йорданське Хашимітське Королівство, Королівство Бахрейн, Держава Кувейт і Королівство Марокко, кожна з яких має свою писану конституцію.

Метою даного дослідження є з'ясування способу та обсягу закріплення прав людини в обмежених арабських монархіях на конституційному рівні шляхом проведення порівняльного аналізу конституцій Йорданії, Бахрейну, Кувейту та Марокко.

Стан опрацювання проблематики. Частково проблеми прав людини в арабських державах в своїх роботах зачіпали Д. Лук'янов [2], А. Тагієв [3], Л. Гришко [4], Т. Гаворонська [5], М. Лубська [6], О. Петришин [7], Н. Пророченко [8], Ж. Ігошина [9], К. Меніович [10], В. Сухонос [11], Ю. Коломієць [12], В. Шаповал [13], М. Субх [14] та інші. В той же час, порівняльний аналіз конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях зазначеними та іншими науковцями не проводився, тому проведення такого порівняльного дослідження і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу.

Бахрейн. Перша Конституція Бахрейну вступила в силу у травні 1973 р. Емір Аль-Халіфа у серпні 1975 р. розпустив уряд і Національні збори без означення причин та строків нових виборів і припинив дію Конституції, що тривало до 1991 р. У 2001 р. населення Бахрейну схвалило на референдумі Національну хартію, яка стосується важливих конституційних питань. Конституція Бахрейну від 14 лютого 2002 р. складається із шести глав і 124 статей, серед яких присвячена правам людини Глава III «Громадянські права» (ст. 17-31) [15]. У Передмові монарх Бахрейну Хамад бін Іса аль-Халіфа вніс поправки до Конституції (Національної хартії), демонструючи прихильність до основних принципів і цінностей народу. Поправки виражають прогресивну ідеологію нації і свідчать, що народ Бахрейну сповідує іслам, в той же час гарантуються віротерпимість та свобода віросповідання [15, ст. 18, 22].

Відповідно до Основного закону суверенітет перебуває у руках народу, що є джерелом усіх властей. Чоловіки і жінки мають право участі у громадському житті і користування політичними правами. Іслам є державною релігією, а шаріат – основним джерелом законодавства [15, ст. 1-2]. Основу суспільства Конституція вбачає у сім'ї, устоями якої є релігія, моральність і любов до батьківщини, а також у регулюванні обов'язків жінок у сім'ї, їх громадських обов'язків, їх рівність з чоловіками в економічному, культурному, соціальному і політичному житті, «не порушуючи при цьому положень шаріату». Держава гарантує необхідний соціальний захист пристарілих громадян, хворих, недієздатних, сиріт, удів і безробітних, прагне забезпечити їх від невігластва, страху та бідності. Вона забезпечує охорону здоров'я та освіту їх фінансуванням, приділяє увагу релігійній освіті «на різних стадіях і в її різних формах» Проголошується недоторканною приватна власність [15, ст. 4–13].

Громадянські права охоплюють рівність людей перед законом, особисту свободу, свободу совісті, релігії, заборону дискримінації за статеву ознакою, походженням, мовою, віросповідан-

ням та іншими переконаннями, катувань, насильства, інших жорстоких та принизливих ставлень та покарань, нанесення звинувачуваному фізичної та моральної шкоди. Кожному громадянину гарантується свобода думки, слова, преси [15, ст. 18–24]. Забезпечується конфіденційність листування, телефонних перемовин, поштової, телеграфної та електронної комунікації, недоторканність житла, право на об'єднання, професійні спілки, зібрання, звернення до властей у письмовій формі. Конституція залишає лише за державою право створювати збройні сили, національну гвардію та службу безпеки [15, ст. 25–30]. За збереженням прав і свобод громадян та організацій слідує Король, він же гарантує верховенство Конституції та закону [15, ст. 33, 35].

Йорданія. Конституція Йорданії від 4 лютого 2012 р. складається із короткої передмови короля, 10 глав і 131 статті, серед яких правам людини присвячена Глава 2 «Права та обов'язки громадян Йорданії» [16, ст. 5–23]. Стаття 1 традиційно декларує, що Йорданське Хашимітське Королівство є «незалежною суверенною арабською державою». Народ Йорданії складає частину арабської нації і його державним ладом є «парламентська система із спадковою монархією», а статті 2 та 3 додають, що іслам – релігія держави [16, ст. 1–3].

На відміну від частини арабських Конституцій, які присвячують окремі глави чи розділи соціально-економічним принципам держави та правам і обов'язкам громадян, Основний закон Йорданії поєднує їх в одній главі, іноді змішуючи різні поняття [16, с. 4–8]. До передбачених Конституцією прав громадян відносяться «рівноправність, захист батьківщини, освіта, сім'я та захист материнства, дитинства і людей похилого віку», рівність усіх перед законом, відсутність будь-якої дискримінації «за ознакою раси, мови чи релігії» [16, ст. 6]. Захист батьківщини, її території, національної єдності та підтримка соціальної стабільності складають «священні обов'язки кожного громадянина Йорданії». Сім'я, як підвалина суспільства, заснована на релігії, моралі і патріотизмі. Закон зберігає її «суб'єктне право, зміцнює її зв'язки і цінності, захищає материнство, дитинство та людей похилого віку, піклується про молодь та інвалідів і захищає їх від правопорушень та експлуатації» [16, ст. 6]. Гарантуються свобода особистості, помешкання, свобода вірувань та віросповідань, свобода переконань, слова, наукових досліджень та друку, літературної та художньої творчості, свобода зібрань та об'єднань, створення політичних партій, діяльність яких не суперечить конституції, необхідна правова процедура щодо затримання, арешту та ув'язнення, недоторканність приватної власності [16, ст. 7–16]. Забороняється катування та знущання над людською гідністю, позбавлення права власності на майно, примусова праця. Гарантуються право подання петицій, таємниця поштового, телеграфного і телефонного зв'язку. Громадяни мають право створювати релігійні школи, отримувати безоплатно загальну обов'язкову освіту, право на працю та державну посаду [16, ст. 17–23]. В Йорданії дозволено існування політичних партій [1, с. 490].

Марокко. Конституція Марокко 2011 р. складається із Загальних положень, Преамбули, чотирнадцяти глав і 180 статей, серед яких правам та свободам людини присвячена глава друга «Основні права і свободи» (ст. 19–40) [17]. Загальні положення (передмова) звеличують «Єдиного Бога» за надання народу Конституції, викладають законодавчі підстави її прийняття та затвердження референдумом, нагадують внесення змін до її тексту. У Преамбулі викладаються задачі розвитку країни, зокрема, солідарного суспільства, у якому існує соціальна справедливість і відповідність прав та обов'язків громадян, суверенної мусульманської держави із національною єдністю та територіальною цілісністю, повнотою і різноманітністю національної ідентичності та неподільності. Наголошується теза про те, що сформульована шляхом конвергенції арабо-ісламських, амазигських, сахаро-хассанських елементів єдність збагачується і елементами африканської, андалузської, єврейської та середземноморської культур. Надана мусульманській релігії перевага у плані національного розвитку йде нарівні із відкритістю, помірністю, толерантністю та діалогом для встановлення взаєморозуміння між усіма світовими культурами та цивілізаціями [17]. Проголошуючи іслам державною релігією, Конституція гарантує громадянам свободу віросповідання і називає суверенітет народним [17, ст. 2, 3].

Королівство зобов'язується дотримуватись принципів, прав та зобов'язань відповідних хартій та конвенцій. Королівство Марокко є єдиною цілком суверенною державою, яка належить до Великого Магрибу і дотримується його стратегічної мети, зокрема, забороняти і боротись з будь-якими видами дискримінації на статевому ґрунті, на расовому ґрунті, на ґрунті віросповідання, культурних цінностей, соціальної та релігійної приналежності, на ґрунті мови, інвалідності та інших особистих обставин [17, Преамбула].

На відміну від Преамбули, де викладались в основному принципи зовнішньої політики, перша глава – «Загальні положення» – присвячена принципам державного устрою і внутрішньої політики. Королівство Марокко проголошується конституційною монархією, демократичною державою із парламентською формою правління та світською системою влади. Столиця, якою є місто Рабат, основним законом не згадується. Конституційний режим ґрунтується на принципі розподілу гілок влади, демократії та участі громадян в управлінні державою, на принципах рівності прав та обов'язків, дотримання помірних принципів мусульманської релігії. Територіальна структура королівства є децентралізованою і ґрунтується на принципах удосконалення регіоналізації. Народ обирає своїх представників до відповідних органів влади відкритим голосуванням. Іслам є офіційною релігією держави, яка гарантує свободу віросповідання інших релігій [17, ст. 1-3].

Держава прагне до досягнення рівності прав чоловіків та жінок, їх участі у політичному, соціальному і культурному житті. В Марокко дозволено існування політичних партій, хоча вони не мають великої популярності [1, с. 490; 1, ст. 7]. Політичні партії не повинні ґрунтуватись на релігійних, лінгвістичних, етнічних чи регіональних підставах або в цілому на будь-яких дискримінаційних началах, що суперечать правам людини. Створення політичних партій не повинне переслідувати мети повалення мусульманської релігії, монархічного режиму, конституційних принципів, демократичних підвалин, національної єдності або територіальної цілісності королівства. Профспілки мають захищати інтереси тих, хто їх створює. Конституція гарантує парламентській опозиції статус з усіма правами, які забезпечують виконання парламентської роботи та політичної діяльності [17, ст. 6–8, 10]. Основа легітимності демократії забезпечується вільними, прозорими і відкритими виборами. Забезпечується формування спілок і неурядових організацій у відповідності до законів. Громадянам Марокко надається право представляти законопроекти, а також подавати петиції у державні органи [17, ст. 11, 12, 14, 15].

Держава гарантує рівні права чоловіків і жінок цивільного, політичного, економічного, соціального, культурного й екологічного характеру. Право ж на життя є першорядним правом людської істоти. Кожна людина володіє правом на власну безпеку та безпеку своїх близьких, як і правом безпеки свого майна [17, ст. 19–21]. Кожна людина володіє правом конфіденційності приватного життя, доступу до відкритої інформації, виборчих органів та комунальних підприємств, рівного доступу громадян до засобів, що дозволяють користуватись правом на соціальний захист, медичне обслуговування, страхування, отримання якісної освіти, на працю й звернення до державних органів, на посаду державного службовця, на чисту воду та екологію, на постійний розвиток [17, ст. 24, 27, 31].

Гарантуються недоторканність житла, право власності, свобода думки, поглядів, їх висловлення в усіх формах, свобода творчості, публікацій, створення літературних і художніх творів та науково-технічних розробок, свобода безцензурних засобів масової інформації, зібрань, мирних демонстрацій, асоціацій, приналежності до профспілок та політичних партій, право голосу. Гарантується також рівний юридичний, соціальний і моральний захист усіх дітей, незалежно від їх сімейних обставин. Створена на законному шлюбі сім'я складає основоположний осередок суспільства. Держава гарантує їй юридичний, соціальний та економічний захист як підвалину її єдності, стабільності та збереження [17, ст. 22, 25, 28, 29, 30, 32, 35]. Держава створює Консультативну раду у справах молоді для вирішення пов'язаних із нею проблем, визначає стратегію піклування про людей взагалі та з особливими потребами зокрема. Проголошуються злочином усі прояви расизму та насильства, геноцид, воєнні злочини [17, ст. 33, 34]. Громадяни зобов'язуються поважати конституцію, дотримуватись законів, захищати батьківщину та її територіальну цілісність, сплачувати податки і витрати у випадку природного лиха та катастроф [17, ст. 37–40].

Кувейт. Конституція Кувейту 1962 р. складається із Передмови еміра, п'яти частин і 183 статей, з яких правам людини присвячено Частина II «Основні складові частини кувейтського суспільства» (ст. 7–26) [18]. У передмові емір Абдулла Аль-Салем Аль-Сабах декларує проголошення Конституції «з бажанням здійснювати демократичне правління» країною і з вірою у її роль у просуванні Арабського націоналізму і в розвитку миру в усьому світі та людської цивілізації». Монарх констатує прагнення до «кращого майбуття країни, до її процвітання, вищого міжнародного становища і суспільства, у якому громадянам забезпечена велика політична свобода, рівність і соціальна справедливість» [18].

Конституція проголошує Кувейт «незалежною суверенною Арабською Державою», ані суверенітет, який називається народним, ані територіальна цілісність якої не можуть бути порушені.

Народ Кувейту «є частиною Арабської Нації», а релігія та ісламський шариат – «основними джерелами законодавства» [18, ст. 1, 2, 6]. Одночасно гарантуються віротерпимість та свобода віросповідання [18, ст. 29, 35]. Система правління Кувейту проголошується демократичною, за якої суверенітет належить народу – джерелу влади [18, ст. 6].

Заявлені досить стисло еміром у передмові соціально-економічні принципи конкретизуються у другій частині Конституції, де «справедливість, свобода та рівність» проголошуються підвалинами суспільства і захищаються державою. Сім'я, як «наріжний камінь суспільства», ґрунтується на релігії, моральності та патріотизмі. Закон охороняє цілісність сім'ї, зміцнює її зв'язки і протегує материнство та дитинство. Держава піклується про молодь і захищає її від експлуатації, морального, фізичного і духовного ігнорування. Вона гарантує допомогу людям похилого віку, хворим та інвалідам, надає їм соціальний захист та медичну допомогу [18, ст. 7–11]. Освіта, як основна умова прогресу суспільства, гарантується державою і розвивається за її підтримкою. За умови непорушності суспільної та приватної власності мету економіки складає розвиток, збільшення виробництва, піднесення рівня добробуту громадян. Державна служба повинна відповідати національним інтересам з боку офіційних чиновників [18, ст. 13, 17, 18, 20, 26].

Передбачені Конституцією Кувейту, як і інших арабських монархій, соціально-економічні принципи державної політики витікають із ісламської релігії та шариату. У той же час власті Кувейту значною мірою дотримуються втілення їх в життя на практиці. Як зазначає В.В. Сухонос, контроль над економікою дозволяє деяким монархам істотно впливати на життя у своїй державі. Так, емір Джабір III після окупації Кувейту Іраком у 1990 р. своїм наказом списав всі борги громадян Кувейту і сплатив зарплатню за 7 місяців вимушеного безробіття. Було також виплачено борг 11 комерційним банкам у розмірі 20 млрд. дол., що виник внаслідок війни. Піклуючись про своїх підданих, емір Кувейту створив найкращу в світі систему соціального забезпечення, яка передбачає, зокрема, надання кувейтцям безоплатної освіти, найрізноманітніших видів медичної допомоги, видачу безвідсоткових позик на будівництво житла. У 1997 році в Кувейті нараховувалось 14 багатопрофільних лікарень, десятки клінік, пологових будинків та центрів здоров'я із найкращим обладнанням та найновішими лікарськими препаратами, які знаходяться у розпорядженні лікарів. Усі види лікування та профілактики є безоплатними. Хворих за необхідності можуть відіслати за кордон у найкращі лікарні світу, усі витрати за які бере на себе держава. Сфера освіти також була предметом постійного піклування еміра Джабіра III. Лише в 1990-1993 рр. на потреби освіти було витрачено близько 1,5 млрд. доларів – 12 % загальних державних витрат. В країні нараховується більше двохсот загальноосвітніх шкіл. Усі учні забезпечуються одягом, підручниками, транспортом та харчуванням. Класні кімнати обладнані комп'ютерами, магнітофонами та іншою технікою. Учні користуються спортивними залами, майданчиками та басейнами [11, с. 26-27].

Конституція Кувейту проголошує усіх громадян рівними перед законом у людській гідності, громадянських правах та обов'язках «не залежно від раси, походження, мови і релігії». Вона гарантує особисту свободу, недоторканність житла, свободу обрання місця помешкання, пересування, віросповідання, свободу думки, її висловлення усно, письмово, передачу інформації поштою, телеграфом і телефоном та її конфіденційність, право на освіту, на працю, на захист у суді [18, ст. 29-31, 35–40]. Гарантується свобода формування асоціацій та об'єднань, приватних зібрань, публічних мітингів, звернення до властей. Забороняється враження фізичних і моральних прав обвинувачуваного, примусова праця [18, ст. 41–45, 47]. До обов'язків входять військова служба, сплата податків, дотримання громадського порядку і повага до суспільної моралі [18, ст. 47–49].

Висновки. Таким чином, закріплений обсяг та принципи регулювання конституційних прав людини в арабських обмежених монархіях майже не відрізняються від аналогічних в абсолютних арабських монархіях; в Йорданії, Кувейті, Марокко та Бахреїні відсутній механізм практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До спільних ознак обмежених арабських монархій в сфері конституційного закріплення прав людини слід віднести: наявність писаних систематизованих конституцій, що носять октройований характер; наявність спеціального розділу (глави), присвяченого правам людини; закріплення на конституційному рівні ісламу державною релігією, що впливає на специфічне, відмінне від світських правових систем розуміння рівності людей (так звана «неабсолютна рівність»); відсутність (як і в конституціях абсолютних арабських монархій) механізму практичної реалізації задекларованих прав та свобод людини та їхніх гарантій. До відмінних рис слід віднести дозвіл на існування політичних партій, закрі-

плений конституціями Йорданського Хашимітського Королівства та Королівства Марокко, що не характерно для конституцій Бахрейну та Кувейту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Орлова Т.В. Сучасна політична історія країн світу: *навчальний посібник*. Київ: Знання, 2013. 677 с.
2. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі: *монографія*. Харків: Право, 2015. 353 с.
3. Тагієв А., Матвієнко В. Актуальні питання дотримання прав жінок в ісламському праві: приклад Пакистану. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. 5 (19). С. 354–364.
4. Гришко Л.М. Проблеми забезпечення прав людини в монархіях Арабського Сходу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія: Право*. Ужгород: Гельветика, 2013. Т. 1. Вип. 23: Ч. 2. С. 89–93.
5. Гавронська, Т.В. Правове забезпечення прав і свобод людини в релігійно-правовій системі в розрізі мусульманського права. *Тринадцяті юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали міжнародної наукової конференції, 24-25 травня 2018 року / ред. кол.: В.П. Андрущенко, Ю.С. Шемшученко та ін.* Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 145–148.
6. Лубська М. Мусульманське право: сутність, джерела, структура: *монографія*. Київ: Академвидав, 2009. 256 с.
7. Петришин О.В., Лук'янов Д.В., Гетьман Є.А., Гиляка О.С., Зінченко О.В. Правова карта сучасного світу: *навч. посібник*. Видання друге, змінене та доповнене. Х.: Право, 2023. 478 с.
8. Пророченко Н. Політичний іслам у країнах Північної Африки. *Дослідження світової політики: збірник наукових праць*. Київ: інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. С. 23–38. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/1008/1/57170094.pdf>.
9. Ігошина Ж.Б. Гендерне питання та процеси глобалізації на Арабському Сході. *Науковий вісник «Актуальні проблеми міжнародних відносин» Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2010. № 94. Ч. 2. С. 74–83.
10. Меніович К.О. Права людини в арабських країнах Перської затоки: Арабська хартія прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Випуск 83. Ч. II. С. 128–130. URL: <http://apir.iir.edu.ua/index.php/apmv/article/view/410/377>.
11. Сухонос В.В. Монархія як державна форма: історико-теоретичний та конституційно-правовий аспекти: *монографія*. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.
12. Коломієць Ю.М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії: *навчальний посібник*. Харків, 2000. 96 с.
13. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: *монографія*. Київ: Юридична фірма «Салком», Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
14. Субх М.А. Передумови проведення системних реформ у країнах Ради Співробітництва арабських держав Перської Затоки (2001-2010 рр.). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2015. Вип. 12. С. 289–298.
15. Constitution of Bahrain 2002 (rev. 2017). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017.
16. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016.
17. Constitution of Morocco 2011. Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.
18. Constitution of Kuwait 1962 (reinst. 1992). Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kuwait_1992.

УДК 342.1, 341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.24>

АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пирога І.С.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: taksa7@meta.ua*

Белова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Фрідманська Ф.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
докторант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Белова М.В., Фрідманська Ф.І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану.

Право на альтернативну невійскову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Воно передбачає можливість виконувати обов'язок перед державою в альтернативній формі громадянам, чії релігійні, етичні чи моральні переконання несумісні з несенням військової служби. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема України. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення.

Зобов'язання держави щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки в умовах надзвичайного стану поширюються на захист суверенітету і територіальної цілісності. У таких умовах мобілізація всіх доступних ресурсів, включно з людським потенціалом, є життєво необхідною. Водночас демократична держава не може ігнорувати основоположні права людини, навіть у періоди збройного конфлікту. Це породжує складний юридичний і моральний баланс між захистом прав особистості та забезпеченням інтересів суспільства.

У статті досліджено Українську державу, яка, перебуваючи в стані збройної агресії, зіткнулася з низкою питань щодо правового регулювання альтернативної невійськової служби. Національне законодавство формально визнає право на таку службу, зокрема в Конституції України та Законі «Про альтернативну (невійскову) службу». Проте під час воєнного стану його реалізація стикається з певними обмеженнями і практичними проблемами, які стосуються як правового регулювання, так і механізмів застосування. Наприклад, питання про можливість проходження альтернативної служби під час мобілізації досі викликає значні дискусії у суспільстві та серед правників.

Особливого значення набуває питання відповідності українського законодавства міжнародним стандартам у цій сфері. Такі організації, як Рада Європи та ООН, наголошують, що право на альтернативну службу має бути гарантованим навіть у період збройного конфлікту, оскільки воно є

невід'ємною складовою свободи думки, совісті та релігії. Водночас національні уряди часто обґрунтовують обмеження цього права в умовах війни нагальною потребою у військовослужбовцях.

Ключові слова: право на альтернативну (невійськову) службу, військовий обов'язок, військова служба, правовий режим воєнного стану, свобода релігії, свобода віросповідання, релігійні та інші переконання.

Pyroha I.S., Bielova M.V., Fridmanska V.I. Alternative (non-military) service under the conditions of the state of martial.

The right to alternative non-military service is an important institution that guarantees the realization of freedom of conscience and belief in democratic states. It provides for the possibility of fulfilling a duty to the state in an alternative form for citizens whose religious, ethical or moral beliefs are incompatible with military service. This right is recognized both by international legal standards, such as the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, and by the legislation of many countries, including Ukraine. At the same time, its implementation in wartime poses new challenges for legal systems that require deep reflection.

The state's obligations to ensure defense capability and national security in a state of emergency extend to the protection of sovereignty and territorial integrity. In such conditions, the mobilization of all available resources, including human potential, is vital. At the same time, a democratic state cannot ignore fundamental human rights, even during periods of armed conflict. This creates a complex legal and moral balance between protecting individual rights and ensuring the interests of society.

The article examines the Ukrainian state, which, being in a state of armed aggression, faced a number of issues regarding the legal regulation of alternative non-military service. National legislation formally recognizes the right to such service, in particular in the Constitution of Ukraine and the Law "On Alternative (Non-Military) Service". However, during martial law, its implementation faces certain restrictions and practical problems that relate to both legal regulation and application mechanisms. For example, the question of the possibility of performing alternative service during mobilization still causes significant debate in society and among lawyers.

Of particular importance is the issue of compliance of Ukrainian legislation with international standards in this area. Organizations such as the Council of Europe and the UN emphasize that the right to alternative service must be guaranteed even during armed conflict, since it is an integral part of freedom of thought, conscience and religion. At the same time, national governments often justify restrictions on this right in times of war by the urgent need for military personnel.

Key words: right to alternative (non-military) service, military duty, military service, legal regime of martial law, freedom of religion, freedom of belief, religious and other beliefs.

Постановка проблеми. Права та свободи людини і громадянина є основними цінностями, які забезпечують гідність, автономію та розвиток кожної особи. Вони становлять базу для формування та соціалізації індивіда, дозволяючи йому вільно висловлювати свої думки, переконання та ідеї, а також обирати життєві цілі та способи їх досягнення. Питання прав людини і громадянина, їх реалізація та захист в умовах воєнного стану є дуже складними і багатогранними. Воєнний стан свідчить про критичну ситуацію, коли країна стикається з серйозними викликами, які загрожують її територіальній цілісності, конституційному ладу, національній безпеці, життєво важливим інтересам суспільства і держави. У таких умовах постає нагальне питання: як забезпечити національну безпеку, не порушуючи основні права та свободи громадян, не спричиняючи їм ще більшої шкоди?

Повномасштабне вторгнення агресора на територію України в лютому 2022 року стало найбільшим викликом для українського народу з моменту проголошення незалежності у 1991 році. На порядку денному стоїть питання збереження державності як такої, що, у свою чергу, актуалізує питання щодо необхідності посилення обороноздатності держави, підвищення ефективності її збройних сил.

На етапі кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права, та Українського зокрема, позначилися дві тенденції: подальша кодифікація у сфері прав людини, яка підтверджується прийняттям, наприклад, Конвенції про права інвалідів від 13 грудня 2006 р. [1], а також Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 10 грудня 2008 р. [2] та подальше уточнення змісту вже закріплених у міжнародно-правових актах

конкретних прав і свобод людини. У останньому випадку йдеться, зокрема, про право людини на альтернативну службу замість військової. Аналізу правових проблем альтернативної служби присвячено цю статтю.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми правового регулювання альтернативної (невійськової) служби у своїх дослідженнях розробляли Ю.П. Битяк, О.В. Білаш, С.Р. Вандьо, Т.О. Карабін, І.М. Шопіна, С.В. Ківалов, Т.О. Коломоєць, А.О. Селіванов, Л.В. Ярмол, С.А. Федчишин та ін.

Метою статті є аналіз міжнародного та українського законодавства щодо правового регулювання альтернативної служби, виявлення основних проблеми у сфері проходження альтернативної служби та надання рекомендацій щодо удосконалення законодавства у цій царині.

Виклад основного матеріалу. У Конституції України закріплено, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів з мотивів релігійних переконань. У випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою (ч. 4 ст. 35 Конституції України [3]).

Слід підкреслити, що право на альтернативну службу прямо не закріплене у чинних міжнародних правових актах. Однак це право людини виводиться з інших прав і свобод людини (закріплених у цих міжнародних актах), наприклад, з права на відмову від військової служби за переконаннями совісті, яке, зі свого боку, впливає із права на свободу думки, совісті та віросповідання, закріплених у ст. 18 та 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. [4], у ст. 18 та 19 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права 1966 р. [5], у ст. 9 та 10 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р. [6].

Стаття 18 Загальної декларації прав людини говорить: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання та свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком, у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних обрядів» [4].

У ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права це право зафіксовано таким чином: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та навчань. Ніхто не повинен піддаватися примусу, що применшує його свободу мати або приймати релігію або переконання на свій вибір. Свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб...» [5, с. 25].

Стаття 9 Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини передбачає: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, публічним чи приватним порядком у богослужінні, навчанні, відправленні релігійних та культових обрядів. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які передбачені законом і необхідні в демократичному суспільстві на користь суспільної безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моральності або захисту прав і свобод інших осіб» [6].

З наведених вище положень Загальної декларації прав людини та Міжнародного пакту про громадянські та політичні права видно, що ці акти закріплюють право на свободу переконань і на вільне вираження, яке включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань, і свободу шукати, отримувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів (ст. 19 Загальної декларації прав людини). Що стосується Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини, то це положення фіксується як свобода дотримуватися своєї думки та свобода отримувати та поширювати інформацію та ідеї без будь-якого втручання з боку публічної влади та незалежно від державних кордонів [6, ст. 10].

У зауваженнях загального порядку № 22 за ст. 18 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, прийнятих на 48 сесії 1993 р. Комітетом з прав людини, було висловлено думку про те, що таке право впливає зі ст. 18, оскільки обов'язки щодо застосування зброї можуть перебувати у серйозній суперечності зі свободою совісті та правом сповідувати релігію чи переконання, хоча

у Пакті конкретно не йдеться про право на відмову від військової служби з міркувань совісті. У тих випадках, коли таке право визнано законом чи практикою, не повинно проводитися жодних відмінностей між особами, які відмовляються від військової служби з міркувань совісті, виходячи з характеру їх конкретних переконань; так само не повинно бути ніякої дискримінації щодо осіб, які відмовляються нести військову службу [7].

У резолюції Комісії з прав людини 1995/83 від 8 березня 1995 р. було звернено увагу на право кожної людини відмовитися від військової служби як законне здійснення права на свободу думки, совісті та релігії [8]. Комісія з прав людини закликала держави запровадити таке законодавство та дотримуватись такої практики, щоб характер та зміст переконань, на підставі яких здійснена відмова, ніяк не впливали на ставлення до окремих людей, а також щоб по відношенню до тих, хто відмовився, була виключена будь-яка дискримінація через їхню неучасть у військовій службі; форми альтернативної служби повинні мати невійськовий чи громадянський характер, відповідати суспільним інтересам та не повинні мати характеру покарання.

Комісією підтверджується важливість наявності інформації про право на відмову від військової служби та засоби отримання статусу відмовника для всіх відповідних осіб, які постраждали від військової служби [8]. Крім того, Комісія звернулася до держав-членів, які ще не мають такої системи, із закликом заснувати у межах їх національної правової системи незалежні та неупереджені органи, доручивши їм визначати обґрунтованість відмови від військової служби з міркувань совісті у кожному конкретному випадку [9].

У резолюції Комісії з прав людини 1998/77 зазначалося, що держави повинні вжити необхідних заходів для того, щоб особа не піддавалася ув'язненню та багаторазовому покаранню за відмову від проходження військової служби; вказувалося, що ніхто не повинен бути судимий або покараний за злочин, за який був засуджений або виправданий у відповідності до закону та кримінально-процесуального права. Комісія закликала держави, з урахуванням обставин кожного конкретного випадку, розглянути питання про надання притулку тим, хто з міркувань совісті змушений залишити свою країну, бо вони бояться переслідування через їхню відмову від проходження військової служби (коли немає положень або адекватних положень для осіб, які відмовляються від несення військової служби) [10].

Відповідно до вищесказаного, право на альтернативну службу безпосередньо впливає з права на свободу совісті, під якою розуміється право сповідувати індивідуально чи спільно з іншими будь-яку релігію чи не сповідувати жодної; вільно вибирати і міняти, мати і поширювати релігійні та інші переконання та діяти відповідно до них. Слід підкреслити, що саме можливість поступати згідно зі своїм особистим переконанням совісті передбачає право кожного індивіда самому вирішувати питання щодо застосування зброї щодо інших людей.

Незважаючи на закріплення цього права у міжнародно-правових актах, єдиної уніфікованої системи термінів щодо альтернативної служби поки що не склалося. Насамперед це стосується самого терміна «альтернативна служба». Наприклад, кожна держава застосовує різні назви: в Україні – «альтернативна (невійськова) служба» [11], в Молдові – «цивільна (альтернативна) служба» [12], у Грузії – «невійськова, альтернативна трудова служба» [12].

У ст. 2 Закону «Про організацію цивільної (альтернативної) служби» Молдови наголошується, що цивільна служба – це державна, громадська суспільно корисна та добровільна служба, що є альтернативою для громадян Республіки Молдова, які через релігійні, пацифістські, етичні, моральні, гуманітарні переконання чи з інших подібних причин не можуть проходити строкову військову службу [12].

Закон Вірменії зазначає, що альтернативна служба, що здійснюється громадянином Республіки Вірменія, – особлива державна служба, яка не пов'язана з носінням, утриманням, зберіганням та використанням зброї та яка складається з двох видів: 1) альтернативна військова служба – особливий вид державної служби, який здійснюється у Збройних Силах Республіки Вірменія; 2) альтернативна трудова служба – особливий вид державної служби, що здійснюється поза Збройними Силами Республіки Вірменія [12].

Право на альтернативну службу з міркувань совісті визнається у більшості країн Західної Європи. Відповідно до закону Німеччини «Про альтернативну цивільну службу», прийнятого у 2010 р., особі, яка відмовляється з міркувань совісті від несення військової служби, пов'язаної з користуванням зброєю, може бути запропоновано пройти альтернативну службу. Цей закон не повинен обмежувати свободу ухвалення рішення на основі міркувань совісті і повинен передбачати

можливість несення альтернативної служби поза підрозділами збройних сил чи федеральної пограничної служби. Слід наголосити, що в деяких країнах Європи взагалі ліквідовано обов'язкову військову службу (Бельгія, Голландія, Норвегія, Фінляндія та ін.).

У чинному законодавстві України передбачено поняття «альтернативна (невійськова) служба». Згідно зі статтею 35 Конституції України, кожен громадянин має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає можливість сповідувати будь-яку релігію або залишатися нерелігійним, вільно здійснювати релігійні обряди, проводити культи та займатися релігійною діяльністю як індивідуально, так і колективно. Якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, він має право замінити його альтернативною (невійськовою) службою [3].

Однак з моменту введення воєнного стану у 2022 році ситуація кардинально змінилась. Українські суди почали виносити як виправдувальні, так і обвинувальні вироки щодо осіб, віросповідання яких забороняє користування зброєю.

Так, Роздільнянський районний суд Одеської області у 2024 році прийняв рішення (справа № 511/2216/24) [13], зазначивши, що Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» альтернативна (невійськова) служба під час воєнного стану не визначена. Водночас у цьому випадку суд враховує практику ЄСПЛ, який неодноразово зазначав, що Свідки Єгови належать до відомої християнської конфесії, що з моменту свого виникнення активно діють у багатьох країнах світу, в тому числі в усіх європейських країнах-членах Ради Європи, є релігійною групою, що дотримується принципів пацифізму, та їхнє віровчення не дозволяє її членам проходити військову службу, носити військову форму або брати в руки зброю. З іншого боку, Свідки Єгови погоджуються здійснювати альтернативну цивільну службу за умови, що вона не пов'язана з військовими організаціями. Отже, ЄСПЛ (справа № 511/2216/24) установив, що право Свідків Єгови, до яких належить позивач, на відмову від проходження військової служби за релігійними переконаннями гарантовано пунктом 1 статті 9 Конвенції. Роздільнянський районний суд Одеської області констатував, що незабезпечення таким особам можливості реалізувати їхнє право на альтернативну (невійськову) службу, є втручанням у їх свободу сповідувати свою релігію.

Тернопільський апеляційний суд у 2023 році (справа № 595/461/23) скасував вирок Бучацького районного суду Тернопільської області і визнав громадянина Д. Зелінського винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 336 КК України [14].

Отже, чинним законодавством не передбачена можливість проходження альтернативної (невійськової) служби під час воєнного стану, що порушує права осіб, чий релігійні переконання не дозволяють користування зброєю. З метою заповнення цієї прогалини, у законодавстві 24 липня 2024 року у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону № 11439 «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну службу» [15]. Головною метою законопроекту є забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу, а також уникнення зайвих непотрібних проблем в силах оборони через мобілізацію громадян, які не готові, щонайменше, морально служити/воювати, та зняття непотрібної соціальної напруги, сприяння «мобілізації здорового глузду» і зміцненню обороноздатності. Зокрема пропонується внести зміни до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», якими передбачено, що призову на військову службу під час мобілізації на особливий період не підлягають також священнослужителі, які належать до церков і релігійних організацій (об'єднань), що входять до Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій і чия діяльність не заборонена в Україні, та громадяни України, які письмово підтверджують, що виконання військового обов'язку суперечить їх релігійним переконанням (цим громадянам виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою). Ці громадяни у зазначений період можуть бути прийняті на військову службу за контрактом [15].

На завершення слід зазначити, що завдяки активній правотворчій діяльності на міжнародному рівні та прийняття міжнародно-правових актів, а також постійному контролю з боку міжнародних правозахисних механізмів ООН і регіональних органів намітилася тенденція до переходу від обов'язкової військової служби до альтернативної форми в багатьох державах-членах ООН.

Висновки. Право на альтернативну невійськову службу є важливим інститутом, що гарантує реалізацію свободи совісті та переконань у демократичних державах. Це право визнається як міжнародними правовими стандартами, такими як Європейська конвенція про права людини та

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, так і законодавством багатьох країн, зокрема й України. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням, віровчення яких не допускає користування зброєю. Водночас, його реалізація в умовах війни ставить перед правовими системами нові виклики, які потребують глибокого осмислення та внесення змін до законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Doc. UN A/RES/61/106. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>.
2. Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Doc. UN A/RES/63/117. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-international-covenant-economic-social-and>.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
4. Universal Declaration of Human Rights. Doc. UN A/RES/217(III)., URL: [https://docs.un.org/en/A/RES/217%20\(III\)](https://docs.un.org/en/A/RES/217%20(III)).
5. Human Rights: Collection of International Treaties. Vol. I (Part One). Universal Treaties. United Nations. New York and Geneva, 2002. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/496737?v=pdf>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Зауваження загального порядку 22. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-07/GC37%20UKR.pdf>.
8. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1995/83. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/173805?ln=en>.
9. Доповідь Генерального секретаря, підготовлена на виконання резолюції 1995/83 Комісії з прав людини «Питання про відмову від несення військової служби з міркувань совісті». URL: <https://www.refworld.org/reference/countryrep/amnesty/1997/en/39418>.
10. Conscientious objection to military service. Doc. UN E/CN.4/RES/1998/77. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/255752?ln=en>.
11. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України 1975-XII від 23.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
12. Права призовників у Східній Європі, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Огляд законодавства і практики 2021. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/TheRights_of_Conscripts_Review_of_Legislation_and_Practice_UKR.pdf.
13. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 28.06.2024 р. у справі № 511/2216/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157>.
14. Вирок Тернопільського обласного суду від 29.08.2023 р. у справі № 595/461/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113132308>.
15. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641>.
16. Белов Д.М., Белова М.В., Конституційний транзит: окремі питання теорії. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 84. Ч. 4. С. 107–114.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.25>

ГЕНЕЗА ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ЮРИДИЧНІ ФАКТИ В ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Бігунець Р.Р.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

e-mail: roman.bihunets@uzhnu.edu.ua

Бігунець Р.Р. Генеза теоретичних уявлень про юридичні факти в доктрині цивільного права.

У науковій статті обґрунтовано, що юридичні факти тривалий час знаходяться у фокусі наукових досліджень як українських, так зарубіжних вчених, зокрема європейських. Виявлено зміни у доктринальних підходах до поняття та ознак юридичних фактів починаючи із римського права, у працях німецьких, італійських та французьких дослідників, а також англійських та американських вчених. Виявлено, що більший внесок у розвиток доктрини цивільного права у частині юридичних фактів здійснили саме італійські та німецькі вчені. Американські та англійські дослідники не так багато приділяють уваги з'ясуванню поняття та сутності юридичних фактів, оперують конкретикою та із обережністю відносяться до абстрактних юридичних категорій.

Встановлено, що у приватноправовій доктрині поняття «юридичні факти» доволі часто отожднюють із термінами «обставини», «результати», «події», додаються означення «істинність», «реальність». Доведено, що аби юридичний факт зумовив трансформацію правовідносин він має реально настати, відповідати істинним та реалістичним обставинам, саме тоді його можна розглядати як правовий інструмент, що забезпечує динаміку правовідносин. При цьому такі інструменти є правовими, оскільки визнаються правовою нормою як підстава для виникнення, зміни та припинення правовідносин, а також мають здатність перетворювати фактичну ймовірну модель поведінки на правомірні достовірні факти.

Виявлено, що юридичні факти також доволі часто розглядають крізь призму механізму правового регулювання. Вказаний підхід узгоджується із доктринальним розумінням поняття «механізм правового регулювання», що відображає триваючі процеси, що впливають на суспільні відносини, характеризуються системністю та включеністю самостійних елементів (правових норм; правових відносин; суб'єктивних прав та обов'язків; юридичними фактами; реалізацією прав і обов'язків).

Систематизовано наукові погляди та виділено такі ознаки юридичних фактів: конкретність; індивідуальність; темпоральність; нормативність; об'єктивність; інформативність; наслідковість; формальна визначеність; стимулююча дія.

Ключові слова: юридичний факт, ознаки, доктрина, цивільне право, генеза, механізм правового регулювання.

Bihunets R.R. Genesis of theoretical ideas about legal facts in the doctrine of civil law.

The scientific article substantiates that legal facts have long been the focus of scientific research by both Ukrainian and foreign scholars, in particular European ones. Changes in doctrinal approaches to the concept and features of legal facts have been identified, starting with Roman law, in the works of German, Italian and French researchers, as well as English and American scholars. It has been found that the greatest contribution to the development of the doctrine of civil law in terms of legal facts was

made by Italian and German scholars. American and English scholars do not pay much attention to clarifying the concept and essence of legal facts, operate with specificity and are cautious about abstract legal categories.

It has been established that in the private law doctrine the concept of «legal facts» is quite often identified with the terms «circumstances», «results», «events», the definitions «truth», «reality» are added. It has been proven that in order for a legal fact to cause the transformation of legal relations, it must actually occur, correspond to true and realistic circumstances, and then it can be considered as a legal instrument that ensures the dynamics of legal relations. At the same time, such instruments are legal, since they are recognized by the legal norm as the basis for the emergence, change and termination of legal relations, and also have the ability to transform the actual probable model of behavior into legitimate reliable facts.

It has been found that legal facts are also quite often considered through the prism of the mechanism of legal regulation. This approach is consistent with the doctrinal understanding of the concept of «mechanism of legal regulation», which reflects ongoing processes that affect social relations, characterized by the systematicity and inclusion of independent elements (legal norms; legal relations; subjective rights and obligations; legal facts; implementation of rights and obligations).

Scientific views are systematized and the following features of legal facts are highlighted: specificity; individuality; temporality; normativity; objectivity; informativeness; consequentiality; formal certainty; stimulating action.

Key words: legal fact, signs, doctrine, civil law, genesis, mechanism of legal regulation.

Постановка проблеми. Юридичні факти перебували у фокусі наукових досліджень багатьох вчених як в Україні, так і в європейських державах, оскільки саме із ними пов'язана динаміка правових відносин, їх виникнення, зміна та припинення. Методологія дослідження теоретичних уявлень про юридичні факти у доктрині приватного права теж зазнала трансформації під впливом глобалізації та цифровізації, появи екстраординарних правових режимів та необхідністю реформування правових норм. Саме тому, вкрай актуально дослідити генезу теоретичних уявлень про юридичні факти в доктрині цивільного права.

Мета дослідження: на основі аналізу генезу теоретичних уявлень про юридичні факти в доктрині цивільного права сформулювати авторський підхід до поняття та ознак юридичних фактів.

Стан опрацювання проблематики. Юридичні факти досліджуються вченими не одне століття, а у аспекті закріплення підстав виникнення правовідносин, то це мало місце ще у римському праві. Зокрема, за часів Гая було виділено чотири підстави – «контракт, квазіконтракт, делікт та квазіделікт», згодом вказаний перелік було доповнено односторонніми угодами. Крім того, були виділені строки та терміни, насамперед для шлюбних та спадкових відносин [1, с. 44-45].

Першість у означенні юридичних фактів, зроблених після наукових осмислень римських правників, належить німецьким дослідникам А. Манігке та В. Савінї, які зауважили, що під «юридичними фактами є всі події, що зумовлюють виникнення або припинення правовідносин» [2]. Загалом більше уваги приділяли проблемі юридичних фактів саме німецькі та італійські дослідники, при цьому вони не тільки розглядають поняття та сутність юридичних фактів, проводять класифікацію, з'ясовують їх роль у правозастосуванні [3, с. 111–113]. Серед німецьких дослідників важливе значення у розвиток теорії юридичних фактів внесли саме фахівці із цивільного права, що було обумовлено розвитком майнових відносин (Г. Дернбург, Р. Зом, Г. Пухта, А. Тон тощо) [4, с. 6]. Французький вчений соціолог Е. Дюркгейм обґрунтував важливу роль соціальних фактів, що є основою для розкриття соціальної реальності, під якими вчений розглядає образ певної дії, яка здатна під впливом зовнішнього примусу передати власне існування, що незалежне від індивідуального прояву [5, с. 7]. Англійські та американські вчені не так багато приділяють уваги з'ясуванню поняття та сутності юридичних фактів, оперують конкретикою та із обережністю відносяться до абстрактних юридичних категорій [6, с. 237]. Проте вкрай необхідно дослідити сучасні тенденції та підходи у доктрині цивільного права до поняття та ознак юридичних фактів.

Виклад основного матеріалу. У приватноправовій доктрині поняття «юридичні факти» доволі часто ототожнюють із термінами «обставини», «результати», «події», додаються означення «істинність», «реальність». Вчені зауважують і на тому, що юридичні факти є базовою категорією

як теорії права, так і різних галузей права [7, с. 8]. Безперечно, аби встановити реальні обставини та деталі того, що відбулося, буде здійснено аналіз об'єктивних та суб'єктивних результатів діяльнісного процесу.

На думку О.І. Харитонової поняття «юридичний факт» поєднує матеріальний та юридичний аспекти, будучи одночасно як явищем дійсності (події та дії), у той же час такі факти є передбаченими правовими нормами [8, с. 45]. До матеріальних складових сутності юридичного факту відносять: реальні явища життя, нормативну науково-практичну конструкцію (факт-модель), наявність юридично виділених ознак; конкретність; індивідуальність; відображення інформації про суспільні відносини [7, с. 9].

Щоб юридичний факт зумовив трансформацію правовідносин він має реально настати, відповісти істинним та реалістичним обставинам, саме тоді його можна розглядати як правовий інструмент, що забезпечує динаміку правовідносин. При цьому такі інструменти є правовими, оскільки визнаються правовою нормою як підстава для виникнення, зміни та припинення правовідносин, а також мають здатність перетворювати фактичну ймовірну модель поведінки на правовірітні достовірні факти.

На думку Х.В. Приходько юридичні факти є конкретними життєвими обставинами, явищами, елементами соціальної дійсності, а також обставинами, які визнані нормою права, безпосередньо чи не прямо у законі, так як точно передбачені гіпотезами правових норм [9, с. 59]. П.М. Рабінович вважає, що юридичні факти – це передбачені гіпотезами правових норм чіткі обставини, при настанні яких можуть виникати, змінюватися/припинятися правові відносини [10, с. 84]. В.А. Андропова під юридичним фактом пропонує розуміти «ту зону дії права, у якій правова норма стикається із життєвою дійсністю», саме тому юридичний факт дозволяє вийти правовідношенню у площину фактичних відносин, показує взаємозв'язок правового відношення із іншими суспільними науками, зокрема соціологією [11, с. 150].

У доктрині цивільного права під юридичним фактом пропонують розглядати обставину, при наявності якої відбувається становлення/припинення/зміна цивільного права чи обов'язку, виникнення інших цивільно-правових наслідків [12, с. 14]. З.В. Ромовська обґрунтовує, що юридичний факт має значення, оскільки не тільки зумовлює виникнення прав/обов'язків, але і змінює та припиняє їх [13, с. 325]. М.Д. Пленюк вважає, що юридичний факт є певною життєвою ситуацією, що має такі ознаки як закріплення у правовій нормі певної абстрактної моделі поведінки, що зумовлює настання юридичних наслідків, а також наявність реальних життєвих обставин. Із вказаного науковиця робить вірний висновок про неможливість існування юридичного факту у майбутньому [14, с. 123].

Юридичні факти також доволі часто розглядають крізь призму механізму правового регулювання. Зокрема, С.О. Погрібний зауважує, що механізм правового регулювання зобов'язальних відносин є послідовним ланцюгом зміни правових явищ, у якому саме за допомогою юридичних фактів відбуваються такі зміни у цивільних правах та обов'язках [15, с. 65]. Вказаний підхід узгоджується із доктринальним розумінням поняття «механізм правового регулювання», що відображає триваючі процеси, що впливають на суспільні відносини, характеризуються системністю та включеністю самостійних елементів (правових норм; правових відносин; суб'єктивних прав та обов'язків; юридичними фактами; реалізацією прав і обов'язків). При цьому ми погоджуємося із позицією В.В. Луця про те, що розмежування стадій процесу правового регулювання є умовністю, адже на практиці доволі важко розмежувати окремі стадії, і як прикладі вчений наводить договір купівлі-продажу товару, який виконується у повній мірі у момент його укладення [16, с. 22–24]. На динамічність механізму правового регулювання вказує С.О. Сліпченко при аналізі особистих немайнових відносин, звертає вчений увагу також на те, що юридичний факт може встановлювати момент початку динаміки правовідносин, визначати вид такої динаміки [17, с. 197]. З вказаною позицією ми погоджуємося, адже настання юридичного факту обумовлює момент початку трансформації у відносинах.

Крім того, зустрічається і підхід включення до поняття «механізм правового регулювання» окрім правових засобів, також норм моралі, звичаєві норми, правові позиції, презумпції тощо. Вказаний підхід теж доволі обґрунтований, особливо у частині правового регулювання сфери приватних відносин, у тому числі сімейних. Такі погляди поділяє також А.Б. Гриняк, який обґрунтовує, що механізм правового регулювання (на прикладі підрядних договірних відносин) є системою правових засобів/способів/форм, що здійснюють впорядкування відносин, а також які

відображають ідеальні моделі, закладені правовими нормами чи договорами, що зумовлюють виникнення прав і обов'язків [18, с. 76].

Враховуючи різноманітність наукових підходів до поняття «юридичний факт», важливо з'ясувати їх ознаки.

Одна із ключових ознак юридичних фактів – їх закріплення у якості підстави для динаміки правовідносин у певній правовій нормі. При цьому постає питання чи всі юридичні факти є закріплені у правових нормах? У доктрині права є підхід до класифікації засобів визначення юридичних фактів, зокрема їх поділу на нормативні (ті, які безпосередньо визначені правовими нормами) та інформаційно-пошукові (ще зустрічається назва аналітично-пошукові), останні не є прямо визначені, проте впливають із змісту правової норми. Ми поділяємо вказані доктринальні підходи і вважаємо, що юридичні факти в цивільному праві теж можуть бути нормативними та інформаційно-пошуковими.

Загалом, у науковій літературі виділяють такі ознаки юридичних фактів:

1) конкретність (жоден юридичний факт не може бути думкою, внутрішньою життєвою подією [19, с. 62], факти виникають поза правом, але саме воно надає їм юридичного статусу для упорядкування суспільних відносин [20, с. 85]);

2) індивідуальність (юридичний факт як правило є дією певного суб'єкту, а коли він є у формі події, то так само буде мати вплив на певного суб'єкта правовідносин, впливаючи на його права та обов'язки [19, с. 60]);

3) темпоральність (кожен юридичний факт має темпоральні критерії, будучи обставинами реальної дійсності факти мають початок та кінець часу існування, крім того можуть мати і місце свого існування [21, с. 169]);

4) нормативність (юридичний факт може спричиняти виникнення, зміну та припинення правовідносин, якщо він сам є визначений у нормі права, тобто факт є життєвою обставиною, що нормативно визначена і тільки тоді він спричиняє правові наслідки [22, с. 86], а відповідно юридичні факти є частиною предмету правового регулювання);

5) об'єктивність (переважна частина фактів є незалежною від волі окремих суб'єктів, наприклад народження дитини, не залежно від певного впливу на ці процеси людини, повного контролю за біологічними процесами нема [21, с. 170]);

6) інформативність (кожен юридичний факт у собі містить певну інформацію, сигналізує про можливі трансформації у правовідносинах, таким чином вони є інформуючи ми індикаторами для суспільних відносин. Юридичний факт містить інформацію про стан суспільних відносин, які включені до предмету правового регулювання [23, с. 380]. Зустрічається і підхід про народження та існування юридичних фактів у інформативному полі та містить у собі закодовані фактичні дані, може бути доказом інформації для виявлення істини про існування певних обставин [24, с. 8])

7) наслідковість (юридичні факти спричиняють певні правові наслідки, як дія, так і бездіяльність, подія може спричинити певний правовий результат. У цьому процесі навіть прослідковується певний причинний зв'язок як правова категорія між юридичним фактом та зумовленими ним наслідками. І навіть тоді, коли наслідки настали по події, об'єктивно, то вони детермінуються волею та свідомістю людей [25, с. 380] Вказану ознаку вчені виводять за допомогою діалектичного методу);

8) формальна визначеність (важлива ознака, що пов'язана із нормативністю, але передбачає належно матеріально оформленість юридичного факту, без чого він не буде діяти [21, с. 170]);

9) стимулююча дія (у багатьох випадках, юридичний факт стимулює позитивно учасників правовідносин до дій, оскільки його нормативна закріпленість є сигналом для сторін до можливого та бажаного для них настання правових наслідків. Як приклад. Вчені наводять страховий стаж, що стимулює до праці із офіційним працевлаштуванням та сплатою страхових внесків [26, с. 254]).

Висновки. Отож, юридичні факти є правовими трансформаційними інструментами, що опосередковують поєднання правової моделі, встановленої правовою нормою закону чи договору, та фактичних обставин реальної дійсності. Для юридичних фактів властиві такі ознаки: формальна визначеність та правова легітимація, об'єктивність, поєднання правової моделі та фактичних обставин дійсності, здатність трансформувати правові відносини, спонукати до їх виникнення, зміни та припинення, конкретність, індивідуальність, темпоральність та інформативність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гордєєв В.В. Юридичні факти в адміністративному судочинстві України: дисертація на здобуття наук. ступ. д.ю.н. Запоріжжя. 2021. 423 с.
2. Manigk A. Tatsachen, juristische – Handwörterbuch der Rechtswissenschaft. B. 5. Berlin und Leipzig, 1928. S. 847.
3. Maiorka K. Fatto giuridico – fattispecie. Novissimo digesto Italiano. Diretto da Antonio Asara e Ernesto Eula. 2008. Vol. 7. P. 217.
4. Завальний А.М. Методологічні та теоретичні основи пізнання юридичних фактів: монографія. К.: Вид-во Європейського університету 2011. 95 с.
5. Юридичні факти в доктрині приватного права України: монографія / М. Пленюк, А. Коструба. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.
6. Paralegal's Encyclopedic Dictionary. New York : Prentice Hall, 1979. P. 237.
7. Басай О.В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. № 3 (6). С. 8–16.
8. Харитонов О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : моногр. Одеса : Фенікс, 2011. 346 с.
9. Приходько Х.В. Проблеми визначення конституційно-правового регулювання. *Вісник Запорізького національного університету*. 2009. №1. С. 59-60.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: *Навч. посібник*. 5 вид., зі змінами. К. Атіка, 2001. 174 с.
11. Андропова В.А. Юридичні факти у трудовому праві: поняття, ознаки та властивості. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 149–154.
12. Отрадна О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: *монографія*. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
13. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручн. Київ, 2005. 560 с.
14. Пленюк М. Д. Поняття та ознаки юридичних фактів у доктрині зобов'язального права. *Приватне право і підприємництво*. 2017. № 4 С. 121–126.
15. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: *моногр*. Правова єдність, 2009. 340 с.
16. Луць В.В. Договір як регулятор цивільних відносин. *Право України*, 2012. № 9. С. 19–25.
17. Сліпченко С.О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3 (74). С. 195–203.
18. Гриняк А.Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: моногр. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 376 с.
19. Кутателадзе О.Д. Категорія «юридичні факти» та підстави виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України. *Митна справа*. 2005. № 4. С. 59–63.
20. Чернадчук В. Окремі ознаки юридичних фактів у бюджетному праві. *Право України*. 2006. № 5. С. 85.
21. Коструба А.В. Поняття юридичних фактів та їх ознаки у цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 168–172.
22. Чернадчук В. Окремі ознаки юридичних фактів у бюджетному праві. *Право України*. 2006. № 5. С. 86.
23. Кикоть Г. Проблеми класифікації юридичних фактів у сучасній теорії права. *Право України*. 2003. № 7. С. 30
24. Шевченко В. Співвідношення понять «факту», «фактичних даних», «відомостей про факти» та «доказової інформації». *Право України*. 2003. № 2. С. 104.
25. Донська Л.Д. Об'єктивна і суб'єктивна складові у причинному зв'язку в сфері цивільного права. *Держава і право: зб. Наук. пр.. Юридичні і політичні науки*. 2005. Вип. 30. С. 380.
26. Бровченко Н.В. Юридичні факти у конституційному праві України: проблеми дефініції та виділення кваліфікаційних ознак. *Держава і право: зб. Наук. пр.. Юридичні і політичні науки*. 2008. Вип. 39. С. 249–256.

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ДОПОВНЕНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА ЇЇ ЗДАТНІСТЬ ВПЛИВАТИ НА ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ОСОБИ

Булеца С.Б.,

*докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9216-0033*

Булеца С.Б. Віртуальна реальність та доповнена реальність та її здатність впливати на особисті немайнові права особи.

Віртуальна реальність має вплив на особисті немайнові права, коли відсутнє попередження розробника гри про можливість впливу на стан здоров'я, це стосується малолітніх осіб, осіб з нестійкою психікою тощо. Наприклад, якщо особа створює світ такий самий в якому вона живе з усіма її таємницями, а далі ця інформація стає публічною з яких небудь причин, то логічно, що в особи виникає право на компенсацію моральної шкоди в судовому порядку, головне, щоб була можливість довести склад правопорушення – вину адміністратора програми, причинний зв'язок між діями адміністратора та наслідками, які зазнав користувач, шкода, яка заподіяна користувачеві та наслідки. Зважаючи на те, що доповнена реальність тісно пов'язана і особистими немайновими правами, люди повинні бути свідомими того факту, що завантажуючи в App Store дані, їхнє особисте життя може бути порушено. Здавши згоду на завантаження, ми ризикуємо втратити наші особисті дані та порушити немайнові права. Люди впевнені в захисті цих даних, що не звертають уваги на попередження компаній щодо ризику витоку інформації, а натомість ігнорують їх. Таким чином, спираючись на ці ідеї, ми можемо стверджувати, що закони можуть регулювати відносини у віртуальній реальності, а особистих немайнових прав можна контролювати в доповненій реальності. в цифровому просторі вимагає постійного оновлення та адаптації до нових технологій. Законодавство повинно бути гнучким і готовим до змін, щоб ефективно захищати права користувачів у віртуальному середовищі. Її можуть стати інноваційним рішенням для вирішення суперечок, що виникають у віртуальних просторах. В епоху цифровізації постійно відбувається вплив на розширення особистих немайнових прав особи. Ці права все частіше пов'язані з віртуальними правами, оскільки тисячі людей повністю живуть у віртуальному світі, роботу, відпочинок і т.д., і виникає питання, чи мають вони право на захист свого віртуального світу від неправомірних втручань? Наша відповідь – так, має. Противники віртуальних світів, ігор, програм і т. д. стверджуватимуть, що це новий вид захворювання, яке потрібно викорінювати і воно руйнує психіку наших дітей. Тим не менш, юристи повинні звертати увагу лише на правові аспекти проблеми, а не на психічні чи психологічні проблеми. Права у віртуальній та доповненій реальності пов'язані і особистими немайновими правами, форми компенсації моральної шкоди, іноді й майнової, пов'язані і впливають на розширення цих видів цих прав і мають право на захист. Як і у випадку з доповненою реальністю, конфіденційність є основною проблемою для VR. Біометричні дані, такі як відбитки пальців і рук, геометрія обличчя, відбитки голосу та сканування райдужної оболонки або сітківки ока, є великою проблемою для конфіденційності даних VR. Підсумовуючи, технологія VR та AR швидко розвиваються, створюючи інноваційні форми взаємодії, а також нові юридичні проблеми. Для того, щоб орієнтуватися в цьому складному ландшафті, юристи повинні бути в курсі останніх технологічних досягнень, усвідомлювати нові потенційні ризики та створювати відповідні правові рамки для управління цими ризиками. Співпраця між законодавцями, технологами та юристами буде важливою для створення правового середовища, яке захищає права користувачів, сприяє інноваціям і підтримує привабливі перспективи віртуальної реальності та доповненої реальності (VR та AR). Адаптація законодавства до швидкозмінних технологічних та соціальних реалій та адаптації та вимагатиме постійного вдосконалення. Лише таким чином можна буде забезпечити ефективний захист прав і інтересів учасників віртуальної реальності.

Ключові слова: віртуальна реальність, доповнена реальність, особисті немайнові права особи, відшкодування, моральна шкода, штучний інтелект, цифровізація, інтернет.

Buletsa S.B. Virtual reality and augmented reality and their ability to affect personal non-property rights.

Virtual reality has an impact on personal non-property rights when there is no warning from the game developer about the possibility of impact on health, and this applies to minors, people with unstable mental health, etc. For example, if a person creates a world similar to the one in which he or she lives with all its secrets, and then this information becomes public for whatever reason, it is logical that the person has the right to compensation for non-pecuniary damage in court, provided that it is possible to prove the offense - the fault of the application administrator, the causal link between the administrator's actions and the consequences suffered by the user, the damage caused to the user and the consequences. Given that augmented reality is closely related to personal non-property rights, people should be aware that their privacy may be violated by uploading data to the App Store. We risk losing our personal data and violating our non-property rights by agreeing to upload. People are so confident in protecting this data that they ignore companies' warnings about the risk of information leakage. Thus, based on these ideas, we can argue that laws can regulate relations in virtual reality, and personal non-property rights can be controlled in augmented reality. In the digital space requires constant updating and adaptation to new technologies. Legislation must be flexible and ready for change to effectively protect users' rights in the virtual environment. iCs can be an innovative solution to resolve disputes arising in virtual spaces. In the digital age, the expansion of personal non-property rights is constantly being influenced. These rights are increasingly linked to virtual rights, as thousands of people live entirely in the virtual world, working, resting, etc., and the question arises whether they have the right to protect their virtual world from unlawful interference. Our answer is yes, they do. Opponents of virtual worlds, games, apps, etc., will argue that this is a new kind of disease that needs to be eradicated and is destroying our children's psyche. However, lawyers should only pay attention to the problem's legal aspects, not the mental or psychological problems. The rights in virtual and augmented reality are also related to personal non-property rights, forms of compensation for moral damage, and sometimes property damage, are related to and affect the expansion of these types of rights and are entitled to protection. As in the case of augmented reality, privacy is a major concern for VR. Biometric data, such as finger and handprints, facial geometry, voice prints, and iris or retinal scans, are a big concern for VR data privacy. In summary, VR and AR technology is evolving rapidly, creating innovative forms of interaction as well as new legal issues. To navigate this complex landscape, lawyers must keep abreast of the latest technological advances, be aware of new potential risks, and create appropriate legal frameworks to manage these risks. Collaboration between lawmakers, technologists, and lawyers will be essential to create a legal environment that protects users' rights, fosters innovation, and supports the promise of virtual reality and augmented reality (VR and AR). Adapting legislation to rapidly changing technological and social realities and adaptations will require continuous improvement. This is the only way to ensure effective protection of the rights and interests of virtual reality participants.

Key words: virtual reality, augmented reality, personal non-property rights, compensation, non-pecuniary damage, artificial intelligence, digitalisation, Internet.

Постановка проблеми. В Україні в галузі цивільного права на сьогодні не існує спеціалізованого нормативно-правового акту, який регулює відносини у глобальній мережі Інтернет, а тим більше питання віртуальної чи доповненої реальності. Однак, у Цивільному кодексі України згадується про відображення інформації в електронному вигляді про можливість вчинення правочину в письмовій (електронній) формі й використання електронного підпису, про визнання твору опублікованим (випущеним у світ) у загальнодоступних електронних системах інформації, а також можливість провадження розрахунків у електронному вигляді (ч. 1 ст. 200, ч. 1 ст. 205, ч. 3 ст. 207, ч. 1 ст. 442, ч. 1 ст. 1087 ЦК України).

Стан опрацювання проблематики. Питання віртуальної реальності в Україні досліджували не так багато науковців, а саме: О. Баранов, О. Бойко, О. Дзьобань, В. Заборовський, Д. Кондик, Г. Скрипка, А. Стойка, О. Яременко, Р. Радейко, Є. Харитонов, Р. Майданик та інші.

Метою статті є дослідження особливостей віртуальної та доповненої реальності як феномена віртуального життя та встановлення його взаємозв'язку з нормативно-правовим регулюванням

суспільних відносин і можливість відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок використання цих технологій. Аналізуються особливі аспекти використання віртуальної та доповненої реальності з точки зору правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Пресреліз ЄС представлений у липні 2023 року зосередиться на трьох «ключових» стратегічних стовпах розвитку віртуального світу: перший – надання допомоги талановитим фахівцям у віртуальному світі; другий – підтримка європейських екосистем Web4; третій – надання публічних послуг з використанням технологій віртуальної реальності з метою досягнення прогресу та закріплення глобальних стандартів у віртуальному світі (Європа рухається до Web4 і віртуального світ Європейська комісія розглядає Web4 як поєднання кількох передових технологій, таких як штучний інтелект, Інтернет речей, блокчейн, віртуальні світи та доповнена реальність. Згідно з планами, Web4 має стати новим поколінням Інтернету, значно вищим за рівень досліджень, накопичених у Web3. Забезпечення тісної інтеграції цифрових і фізичних компонентів із віртуальним середовищем є основним його завданням; це призведе до більш активної взаємодії людини та машини [1, с. 68]. Нові та майбутні продукти віртуальної реальності (VR) все більше привертають увагу, викликаючи юридичні проблеми як для користувачів VR, так і для постачальників і платформ VR. Одним із найважливіших юридичних питань, з якими стикаються ці зацікавлені сторони, а також бренди та інші рекламодавці, які фінансують і надають віртуальну реальність (VR), є права інтелектуальної власності, такі як авторські права та права на торговельні марки. Загалом ці юридичні проблеми є однаковими як у віртуальному, так і в реальному світі; однак віртуальна реальність має особливості. Віртуальна реальність – це змодельоване 3D-середовище, яке дає змогу користувачам досліджувати віртуальне оточення та взаємодіяти з ним у спосіб, який наближає реальність, як її сприймають органи чуття користувачів. Середовище створюється за допомогою комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення, хоча користувачам також може знадобитися носити такі пристрої, як шоломи чи окуляри, щоб взаємодіяти з навколишнім середовищем [2]. Доповнена реальність – це інтерактивний досвід, який покращує реальний світ за допомогою інформації, створеної комп'ютером. Використовуючи програмне забезпечення, програми та апаратне забезпечення, як-от окуляри доповненої реальності, доповнена реальність накладає цифровий вміст на реальне середовище та об'єкти [3].

Багато сфер використовують віртуальну реальність (VR) і доповнену реальність (AR), але вони в основному використовуються в професійних областях, таких як охорона здоров'я, терапевтична допомога, навчання пілотів, студентів [4, с. 206-207] та армія і поліція [5, с. 301]. Крім того, агентства нерухомості використовують ці технології, щоб запропонувати відвідування музеїв, квартир або окремих будинків за допомогою додатків для смартфонів і відеоігор, не виходячи з дому. Можна використовувати кілька різних пристроїв, наприклад гарнітури, окуляри та смартфони, інтегровані в окуляри. Щоб допомогти користувачам краще взаємодіяти з віртуальним середовищем, додаються додаткові елементи, такі як костюми. Різниця між віртуальною та доповненою реальністю полягає в тому, що AR використовує налаштування реального світу, тоді як VR повністю віртуальна. Користувачі AR можуть контролювати свою присутність у реальному світі; користувачі VR контролюються системою. Для віртуальної реальності потрібна гарнітура, але доступ до AR можна отримати за допомогою смартфона. AR покращує як віртуальний, так і реальний світ, тоді як VR покращує лише вигадану реальність.

Є багато різних пристроїв, які можна використовувати, наприклад гарнітури, окуляри та смартфони, інтегровані в пристрої перед очима. Інші компоненти, такі як костюми, поступово створюються, щоб користувачі могли краще взаємодіяти з віртуальним середовищем. Майбутнє віртуальної реальності (VR) і доповненої реальності (AR) може бути цікавим у багатьох сферах, включаючи ігри, електронну комерцію, освіту та маркетинг. Обидві технології відомі своїм розширеним досвідом, який поєднує кращі тривимірні зображення з віртуальним і реальним світом. Незважаючи на те, що їх легко переплутати, існують деякі помітні відмінності. Майбутнє віртуальної реальності (VR) і доповненої реальності (AR) може бути цікавим у багатьох сферах, включаючи ігри, електронну комерцію, освіту та маркетинг. Створюючи повністю комп'ютерну симуляцію альтернативного світу, віртуальна реальність виводить ці елементи на інший рівень. Використовуючи спеціальне обладнання, таке як комп'ютери, датчики, гарнітури та рукавички, ці захоплюючі симуляції можуть створити майже будь-яке зображення або місце, яке гравець може уявити [6]. Термін «розширена реальність» (XR) використовується для опису віртуальної реальності (VR), доповненої реальності (AR) і змішаної реальності (MR). Технології мають на меті

поєднати або відтворити фізичний світ для «цифрового світу-близнюка», який може взаємодіяти з ним.

Отже, віртуальна реальність та доповнена реальність є у нашому повсякденному житті (навчання, охорона здоров'я, освіта, роздрібна торгівля, розваги, нерухомість тощо), ми їх використовуємо навіть не усвідомлюючи це. Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно. Особисте немайнове право означає, що ми маємо право вільно вирішувати, як поводитися в особистому житті на власний розсуд. Це означає, що ми можемо погодитися, що в віртуальному світі інші можуть порушити наші права. Використання віртуальної реальності у повсякденному навчанні студентів із використанням програм проведення занять студентам із використанням 3D технологій, представлення робіт студентів, проектів у віртуальному світі, створення віртуального університету, здійснення електронного навчання на різних рівнях, використання віртуальних світів, в яких зустрічаються, прослухають лекцію, виконують лабораторну роботу, подивляться відео, ілюстрації, наскільки б це змінило підхід студентів до навчання. У якщо уявити проведення віртуальних конференцій з очними конференціями, презентації книг, напрацьованих матеріалів, наскільки це б було ефективнішим для сприйняття студентами та викладачами.

Віртуальну реальність часто асоціюють з іграми, оскільки індустрія була в авангарді зусиль VR, про що свідчить популярність таких продуктів, як Beat Saber, Minecraft VR, Half-Life: Alyx, Skyrim VR. Незважаючи на це, зазначають, що зростає інтерес до потенціалу віртуальної реальності в ряді інших сфер [7]:

Навчання. VR дає змогу безпечно, ефективно та економічно навчати персонал, це посади високого ризику або вузькоспеціалізовані посади, такі як пожежники, швидка допомога, поліцейські, солдати, хірурги та інший медичний персонал.

Освіта. VR пропонує навчальним закладам нові методи викладання та навчання. Це може надати студентам глибоке уявлення про середовище, яке зазвичай є недоступним, водночас залучаючи їх до процесу навчання. Наприклад, учитель історії може використовувати VR, щоб показати учням з перших вуст, яким було життя в стародавній Греції чи Китаї.

Охорона здоров'я. VR може принести користь людям у галузі охорони здоров'я, зокрема пацієнтам, лікарям-практикам і дослідникам. Наприклад, VR є перспективним у лікуванні таких розладів, як анорексія, тривога або посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). З іншого боку, лікарі можуть використовувати VR під час роботи з пацієнтами, щоб пояснити діагнози або варіанти лікування. VR може також принести користь людям, які певним чином фізично обмежені.

Роздрібна торгівля. VR вже трохи проникла в роздрібну торгівлю, але галузь лише подряпала поверхню. За допомогою правильних програм клієнти зможуть приміряти одяг, прикрашати свої домівки, експериментувати із зачісками, тестувати окуляри та загалом приймати більш обґрунтовані рішення щодо продуктів і послуг.

Нерухомість. VR може принести користь нерухомості кількома способами. Наприклад, архітектори можуть показати детальні плани в 3D; покупці житла можуть віртуально оглядати будинки; інженери-будівельники можуть оглянути системи HVAC; і власники будинків можуть побачити, як виглядатимуть їхні реконструкції.

Розваги. VR вже вплинула на ігри, але вона також обіцяє змінити кіно- та телеіндустрію, надаючи глядачам захоплюючий досвід, який переносить їх прямо в сцену. VR також може призвести до цілої індустрії віртуального туризму, дозволяючи людям відчувати місця, які вони ніколи не зможуть побачити особисто [7].

Коли зацікавлені сторони віртуальної реальності імпортують або додають музику, фотографії, імена чи образи людей, назви брендів чи логотипи у віртуальний досвід, застосовуються традиційні закони про товарні знаки, авторське право та право на оприлюднення, їх ми називаємо користувачами. Це означає, що використання такого типу може потребувати дозволу власників відповідних прав. Якщо користувач використовує справжній логотип на футболці, яку він створив у віртуальному світі та оскільки цей логотип не використовується «у торгівлі», використання його не може вважатися порушенням прав на торговельну марку. У той же час, буде важче довести, що користувач не використовує логотип «в комерції», якщо він починає продавати футболку іншим користувачам у віртуальному середовищі. Навіть у тому випадку, якщо продаж відбувається у віртуальній валюті, яка не може мати вартості в реальному світі, це має значення. Подібним чином, сумнівно, чи буде Користувач відповідати за порушення права на оприлюднення, якби він створив аватар, схожий на справжню світову знаменитість, але не використовував його для комерційних

цілей. Якщо особистість людини в Інтернеті не має економічної цінності, неможливо стверджувати, що користувач порушив права знаменитості на публічність. З іншого боку, використання образів реальних людей, незалежно від того, чи є вони знаменитостями, може призвести до більшої відповідальності користувача через наклепи та неправдиве представлення. Звичайно, користувач не несе відповідальності за досвід віртуальної реальності, якщо він створений для особистого задоволення користувача і не передається іншим особам. Порушення авторських прав не вимагає комерційного зв'язку, на відміну від законів про права на публічне використання та права на товарні знаки. Відтворення, публічне демонстрування, виконання або розповсюдження чужих фотографій, відео, музики та інших матеріалів у віртуальному світі є достатніми доказами порушення авторських прав. Однак захист авторських прав не є абсолютним, і використання певних матеріалів у Інтернеті, захищених авторськими правами, швидше за все викличе бурхливі дискусії щодо добросовісного використання, правової доктрини, яка дозволяє використовувати матеріали без дозволу власника авторських прав. Наприклад, якщо користувач використовує персонажів із серії книг про Гаррі Поттера та надає їм різні ідентифікації, створюючи альтернативний світ у віртуальній реальності, це ймовірно, оскільки право на створення похідних творів є одним із виключних прав власника авторських прав. Фактично, хтось може придбати права на створений Джоан Роулінг віртуальний світ для прихильників Гаррі Поттера. Наприклад, якби платформа віртуальної реальності дозволила увіжити різних персонажів з різних книг і їх поєднання та використання у віртуальній реальності, за винятком добросовісного використання, то це вимагатиме ретельного аналізу відповідних фактів і обставин, як і в реальному світі, щоб визначити обсяг захисту авторських прав у віртуальному світі [8].

Стосовно виникнення прав у віртуальному світі, то коли зміст створюється в реальному житті, автор є власником змісту, за винятком певних обмежень або якщо право власності не змінюється за договором. Тим не менш, право власності за замовчуванням не є таким чітким у віртуальній реальності, де користувачі самі створюють. Основний код, який дозволяє створювати зображення, віртуальну власність або інший зміст прав, створюється або іншим чином контролюється платформою. Таким чином, можуть виникнути суперечки щодо права власності між Платформою та користувачем. Однак право власності в основному буде розглядатися в умовах використання платформи або в договорі про участь, якщо сучасні сайти соціальних медіа та платформи для обміну вмістом (UGC Platforms) надають будь-які вказівки. У більшості випадків платформи UGC вимагають, щоб користувачі володіли вмістом, який вони створюють або завантажують на своїх веб-сайтах. Цікаво, що використання такого підходу для платформ віртуальної реальності може призвести до складних правових ситуацій щодо прав на майно та власності.

Зокрема, якщо платформа віртуальної реальності, наприклад Second Life¹, пропонує користувачам можливість мати власність у світі, який існує лише у віртуальному світі, і заохочує їх інвестувати гроші, щоб придбати цю власність, або якщо платформа забороняє користувачам використовувати платформу (наприклад, через порушення прав інтелектуальної власності чи шахрайство). Навіть якщо умови використання або угода про участь чітко вказують на право Платформи припинити роботу облікового запису Користувача або самого світу віртуальної реальності, цілком можливо, що це призведе до ризику неправдивої реклами, шахрайства та претензій типу недобросовісної конкуренції, заснованих на діючих законах. Згідно з існуючими законодавчими рамками, цілком можливо, що права користувачів у віртуальному світі будуть змінені таким чином, щоб користувачі могли володіти та контролювати віртуальну власність, подібну до інтелектуальної власності, яка захищена авторським правом і торговими марками. Однак, якщо немає визначеної вартості власності віртуальної реальності в реальному світі для віртуальної реальності, яка виходить за межі однієї платформ Закони повинні регулювати віртуальну реальність, оскільки вона стає все більш поширеною, і все більше людей роблять значні інвестиції в економіку VR [8].

Якщо припустити, що користувачі володіють віртуальною IP-адресою та хочуть заявити права на цю IP-адресу в реальному світі, закони про авторське право та торговельні марки застосовуватимуться так само, як вони застосовуються до реальних IP-адрес. Залишається незрозумілим, чи є товарний знак, який використовується на такому одязі, достатнім для того, щоб його можна було

¹ Second Life — це онлайн-мультимедійна платформа, яка дозволяє людям створювати собі аватар, а потім взаємодіяти з іншими користувачами та створеним ними вмістом у віртуальному онлайн-світі для кількох гравців.

класифікувати як товар у реальному світі. Якщо одяг не використовується як одяг у реальному світі, користувач може не мати можливості знайти класифікацію. Це може призвести до обмежень конкуренції та захисту від одягу в реальному світі, який схожий на віртуальні товари, якими керує Користувач. Закон про авторське право захищає оригінальні авторські твори, оскільки деякі твори базуються на інтелектуальній власності.

Крім того, користувачі стурбовані правами на публічність, оскільки ці закони захищають лише фізичних осіб. Користувачі, які створюють аватари, які стають відомими чи іншим чином цінними в певному контексті віртуальної реальності, не мають права на публічність у реальному світі, якщо ці аватари не пов'язані з реальною особою. Тим не менш, закони про інтелектуальну власність, які захищають добре розроблені вигадані та графічні персонажі, ймовірно, захищатимуть аватар віртуальної реальності, навіть якщо вони не мають права оприлюднювати своє ім'я, образ або інші ідентифікаційні елементи. У цьому середовищі люди створюють віртуальні ідентичності, які відрізняються від тих, які вони мають у реальному житті. Усе більше людей вважають, що їм потрібно захистити свої віртуальні особистості. Згідно з повідомленнями, конфіденційність аватара може бути порушена іншими аватарами, інструментами, такими як літаючі камери та пристрої для підслуховування, а також адміністратором платформи, який має доступ до всієї інформації, що створюється та розповсюджується там. Ні права конфіденційності в реальному світі, ні технології, які захищають конфіденційність на віртуальних платформах, не можуть належним чином захистити конфіденційність віртуальної особи. Таким чином, аватарам потрібно забезпечити віртуальну конфіденційність щодо їхньої фізичної, місцезнаходження та інформації [9, с. 43].

Віртуальна правова парадигма будується на основі регулювання за аналогією. Віртуальна економіка має власну віртуальну валюту, а віртуальні держави можуть запроваджувати віртуальні податки та віртуальні штрафи, або обмежувати свободу злочинця, або навіть накладати смертну кару на нього, видаливши його з платформи. Нарешті, аватарам слід надати право голосу, і це має бути окремою судовою гілкою у віртуальному світі. Виконавча влада залишається в руках адміністратора платформи.

Крім того, компанії та платформи віртуальної реальності можуть бути зацікавлені в створенні власності віртуальної реальності. Бренди постійно шукають нові способи спілкування зі своїми клієнтами, і віртуальна реальність пропонує клієнтам безпрецедентні можливості спілкуватися про продукти та послуги бренду, а також підвищити лояльності клієнтів до бренду. Крім того, контент-компанії, такі як кіностудії, продюсери, виробничі компанії та мережі, а також бренди та платформи, можуть використовувати віртуальну реальність для отримання контенту, подібно до того, як це відбувається в Інтернеті. Крім того, бренди можуть використовувати віртуальну реальність для проведення тестів у фокус-групах і збору даних про те, що думають покупці. Кожна з цих компаній намагається контролювати, володіти або, принаймні, мати ліцензію на використання ІВ, створених Користувачами. Це можна зробити за допомогою умов про використання або договорів про участь, які прямо надають права інтелектуальної власності брендам, як це робиться в реальному світі. У рамках цих угод користувачі можуть використовувати інтелектуальну власність бренду, наприклад, у рекламі, розробці продуктів або внутрішніх цілях. Важливо мати чіткі умови використання та угоду про участь, як і для будь-якої онлайн-служби. Таким чином, бренди, які хочуть використовувати ІР-адресу користувача, повинні переконатися, що користувачі завершили угоду. Тоді бренди можуть прийняти клацання, які чітко вказують, яким брендом ІР-адреса користувача може використовуватися [8].

Тим не менш, існують юридичні ризики. У процесі надання програмного забезпечення та цифрового вмісту обов'язково мають бути встановлені правила. Таким чином, постачальник рішень віртуальної реальності або AR повинен переконатися, що автори або зображені особи отримали права на використання. Те саме стосується елементів відомих брендів або фотографій відомих будівель, наприклад VR. Створення нового в віртуальному світі самостійно або у співпраці з іншими може вважатися створенням твору, захищеного авторським правом. Загалом користувач відповідає за захисту даних.

Майже всі рішення VR/AR мають обробку даних. Наприклад, програми, які працюють у метавсесвіті, можуть запам'ятати людські обличчя, жести або фізичні реакції на певний матеріал. Це має відбуватися відповідно до стандартів захисту даних бізнес-сектора, наприклад, коли менеджери хочуть, щоб їхні співробітники спілкувалися з клієнтами щодня або коли технічні працівники працюють віртуально на складних машинах клієнта. Люди, які працюють у центрах

оцінювання або програмах навчання VR/AR, щоб отримати сертифікат, зазвичай знають, що вони повинні дотримуватися Загального регламенту захисту даних (GDPR). Навпаки, дизайнери продуктів і інженери, які працюють на цифрових близнюках у віртуальному середовищі, не стикаються з цією проблемою. Те саме стосується випадків, коли технічні спеціалісти записують операції з технічного обслуговування, які виконують технічні спеціалісти на місці та технічні спеціалісти, які працюють віддалено. Користувачі зазвичай відповідають за захист даних у програмах VR/AR. Таким чином, вони зобов'язані переконатися, що рішення, яке використовує їхня компанія, відповідає GDPR. Крім того, працівники мають право у будь-який час відкликати свою згоду на майбутнє.

Слід зазначити, що важливим є місце, де обробляються корпоративні дані. Це особливо важливо, якщо дані обробляються на сервері, яким керує постачальник програмного забезпечення VR/AR, а не на кінцевому пристрої. Відповідно до статті 44 GDPR [10] особливі правила щодо транскордонного трафіку даних застосовуються, якщо сервер розташований у третій країні за межами ЄС, як визначено GDPR, і не в країні, яка має відповідний рівень захисту даних відповідно до рішення Комісії ЄС.

Рішення VR/AR часто використовуються не лише в компанії. Ці рішення також використовуються виїзними співробітниками, які працюють разом із постачальниками та клієнтами в Інтернеті. Таким чином, користувачі рішень VR/AR повинні розуміти, що вони можуть порушити дані користувачів, комерційні та фірмові секрети. Зокрема, окуляри для даних можуть легко фіксувати таку інформацію, як проектні плани, задокументовані бізнес-процеси, рецепти чи механізми обладнання, або в ситуаціях, коли розмови, які стосуються конфіденційності, записуються поблизу окулярів. З огляду на це можна вимагати від клієнтів вживати відповідних організаційних і технічних заходів для захисту комерційної таємниці, використовувати договори про нерозголошення, передбачати чіткі правила відповідальності.

Усі працівники, які хочуть використовувати рішення VR/AR у своїй компанії, повинні дотримуватися правил безпеки на робочому місці. У деяких ситуаціях, наприклад під час обслуговування машин, зосередження уваги на віртуальному середовищі може затулити реальні небезпеки. Водночас окуляри для даних також можуть допомогти перевірити, чи носять працівники захисні рукавички [11].

Необхідно забезпечити належний доступ до різноманітних джерел даних, які використовуються в програмах AR, і переконатися, що використання цих даних відповідає будь-яким умовам використання даних або ліцензіям. Щоб уникнути відповідальності за використання неточних, неповних або оманливих даних, необхідно використовувати відповідні застереження щодо даних третіх сторін.

Коли справа доходить до збереження особистих даних користувачів, таких як дані про відстеження їхнього місцезнаходження та використання, або дані про функції доповненої реальності, такі як кліки на веб-сайтах, повинні зберігатися. Для цього потрібно створити заяву про конфіденційність, яка пояснює користувачам, яка інформація збирається від них і як вона зберігається та використовується.

Середовище AR, яке збиратиме та обмінюватиметься інформацією, можна налаштувати багатьма способами. Наприклад, якщо користувач підписався на програму/сервіс обміну геоданими, він може вибрати параметри для інформування інших учасників про своє місцезнаходження, сповіщати всіх автоматично (за замовчуванням відкрито), сповіщати лише друзів, сповіщати конкретних осіб, запитувати дозвіл на сповіщати, коли зареєстрована особа потрапляє в певний діапазон, не повідомляти (за умовчанням закрито). Подібним чином, з точки зору маркетингу, пропозиції/додавання можуть надавати повідомлення про конфіденційність у реальному часі та вибір для користувачів [11].

AR/VR піднімає питання конфіденційності нових користувачів з трьох причин: 1) пристрої AR/VR складаються з низки різних технологій збору інформації, кожна з яких представляє унікальні ризики конфіденційності та підходи до пом'якшення; 2) значна частина інформації, яку збирають пристрої AR/VR, є конфіденційними даними, які не використовуються в більшості інших споживчих пристроїв; 3) і цей комплексний збір інформації має вирішальне значення для основних функцій пристроїв AR/VR [12].

Розробники політики конфіденційності повинні звернути увагу на конфіденційність у AR/VR, враховуючи різні типи інформації, яку ці пристрої збирають, і встановлюючи відповідні заходи захисту для захисту користувачів від фактичної шкоди, яка може виникнути в результаті збору даних.

Пристрої та додатки AR/VR вимагають обширної інформації для виконання навіть основних функцій, правила, призначені для автономних технологій, можуть накладати стандарти відповідності, які важко або неможливо підтримувати постачальникам AR/VR. Державні закони, що регулюють біометричні дані, які зазвичай написані для біометричної ідентифікації, але можуть перешкоджати функціям AR/VR, які потребують спостережуваної біометричної інформації, такої як відстеження очей і рухів.

Оскільки практично неможливо обмежити збір певних типів даних, не обмежуючи якість і функціональність пристрою AR/VR або програми в цілому, обмеження щодо широко визначеної особистої інформації, включаючи біографічну інформацію, голосові записи та геолокацію, можуть серйозно обмежити можливості використання технологій AR/VR у контекстах, орієнтованих на дітей. У той же час такі обмеження не обов'язково захистять дітей від багатьох потенційних загроз і ризиків для конфіденційності, які є унікальними для AR/VR або посилюються ними. Наприклад, діти все ще можуть зазнавати переслідувань, мати доступ до невідповідного вмісту або ділитися ідентифікаційною чи іншою шкідливою інформацією з незнайомцями в багатокоп'юстувавському середовищі [12].

Крім того, через реалізм у світах XR, якщо, наприклад, хтось виконує дії в XR, які насправді були б незаконними, і якщо це було відстежувати та записувати, це може бути пізніше використано як докази про характер цієї особи в судовому процесі, що стосується дій в реальному світі.

Виділяють негативні способи використання віртуальної реальності:

- **Фейкові новини:** люди можуть бути представлені як виконавці дій, незважаючи на те, що вони не зробили цього. Хоча він вже досить потужний у фотографіях і відео, правдоподібність, яка включає автоматичне віднесення реальності до віртуальних людей, може зробити XR ще більш небезпечним. Після того, як хтось пережив віртуальне виконання дії, може бути важко видалити з пам'яті, що може призвести до незначної зміни ставлення до нього. Одним із додаткових варіантів є наклеп, коли людину зображено в XR щось аморальне або смішне, що негативно впливає на їхнє соціальне становище чи репутацію.

- **Навмисна помилкова ідентифікація:** у XR ви знаходитесь у приватній кімнаті розмова у вашій вітальні або у віртуальному просторі з другою половинкою, яка фізично віддалена, але мабуть, у тому ж місці, що й ви. Ви говорите про конфіденційну інформацію або питання безпеки, які ви б ніколи не згадує комусь іншому. Однак, хоча уявлення про значущого іншого, насправді це хтось інший, хто зламав аватар цієї людини.

- **Крадіжка особистих даних:** ту саму техніку можна застосувати до віртуальні інтерпретації нас самих, які не є «належними» або контрольовані нами самими. Ми могли б бути зображені несучими віртуальні дії, які ми б ніколи не зробили в реальності, з негативними наслідками в наших стосунках з іншими загалом, або з роботодавцями, чи іншими органами.

- **Body swapping:** У віртуальній реальності техніка зміни тіла, у якій одна людина постійно розмовляє сама з собою та займається двома різними віртуальними тілами, досі використовується для корисних цілей. Наприклад, люди можуть по черзі перемикатися між описом особистої проблеми під час втілення віртуального тіла, яке дуже схоже на них, і пропонуючи собі консультації, використовуючи віртуальну репрезентацію доктора Зігмунда Фрейда. Оскільки розум відображає фізичне тіло в певному сенсі, тому, можливо, цю ж технологію можна використати для отримання прибутку шляхом проникнення в розум іншої людини. Це може бути дуже схоже на рольову гру, тому віртуальна реальність може не вважатися проблемою моралі [13, с.7].

Саме існування віртуальної реальності та доповненої реальності ставить існуючі юридичні питання по-новому, способами, які можуть просвітити припущення, які робить закон щодо свободи та шкоди у фізичному світі, а також у віртуальному світі. Вже тільки через це варто звернути увагу на розвиток закону віртуальної та доповненої реальності. Внутрішня природа віртуальної реальності ставить під сумнів межі, які закон проводить між фізичною присутністю та віддаленістю, поведінкою та мовою, а також фізичною та психічною шкодою. Закон, швидше за все, не захоче втручатися в низку випадків, оскільки віртуальна реальність виникає в приватних пропріетарних системах, на які поширюються умови використання, і люди не схильні сприймати її як реальну. Крім того, перспективи самозахисту можуть змінитися, якщо ви можете контролювати те, як ви взаємодієте з програмним забезпеченням [14, с. 1130].

Наразі не існує Закону про віртуальну реальність (наприклад, Закону про штучний інтелект), та існують сумніви, що вони коли-небудь будуть [15]. Однак, вважаємо, що 10 років тому, ми не віри-

ли, що штучний інтелект буде мати правовий статус, тому вважаємо, що питання віртуальної реальності в майбутньому буде врегульовано. Це важливо, оскільки поточні закони часто розробляються таким чином, щоб вони не залежали від технологій і базувалися на принципах, які можна застосовувати в віртуальному світі. Власники віртуальних світів часто створюють умови та правила, які стосуються будь-кого, хто живе в них, крім існуючих законів. Показують, як існуючі закони можуть бути застосовані у віртуальній реальності. 1) Аватар, швидше за все, є людиною, а не юридичною особою. Крім того, це не буде людина-робот, що є абсолютно новим видом людей, який закон має запровадити; 2) віртуальний договір, укладений у віртуальній реальності, матиме юридичну силу та дієвість у більшості юрисдикцій. Але місце укладення договору може викликати проблеми; 3) віртуальний підпис, ймовірно, буде електронним підписом, який більшість юрисдикцій вважають юридично легітимним; 4) віртуальний доказ був би електронним доказом. Багато країн намагаються змінити свої закони, щоб вони більш чітко застосовували електронні докази; 5) злочини, скоєні у віртуальній реальності, належать до категорії кіберзлочинів, тому вони застосовуються і люди можуть бути засуджені за ці злочини відповідно до існуючих законів [15].

Є можливість адмініструвати компанії у віртуальній реальності. Наприклад, закони багатьох країн дозволяють проводити засідання правління у віртуальній реальності. Віртуальна реальність, на нашу думку, має вплив на особисті немайнові права, коли відсутнє попередження розробника гри про можливість впливу на стан здоров'я, це стосується малолітніх осіб, осіб із нестійкою психікою тощо. Наприклад, якщо особа створює світ такий самий в якому вона живе з усіма її таємницями, а далі ця інформація стає публічною з яких небудь причин, то логічно, що в особи виникає право на компенсацію моральної шкоди в судовому порядку, головне, щоб була можливість довести склад правопорушення – вина адміністратора програми, причинний зв'язок між діями адміністратора та наслідками, які зазнав користувач, шкода, яка заподіяна користувачеві та наслідки.

Зважаючи на те, що доповнена реальність тісно пов'язана з особистими немайновими правами, люди повинні бути свідомими того факту, що, завантажуючи програму з App Store та завантажуючи дані, їхнє особисте життя може бути порушено. Здавши згоду на завантаження, ми ризикуємо втратити наші особисті дані та порушити немайнові права. Люди так впевнені в захисті цих даних, що не звертають уваги на попередження компаній щодо ризику витоку інформації, а натомість ігнорують їх. Суд може захистити будь-яке порушення в доповненій реальності, але чи це призведе до позитивного рішення?

Таким чином, спираючись на ці ідеї, ми можемо стверджувати, що закони можуть регулювати відносини у віртуальній реальності, а порушення особистих немайнових прав можна контролювати в доповненій реальності. Правове регулювання в цифровому просторі вимагає постійного оновлення та адаптації до нових технологій. Законодавство повинно бути гнучким і готовим до змін, щоб ефективно захищати права користувачів у віртуальному середовищі.

Пропонують створення віртуальних судів, які можуть стати інноваційним рішенням для вирішення суперечок, що виникають у віртуальних просторах. Наприклад, у 2020 році Юрисдикційна робоча група Сполученого Королівства LawTech Delivery Panel опублікувала юридичну заяву, яка підтверджує, що криптоактиви та смарт-контракти можуть мати правовий статус відповідно до законодавства Англії та Уельсу. Це вказує на потенційний майбутній напрямок вирішення спорів у цифровому середовищі, але потрібні додаткові дослідження та юридичні вдосконалення [16].

Висновки. Таким чином, в епоху цифровізації постійно відбувається вплив на розширення особистих немайнових прав особи. Ці права все частіше пов'язані з віртуальними правами, оскільки тисячі людей повністю живуть у віртуальному світі, де вони мають сім'ї, роботу, відпочинок і т. д., і виникає питання, чи мають вони право на захист свого віртуального світу від неправомірних втручань? Має бути чітка відповідь і наша відповідь так. Противники віртуальних світів, ігор, програм і т. д. стверджуватимуть, що це новий вид захворювання, яке потрібно викорінювати і руйнує наших дітей. Тим не менш, юристи повинні звертати увагу лише на правові аспекти проблеми, а не на психічні чи психологічні проблеми. Виникає питання чи права у віртуальній та доповненій реальності пов'язані з особистими немайновими правами? Так, пов'язані і впливають на розширення цих видів цих прав і мають право на захист у формі компенсації моральної шкоди, а іноді й майнової. Як і у випадку з доповненою реальністю, конфіденційність є основною проблемою для VR. Біометричні дані, такі як відбитки пальців і рук, геометрія обличчя, відбитки

голосу та сканування райдужної оболонки або сітківки ока, є великою проблемою для конфіденційності даних VR.

Підсумовуючи, технологія VR та AR швидко розвиваються, створюючи інноваційні форми взаємодії, а також нові юридичні проблеми. Для того, щоб орієнтуватися в цьому складному ландшафті, юристи повинні бути в курсі останніх технологічних досягнень, усвідомлювати нові потенційні ризики та створювати відповідні правові рамки для управління цими ризиками. Співпраця між законодавцями, технологами та юристами буде важливою для створення правового середовища, яке захищає права користувачів, сприяє інноваціям і підтримує привабливі перспективи віртуальної реальності та доповненої реальності (VR та AR). Це вимагатиме постійного вдосконалення та адаптації законодавства до швидкозмінних технологічних та соціальних реалій. Лише таким чином можна буде забезпечити ефективний захист прав і інтересів учасників віртуальної реальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кондик Д.П. Нові можливості та виклики Цифрової Епохи Для Авторського Права Європейського Союзу У Віртуальній Реальності: Значення Для України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 4. 2023. С. 66–71 DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-4-11> (дата звернення: 30.12.2024).
2. Robert Sheldon. Definition virtual reality. 2023. URL: <https://www.techtarget.com/whatis/definition/virtual-reality> (дата звернення: 20.12.2024).
3. What is augmented reality (AR)? 2023. URL: <https://www.sap.com/products/scm/industry-4-0/what-is-augmented-reality.html#:~:text=Augmented%20reality%20definition,real%2Dlife%20environments%20and%20objects>. (дата звернення: 20.12.2024).
4. Скрипка Г.В. Впровадження Технології Віртуальної Реальності В Умовах Дистанційного Та Змішаного Навчання Сучасної Школи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*, 2023. (211). С. 201–208. URL: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2023-1-211-201-208>.
5. Бойко О.І., Мельник А.М., Перспективи Використання Сучасних Інтерактивних Технологій В Процесі Підготовки Поліцейського До Діяльності В Умовах Воєнного Стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 3. 2024. С. 297–302 DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.50>.
6. What is a difference between AR and VR? URL: <https://sopa.tulane.edu/blog/whats-difference-between-ar-and-vr> (дата звернення: 20.12.2024).
7. Robert Sheldon. Virtual Reality. 2023 URL: <https://www.techtarget.com/whatis/definition/virtual-reality> (дата звернення: 20.12.2024).
8. Andrew P. MacArthu. Virtual Reality Creates Potentially Real. Legal Issues. July 09, 2015. URL: <https://www.venable.com/insights/publications/2015/07/virtual-reality-creates-potentially-real-legal-iss> (дата звернення: 20.12.2024).
9. Bart Van der Sloot. Virtual Identity and Virtual Privacy: towards a Concept of Regulation by Analogy. *«eGov Prsenz». Forschung / Analyse*. № 1. 2011. P. 43.
10. Regulation (EU) 2016/679. General Data Protection Regulation. URL: <https://gdpr-info.eu/art-44-gdpr/> (дата звернення: 20.12.2024).
11. Working in the metaverse: What legal issues do virtual and augmented reality create? What employers need to know now about new work with digital twins. Albrecht von Wilucki, Rechtsanwalt der Kanzlei Buse Heberer Fromm Albrecht von Wilucki, LL.M. (Boston Uni.) URL: <https://buse.de/en/blog-en/labor-law/working-metaverse-legal-issues-virtual-augmented-reality-create/> (дата звернення: 20.12.2024).
12. Ellyse Dick. Balancing User Privacy and Innovation in Augmented and Virtual Reality. 2021. URL: <https://itif.org/publications/2021/03/04/balancing-user-privacy-and-innovation-augmented-and-virtual-reality/> (дата звернення: 20.12.2024).
13. Mel Slater, Cristina Gonzalez-Liencre, Patrick Haggard, Charlotte Vinkers, Rebecca Gregory-Clarke, Steve Jelley, Zillah Watson, Graham Breen, Raz Schwarz, William Steptoe, Dalila Szostak, Shivashankar Halan, Deborah Fox and Jeremy Silver. The Ethics of Realism in Virtual and Augmented Reality. *Frontiers in Virtual Reality*. March 2020. Volume 1. Article 1. P. 7. DOI: 10.3389/frvir.2020.00001.

14. Mark A. Lemley & Eugene Volokh. Law, Virtual Reality, And Augmented Reality. University Of Pennsylvania. Law Review. Vol. 166. April 2018. No. 5. Pp. 1051–1138.
15. Virtual reality law and regulation. 2023. URL: <https://www.michalsons.com/focus-areas/information-technology-law/virtual-reality-law-and-regulation> (дата звернення: 20.12.2024).
16. Virtual Reality and the Law: Navigating Legal Challenges in Digital Realms. 2023. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/virtual-reality-law-navigating-legal-challenges-digital/> (дата звернення: 20.12.2024).

УДК 347.65/.68

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.27>

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Горпинич Л.І.,
*старший викладач кафедри підприємництва,
торгівлі та біржової діяльності
Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій*

Горпинич Л.І. Генезис правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні.

В статті проаналізовано генезис правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні. Встановлено, що вивчення правових явищ та процесів, які є складовою спадкового права, передбачає їхній аналіз у контексті історичного розвитку, що дозволяє визначити правову природу, витоки в минулому, етапи становлення спадкових відносин та перспективи їхнього подальшого розвитку. Визначено, що в процесі становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні можна виділити три етапи розвитку, обравши за основу історико-правовий критерій. В роботі досліджено взаємозв'язок суттєвих змін в економічній, політичній, соціальній, інформаційній сферах суспільного життя та стану спадкового законодавства.

Виявлено, що перший етап (1991–2003 роки) правового регулювання спадкових відносин характеризується переходом від радянського спадкового права до українського шляхом поступових змін застарілого цивільного законодавства та значною роботою по розробці проекту Цивільного кодексу України. Під час другого етапу (2004 рік – початок 2022 року) відбувається впровадження та реалізація норм спадкового права, передбачених новим Цивільним кодексом, за результатами яких наголошено на необхідності оновлення положень спадкового права відповідно до мінливого соціального буття. Визначено, що третій етап (лютий 2022 року – до сьогодні) розвитку правового регулювання спадкових відносин проходить в умовах воєнного стану в Україні та характеризується внесенням необхідних змін до спадкового законодавства, зокрема щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини, забезпечуючи захист прав учасників спадкових відносин.

З'ясовано, що в умовах воєнного стану продовжується робота з оновлення цивільного, в тому числі й спадкового, законодавства на основі збереження тих концептуальних підходів, які були закладені в основу Цивільного кодексу України. Перед правниками-цивілістами постає важлива науково-прикладна робота – вироблення правової доктрини спадкового права з урахуванням нових тенденцій, які з'являються у сфері приватноправового регулювання в Україні та країнах Європейського Союзу. Аналіз становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, будучи показником досягнень та невдач, слугує досвідом законотворення та спонукає до створення нової теоретичної та практичної бази регулювання на основі досягнень сучасної цивілістичної науки.

Ключові слова: спадкові відносини, правове регулювання, генезис, воєнний стан, спадкове право, спадкування, цивільні правовідносини, приватне право, правова доктрина, концепція

Gorpynych L.I. The genesis of legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine.

The article analyzes the genesis of the legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine. It is established that the study of legal phenomena and processes that are part of inheritance law involves their analysis in the context of historical development, which allows us to determine the legal nature, origins in the past, stages of the formation of inheritance relations and prospects for their further development. It is determined that in the process of the formation of the legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine, three stages of development can be distinguished, choosing the historical and legal criterion as the basis. The paper examines the relationship between significant changes in the economic, political, social, informational spheres of public life and the state of inheritance legislation.

It is revealed that the first stage (1991–2003) of the legal regulation of inheritance relations is characterized by the transition from Soviet inheritance law to Ukrainian through gradual changes to outdated civil legislation and significant work on the development of a draft Civil Code of Ukraine. During the second stage (2004 – early 2022), the norms of inheritance law provided for by the new Civil Code are being implemented and implemented, the results of which emphasize the need to update the provisions of inheritance law in accordance with the changing social reality. It was determined that the third stage (February 2022 – to the present) of the development of legal regulation of inheritance relations takes place under martial law in Ukraine and is characterized by making the necessary changes to inheritance legislation, in particular regarding the place of opening the inheritance and the terms for accepting the inheritance, ensuring the protection of the rights of participants in inheritance relations.

It was found that under martial law, work continues on updating civil, including inheritance, legislation on the basis of preserving the conceptual approaches that were laid down in the Civil Code of Ukraine. Civil lawyers face an important scientific and applied task - developing a legal doctrine of inheritance law taking into account new trends emerging in the field of private law regulation in Ukraine and the countries of the European Union. The analysis of the formation of legal regulation of inheritance relations in independent Ukraine, being an indicator of achievements and failures, serves as an experience in lawmaking and encourages the creation of a new theoretical and practical basis for regulation based on the achievements of modern civil science.

Key words: inheritance relations, legal regulation, genesis, martial law, inheritance law, inheritance, civil legal relations, private law, legal doctrine, concept.

Постановка проблеми. Дослідження правових явищ та процесів, які є складовою спадкового права, передбачає їхній аналіз у контексті історичного розвитку, що дозволяє визначити правову природу, витоки в минулому, етапи становлення спадкових відносин та перспективи подальшого розвитку. Вивчення генезису спадкових відносин дає змогу зрозуміти, як явище з'явилося, які фактори сприяли його формуванню, як воно еволюціонувало та які перспективи його подальшого розвитку. Аналіз історико-правового розвитку спадкових відносин за час незалежності України, які базуються на визнанні людини та її прав найвищою цінністю в суспільстві, дозволяє ідентифікувати тенденції, що можуть повторюватися в майбутньому, забезпечуючи об'єктивність процесу пізнання. Важливим є те, що історичний досвід функціонування спадкового права в країні загалом та безпосередньо з кінця 1990-х років до сьогодення, має допомагати уникати повторення помилок формування цивільного законодавства, зокрема спадкового. Результати історико-правового аналізу розвитку спадкових відносин в роки незалежності країни стверджують, що варто використовувати успішні концептуальні підходи, які були закладені в основу ЦК України, серед іншого спадкового права, для подальшого його розвитку в процесі рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України [1].

Вивчення історії спадкових відносин сприяє критичному мисленню, що є важливим в процесі осмислення євроінтеграційних спрямувань українського законодавства відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 року [2] та Угоди між Україною та Європейським Союзом [3], підписання якої спрямувало дружні дискусії в практичну площину.

Дослідження історико-правових аспектів спадкування зумовлене також необхідністю вдосконалення механізмів реалізації і захисту прав та інтересів учасників спадкових відносин в державі з ринковою економікою та демократичним режимом. В умовах воєнного стану в Україні ця тема набуває особливої актуальності. За таких обставин доцільним є аналіз історичного досвіду правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, визначення ключових етапів їхнього розвитку, виявлення основних тенденцій та напрямів оновлення законодавства відповідно до сучасних реалій.

Метою статті є встановлення особливостей переходу від радянського до українського спадкового права та визначення характерних рис етапів розвитку правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні на основі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел та результатів правозастосовної практики.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню питання генезису правового регулювання спадкових відносин в Україні присвячено праці багатьох дослідників, серед яких: В.В. Васильченко, А.В. Гончарова, О.В. Дзера, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заїка, Ю.С. Канарик, О.О. Карма-

за, О.Є. Кухарев, О.І. Нелін, О.П. Печений, Р.Ю. Половинкіна, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконь, О.І. Сафончик, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.Я. Фурса, І.А. Шахрайчук та інші [4–8].

Виклад основного матеріалу. В статті детально розглянуто процес становлення спадкових відносин в Україні, починаючи з 1991 року і до сьогодення. Українські правники надавали періодизацію спадкування з 1917 року до початку ХХІ ст. за різними критеріями. Так, Ю.О. Заїка виділив п'ять основних етапів розвитку законодавства України про спадкування з 1919 року до 2007 року, обравши за критерій основний нормативно-правовий акт, який суттєво вплинув на розвиток спадкових відносин [9, с. 32–38]. Разом з тим Є.О. Харитонов та О.В. Старцев встановили три етапи в розвитку спадкового права в Україні з 1917 року до 2013 року [10, с. 497]. Водночас, Р.Ю. Половинкіна, розглянувши новації та проблеми пострадянського українського спадкового права (1991–2003 років), визначила три етапи «відходу від радянського права та ідеології до права незалежної держави з ринковою економікою» [11].

Попри значний внесок науковців, залишається низка актуальних питань, які потребують осмислення щодо подальшого розвитку спадкових відносин в умовах гармонізації українського законодавства з законодавством ЄС та специфіки їх регулювання під час воєнного стану. Історію формування й еволюції спадкових відносин в незалежній Україні можна умовно поділити на три етапи зі своїми характерними ознаками. За основу періодизації розвитку спадкових відносин в Україні з 1991 року до сьогодні пропонується взяти історико-правовий критерій. В роботі досліджено взаємозв'язок суттєвих змін в економічній, політичній, соціальній, інформаційній сферах суспільного життя та стану спадкового законодавства в країні.

Перший етап (1991–2003 роки) правового регулювання спадкових відносин характеризується здобуттям Україною незалежності, прийняттям Конституції України 28 червня 1996 року, переходом від радянського спадкового права до українського шляхом поступових змін цивільного законодавства, зокрема його складової – спадкового, і відповідно формуванням нової правової системи.

Після проголошення незалежності України [12] відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року [13] продовжив дію ЦК Української РСР 1963 року, який потребував докорінного перегляду з подальшим прийняттям в новій редакції на основі приватноправового (гуманітарного) підходу відповідно до реалій ринкової економіки й становлення демократичного суспільства для регулювання майнових і пов'язаних з ними особистих немайнових відносин, зокрема й спадкових. Разом з тим розпорядженням Міністерства юстиції України в 1992 році було створено три робочі групи для розробки проектів ЦК України, СК України та ГК України. Відокремлена робота груп призвела до суттєвих розбіжностей стосовно правового регулювання майнових та особистих немайнових відносин, передбачених проектами ЦК України та ГК України. Дискусії, які тривали й після набуття чинності кодексами, трансформувалися у площину законодавства шляхом прийняття Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 9 січня 2025 року, одне із завдань якого є усунення суперечностей між ЦК України та актами спеціального законодавства (на дату подання статті Закон направлено на підпис Президенту України) [14].

Зміни до ЦК Української РСР 1963 року щодо спадкування були внесені в середині 1990-х років завдяки прийняттю Законів України, які регулювали нові економічні, політичні, соціальні явища та процеси суспільного життя. Так, згідно з положеннями ст. 2 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 року [15] про те, що власність в Україні виступає у приватній, колективній та державній формах, втратила чинність ст. 563 ЦК Української РСР 1963 року, яка регулювала питання спадкоємства в колгоспному дворі [16]. Нові явища у сфері товарно-грошових відносин також стосувалися питань спадкування, як-то: спадкування цінних паперів, частки статутного капіталу товариства, приватизованого майна, майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та ін. Завдяки Закону України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року [17] були внесені зміни до процедури вчинення нотаріальних дій державними або приватними нотаріусами стосовно заповітів, прирівнюваних до нотаріально посвідчених, скасування та зміни заповіту (ст. ст. 542, 543, 544 ЦК), а також охорони спадкового майна (ст.ст. 558, 559 ЦК) [18].

Стрімкий розвиток ринкових відносин в країні не відповідав темпам законотворення. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 року знову актуалізувало питання прийняття кодексу. Наразі ЦК Української РСР 1963 року втрачав всі ознаки закону, реальне життя потребувало

юридичної визначеності, яку міг надати новий кодифікований закон. Як зазначають розробники законопроекту, 5 червня 1997 року ЦК України було прийнято в першому читанні, однак лише 16 січня 2003 року Верховна Рада України прийняла кодекс повністю [19, с. 24], а 1 січня 2004 року він набув чинності.

Другий етап (2004–2022 роки) правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні характеризується процесом реалізації положень ЦК України як основного акту цивільного законодавства, який сповідує концепцію поділу права на приватне і публічне та встановлює «основні засади приватноправового регулювання майнових та особистих немайнових відносин за участю фізичних осіб, юридичних осіб та суб'єктів публічного права» [20]. Також важливою тенденцією становлення цивільного, між іншого спадкового законодавства вказаного етапу є його євроінтеграційний характер в умовах адаптації національного законодавства до законодавства країн Європейського Союзу [1].

Книга шоста «Спадкове право» ЦК України (ст.ст. 1216–1308) містить загальні положення про спадкування, характеристики спадкування за заповітом (його виконання) та за законом, здійснення права на спадкування та оформлення права на спадщину, риси спадкового договору [21]. У порівнянні з ЦК Української РСР 1963 року основні зміни в правовому регулюванні спадкових відносин полягали в наступному: розширено коло осіб, які мали право бути спадкоємцями; збільшилася кількість черг спадкоємців за законом з наданням права змінити черговість одержання права на спадкування (ст.ст. 1258, 1259 ЦК); зросла кількість об'єктів спадкування, було додано – право на земельну ділянку, на сплату неустойки, отримання компенсації та обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем; надано перевагу спадкуванню за заповітом та значно розширено свободу заповіту; легалізовано інститут укладення спадкового договору тощо [9, с. 47].

Фактично ЦК України активізував процес відходу від традицій радянського спадкового права і став фундаментальною основою затвердження нових принципів спадкових відносин. Однак треба розуміти, що закон має завжди бути камертоном стану суспільства і відповідати на ті питання, які для спільноти є актуальними. Аксіомою є твердження, що право є частиною мінливого соціального буття. Положення ЦК України почали відставати від темпів змін в українському суспільстві, почастишали випадки внесення змін до кодексу, результати судової практики свідчать про необхідність доповнень до ЦК для вирішення справ. На часі постало питання рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Концепція оновлення ЦК України, зокрема щодо спадкового права, активно обговорюється правниками-науковцями, юристами-практиками, законодавцями. Автори концепції пропонують вважати, що визначальними засобами оновлення спадкового законодавства мають стати: напрацювання правової доктрини спадкового права; аналіз нотаріальної та судової практики застосування положень спадкового права; приведення у відповідність до положень спадкового законодавства країн Європейського Союзу українського законодавства [1, с. 298].

Третій етап (2022 рік – до сьогодення) розвитку спадкових відносин в Україні обумовлений введенням в країні правового режиму воєнного стану з 24 лютого 2022 року [22]. Питання упорядкування спадкових відносин, які мають безпосереднє відношення до проблематики власності, виконання зобов'язань, юридичної відповідальності, відшкодування збитків, завжди входять до переліку надзвичайно важливих для суспільства, а в умовах воєнного стану поготів, особливо щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини.

Для врегулювання питань нотаріального посвідчення заповіту, строків прийняття та місця відкриття спадщини вже в умовах воєнного стану Кабінет Міністрів України прийняв в лютому – червні 2022 року відповідні постанови, які в подальшому були визнані такими, які суперечать ЦК України та законам України (особливості правового регулювання спадкових відносин в умовах воєнного стану розглянуто в попередній статті [23]). Натомість були прийняті – Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3449-IX [24], Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини» від 8 листопада 2023 року № 3450-IX [25], змін зазнав також Закон України «Про нотаріат» 2 вересня 1993 року [26]. Чинні закони встановили, що місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця, а якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності не-

рухомого майна – місцезнаходження основної частини рухомого майна. Для прийняття спадщини визначено термін шість місяців, але у разі якщо особа померла під час воєнного стану і державна реєстрація смерті проведена пізніше, ніж через один місяць після її смерті, строки для прийняття спадщини обчислюються не з моменту фактичної смерті, а з моменту реєстрації смерті державними органами. Якщо людина померла на тимчасово окупованих територіях, чи в якомусь іншому місті спадкоємці звертаються до нотаріуса і не можуть обґрунтувати дату смерті, то таким особам термін вираховується з моменту внесення факту смерті до Державного реєстру актів цивільного стану громадян.

Відтак, маємо визнати, що в умовах воєнного стану були внесені відповідні зміни до спадкового законодавства України для захисту майнових прав учасників спадкових відносин. Варто також звернути увагу на те, що сьогодні – в умовах воєнного стану продовжується робота законодавця, правників теоретиків та практиків стосовно оновлення цивільного законодавства, в тому числі й спадкового, відповідно до змін в українському суспільстві економічного, соціального, технічного, інформаційного спрямування [14].

Висновки. Отже, в ході проведеного дослідження встановлено, що процес становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні пройшов три етапи розвитку. Шлях становлення правового регулювання спадкових відносин в країні – це дорога від радянського спадкового права до сучасного українського на основі розширення диспозитивних засад регулювання. Введення правового режиму воєнного стану в Україні спонукало до внесення необхідних змін в спадкове законодавство, особливо щодо місця відкриття спадщини та строків для прийняття спадщини, для захисту прав та інтересів як спадкодавця, так і спадкоємця. Загалом в умовах воєнного стану продовжується робота з оновлення цивільного, в тому числі й спадкового, законодавства на основі збереження тих концептуальних підходів, які були закладені в основу ЦК України. Перед правниками-цивілістами постає важлива науково-прикладна робота – вироблення правової доктрини спадкового права з урахуванням нових тенденцій, які з’являються у сфері приватноправового регулювання в Україні та країнах Європейського Союзу. Аналіз становлення правового регулювання спадкових відносин в незалежній Україні, бувши показником досягнень та невдач, слугує досвідом законотворення та спонукає до створення нової теоретичної та практичної бази регулювання на основі досягнень сучасної цивілістичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 690 с.
2. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. ст. 367.
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16 липня 2014 року, затверджена Законом України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 16 вересня 2014 року № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 12.02.2025).
4. Гончарова А.В. Спадкування за законом та досвід країн Європи: монографія / А.В. Гончарова. – Суми: Сумський державний університет, 2023. – 470 с.
5. Заїка Ю.О., Кухарев О.Є. Новелізація норм спадкового права. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с. С. 291–318.
6. Кармаза О.О. Модифікація спадкових прав в умовах дії воєнного стану та євроінтеграційних процесів. *Південно-український правничий часопис*. 2022. № 4. Ч. 1. С. 136–141.
7. Кухарев О.Є. Ключові питання адаптації спадкового законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу. *Європейські перспективи*. 2019. № 2. С. 181–187.
8. Нелін О.І. Становлення та розвиток правової доктрини відумерлості (виморочності) спадкового майна в Україні. *Юридична Україна*. 2020. № 8. С. 6–11.

9. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення та розвиток: Монографія. 2-е вид. – К.: КНТ, 2007. 288 с.
10. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. Вид. 2, перероб. і доп. К.: Істина, 2013. 816 с.
11. Половинкіна Р.Ю. Пострадянське спадкове право в незалежній Україні: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. Вип. 26. С. 8–10.
12. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38, ст. 502.
13. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46, ст. 617.
14. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: Закон України від 9 січня 2025 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707 (дата звернення: 12.02.2025).
15. Про власність: Закон України від 7 лютого 1991 року № 697-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 20, ст. 249.
16. Цивільний кодекс Української РСР, прийнятий Верховною Радою Української РСР 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
17. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39, ст. 383.
18. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України: Закон України від 14 грудня 1994 року № 287/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1, ст. 3.
19. Луць В. До історії розробки та прийняття Цивільного кодексу України (2003 р.). *Право України*. 2019. № 1, с. 16–26.
20. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.
21. Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України VI скликання 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44, ст. 356.
22. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затверджений Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102- IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
23. Горпинич Л.І. Спадкові відносини в умовах воєнного стану: особливості правового регулювання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 212–216.
24. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023 № 96, ст. 388.
25. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо вдосконалення порядку відкриття та оформлення спадщини: Закон України від 8 листопада 2023 року. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 96, ст. 389.
26. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39, ст. 383.

УДК 347.122

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.28>

ОБ'ЄКТИ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В ОНОВЛЕНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ РЕКОДИФІКАЦІЇ

Грабар Н.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ННІППД,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Грабар Н.М. Об'єкти цивільних прав в оновленому цивільному законодавстві: окремі проблеми рекодифікації.

У статті звертається увага, що один із фундаментальних інститутів цивільного права – інститут об'єктів цивільних прав. Оборотоzdатність об'єктів, встановлення їх правового режиму дозволяє на практиці застосовувати відповідні законодавчі норми та здійснювати належну охорону і захист прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Рекодифікація цивільного законодавства дає можливість по-новому проаналізувати окремі проблеми правового регулювання. Не є винятком і ті з них, що пов'язані із поняттям та ознаками інформації як об'єкта цивільних прав. Активний розвиток інформаційних технологій, остаточне визнання цінності інформації як немайнового блага, інформатизація усіх сфер суспільного життя лише підкреслює актуальність доктринального дослідження поняття та ознак об'єкта цивільних прав.

Активний науковий інтерес до цієї сфери насамперед пов'язаний з існуванням великої кількості дискусійних питань, вирішення яких є необхідним для подальшого розвитку доктрини цивільного права та підвищення рівня застосування цивільно-правових норм. Рекодифікація цивільного законодавства відкриває можливість переосмислити різні проблеми правового регулювання, включаючи ті, що пов'язані з видами об'єктів цивільних прав.

Неможливо оминати і об'єктивні зміни сучасності, пов'язані із виникненням нових об'єктів правового регулювання. Йдеться насамперед про інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи, криптовалюту, персональні дані, штучний інтелект, цифровий контент. Звичайно, що безпосередньою (якщо не єдиною) складовою усіх перерахованих об'єктів є інформація. Саме тому розширення переліку об'єктів цивільних прав, причиною якого є розвиток цивільного обороту, є своєчасним та обумовленим потребами сьогодення. Різні доктринальні підходи науковців щодо поняття та ознак об'єктів цивільних прав, прогалини і колізії у чинному законодавстві, неоднорідність судової практики, прагнення України потрапити до європейської спільноти і потреба оновлення цивільного законодавства обумовлюють необхідність активізації досліджень в цій сфері.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, ознаки об'єкту цивільних прав, система об'єктів цивільних прав, інформація.

Grabar N.M. Objects of civil rights in the updated civil legislation: certain problems of recodification.

The article draws attention to the fact that one of the fundamental institutions of civil law is the institution of objects of civil rights. The turnover of objects, the establishment of their legal regime allows in practice to apply relevant legislative norms and to carry out proper protection and protection of the rights and interests of participants in civil legal relations. Recodification of civil legislation provides an opportunity to analyze certain problems of legal regulation in a new way. Those related to the concept and features of information as an object of civil rights are no exception. The active development of information technologies, the final recognition of the value of information as a non-property good, the informatization of all spheres of social life only emphasizes the relevance of the doctrinal study of the

concept and features of the object of civil rights. Active scientific interest in this area is primarily related to the existence of a large number of debatable issues, the solution of which is necessary for the further development of the doctrine of civil law and the increase in the level of application of civil law norms.

Recodification of civil legislation opens an opportunity to rethink various problems of legal regulation, including those related to the types of objects of civil rights. It is also impossible to avoid the objective changes of modern times associated with the emergence of new objects of legal regulation. It is primarily about information products, information resources, information systems, cryptocurrency, personal data, artificial intelligence, digital content. Of course, information is a direct (if not the only) component of all the listed objects. That is why the expansion of the list of objects of civil rights, the cause of which is the development of civil turnover, is timely and conditioned by the needs of today.

Different doctrinal approaches of scientists regarding the concept and features of objects of civil rights, gaps and conflicts in the current legislation, heterogeneity of judicial practice, Ukraine's desire to join the European community and the need to update civil legislation determine the need to intensify research in this area.

Key words: objects of civil rights, signs of an object of civil rights, system of objects of civil rights, information.

Постановка проблеми. На сьогодні приватне право України перебуває на етапі докорінних змін, що мають на меті ґрунтовне оновлення та вдосконалення цивільного законодавства. Аналіз економічних, соціальних та ідеологічних передумов дає підстави стверджувати, що рекодифікація цивільного законодавства України – об'єктивно необхідний процес, значення якого важко переоцінити. Це пов'язано насамперед зі змінами в матеріальному праві, доктринальними кодифікаціями в Європі, тенденціями до уніфікації приватного права, збільшенням кількості об'єктів правового регулювання [1; с. 207].

Один із фундаментальних інститутів цивільного права – інститут об'єктів цивільних прав. Оборотноздатність об'єктів, встановлення їх правового режиму дозволяє на практиці застосовувати відповідні законодавчі норми та здійснювати належну охорону і захист прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Різні доктринальні підходи науковців щодо поняття та ознак об'єктів цивільних прав, прогалини і колізії у чинному законодавстві, неоднорідність судової практики, прагнення України потрапити до європейської спільноти і потреба оновлення цивільного законодавства обумовлюють необхідність активізації досліджень в цій сфері та актуальність дослідження [9; с. 17].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблему об'єктів цивільних прав ґрунтовно досліджували: Б.А. Борисов, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, О.В. Кохановська, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, Є.О. Мічурін, С.А. Сліпченко, І.В. Спасибо-Фатєєва, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, С.І. Шимон, Р.Б. Шишка та ін. Проте єдина думка з багатьох питань у сфері теорії об'єктів відсутня, а окремі спірні положення досліджувалися фрагментарно. Водночас, наукове уявлення щодо об'єктів цивільних прав у цивілістичній доктрині постійно змінюється та корелюється, що свідчить як про неоднозначність розуміння змісту самого поняття об'єктів прав, так і про їх співвідношення.

В юридичній науці особливо часто використовуються такі категорії, як об'єкт цивільних прав, об'єкт цивільних правовідносин, об'єкт суб'єктивних прав. Їх вивченню було присвячено безліч робіт, але дискусії і суперечки про ці категорії тривають і донині. Проте, незважаючи на численні роботи, присвячені категорії «об'єкт цивільних прав», це питання все ще залишається в центрі уваги вчених саме тому, що він має не тільки теоретичне значення, а й практичне. Особливої актуальності ці питання набувають у зв'язку з рекодифікацією (оновленням) цивільного законодавства України [2; с. 1].

Метою статті є дослідження поняття та системи об'єктів цивільних прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із фундаментальних інститутів цивільного права – інститут об'єктів цивільних прав. Оборотноздатність об'єктів, встановлення їх правового режиму дозволяє на практиці застосовувати відповідні законодавчі норми та здійснювати належну охорону і захист прав та інтересів учасників цивільних правовідносин.

Рекодифікація цивільного законодавства дає можливість по-новому проаналізувати окремі проблеми правового регулювання. Не є винятком і ті з них, що пов'язані із поняттям та ознаками інформації як об'єкта цивільних прав. Активний розвиток інформаційних технологій, остаточне визнання

цінності інформації як немайнового блага, інформатизація усіх сфер суспільного життя лише підкреслює актуальність доктринального дослідження поняття та ознак об'єкта цивільних прав.

Активний науковий інтерес до цієї сфери насамперед пов'язаний з існуванням великої кількості дискусійних питань, вирішення яких є необхідним для подальшого розвитку доктрини цивільного права та підвищення рівня застосування цивільно-правових норм [1; с. 207]. Рекодифікація цивільного законодавства відкриває можливість переосмислити різні проблеми правового регулювання, включаючи ті, що пов'язані з видами об'єктів цивільних прав [8; с. 45].

Кожен з видів об'єктів цивільних прав має свою правову природу. При цьому в процесі розвитку інтернету простежуються використання, взаємозв'язок, взаємодія саме різних об'єктів цивільних прав, починаючи від речей і закінчуючи іншими майновими правами і благами, які прямо не згадуються в законодавстві. [3; с. 214].

Категорія «об'єкти цивільних прав» несе важливу нормативне навантаження в законодавстві України, і отримала вона її в процесі розвитку цивільного законодавства. Аналіз категорії показує, що в ньому використаний український законодавчий досвід у даній сфері, який, на наш погляд, не зовсім беззаперечний. У підсумку в ЦК України [4] утворилося кілька прогалин, внаслідок чого виникли дискусійні моменти.

Український вчений Сафончик О.І. вказує на такі проблеми:

По-перше, загальні положення (глава 12) не відповідають змісту інших (спеціальних) глав, які присвячені окремим видам об'єктів цивільних прав. Глава починається з перерахування видів об'єктів цивільних прав (ст. 177), а далі в спеціальних розділах характеризуються не всі, а лише деякі різновиди об'єктів цивільних прав.

По-друге, в ст. 177 ЦК України різновиди об'єктів цивільних прав не конкретизовані досить чітко. Законодавець поділив їх на сім груп: 1) речі; 2) майнові права; 3) результати робіт; 4) послуги; 5) результати інтелектуальної і творчої діяльності; 6) інформація; і 7) інші матеріальні і нематеріальні блага. Матеріальні і нематеріальні блага і права перераховуються в одній частині і вони не розділяються. У зв'язку з чим неможливо встановити критерії для такої класифікації. Тим більше, що в цьому розділі норми присвячені не всім перерахованим в ст. 177 видам об'єктів цивільних прав.

По-третє, якщо в ст. 177 ЦК України законодавець використовує словосполучення «матеріальні і нематеріальні блага». При цьому співвідношення блага і права не визначено. Тобто, в цьому розділі очевидна внутрішня неузгодженість. Наприклад, глава 15 ЦК України називається «нематеріальні блага», а в ст.ст. 199–201 поряд з благами «життя і здоров'я, достоїнство особистості, особиста недоторканність, честь і ділова репутація» перераховуються і такі особисті немайнові права, як «право на ім'я, право на авторство, свободу літературної, художньої, наукової і технічної діяльності, результати інтелектуальної діяльності, а також інформація».

По-четверте, законодавець, з одного боку, використовує слово «благ» в якості узагальнюючої або збиральної категорії щодо інших видів об'єктів цивільних прав, а з іншого, його правовий режим залишається невизначеним [3; с. 215].

По-п'яте, як об'єкти цивільних прав перераховуються «дії», «послуги» і «роботи», а далі, в розділі 3 про «роботу» і «послуги» більше немає ні слова. Напевно, законодавець виходив з «поведінкової» теорії об'єктів цивільних прав і визнавав «дії» як об'єкт цивільних прав. На наш погляд, дії або бездіяльності завжди супроводжують ті чи інші правовідносини. Тому норми, передбачені в ст. 177 ЦК України, мають лише довідковий характер і практично нічого не вирішують [3; с. 215].

Таким чином, категорія «об'єкти цивільних прав» має практичне застосування не тільки в законодавстві України, а й в цивільних законодавствах розвинених країн світу. Разом з цим можна звернути увагу на те, що об'єкти цивільних прав в законодавствах різних країн світу відображені по-різному. Таку різницю можна спостерігати в термінології (зазвичай використовуються терміни «об'єкт», «річ», «предмет», «майно» і т.п.) і в місці розташування норми (норми про об'єкти об'єднані в одній або в різних частинах законодавчого акту). А по суті, правове регулювання об'єктів цивільних прав направлено на визнання того чи іншого явища в цій іпостасі, визначення їх правового режиму охоплює правове забезпечення їх використання для задоволення потреби суб'єктів, їх впровадження в цивільні правовідносини і їх захист [3; с. 215].

На сучасному етапі розвитку цивільного законодавства України ми можемо говорити про те, що питання про об'єкти цивільних прав досі залишається дискусійним [5; с. 25].

Український вчений Сафончик О.І. вказує, що перша проблема, яка характерна для законодавства, це визнання того чи іншого явища в якості об'єкта цивільних прав. Наприклад, визнання домену та інших різновидів об'єктів як об'єктів цивільних прав теж неоднозначно сприймається і вченими – юристами, і законодавцями. Друга проблема – це визначення правового режиму об'єктів цивільних прав. Якщо традиційні об'єкти цивільних прав мають детальний правовий режим, то «нетрадиційні» об'єкти цивільних прав – ні. При цьому іншу ситуацію можна спостерігати щодо таких об'єктів, як сайт, домен і IP (ІТ-технології). Ці об'єкти, хоча вони прямо і не визнані об'єктами цивільних прав, прямо або побічно, але все ж включаються у відносні і правовідносини [3; с. 216].

Також хотілося б звернути увагу, на те, що незважаючи на прогресивний характер національного законодавства у частині визнання інформації об'єктом цивільних прав, прийняття спеціального інформаційного законодавства, визначення системи принципів інформаційних відносин та видів інформації, вважаємо, що в цій сфері мають місце окремі проблеми, які потребують свого якнайшвидшого вирішення. Важливим інструментом для їх розв'язання є рекодифікація цивільного законодавства України.

Так, згідно зі статтею 177 Цивільного кодексу України, об'єктами цивільних прав є різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, включаючи речі, гроші, цінні папери, майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної творчості, інформацію та інші. Це означає, що з прийняттям Цивільного кодексу України 2003 року інформацію вперше було визнано об'єктом цивільних прав [4]. Це стало значною подією для приватноправового регулювання, оскільки визнання інформації об'єктом цивільних прав надало змогу застосовувати до неї всі цивільно-правові інструменти, включаючи положення Загальної частини Цивільного кодексу України. Незважаючи на закріплення інформації як об'єкта цивільних прав у Цивільному кодексі України, дискусії щодо її правової природи в доктрині не припиняються й досі [8; с. 46]. Залежно від правової природи цивільних правовідносин, інформацію можна розглядати як особисте немайнове благо у випадках, коли вона стає об'єктом немайнових відносин. Також вона може бути результатом творчої, інтелектуальної діяльності, що робить її об'єктом виключних прав [8; с. 46]. Крім того, інформацію можна розглядати як інформаційний продукт, який за певних умов може мати властивості товару та бути об'єктом майнових правовідносин як самостійний об'єкт або як частина іншого об'єкта, такого як цінні папери, гроші тощо [7; с. 19].

У розробленій провідними науковцями концепції оновлення ЦК України авторами детально проаналізовано існуючі проблеми у сфері інформаційних правовідносин та запропоновано варіанти удосконалення нормативного регулювання.

Підтримуємо думку Б.О. Соловйова, зокрема, перспективним вбачаємо закріплення в оновленому ЦК України інформаційної сфери як сфери соціальної дійсності, у якій мають місце приватноправові відносини, що регулюються цивільним законодавством [1; с. 210]. Не менш важливо однозначно визначити принципи регулювання інформаційних відносин, що можливо досягти шляхом уточнення переліку загальних засад цивільного законодавства, закріпленого у ст. 3 ЦК України. Концепцією пропонується додатково закріпити такі принципи: – свобода інформації та інформаційного обміну; – неприпустимість свавільного втручання у сферу інформації про особу, персональних даних [6]. Звичайно, значення ст. 3 ЦК України для усієї системи приватного права важко перебільшити: йдеться не лише про базис правового регулювання приватноправових відносин, а й про ідеали та цінності свободи, існування яких у громадянському суспільстві забезпечується саме приватним правом. Неможливо оминати і об'єктивні зміни сучасності, пов'язані із виникненням нових об'єктів правового регулювання. Йдеться насамперед про інформаційні продукти, інформаційні ресурси, інформаційні системи, криптовалюту, персональні дані, штучний інтелект, цифровий контент. Звичайно, що безпосередньою (якщо не єдиною) складовою усіх перерахованих об'єктів є інформація. Саме тому розширення переліку об'єктів цивільних прав, причиною якого є розвиток цивільного обороту, є своєчасним та обумовленим потребами сьогодення [1; с. 210].

Як визначає Скрипник В.Л. система об'єктів цивільних прав – визначена законодавством сукупність об'єктів цивільних прав у різних сферах суспільного життя, узятя у їх єдності, яка включає в себе поділ об'єктів на окремі групи (підгрупи), відповідно до особливостей їх майнового чи немайнового змісту, формами існування, правової регламентації та взаємодії між цими групами.

З урахуванням відповідних особливостей окремих об'єктів цивільних прав ст. 177 ЦК України пропонується викласти у наступній редакції: «Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі

гроші, цінні папери, криптовалюта, інше майно, тварини, біологічні матеріали, електроенергія, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага» [9; с. 21].

Аналіз теоретичних підходів та законодавства України дає підстави стверджувати, що інформація як об'єкт цивільних прав є нематеріальним немайновим благом особливого роду, яке проявляється як особисте немайнове благо, як результат впливу на людину та інших суб'єктів та об'єктів права, як результат інтелектуальної, творчої діяльності, як відомості про осіб, події та явища, предмети, об'єкти і процеси незалежно від форми їхнього представлення [1; с. 211].

Висновки. Сучасне розуміння об'єкта цивільних прав повинно ґрунтуватися на характерних ознаках, які властиві всім об'єктам і враховувати їх особливу правову природу. Такими критеріями повинні бути форми існування явища, а саме: а) матеріальна (тобто, можливість безпосередньо виявити існування об'єкта органами зору, слуху тощо); б) довести існування явища відповідно до сучасних методів пізнання у фізиці, математиці, хімії та інших галузях права (усі види енергії тощо); в) явища, які існують лише в ідеальному, уявному світі – честь, гідність, ділова репутація тощо); г) правові явища, тобто явища, яким форму об'єкта цивільних прав надає чинне законодавство (уступка вимоги, переведення боргу, цінні папери), а за відсутності такої правової регламентації вони втрачають ознаки об'єкта [10; с. 79].

Незважаючи на прогресивний характер національного законодавства, що стосується визнання інформації об'єктом цивільних прав, прийняття спеціального інформаційного законодавства та визначення системи принципів інформаційних відносин, ми вважаємо, що в цій сфері існують окремі проблеми, які потребують невідкладного вирішення. Один з важливих інструментів для їх вирішення – рекодифікація цивільного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Соловійов Б.О. Інформація як об'єкт цивільних прав в оновленому цивільному кодексі України: проблеми визначення та основних ознак. *Часопис Київського університету права*. 2021/1. С. 207–212.
2. Maxym Tkalych, Oksana Safonchuk, Yuliia Tolmachevska. Private Law and Human Rights: New Realities. *DiXi Revista*. Vol. 32. July 2020. P. 1–12.
3. Сафончик О.І. Об'єкти цивільних прав: окремі проблеми рекодифікації цивільного законодавства України. *Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Чернівці, 04 березня 2021 р. Сучасні тенденції розвитку законодавства України в контексті проведення державних реформ*. С. 214–218.
4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45-46. Ст. 356.
5. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Оновлення (кодифікації та рекодифікації) цивільного законодавства України: досвід, проблеми та перспективи. Монографія. Одеса: Фенікс. 2020. 462 с.
6. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 7-8.
7. Кохановська О.В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві. Монографія. Київський університет. 2006. 463 с.
8. Сафончик О.І. Загальна характеристика цивільних правовідносин в сфері інформаційних технологій. *Юридичний вісник*, 2024/2. С. 45–51. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.6>.
9. Скрипник В.Л. доктринальне поняття об'єктів цивільних прав та їх система в умовах рекодифікації. *Вісник Маріупольського державного університету серія: Право* 2022. Вип. 23-24. С. 17–21.
10. Скрипник В.Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав: монографія. Кременчук: Вид. Щербатих О.В. 2020. 233 с.

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.29>

ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Гуменюк В.В.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Гуменюк В.В. Правові трансформації нотаріальної діяльності під впливом цифровізації.

Встановлено, що ХХІ століття характеризується трансформаційними змінами як суспільних сфер життя, так і правових засад під впливом глобалізації та цифровізації. Вказані процеси зачіпають всі суспільні сфери, а організація нотаріальної діяльності має змінюватися узгоджено із загальними тенденціями та відповідати сучасним потребам цивільного обороту. У процесі дослідження було виявлено тенденції у правових трансформаціях нотаріальної діяльності під впливом цифровізації.

Виявлено, що елементи змін у правовому регулюванні нотаріальної діяльності під впливом цифровізації помітні в Україні із кінця 90-х років ХХ століття. Так, 14 липня 1999 року було прийнято рішення визначити Міністерством юстиції державного підприємства, що буде здійснювати управління та адміністрування Єдиних реєстрів, а також інформаційно-комунікаційних та автоматизованих систем, яким стало ДП «Інформаційний центр». Вказане підприємство мало важливе значення у реформуванні та цифровізації нотаріату, оскільки безпосередньо управляло у різний час такими реєстрами, які поступово впроваджувалися в Україні.

Проаналізовано зміни у нотаріальній діяльності під впливом прийняття Законів України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про публічні електронні реєстри», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів», «Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг» та інші нормативно-правові акти. Важливим етапом у цифровізації послуг та отримання інформації, у тому числі про нотаріально посвідчені правочини та послуги стало запровадження цифрового порталу «Дія» та надання доступу громадянами до отримання інформації безпосередньо звідти.

Процес цифровізації триває і вагомим етапом стало запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату. На разі, сфера нотаріальних послуг потребує покращення, у порівнянні із європейськими державами.

Ключові слова: нотаріат, цифровізація, єдині державні реєстри, нотаріальні послуги.

Gumenyuk V.V. Legal transformations of notarial activity under the influence of digitalization.

It has been established that the 21st century is characterized by transformational changes in both social spheres of life and legal principles under the influence of globalization and digitalization. These processes affect all social spheres, and the organization of notarial activity should change in accordance with general trends and meet the modern needs of civil turnover. In the process of research, trends in legal transformations of notarial activity under the influence of digitalization were identified.

It was revealed that elements of changes in the legal regulation of notarial activity under the influence of digitalization have been noticeable in Ukraine since the late 90s of the 20th century. Thus, on July 14, 1999, a decision was made to determine the Ministry of Justice of the state enterprise that will manage and administer the Unified Registers, as well as information and communication and automated systems, which became the State Enterprise «Information Center». The specified enterprise was of great importance in the reform and digitalization of notarial services, as it directly managed such registers, which were gradually introduced in Ukraine, at different times.

The changes in notarial activities under the influence of the adoption of the Laws of Ukraine “On Electronic Identification and Electronic Trust Services”, “On Electronic Documents and Electronic

Document Management”, “On Public Electronic Registers”, “On Information Protection in Information and Communication Systems”, the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine “Some Issues of Electronic Interaction of Electronic Information Resources”, “Issues of the Unified State Web Portal of Electronic Services and the Register of Administrative Services” and other regulatory legal acts were analyzed. An important stage in the digitalization of services and obtaining information, including on notarized transactions and services, was the introduction of the digital portal “Diya” and providing citizens with access to obtaining information directly from there.

The process of digitalization continues and a significant stage was the introduction of the Unified State Electronic System of e-notary services. Currently, the sphere of notary services needs improvement, compared to European countries.

Key words: notary, digitalization, unified state registers, notary services.

Постановка проблеми. XXI століття характеризується трансформаційними змінами як суспільних сфер життя, так і правових засад під впливом глобалізації та цифровізації. Вказані процеси зачіпають всі суспільні сфери, а організація нотаріальної діяльності має змінюватися узгоджено із загальними тенденціями та відповідати сучасним потребам цивільного обороту.

Метою дослідження є виявлення тенденцій у правових трансформаціях нотаріальної діяльності під впливом цифровізації.

Стан опрацювання проблематики. У правовій доктрині досліджено принципи адміністративно-правового регулювання нотаріальної діяльності (Ковальчук С.П.), адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності (Коломоєць Т.О., Федорова К.І.), нотаріальний процес (Долинська М.С.), реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції (Денисяк Н.М.). При цьому питання цифровізації нотаріальної діяльності досліджено не достатньо.

Виклад основного матеріалу. Елементи змін у правовому регулюванні нотаріальної діяльності під впливом цифровізації помітні в Україні із кінця 90-х років XX століття. Так, 14 липня 1999 року було прийнято Постанову КМУ № 1272 «Деякі питання адміністрування Єдиних та Державних реєстрів, інформаційно-комунікаційних систем, держателем яких є Міністерство юстиції», якою було прийнято рішення визначити Міністерством юстиції державного підприємства, що буде здійснювати управління та адміністрування Єдиних реєстрів, а також інформаційно-комунікаційних та автоматизованих систем, яким стало ДП «Інформаційний центр» [1]. Вказане підприємство мало важливе значення у реформуванні та цифровізації нотаріату, оскільки безпосередньо управляло у різний час такими реєстрами, які поступово впроваджувалися в Україні: «Єдиним реєстром заборон відчуження об’єктів нерухомого майна»; «Єдиним реєстром спеціальних бланків нотаріальних документів»; «Спадковим реєстром»; «Єдиним реєстром довіреностей»; «Державним реєстром іпотек»; «Державним реєстром правочинів»; «Державним реєстром обтяжень рухомого майна», «Державний реєстр речових прав на нерухоме майно».

Одним із перших єдиних державних реєстрів, що має вагоме значення для здійснення нотаріальної діяльності, був Єдиний реєстр заборон відчуження об’єктів нерухомого майна, створений відповідно до наказу міністерства юстиції від 27 травня 1997 року [2]. Вказаним актом передбачалося створення «Єдиного реєстру для реєстрації заборон відчуження об’єктів нерухомого майна» задля покращення захисту майнових прав, централізованого збору даних про заборони відчужувати майно, накладені арешти. Також вносилися зміни до чинної на той час «Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 18 червня 1994 р., в якій було зобов’язано нотаріусів перед посвідченням договору про відчуження будь-якого нерухомого майна перевірити наявність заборон по відчуженню чи арештів по Єдиному реєстру для реєстрації заборон відчуження нерухомого майна, якою є комп’ютерна база даних, що створюється через автоматизовані комп’ютерні системи, складається із базових реєстрів реєстрації заборон. Якщо було виявлено заборону, допускалося посвідчення договору при наявності згоди кредитора та набувача, що на нього буде переведено борг. По графіку першими були створені єдині реєстри заборони у м. Києві, потім Харкові та Львові, Одесі та Херсоні, Дніпропетровську та Тернополі, у інших містах вже у 1998 році. Вказаний наказ діяв не довго і вже у 1999 році був замінений наказом № 31/5 [3].

На разі діє наказ міністерства юстиції від 14 грудня 2012 року, яким затверджено порядок використання даних одразу із чотирьох реєстрів – Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об’єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та

Державного реєстру обтяжень рухомого майна [4]. Вказаний акт відрізняється від попереднім посиленою увагою до потреби збереження та захисту даних, які містяться у реєстрах.

Важливе значення у впровадженні цифрових технологій щодо посвідчення правочинів відіграв Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який запровадив Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, що вважається державною інформаційною системою, яка уможливило оброблення, зберігання, надання даних про всі зареєстровані права на нерухомість, а також накладені обтяження [5]. Для належного функціонування вказаного державного реєстру було прийнято окрему інструкцію, що чинна із рядом змін досі [6].

У 2004 році було прийнято «Тимчасовий порядок державної реєстрації іпотек», що втратив чинність з 1 січня 2013 року [7]. Вказаний акт був запровадив державний реєстр іпотек, що був єдиною комп'ютерною базою даних про обтяження та зміну умов обтяження нерухомого майна іпотекою, містив інформацію про всі відступлені права по іпотечному договору, їх передання, анулювання, видання дублікатів заставних. На відміну від інших державних реєстрів держателем цього було визнано не Міністерство юстиції України, а – Укрдержреєстр, адміністрування та технічний супровід покладено на ДП «Інформаційний центр». Вказаний порядок втратив чинність із прийняттям Постанови КМУ від 5 вересня 2012 року «Деякі питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [8].

Крім того, у 2004 році було запроваджено «Державний реєстр правочинів» та прийнято Інструкцію про його ведення [9]. Державний реєстр правочинів визнано єдиною комп'ютерною базою даних, що включає інформацію про правочини, які підлягають державній реєстрації, створює умови для її збереження, видання, захищає від будь-яких несанкціонованих впливів. Вказаний акт залишається чинним із останніми змінами, внесеними у 2007 році.

Важливим у цифровізації нотаріальної діяльності стало запровадження Державного реєстру обтяжень рухомого майна, затвердженого постановою КМУ від 5 липня 2004 року (з останніми змінами від 20 жовтня 2024 року, вказаний акт діє досі) [10]. Державний реєстр обтяжень рухомого майна є єдиною комп'ютерною базою даних, яка включає інформацію про появу, зміни та припинення будь-якого обтяження рухомого майна, звернення на нього стягнення, держателем якої є Мін'юст.

У 2011 році було запроваджено Спадковий реєстр, зокрема постановою КМУ від 11 травня було затверджено «Порядок державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі», остання редакція вказаного акту відбулася 30 грудня 2023 року [11]. Спадковий реєстр – це інформаційно-комунікаційна система, яка на разі є частиною «Єдиної державної електронної системи е-нотаріату», що містить інформацію про всі посвідчені (прийняті на зберігання) заповіти, а також спадкові договори, відкриті спадкові справи, видані свідоцтва про право на спадщину. Держателем Спадкового реєстру є Мін'юст, адміністратором відповідне державне підприємство, що має технічно забезпечити не тільки формування, але і супроводження реєстру, надавати відповідний доступ нотаріусам, забезпечити як збереження, так і захист даних. До Спадкового реєстру повинні бути внесені усі заповіти, спадкові договори, які були посвідчені як нотаріусами, так і консульськими установами, іншими уповноваженими особами, відповідно до Цивільного кодексу України та Закону України «Про нотаріат», а також всі заведені спадкові справи.

Крім того, важливе значення у цифровізації нотаріату відіграли також Закони України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [12], «Про електронні документи та електронний документообіг» [13], «Про публічні електронні реєстри» [14], «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах» [15], постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів» [16], «Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг» [17] та інші нормативно-правові акти.

Важливим етапом у цифровізації послуг та отримання інформації, у тому числі про нотаріально посвідчені правочини та послуги стало запровадження цифрового порталу «Дія» та надання доступу громадянами до отримання інформації безпосередньо звідти. Наприклад, портал «Дія» дозволяє замовити довідку про відомості із Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [18].

Водночас процес цифровізації триває і вагомим етапом стало запровадження Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, відповідну постанову Кабінет Міністрів України прийняв 29 грудня 2023 року, до якої вже у червні 2024 року вносилися зміни [19]. Важливим стало об'єднання державних реєстрів та створення Єдиної державної електронної системи е-нотаріату, що вва-

жається взаємозв'язаною сукупністю інформаційно-комунікаційних, інформаційних систем, що функціонують як єдина система у взаємодії із іншими інформаційними та інформаційно-комунікаційними системами, що мають на меті автоматизувати нотаріальну діяльність, а саме створити умови для збору, накопичення, оброблення, зберігання, захисту, обліку, пошуку і використання даних про нотаріальну діяльність, гарантування усієї можливої електронно-інформаційної взаємодії, внесення даних до державних єдиних реєстрів, які створені Мін'юстом і є складовими Системи е-нотаріату, а також забезпечити формування нотаріального (чи прирівняного до нього) документу із електронним ідентифікатором, гарантувати доступ як для фізичних, так і для юридичних осіб до інформації про кожну нотаріальну (чи прирівняну до неї) дію із збереженням нотаріальної таємниці.

Передбачено не тільки створення та забезпечення діяльності системи е-нотаріату, але і запроваджено електронний ідентифікатор (QR-код, тобто графічне зображення із унікальним номером, який присвоюється нотаріальному чи прирівняному до нього документу, що завантажується до Системи е-нотаріату, окрім документа, який викладений на спеціальному бланку), електронне робоче місце користувача (є складовою Системи е-нотаріату, через яку забезпечено доступ користувачам до складових Системи е-нотаріату задля пошуку відомостей, внесення даних, відправлення запитів, пошуку і отримання інформації з автоматизованих, інформаційних систем, реєстрів, кадастрів тощо, а також здійснення обмінів електронною інформацією, яка потрібна для нотаріальної діяльності, завантаження/збереження сканованих копій нотаріальних чи прирівняних до них документів, створення проектів нотаріальних документів, їх готування до підписання).

Система е-нотаріату перебуває у власності держави у особі Мін'юсту, адмініструє систему відповідне державне підприємство. Передбачено, що система е-нотаріату буде доступна цілодобово весь тиждень без вихідних, окрім крайніх випадків, пов'язаних із оновленням чи технічними роботами.

Впровадження елементів е-нотаріату доволі еволюційно відбувається у різних зарубіжних державах. Наприклад, наводять вчені успішний досвід Франції, де відбулося зменшення паперових носіїв документів через надання дозволу їх посвідчувати електронно. Документ нотаріус підписує на комп'ютері за допомогою цифрового підпису, який визнається оригіналом. Доволі поширеним став обмін цифровими документами для оформлення іпотек, депозитів, проведення платежів між сторонами договорів. Грузія запровадила також електронний реєстр нотаріальних дій, що містить ані про всі нотаріально посвідчені договори, а ще з 2010 року дозволено повідучати документи через відеозв'язок. Також відмінним є те, що у європейських державах нотаріальні електронні реєстри контролюють та ведуть професійні самоврядні організації [20].

Звіт за результатами «Порівняльного дослідження цифровізації нотаріату», оприлюднений у жовтні 2024 року показав, що Україна має доволі високі позиції щодо загалом цифровізації публічних послуг, перейшовши ще навіть 2022 року до досить високої групи по EGDI (Індексу розвитку електронного уряду) із найнижчим показником доходу, у 2024 році вказаний показник було підтверджено, у тому числі через цифровий підпис «Дія Підпис». Проте, сфера нотаріальних послуг потребує покращення, у порівнянні із європейськими державами [21].

Висновки. Отож, новітній етап розвитку нотаріальної діяльності під впливом цифровізації розпочався із кінця 90-х років XX століття, і включає такі під етапи: 1) 1999 рік – 2012 рік, що характеризується першими актами у сфері запровадження єдиних державних реєстрів із елементами інформаційно-комунікаційного управління ними; 2) 2012 рік – 2022 р., період поступового реформування та централізації єдиних державних реєстрів, посилення контролю за захистом інформації при вчиненні нотаріальних дій; 3) із 2023 року – триває досі та передбачає впровадження системи е-нотаріату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Деякі питання адміністрування Єдиних та Державних реєстрів, інформаційно-комунікаційних систем, держателем яких є Міністерство юстиції: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.07.1999 № 1272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1272-99-%D0%BF#Text>.
- Про затвердження Положення про Єдиний реєстр для реєстрації заборон відчуження об'єктів нерухомого майна: Наказ Міністерства юстиції України від 27.05.1997 № 41/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0194-97/ed19970527#Text>.

3. Про внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів Міністерства та про затвердження Положення про Єдиний реєстр заборон відчуження об'єктів нерухомого майна: наказ Міністерства юстиції України; Положення від 09.06.1999 № 31/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0364-99/ed19990609#Text>.
4. Про затвердження Порядку використання даних Реєстру прав власності на нерухоме майно, Єдиного реєстру заборон відчуження об'єктів нерухомого майна, Державного реєстру іпотек та Державного реєстру обтяжень рухомого майна: наказ Міністерства юстиції України від 14.12.2012 № 1844/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2102-12#Text>.
5. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.
6. Про затвердження Інструкції про порядок ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна та заповнення заяв: наказ Міністерства юстиції України від 29.07.2004 № 73/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0942-04#Text>.
7. Про затвердження Тимчасового порядку державної реєстрації іпотек: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.03.2004 № 410. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410-2004-%D0%BF#Text>.
8. Деякі питання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Постанова Кабінету Міністрів України; Перелік від 05.09.2012 № 824. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-2012-%D0%BF#Text>.
9. Про затвердження Інструкції про ведення Державного реєстру правочинів: Наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2004 № 86/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-04#Text>.
10. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.2004 № 830. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/830-2004-%D0%BF#Text>.
11. Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів, спадкових договорів і заведених спадкових справ у Спадковому реєстрі: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.05.2011 № 491. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2011-%D0%BF#Text>.
12. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
14. Про публічні електронні реєстри: Закон України від 18.11.2021 № 1907-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text>.
15. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
16. Деякі питання електронної взаємодії електронних інформаційних ресурсів: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2016 № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2016-%D0%BF#Text>.
17. Питання Єдиного державного вебпорталу електронних послуг та Реєстру адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 1137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text>.
18. Інформація з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно / Дія. URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-b0-d1-81-d0-bf-d0-b5-d0-ba-d1-82-d0-b8-d1-80-d0-b5-d1-84-d0-be-d1-80-d0-bc-d1-83-d0-b2-d0-b0-d0-bd-d0-bd-d1-8f-d1-81-d0-bf-d1-96-d0-b2-d0-bf-d1-80-d0-b0-d1-86-d1-96-d0-bd-d0-be-d1-82-d0-b0>/<https://diia.gov.ua/services/informaciya-z-derzhavnogo-reyestru-rechovih-prav-na-neruhome-majno>.
19. Деякі питання функціонування Єдиної державної електронної системи е-нотаріату: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2023 № 1406. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1406-2023-%D0%BF#Text>.
20. Денисяк Н.М. Реформування інституту нотаріату в сучасних умовах євроінтеграції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 547–551.
21. Порівняльне дослідження цифровізації нотаріату. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcapgleclefindmkaj/https://brdo.com.ua/wp-content/uploads/2024/10/PORIVNYALNE_DOSLIDZHENNYA_TSYFROVIZATSII_NOTARIATU_finalne-1.pdf.

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.30>

ПОНЯТТЯ ТИМЧАСОВОЇ СПОРУДИ ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ

Івченко Д.Ю.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

Івченко Д.Ю. Поняття тимчасової споруди для здійснення підприємницької діяльності та її правовий режим.

Дана стаття присвячена дослідженню правової природи та сутності такого об'єкту цивільних прав як тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності (далі – тимчасова споруда). Питання правової природи тимчасової споруди та її правового режиму є актуальним в умовах сьогодення, оскільки діюче законодавство чітко не визначає її правового статусу, в тому числі й як об'єкта права власності, що створює у свою чергу правову невизначеність в сфері регулювання правовідносин з використання тимчасових споруд.

Тому особливу увагу в статті присвячено саме з'ясуванню сутності поняття тимчасової споруди як об'єкта речового правовідношення крізь призму діючого законодавства з урахуванням чинників практичної діяльності та наукової обґрунтованості.

В статті проаналізовані норми Цивільного кодексу України, Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, які визначають поняття та ознаки тимчасових споруд, порядок їх розміщення у випадках, визначених чинним законодавством України, а також особливості та межі здійснення речових прав відносно них. Окрема увага була приділена характерним ознакам тимчасової споруди та віднесенню її до відповідної категорії речей у цивільному праві. Автором зроблений акцент на важливості визначення юридичного статусу тимчасової споруди як об'єкта права власності.

Під час дослідження, на підставі аналізу норм чинного законодавства, джерел наукової юридичної літератури та судової практики, були зроблені висновки, які дозволяють вважати що тимчасова споруда є рухомою річчю та специфічним об'єктом права власності. Специфіка даного об'єкта полягає в тому, що йому притаманні ознаки об'єкта права власності, однак останній не має чітко визначеного титульного власника.

Також був зроблений акцент на тому, що правовий режим тимчасової споруди на сьогодні потребує ретельної уваги з боку законодавця, а тому єдиним інструментом вдосконалення правового регулювання використання тимчасової споруди в підприємницькій діяльності залишається чітке закріплення на законодавчому рівні правового режиму тимчасової споруди та визначення її титульного власника, що дасть змогу беззаперечно вважати тимчасову споруду об'єктом права власності та забезпечить дієвий механізм захисту прав власників тимчасових споруд як учасників цивільних правовідносин.

Ключові слова: тимчасова споруда, поняття тимчасової споруди, річ, право власності, об'єкт права власності, правовий режим.

Ivchenko D.Y. The Concept of a temporary structure for the implementation of entrepreneurial activity and its legal regime.

This article is devoted to the study of the legal nature and essence of such an object of civil rights as a temporary structure for entrepreneurial activity (hereinafter referred to as the Temporary Structure). The issue of the legal nature of the temporary structure and its legal regime is relevant in today's conditions, since the current legislation does not clearly define its legal status, including as an object of civil rights, which in turn creates legal uncertainty in the field of regulation of legal relations on the use of temporary structures.

Therefore, special attention is paid to the clarification of the essence of the concept of Temporary Construction as an object of real legal relations through the prism of the current legislation on the basis of practical activity and scientific validity.

The article analyzes the norms of the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine «On Regulation of Urban Planning Activities», the Procedure for the Placement of Temporary Structures for Entrepreneurial Activity, which determine the concept and features of Temporary Structures, the procedure for their placement in cases determined by the current legislation of Ukraine, as well as the features and limits of the exercise of property rights in relation to the latter. Special attention was paid to the characteristic features of the Temporary Structure and the attribution of the latter to the relevant category of things in civil law. The author focuses on the importance of establishing the legal status of the Temporary Structure as an object of property rights. During the study, it was found that the Temporary Structure belongs to the category of things in civil law and acts as a specific object of law of both private and joint ownership.

Based on the analysis of the norms of the current legislation, sources of scientific legal literature, and judicial practice, conclusions were made that allow us to consider that the Temporary Structure is a movable thing and a specific object of property rights. The specificity of this object lies in the fact that it has the characteristics of an object of ownership, but the latter does not have a clearly defined title owner.

It was also concluded that the legal regime of the Temporary Structure today requires careful attention from the legislator, and therefore the only tool for improving the latter is a clear consolidation at the legislative level of the legal status of the Temporary Structure and the determination of its title owner, which will make it possible to unconditionally consider the Temporary Structure as an object of property rights and provide an effective mechanism for protecting the rights of their owners, as participants in civil legal relations.

Key words: Temporary structure, concept of temporary structure, thing, ownership, object of ownership, legal regime.

Постановка проблеми. Реформування економіки на ринкових засадах та формування громадянського суспільства в Україні обумовили появу нових ідей для розвитку бізнесу та підприємницької діяльності в цілому. Стрімкий розвиток економічної свободи в країні надав змогу суб'єктам підприємницької діяльності вільно розпочинати або припиняти власну справу, купувати будь-які ресурси, використовувати будь-яку технологію, вкладати кошти на свій розсуд і під власну фінансову і майнову відповідальність. Саме у цей період в арсеналі більшості підприємців з'явився новий інструмент для ведення прибуткового та комфортного бізнесу у вигляді тимчасових споруд. Використання суб'єктами господарювання тимчасових споруд надало змогу розширити доступ споживачам до придбання як споживчих товарів, так і товарів широкого вжитку, чим значно збільшити ефективність реалізації інтересів населення.

Станом на сьогодні нормативно-правове регулювання відносин з використання тимчасових споруд є досить недосконалим та базується переважно на нормах Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [1] та положеннях Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, затвердженого Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 № 244 [2]. Положення зазначених правових актів визначають лише поняття тимчасової споруди та порядок її встановлення, але жодним чином не розкривають її правову природу та юридичний статус. Відсутність закріпленого на законодавчому рівні порядку набуття права власності на тимчасову споруду, а також нормативного врегулювання правового статусу тимчасової споруди як об'єкта права власності створює правову невизначеність в сфері регулювання правовідносин з використання тимчасових споруд та позбавляє їх власників дієвого механізму захисту свого права володіння, користування та розпорядження цими об'єктами.

З урахуванням зазначеного, виникає необхідність у вдосконаленні механізму правового регулювання тимчасової споруди, адже остання є не тільки одноповерховою спорудою, що виготовляється з полегшених конструкцій, а ще являється об'єктом права власності, з приводу якого сторони вступають у цивільно правові відносини.

Метою статті є дослідження правової природи тимчасової споруди та її правового режиму в умовах сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Питання правової природи тимчасової споруди для здійснення підприємницької діяльності та її правового режиму не досліджувалось раніше вітчизняними науковцями в повній мірі.

Виклад основного матеріалу. З часів становлення України як незалежної держави та стрімкого розвитку ринкової економіки у більшості містах почали з'являтися малі непривабливі «кабінки», які згодом «перетворилися» на кіоски, кафе, міні-маркети, кав'ярні й магазини. Такі об'єкти пройшли тридцятирічний шлях перебудов, нормативних затверджень та нових узгоджень, а з часом перетворились у нові, більш досконалі архітектурні форми – тимчасові споруди для здійснення підприємницької діяльності.

Так, відповідно до частини 2 статті 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», тимчасова споруда торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – одноповерхова споруда, що виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту. Тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності може мати закрите приміщення для тимчасового перебування людей (павільйон площею не більше 30 квадратних метрів по зовнішньому контуру) або не мати такого приміщення [1].

Також, поняття тимчасової споруди закріплено у Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності, затвердженого Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 № 244 [2].

Так, згідно пункту 1.3. зазначеного вище Порядку тимчасова споруда торговельного, побутового, соціально-культурного чи іншого призначення для здійснення підприємницької діяльності – це одноповерхова споруда, що виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту [2].

Варто зазначити, що для з'ясування правової природи тимчасової споруди, в першу чергу, необхідно розглянути її як річ в аспекті цивільного права. Чи являється тимчасова споруда річчю? Для відповіді на дане питання звернемо увагу, як категорія речі визначається цивільним законодавством. Питання про те, з приводу яких речей можуть виникати правові відносини між особами, досліджувалося багатьма вченими та науковцями. Зокрема, О. Кохановська зазначає, що в юридичному значенні під речами розуміються як предмети побуту, так і різного роду енергія, складні матеріальні об'єкти, наприклад, залізниці, газоподібні і рідкі речовини, як газ і вода тощо. Виходячи з цього, речами можна назвати надані природою і створені людиною блага (цінності) матеріального світу, які виступають як об'єкти цивільних прав [4]. Не можна не погодитись із Мазур О.С., яка зазначає, що речі – це найпоширеніший об'єкт цивільно-правових відносин. Вони є об'єктами речових правовідносин, що виникають з договору застави, купівлі-продажу, обміну, дарування [5, с. 30]. Також під речами слід розуміти й найпоширеніші об'єкти цивільних правовідносин, за допомогою яких можна задовольнити більшість людських потреб [6, с. 26]. У своїй праці Ходико Ю.Є. вказує, що річчю в контексті об'єкта речового правовідношення, з огляду на національну доктрину та міжнародну практику, є всі тілесні предмети матеріального світу, якщо інше щодо таких об'єктів не встановлено законом [7, с. 83]. Зазначену вище позицію закріплює й український законодавець, визначаючи в статті 179 Цивільного кодексу України, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки [3]. З урахуванням зазначеного вище можна впевнено сказати, що тимчасова споруда в контексті цивільного права є річчю, адже остання має матеріальну форму та виступає об'єктом цивільно-правових відносин.

Слід звернути увагу, що в Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності чітко розрізняються стаціонарна та пересувна тимчасові споруди. Так, відповідно до пункту 1.4. зазначеного Порядку під пересувною тимчасовою спорудою слід розуміти споруду, яка не має закритого приміщення для тимчасового перебування людей, у якій може бути розміщене торговельне обладнання, низькотемпературний прилавок, лоток, ємність, торговельний автомат, інші пристрої для сезонної роздрібної торгівлі та іншої підприємницької діяльності, а стаціонарною тимчасовою спорудою слід вважати споруду, яка має закрите приміщення для тимчасового перебування людей і по зовнішньому контуру площу до 30 кв. м. [2].

Оскільки тимчасова споруда є річчю в розумінні цивільного законодавства, наявність у неї ознак «пересувна» та «стаціонарна» викликає питання: до якого різновиду речей її слід віднести -

чи до рухомих речей, чи до нерухомих речей, чи взагалі тимчасова споруда може бути як рухомою так і нерухомою річчю?

Згідно частини 1 статті 181 Цивільного кодексу України до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення. Режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Частиною 2 статті 181 Цивільного кодексу України передбачено, що рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі [3]. Аналізуючи зазначене вище слід зауважити, що віднесення пересувної тимчасової споруди до рухомих речей жодного сумніву не викликає, а ось щодо приналежності стаціонарної тимчасової споруди, яка розташована на земельній ділянці, до нерухомих речей все ж таки впевнено стверджувати не можна.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 19.01.2024 року у справі № 162/672/22 (провадження: 61-16216ск23) зазначив, що тимчасова споруда є рухомою річчю, оскільки виготовляється з полегшених конструкцій і встановлюється тимчасово без закладення фундаменту, а тому вільне переміщення тимчасових споруд у просторі можливе без зміни їх призначення. Оскільки тимчасова споруда не є нерухомістю, то законом не вимагається обов'язкове нотаріальне посвідчення та державна реєстрація договору відчуження чи оренди такої споруди, відсутня необхідність державної реєстрації вказаного майна [8]. Вбачається доречним погодитись з висновком Верховного Суду про те, що тимчасова споруда все ж таки є рухомою річчю, не дивлячись на її ознаку «стаціонарності», адже вона встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту, та при переміщення якої не зміниться її цільове призначення та не будуть втрачені її корисні властивості.

Відповідно до частини 1 статті 190 Цивільного кодексу України майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [3].

Оскільки тимчасова споруда є рухомою річчю, а рухома річ визначається цивільним законодавством як майно, тому з приводу останньої можуть виникати цивільні права та обов'язки відповідно до статті 1 Цивільного кодексу України. Слід зазначити, що чинне законодавство прямо не визначає правового статусу тимчасової споруди, а тому позбавляє можливості стверджувати те, що тимчасова споруда беззаперечно є об'єктом права власності.

Під об'єктами права власності слід розуміти певні різновиди об'єктів цивільних прав, які в законодавстві часто називаються майном. Об'єктом права власності може бути лише майнове благо, що має певну економічну цінність і може бути предметом товарно-грошових відносин. Водночас законодавством України значно розширено коло об'єктів права власності, якими визнано повітряний простір, цінні папери та ін. [9, с. 118].

Через відсутність в чинному законодавстві чітких положень, які б визнавали тимчасову споруду безперечно об'єктом права власності, в даному випадку слід звернутися до судової практики.

Згідно постанови Верховного Суду від 17.01.2024 року у справі № 629/3710/20 (провадження: 61-7086ск23) колегія суддів дійшла наступного висновку: «...вказані тимчасові споруди перебувають у одноосібному користуванні відповідача, апеляційний суд, стягуючи з відповідача компенсацію у розмірі 1/2 частини їх вартості на користь позивача, мав визнати право особистої приватної власності на це майно за відповідачем...» [10].

З урахуванням зазначеного вище вбачається, що Верховний Суд визначає тимчасову споруду як об'єкт права власності, та одночасно звертає увагу на те, що діючим законодавством чітко не визначено юридичного статусу тимчасової споруди та її титульного власника.

Відповідно до постанови Верховного Суду від 28.12.2023 року у справі № 161/5528/19 (провадження: 61-13054ск22) колегія суддів дійшла наступного висновку: «...тимчасова споруда на території Центрального парку культури та відпочинку імені Лесі Українки в м. Луцьку – дитячий майданчик та кафе «ІНФОРМАЦІЯ_1» не перебуває у власності ОСОБА_2, а використовується ним у підприємницькій діяльності та встановлена на підставі паспорту прив'язки, що виданий управлінням містобудування та архітектури ...» [11].

Зі змісту зазначеного судового рішення вбачається, що Верховний Суд не визнає тимчасову споруду об'єктом права власності, так як остання згідно своєї юридичної природи не має титульного власника.

Також для вирішення питання віднесення тимчасової споруди до беззаперечного об'єкта права власності слід звернутися й до Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності.

Так, відповідно до пункту 2.31 зазначеного Порядку власники (користувачі) тимчасових споруд зобов'язані підтримувати належний експлуатаційний стан тимчасової споруди та відповідного технологічного обладнання, що використовується разом з тимчасовою спорудою [11].

Із вищевказаного вбачається, що зазначений Порядок хоч і не містить вказівки хто є власником тимчасової споруди та порядку набуття права власності на останню, проте у положеннях нормативно-правового акту законодавець опосередковано все ж таки згадує про власника тимчасової споруди, але без жодної конкретики.

Тому, з урахуванням судової практики та існуючих положень чинного законодавства, можна дійти висновку, що тимчасова споруда є беззаперечним об'єктом права власності, оскільки має свого титульного власника та наділена ознаками майнового блага, яке має певну економічну цінність і може бути предметом товарно-грошових відносин.

Через те що тимчасова споруда є об'єктом права власності та об'єктом цивільних прав в цілому, відносно неї існує відповідний цивільно-правовий режим. У доктрині цивільного права зазначається, що об'єкти цивільних прав втілюючись у певному майновому чи немайновому благові, мають відповідний цивільно-правовий режим (завдяки якому виступає як цивільно-правова категорія) і владування яким становить охоронюваний законом інтерес особи. [12, с. 50]. На думку Мальцева В.В., під правовим режимом слід розуміти результат регулятивного впливу на суспільні відносини системи (певного набору) юридичних засобів, що притаманні конкретній галузі права та забезпечують нормальне функціонування даного комплексу суспільних відносин [13, с. 267]. Коваленко Н. загальну категорію правового режиму розглядає як нормативно закріплений винятковий порядок державного регулювання особливих суспільних відносин, який об'єктивується через структуровану сукупність різноманітних регулятивно-правових методів, комплекс котрих визначено специфікою відносин, що регулюються [14, с. 257]. Також Тернавська В.М. у своїй праці зазначає, що правовий режим визначає як особливий порядок регулювання певної сфери суспільних відносин, що передбачає застосування комплексу специфічних способів, типів і методів правового регулювання, вибір яких зумовлений метою, яку ставить перед собою законодавець, специфікою об'єкта правового регулювання, правовим статусом суб'єктів права, на яких поширює свою дію цей правовий режим [15, с. 105].

З урахуванням зазначеного вище вбачається доречним розділити думку авторів та відзначити, що порядок правового регулювання цивільних відносин стосовно використання тимчасових споруд для здійснення підприємницької діяльності, який визначений певною сукупністю встановлених законодавством способів та засобів регламентацій його впливу, можна впевнено називати правовим режимом тимчасової споруди.

Отже, проаналізувавши вищевикладений у даній статті матеріал, слід зазначити, що станом на сьогоднішній день правовий режим тимчасової споруди для здійснення підприємницької діяльності потребує значного вдосконалення. Відсутність чіткого нормативного врегулювання створює правову невизначеність в сфері регулювання правовідносин з використання тимчасових споруд. Як вбачається з аналізу нормативно-правових актів, які регулюють порядок встановлення та використання тимчасових споруд, а також існуючої судової практики, законодавцем не визначено правової природи тимчасової споруди, не конкретизовано її правовий режим, що позбавляє можливості беззаперечно ідентифікувати титульного власника даної речі. Вдосконалення правового режиму тимчасової споруди через судову практику не дає дієвих результатів та не виключає домінування принципу правової невизначеності в даній сфері правовідносин, про що свідчить відсутність у суддів єдиної правової позиції щодо правового статусу тимчасової споруди.

Тому єдиним інструментом для вдосконалення правового режиму тимчасової споруди залишається його чітке закріплення на законодавчому рівні та визначення титульного власника тимчасової споруди, що дасть змогу безсумнівно вважати тимчасову споруду для здійснення підприємницької діяльності беззаперечним об'єктом права власності та об'єктом цивільних прав в цілому.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна зробити наступні висновки.

Тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності є рухомою річчю в контексті цивільного законодавства.

Тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності є беззаперечним об'єктом права власності, оскільки має свого титульного власника та наділена ознаками майнового блага, що має певну економічну цінність і може бути предметом товарно-грошових відносин.

Правовий режим тимчасової споруди для здійснення підприємницької діяльності потребує значного вдосконалення через чітке закріплення на законодавчому рівні та визначення її титульного власника, що дасть змогу безсумнівно вважати тимчасову споруду для здійснення підприємницької діяльності беззаперечним об'єктом права власності та об'єктом цивільних прав в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI: станом на 4.01.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text> (дата звернення 10.01.2025 р.).
2. Порядок розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності: наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 21.10.2011 № 244. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1330-11#Text> (дата звернення 10.01.2025 р.).
3. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 03.09.2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#Text> (дата звернення 10.01.2025).
4. Кохановська О. Втілення та реалізація ідей розробників ЦК України щодо нормативного закріплення поняття та видів об'єктів цивільних прав/ Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Н. Кузнєцової / Відп. ред. Р. Майданик та О. Кохановська. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2014. – С. 247–271.
5. Мазур О.С. Цивільне право України: навч. пос. К.: Центр навчальної літератури, 2006. 384 с.
6. Цивільне право України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.О. Доліненко, С.О. Сарновська. – К.: МАУП, 2005. – 384 с.
7. Ходико Ю.Є. Поняття речі в контексті визначення об'єкта речового правовідношення. SSN 2414-990X. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139, С. 78–85.
8. Постанова Верховного Суду від 19.01.2024 року у справі № 162/672/22 (провадження: 61-16216ск23) Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116487508> (дата звернення 10.01.2025 р.).
9. Цивільне право України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.О. Доліненко, С.О. Сарновська. К.: МАУП, 2005. 384 с.
10. Постанова Верховного Суду від 17.01.2024 року у справі № 629/3710/20 (провадження: 61-7086ск23) Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116890970> (дата звернення 10.01.2025 р.).
11. Постанова Верховного Суду від 28.12.2023 року у справі № 161/5528/19 (провадження: 61-13054ск22) Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115974184> (дата звернення 10.01.2025 р.).
12. Шимон С. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія / С. Шимон. – К.: Юрінком Інтер, 2014. – 664 с.
13. Мальцев В.В. Особливості забезпечення правового режиму антитерористичної операції органами внутрішніх справ України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2015. № 20. С. 266–270.ж URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/5914/5455> (дата звернення 10.01.2025 р.).
14. Коваленко Н. До питання про визначення поняття та ознак правового режиму. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 254–258. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/48.pdf> (дата звернення: 10.01.2025).
15. Тернавська В. М. Правові режими відповідно до теорії конституційно-правової політики. *Нове українське право*. 2023. Вип. 4. С. 100–106. URL: <http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/518/469> (дата звернення: 10.01.2025).

УДК 347.77.35

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.31>

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ОХОРОНИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Канарик Ю.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
ORCID: 0000-0003-3222-7827*

Канарик Ю.С. Роль держави в забезпеченні охорони інтелектуальної власності: публічно-правовий аспект.

У статті розглянуто публічно-правовий аспект забезпечення охорони прав інтелектуальної власності та роль держави у формуванні ефективної правової політики у цій сфері. Обґрунтовано, що одним із ключових завдань держави є гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, що дозволить підвищити рівень правового захисту інтелектуальної власності, сприяти залученню інвестицій та розширенню науково-технічного співробітництва. З'ясовано, що держава створює правову базу, регулює механізми захисту та контролю за цілісністю через спеціалізовані органи. Охорона охоплює авторське право, патентування винаходів, захист торговельних марок, географічних зазначень, комерційної таємниці тощо. Розглядаються актуальні проблеми правозастосовної практики у сфері інтелектуальної власності, зокрема високий рівень піратства та контрафакції в Україні та світі. Проаналізовано вплив цифрового піратства, незаконного розповсюдження контенту та фальсифікації продукції на економіку та безпеку суспільства. Окреслено заходи, вжиті державою для посилення правового захисту, зокрема зміни до законодавства, що передбачають збільшення штрафів і кримінальну відповідальність за порушення авторських прав. Визначено необхідність комплексного підходу до боротьби з цими явищами, включаючи правозастосовні, технологічні та освітні ініціативи. У контексті воєнного стану розглянуто правові заходи, спрямовані на забезпечення правовласників, зокрема призупинення строків правових процедур, спрощення адміністративних процесів та можливість відстрочення обов'язкових платежів. Проаналізовано вплив таких заходів на стабільність правової системи та підтримку інноваційної діяльності в кризових умовах. Для покращення ситуації слід вдосконалювати законодавство, посилювати правозастосовну практику, підвищувати правову культуру та впроваджувати цифрові технології контролю, що сприятиме розвитку інновацій та економіки країни. Комплексний підхід до охорони інтелектуальної власності сприятиме економічному зростанню, підвищенню конкурентоспроможності країни та її інтеграції у світовий правовий простір.

Ключові слова: інтелектуальна власність, публічно-правова охорона, державне регулювання, захист, правозастосування, міжнародні стандарти, інноваційний розвиток, цифровізація, воєнний стан.

Kanaryk Yu.S. The role of the state in providing intellectual property protection: public-legal aspect.

The article examines the public-legal aspect of ensuring the protection of intellectual property rights and the role of the state in forming an effective legal policy in this area. It is substantiated that one of the key tasks of the state is the harmonization of national legislation with international standards, which will allow to increase the level of legal protection of intellectual property, promote investment attraction and expansion of scientific and technical cooperation. The article considers current problems of law enforcement practice in the field of intellectual property, in particular the high level of piracy and counterfeiting in Ukraine and the world. It was found that the state creates a legal framework, regulates

mechanisms for protection and control over integrity through specialized bodies. The impact of digital piracy, illegal distribution of content and counterfeiting of products on the economy and security of society is analyzed. The measures taken by the state to strengthen legal protection are outlined, in particular, amendments to the legislation that provide for increased fines and criminal liability for copyright infringement. The need for a comprehensive approach to combating these phenomena is identified, including law enforcement, technological and educational initiatives. In the context of martial law, legal measures aimed at ensuring rights holders are considered, in particular, the suspension of legal procedures, simplification of administrative processes and the possibility of postponing mandatory payments. The impact of such measures on the stability of the legal system and support for innovative activity in crisis conditions is analyzed. To improve the situation, it is necessary to improve legislation, strengthen law enforcement practice, increase legal culture and introduce digital control technologies, which will contribute to the development of innovation and the country's economy. A comprehensive approach to intellectual property protection will contribute to economic growth, increase the country's competitiveness and its integration into the global legal space.

Key words: intellectual property, public legal protection, state regulation, protection, law enforcement, international standards, innovative development, digitalization, martial law.

Постановка проблеми. Забезпечення охорони інтелектуальної власності є важливим завданням держави, оскільки воно впливає на розвиток національної економіки, стимулювання інноваційної діяльності та дотримання прав людини. У сучасних умовах глобалізації та цифровізації виникають нові виклики, пов'язані з ефективністю правового регулювання та захисту інтелектуальних прав, зокрема щодо авторських прав, патентного права, товарних знаків тощо.

Публічно-правовий аспект охорони інтелектуальної власності включає розробку та імплементацію законодавчих норм, діяльність спеціалізованих державних органів, а також застосування механізмів юридичної відповідальності за порушення відповідних прав. Проте на практиці державне регулювання у цій сфері стикається з проблемами, такими як недосконалість нормативно-правової бази, недостатня ефективність правозастосовної діяльності, проблеми в міжнародному співробітництві щодо протидії порушенням прав інтелектуальної власності.

Крім того, важливим аспектом є необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері інтелектуальної власності, що сприятиме зміцненню правового захисту, підвищенню інвестиційної привабливості країни та розвитку інноваційного потенціалу. В умовах цифрової трансформації особливої уваги потребує захист об'єктів інтелектуальної власності в інтернет-просторі, зокрема боротьба з піратством, незаконним використанням творів та розвиток механізмів ліцензування, контрафакцією. Відтак, держава повинна не лише вдосконалювати законодавчу базу, а й забезпечувати ефективний контроль, співпрацюючи з міжнародними інституціями та приватним сектором для комплексного вирішення зазначених проблем.

Метою дослідження є аналіз ролі держави у забезпеченні охорони інтелектуальної власності через призму публічно-правового регулювання, визначення основних проблем у цій сфері та розробка пропозицій щодо їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання місця та ролі держави в забезпеченні охорони інтелектуальної власності були розглянуті в працях таких науковців: О.П. Світличного, І.В. Абдуліної, Г.О. Андрушука, Ю.Л. Бошицького, М.В. Гаєвець, В.В. Галулька, О.Ф. Дорошенка, О.М. Коротун, О.П. Орлюк, та інших. Втім, комплексний аналіз ролі держави в забезпеченні охорони інтелектуальної власності з урахуванням сучасних викликів, таких як цифровізація, глобалізація, розвиток штучного інтелекту та необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, залишається недостатньо дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Протягом життя людина постійно взаємодіє з об'єктами інтелектуальної власності, адже вони присутні в різних сферах повсякденної діяльності. При цьому неминує постають питання щодо їх використання та правового захисту. Сфера інтелектуальної власності має глибоке історичне коріння, і її становлення та динамічний розвиток нерозривно пов'язані з еволюцією людства, що особливо помітно в сучасному світі.

Одним із важливих напрямів правової охорони, яка переживає в сучасних умовах період динамічного, теоретичного й практичного становлення, є захист інтелектуальної власності, оскільки інтелектуальна діяльність у ХХІ столітті стає одним із найбільш важливих напрямів соціально корисної діяльності [1, с. 150].

Поняття «інтелектуальна власність» закріплене у статті 2 Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності, підписаної в Стокгольмі 14 липня 1967 року, яка набрала чинності для України 26 квітня 1970 року. Відповідно до положень цієї Конвенції, інтелектуальна власність охоплює сукупність прав, що стосуються різних об'єктів нематеріальної діяльності, зокрема: літературних, художніх і наукових творів; виконавської діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач; винаходів у всіх галузях людської діяльності; наукових відкриттів; промислових зразків; товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань і комерційних позначень; а також захисту від недобросовісної конкуренції та інших прав, пов'язаних з інтелектуальною діяльністю у виробничій, науковій, літературній і художній сферах [2].

Важливість інтелектуальної власності підтверджується тим, що багато сучасних держав закріплюють її значення на конституційному рівні. Зокрема, Конституція України у статті 41 гарантує кожній людині право «володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності». Крім того, стаття 54 забезпечує громадянам свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості, а також захист інтелектуальної власності, авторських прав і матеріальних та моральних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами творчої діяльності. Водночас кожен має право на результати своєї інтелектуальної праці, і їх використання або поширення без згоди автора заборонене, за винятком випадків, передбачених законом [3].

В українському законодавстві поняття інтелектуальної власності закріплене у Цивільному кодексі України, де визначено, що право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншими законами. Таким чином, національне законодавство розглядає інтелектуальну власність як правову категорію, що включає комплекс майнових і немайнових прав, спрямованих на охорону результатів творчої діяльності, а також регламентує порядок їх використання та захисту [4].

На думку Світличного О.П. у найширшому розумінні «інтелектуальна власність» означає закріплені нормативно-правовими актами права, які є результатом інтелектуальної творчої діяльності особи. У загальновживаному розумінні «інтелектуальна власність» – це права особи на результати творчої діяльності людини в науковій, художній, виробничій та інших сферах, які є об'єктом цивільно-правових відносин у частині права кожного володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності [5, с. 9].

У цьому контексті слід підтримати точку зору Орлюк О.П. яка зазначає, що право не може безпосередньо регулювати процес інтелектуальної чи творчої діяльності, оскільки він виходить за межі дії правових норм. Однак після завершення творчого процесу, незалежно від форми матеріалізації його результатів, в дію вступають правові механізми, що забезпечують суспільне визнання, встановлюють правовий режим відповідного об'єкта та гарантують охорону прав і законних інтересів його автора. Таким чином, результати інтелектуальної та творчої діяльності стають об'єктами правових відносин лише після набуття ними об'єктивної форми, яка дозволяє їх сприйняття іншими особами [6, с. 14].

Виділяються такі форми реалізації інтелектуальної власності: 1) авторське право; 2) суміжні права; 3) право інтелектуальної власності на наукове відкриття; 4) право інтелектуальної власності на винахід, корисну модель, промисловий зразок; 5) право інтелектуальної власності на komponування інтегральної мікросхеми; 6) право інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію; 7) право інтелектуальної власності на сорт рослин, породу тварин; 8) право інтелектуальної власності на комерційне найменування; 9) право інтелектуальної власності на торговельну марку; 10) право інтелектуальної власності на географічне зазначення; 11) право інтелектуальної власності на комерційну таємницю [7].

На сучасному етапі розвитку суспільства держава активно впроваджує правову політику у сфері інтелектуальної власності шляхом ухвалення різноманітних нормативно-правових актів. Проте, аналіз чинного законодавства свідчить про відсутність цілісного та узгодженого підходу до регулювання правовідносин у цій сфері, адже результати інтелектуальної діяльності потребують особливого правового захисту. Це значною мірою зумовлено особливостями правової політики у даній галузі. Відтак, слушною є позиція академіка Ю.С. Шемшученка, який наголошує, що фундаментальною ідеєю правової політики має бути її інституційний зв'язок із правом. Політика виявляє суспільні проблеми та ініціює їх вирішення перед владою, тоді як право надає цим рішенням юридичну форму й забезпечує їх реалізацію на державному рівні [8, с. 34].

Стан національної правової політики у сфері захисту прав інтелектуальної власності має важливе значення для суспільства та держави, оскільки інтелектуальна власність відіграє ключову роль у розвитку суспільства, будучи рушієм, що сприяє прискоренню економічного та соціального зростання. Взаємозв'язок держави та механізмів правового регулювання у цій сфері зумовлений тісним зв'язком між державою і правом, адже саме держава як носій політичної влади реалізує правотворчу, правозастосовну та правоохоронну функції через свої органи [9, с. 220].

Ефективність національної правової політики у сфері інтелектуальної власності залежить від здатності держави забезпечити належний рівень охорони та захисту прав правовласників, створити сприятливі умови для інноваційної діяльності та забезпечити адаптацію законодавства до сучасних викликів. Особливо це актуально в умовах воєнного стану, коли правова система має не лише зберігати стабільність, а й бути гнучкою для реагування на кризові ситуації.

Держава відіграє ключову роль у забезпеченні охорони та захисту всіх форм реалізації інтелектуальної власності шляхом створення ефективної нормативно-правової бази, функціонування відповідних державних інституцій та міжнародної співпраці у цій сфері. Зокрема:

1) Авторське право та суміжні права охороняються через національне законодавство, що регламентує порядок реєстрації, використання та захисту прав авторів, виконавців, виробників фонограм і відеогам. Держава здійснює контроль за дотриманням прав через спеціалізовані органи, такі як Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ), а також через судову систему.

2) Права на наукові відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки забезпечуються шляхом патентування, що дозволяє авторам отримати правовий захист своїх розробок. Держава регулює цей процес через механізм надання патентів та впровадження механізмів відповідальності за порушення патентного права.

3) Компонування інтегральних мікросхем захищається на законодавчому рівні, зокрема через спеціальні реєстраційні процедури, що дозволяють запобігати незаконному копіюванню та використанню.

4) Раціоналізаторські пропозиції, селекційні досягнення (сорти рослин, породи тварин) потребують державного визнання та реєстрації, що сприяє їхньому правовому захисту й комерціалізації.

5) Торговельні марки, географічні зазначення, комерційні найменування регулюються нормами національного законодавства та міжнародними угодами, такими як Мадридська система міжнародної реєстрації знаків, що дозволяє правовласникам захищати свої права в різних країнах.

6) Комерційна таємниця охороняється через законодавчі механізми, які забороняють неправомірне розголошення конфіденційної інформації та запроваджують юридичну відповідальність за порушення таких прав.

Окрім цього, держава здійснює контроль за дотриманням норм інтелектуальної власності через судову практику, адміністративні процедури, боротьбу з контрафакцією та піратством, а також гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами. Важливим аспектом є міжнародне співробітництво, яке сприяє ефективному захисту прав інтелектуальної власності у глобальному масштабі.

В умовах воєнного стану в Україні надзвичайно важливо створити ефективні правові механізми захисту інтересів громадян та суб'єктів господарювання, в тому числі й у сфері інтелектуальної власності. Держава має забезпечити збереження прав на об'єкти інтелектуальної власності, мінімізуючи негативний вплив війни на економічний розвиток та інноваційну діяльність.

Відповідно до Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 1 квітня 2022 року було внесено суттєві зміни до національного законодавства у сфері інтелектуальної власності. Зокрема, призупинено перебіг строків для здійснення правових дій, пов'язаних з охороною прав інтелектуальної власності, а також строків процедур набуття цих прав, визначених спеціальними законами України. Крім того, особам, які мають право вчиняти юридично значущі дії щодо охорони та захисту інтелектуальної власності, надано можливість подавати необхідні документи (заяви, клопотання, заперечення, відповіді тощо), передбачені спеціальними законами та підзаконними актами у сфері інтелектуальної власності, протягом 90 днів після скасування воєнного стану. При цьому заявникам не потрібно сплачувати збори за продовження чи поновлення відповідних строків [10].

Особливу увагу, варто звернути на проблеми, пов'язані з недосконалістю правозастосовної практики та недостатньою ефективністю механізмів протидії порушенням у сфері інтелектуальної власності, що є актуальними для України та багатьох інших країн. Зокрема, поширеною проблемою є високий рівень піратства та контрафакції. Наприклад, незаконне розповсюдження фільмів, музики та програмного забезпечення через онлайн-ресурси, такі як «Fs.to», «EX.ua» (які були закриті, але їх аналоги продовжують з'являтися), свідчить про складність боротьби з цифровим піратством. Відсутність ефективних механізмів блокування таких ресурсів і тривалість судових процесів ускладнюють захист прав правовласників. Через економічну кризу, викликану війною, знижується платоспроможність населення, що сприяє збільшенню попиту на безкоштовний контент та підроблену продукцію.

На думку Бежевець А.М. в Україні наразі фіксується збільшення кількості правопорушень, пов'язаних з піратством та контрафакцією [11, с. 49]. Андрощук Г. у свою чергу зазначає, що порушення прав інтелектуальної власності, зокрема комерційне підроблення та цифрове піратство, є серйозною проблемою для багатьох країн світу та Європейського Союзу. Вони завдають значних фінансових збитків європейським правовласникам, підриваючи стабільність бізнес-моделей, що базуються на інтелектуальній власності. Крім того, такі порушення несуть пряму загрозу суспільству та здоров'ю населення, наприклад, через поширення фальсифікованих лікарських засобів, медичного та технологічного обладнання [12, с. 97].

Варто відмітити, що на рівні держави у 2022 році було зроблено суттєвий крок у посиленні захисту авторських і суміжних прав шляхом ухвалення змін до КУпАП, Кримінального кодексу та Кримінального процесуального кодексу України, в тому числі й що може включати в себе відповідальність за піратство та контрафакцію. Закон спрямований на гармонізацію національного законодавства з європейськими стандартами та передбачає посилення санкцій за правопорушення у цій сфері. Зокрема, збільшено штрафи за незаконне використання об'єктів інтелектуальної власності (ст. 52-2 КУпАП) та посилено кримінальну відповідальність за порушення авторського права (ст. 176 КК України), що тепер передбачає штрафи, виправні роботи або позбавлення волі до двох років. Також введено нову статтю 176-1 КК України про фінансування порушень авторських і суміжних прав, що розширює підстави для кримінального переслідування за такі правопорушення [13].

Втім, для вирішення проблеми зростання рівня піратства та контрафакції під час воєнного стану необхідний комплексний підхід. Насамперед, слід посилити правозастосовну діяльність, зокрема шляхом активного моніторингу та блокування нелегальних ресурсів, підвищення штрафів і санкцій за порушення прав інтелектуальної власності, а також зміцнення міжнародної співпраці у боротьбі з контрафактною продукцією. Важливим кроком є впровадження цифрових технологій для виявлення та маркування товарів, що дозволить ефективніше контролювати розповсюдження нелегальної продукції.

Окрім правових і технологічних заходів, необхідно підвищувати рівень правової культури громадян через освітні кампанії та підтримку легальних цифрових платформ. Держава також повинна забезпечити спрощену реєстрацію прав інтелектуальної власності, фінансову підтримку авторам і підприємцям, які працюють у сфері інновацій, а також створювати сприятливі умови для розвитку ліцензійного контенту. Поєднання цих заходів сприятиме захисту правовласників, стимулюванню економічного розвитку та зменшенню рівня правопорушень у сфері інтелектуальної власності.

Роль держави у забезпеченні охорони інтелектуальної власності в умовах дії правового режиму воєнного стану полягає не лише у створенні тимчасових правових механізмів, а й у збереженні цілісності національної системи захисту прав інтелектуальної власності. Адже, вона виступає гарантом прав суб'єктів інтелектуальної власності, сприяючи зменшенню правових ризиків та забезпеченню правової визначеності навіть у складних умовах. Державна політика у цій сфері спрямована на підтримку правовласників, стимулювання інноваційної діяльності та інтеграцію національної системи охорони інтелектуальної власності у міжнародний правовий простір.

Запроваджені правові механізми спрямовані на збереження прав інтелектуальної власності, підтримку інноваційного потенціалу країни та адаптацію правової системи до кризових умов, що сприятиме подальшому відновленню економіки після завершення воєнних дій. Крім того, заходи, вжиті державою, створюють передумови для покращення захисту інтелектуальної власності у майбутньому, зокрема через вдосконалення національного законодавства та підвищення рівня правової культури у цій сфері.

Висновки. Держава відіграє ключову роль у забезпеченні охорони інтелектуальної власності, оскільки саме вона формує нормативно-правову базу, визначає механізми захисту та здійснює контроль за дотриманням законодавства. Інтелектуальна власність є важливим чинником економічного та соціального розвитку, а її правова охорона забезпечує стимули для творчої та інноваційної діяльності. Однак аналіз чинного законодавства свідчить про наявність певних прогалин та необхідність удосконалення правозастосовної практики, особливо в контексті посилення відповідальності за порушення прав інтелектуальної власності.

В умовах воєнного стану постає необхідність забезпечення безперервності захисту прав інтелектуальної власності, мінімізації негативного впливу кризи на суб'єктів господарювання та адаптації законодавства до нових викликів. Запроваджені у 2022 році зміни, зокрема посилення кримінальної та адміністративної відповідальності за піратство та контрафакцію, стали важливим кроком у цьому напрямку. Водночас, недостатня ефективність механізмів протидії цифровому піратству та контрафакції вимагає подальшого удосконалення законодавчих норм та активізації міжнародного співробітництва.

Для підвищення ефективності охорони інтелектуальної власності необхідно вдосконалювати національне законодавство, зміцнювати правозастосовну практику, підвищувати рівень правової культури населення та розвивати цифрові механізми контролю за дотриманням прав інтелектуальної власності. Комплексне поєднання цих заходів сприятиме посиленню захисту правовласників, зменшенню рівня піратства та контрафакції, а також стимулюватиме інноваційний розвиток економіки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галуцько В.В. Адміністративно-правова охорона права власності в Україні: дис. ...доктора юрид. наук: 12.00.07. Харків. 2009. 498 с.
2. Конвенція про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності від 14 липня 1967 року. *Митна енциклопедія*: у 2 т. / І.Г. Бережнюк (відп. ред.) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. Т. 1. А–Л. 472 с.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
4. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Світличний О.П. Право інтелектуальної власності: Підручник. Вид. 2, змін. і доп. Київ. НУБіП України, 2016. 355 с.
6. Право інтелектуальної власності: навчальний посібник. О.П. Орлюк, А.О. Кодинець, І.В. Кривошеїна, Ю.В. Носік та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 482 с.
7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ru/ed20131011#Text>.
8. Шемшученко Ю.С. Що є право? *Антологія української юридичної думки*. 2005. 10 т. С. 30–46.
9. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. Загальна теорія держави і права: навч. посібник. Київ. Юрінформ, 1999. 320 с.
10. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 01 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-IX#Text>.
11. Бежевець А.М., Гребенчук А.І. Найбільш поширені порушення авторського права і суміжних прав в Україні та способи захисту від них. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 49–51. URL: http://lsej.org.ua/5_2021/12.pdf.
12. Андрощук Г.О. Цифрове піратство та контрафакція в умовах цифрової трансформації: аналіз стану, тенденції, механізми протидії. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 3. С. 97–108. DOI: <https://doi.org/10.33731/32023.282327>.
13. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 01.12.2022 № 2803-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2803-20#Text>.

УДК 347.77:65.012.4:65.010.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.32>

ПРАВОВА ОХОРОНА ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ НА МІЖНАРОДНОМУ РИНКУ

Кметик-Подубінська Х.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права,
Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: khrystyna.kmetyk@lnu.edu.ua*

Кметик-Подубінська Х.І. Правова охорона промислових зразків: перспективи для українських підприємств на міжнародному ринку.

Актуальність дослідження правової охорони промислових зразків зумовлена стрімким розвитком світової економіки та підвищеною конкуренцією на міжнародному ринку. Для українських підприємств ефективний захист інтелектуальної власності, зокрема промислових зразків, є важливим інструментом для підтримання конкурентоспроможності та запобігання порушенням прав з боку недобросовісних конкурентів. Особливої уваги заслуговують міжнародні системи охорони, які спрощують процес реєстрації та розширюють можливості для українських компаній на глобальному ринку.

Метою статті є дослідження правової охорони промислових зразків в Україні та перспектив для українських підприємств щодо ефективного використання цих механізмів для просування на міжнародному ринку.

Методологія дослідження базується на аналізі українського законодавства, міжнародних договорів та досвіду інших країн у сфері охорони промислових зразків. Застосовуються методи порівняльного права для вивчення відмінностей у правовому регулюванні промислових зразків в Україні та країнах Європейського Союзу. Також проведено аналіз останніх наукових публікацій та нормативно-правових актів, які регулюють цю сферу.

Результати дослідження показують, що українське законодавство активно адаптується до європейських стандартів у сфері охорони промислових зразків. Однак залишається низка викликів, зокрема недостатня обізнаність підприємств про механізми міжнародної охорони та складність реєстраційних процедур. Реформа патентного законодавства, яка була проведена у 2020 році, значно покращила правовий захист промислових зразків, проте її імплементація потребує подальших зусиль.

Висновки статті підкреслюють, що правова охорона промислових зразків є важливим інструментом для захисту інтелектуальної власності на міжнародному ринку. Зокрема, українські підприємства мають можливість використовувати міжнародні системи реєстрації, такі як Гаазька система, для спрощення процесу реєстрації та забезпечення ефективного захисту своїх розробок. Однак для максимізації вигод від таких механізмів необхідно покращити обізнаність підприємств і усунути прогалини в національному законодавстві.

Загалом, дослідження підтверджує, що забезпечення правової охорони промислових зразків сприяє підвищенню конкурентоспроможності українських підприємств на міжнародних ринках та відкриває нові можливості для розвитку інноваційної економіки. Проте подальші дослідження та вдосконалення нормативної бази є необхідними для досягнення ефективної правової охорони промислових зразків у сучасних умовах глобалізації.

Ключові слова: промислові зразки, промислова власність, свідоцтво, патент, правова охорона, інтелектуальна власність, Гаазька система, реєстрація, конкуренція.

Kmetyk-Podubinska Kh.I. Legal protection of industrial designs: prospects for ukrainian enterprises in the international market.

The relevance of the study on the legal protection of industrial designs is driven by the rapid development of the global economy and increased competition in the international market. For Ukrainian enterprises, effective protection of intellectual property, particularly industrial designs, is a crucial tool for maintaining competitiveness and preventing infringements by unfair competitors. International protection systems that simplify the registration process and expand opportunities for Ukrainian companies in the global market are particularly noteworthy.

The purpose of this article is to explore the legal protection of industrial designs in Ukraine and the prospects for Ukrainian enterprises to effectively utilize these mechanisms for advancing in the international market.

The research methodology is based on an analysis of Ukrainian legislation, international treaties, and the experience of other countries in the field of industrial design protection. Comparative law methods are employed to examine the differences in legal regulation of industrial designs in Ukraine and the European Union. The analysis also includes recent scholarly publications and legal acts that regulate this area.

The research results indicate that Ukrainian legislation is actively adapting to European standards in the field of industrial design protection. However, several challenges remain, including insufficient awareness among enterprises about international protection mechanisms and the complexity of registration procedures. The patent law reform, conducted in 2020, has significantly improved the legal protection of industrial designs, but its implementation requires further efforts.

The article concludes that legal protection of industrial designs is an essential tool for safeguarding intellectual property in the international market. In particular, Ukrainian enterprises have the opportunity to use international registration systems, such as the Hague System, to simplify the registration process and ensure effective protection of their innovations. However, to maximize the benefits of such mechanisms, it is necessary to improve enterprise awareness and address gaps in national legislation.

Overall, the study confirms that ensuring the legal protection of industrial designs enhances the competitiveness of Ukrainian enterprises in international markets and opens new opportunities for the development of an innovative economy. However, further research and improvements in the regulatory framework are necessary to achieve effective legal protection of industrial designs in the context of globalization.

Key words: industrial designs, industrial property, certificate, patent, legal protection, intellectual property, Hague System, registration, competition.

Постановка проблеми. Одним із об'єктів інтелектуальної власності, який активно застосовується у виробництві, є промисловий зразок. Його подвійна природа, що поєднує мистецьку та технічну творчість, а також схожість з іншими видами інтелектуальних прав, створює чимало питань стосовно захисту, використання й правової охорони цих об'єктів.

Світова практика переконливо свідчить, що ефективна система захисту прав на об'єкти промислових зразків є важливим складником економічної стратегії держави, яка спрямована на підтримку наукових досліджень, стимулювання інновацій та пришвидшення технологічного прогресу.

Після здобуття незалежності в Україні розпочалося формування власної законодавчої бази, що призвело до прийняття ряду законів у сфері інтелектуальної власності. Відповідно, захист прав на об'єкти промислової власності, зокрема промислові зразки, має відповідати сучасним вимогам – бути демократичним, доступним й прозорим [1, с. 40–42]. Однак на сьогодні в цій сфері залишаються прогалини, які потребують усунення та вдосконалення.

Процеси євроінтеграції, зокрема підписання Угоди про асоціацію з ЄС, спонукають до адаптації українського законодавства та гармонізації його з європейськими нормами [2, с. 197]. Тому важливо порівнювати національні закони у сфері промислової власності з законодавством інших країн, аналізуючи особливості правових норм і тенденції розвитку. Такий підхід є цінним як для законотворчої діяльності, так і для практичного використання міжнародного досвіду в Україні.

Промислові зразки є об'єктами патентного права, які потребують відповідної правової охорони. У 2020 році було проведено масштабну реформу законодавства у сфері промислової власності, зокрема, суттєво оновлено патентне законодавство, що змінило правове регулювання про-

мислових зразків. Реформування українського законодавства про промислову власність є важливим кроком у виконанні зобов'язань за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, в якій значна увага приділена питанням інтелектуальної власності. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» [3] є одним з нормативних актів, прийнятих у рамках реформи патентного законодавства. Він покращує правове регулювання торговельних марок й промислових зразків, тим самим сприяючи реформуванню законодавства про промислову власність в цілому.

Варто зауважити, що починаючи з 2020 року, відповідно до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» (№ 815-IX від 21.07.2020), замість патентів на промислові зразки в Україні видаються свідоцтва на право власності на промислові зразки, що відповідає сучасним тенденціям гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами інтелектуальної власності [4]. Тому, нове законодавство щодо промислових зразків є важливою темою для наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження у сфері правової охорони промислових зразків акцентують увагу на важливості забезпечення ефективного правового захисту дизайну продукції. Гладь Ю., Жихарев О., Тарасенко Л., Якубівський І., Ярошевська Т. наголошують на тому, що охорона промислових зразків відіграє ключову роль у збереженні конкурентних переваг підприємств, особливо в умовах посиленої глобальної конкуренції. Зважаючи на європейські та світові тенденції у розвитку інтелектуальної власності, дослідники підкреслюють, що українські підприємства мають значний потенціал для успішної інтеграції на міжнародний ринок за умови належного правового регулювання та використання механізмів охорони дизайну.

Дорошенко О., Кириленко А., Ковальова Н., Роботягова Л., Юдіна Г., звертають увагу на ключову роль промислових зразків у забезпеченні інноваційності продукції та її відмінності на ринку. Наприклад, дослідження Європейського патентного відомства та Всесвітньої організації інтелектуальної власності демонструють, що належний правовий захист сприяє не лише запобіганню копіюванню, але й стимулює розвиток креативних індустрій. Водночас, відсутність належної правової охорони або недостатня обізнаність підприємств щодо міжнародних стандартів реєстрації промислових зразків можуть стати значною перешкодою для виходу на глобальні ринки.

Проте, у дослідженнях також підкреслюється необхідність подальшого вдосконалення українського законодавства та підвищення обізнаності підприємців щодо цих інструментів для забезпечення максимальної вигоди від правової охорони на міжнародній арені.

Метою статті є дослідження правової охорони промислових зразків та визначення перспектив для українських підприємств щодо їхнього ефективного захисту і просування на міжнародному ринку.

Виклад основного матеріалу. Ринкова економіка передбачає необмежену кількість виробників й товарів, що робить необхідним їх індивідуалізацію та створення правових основ для добросовісної конкуренції. Такий вид інтелектуальної власності, як промисловий зразок, дозволяє зробити продукцію конкурентоспроможною. Варто зауважити, що враховуючи сучасні тенденції, певні різновиди промислової власності досить складно віднести до тих чи інших об'єктів результатів інтелектуальної власності. До таких прикладів можна віднести архітектурні споруди, які можуть бути як об'єктами авторського права, так й винаходами; бази даних – авторське або суміжне право; технічні пристрої, які можуть бути як винаходами, так й корисними моделями [5, с. 117].

Особливе місце серед таких об'єктів займають товарні знаки та промислові зразки. Зовнішню форму того чи іншого предмета законодавство, яке регулює інтелектуальну власність, дозволяє зареєструвати як торговельна марка або отримати на нього свідоцтва як на промисловий зразок. Перш за все необхідно надати характеристику торговельній марці й промисловим зразкам. Промислові зразки належать до об'єктів патентного права і, на відміну від інших його об'єктів, представляють собою зовнішню форму виробів, які мають естетичне та утилітарне значення [6, с. 31].

Отримання свідоцтва на промисловий зразок дозволяє захистити лише його дизайн. Якщо ж зовнішня форма предмета обумовлена його функціональністю (наприклад, зовнішня форма вітряних млинів), то він має бути запатентований як винахід або промисловий зразок [7, с. 42]. Промислові зразки мають два критерії охороноздатності – новизна та оригінальність. Новизна означає, що зовнішня форма виробу не повинна бути раніше зареєстрована в патентному бюро, а оригінальність – це елементи зовнішнього вигляду, які є неповторними та мають відмінні риси (зовнішній вигляд автомобіля, пошиття одягу) [8, с. 39].

Регламент ЄС від 12 грудня 2001 року № 6/2002 надає правовий захист незареєстрованим промисловим зразкам, аргументуючи це тим, що велика кількість промислових зразків має короткий термін використання, тому процедура їх реєстрації є обтяжливою. Стаття 11 Регламенту передбачає, що правовий захист незареєстрованого промислового зразка діє протягом трьох років з моменту його оприлюднення [9]. Захист незареєстрованого промислового зразка відповідає інтересам малих суб'єктів економіки, які таким чином мають можливість апробувати виріб, виявити його недоліки та конкурентоспроможність на ринку без проходження тривалої та дорогої процедури. Даний режим правової охорони захищає правовласника від копіювання інтелектуальної власності, проте можливе паралельне незалежне створення подібного промислового зразка, який також буде під захистом. Стаття 21 вказує, що виключне право на незареєстрований промисловий зразок охороняється від торгівлі виробом, у якому втілений незареєстрований зразок [9]. Звідси можна констатувати обмеженість виключного права.

Тимчасова охорона залежить від державної реєстрації, і якщо державна реєстрація промислового зразка не відбудеться, то неможливо буде захистити виключне право. Вважається, що концепція незареєстрованого промислового зразка в Європейському співтоваристві є більш оптимальною для заявників, оскільки знижує не тільки часові, але й фінансові витрати правовласника на початковому етапі апробації промислового зразка на ринку [10, с. 115].

На нашу думку, у сучасних умовах глобалізації економічних відносин та інтенсифікації інноваційних процесів особливого значення набуває правова охорона промислових зразків як специфічного об'єкта інтелектуальної власності. Захист промислових зразків сприяє формуванню інституційного середовища, яке забезпечує ексклюзивність зовнішнього вигляду продукції та мінімізує ризики неправомірного копіювання з боку конкурентів. Своєю чергою, такий підхід посилює позиції суб'єктів господарювання на світовому ринку, формує передумови для інтенсифікації технологічних трансферів та створює сприятливі умови для економічної експансії [11, с. 160]. Однак процедура реєстрації та захисту прав на промислові зразки на міжнародному рівні відзначається високим рівнем складності та багатовекторністю підходів, що вимагає від підприємств ретельного планування та стратегічної адаптації до правових систем різних країн [12, с. 43].

Для українських підприємств перспектива виходу на міжнародний ринок із захищеними промисловими зразками не лише відкриває нові комерційні можливості, але й супроводжується низкою правових, економічних та інституційних викликів. Промислові зразки як ключовий елемент комерціалізації продуктів підлягають правовій охороні через міжнародні системи реєстрації, такі як Гаазька система, яка надає можливість консолідованого захисту в різних юрисдикціях [13]. Проте, ефективність такої охорони значною мірою залежить від готовності підприємств інвестувати у формування портфеля прав інтелектуальної власності, а також їх здатності адаптуватися до правових і регуляторних вимог країн-імпортерів (Таблиця 1).

Таблиця 1

**Економічні перспективи правової охорони промислових зразків
для українських підприємств на глобальному ринку.**

Аспект	Аналіз	Перспективи для українських підприємств
Правова охорона промислових зразків	Правова охорона промислових зразків захищає зовнішній вигляд продуктів від копіювання або несанкціонованого використання. Охорона надається через реєстрацію прав.	Українські підприємства можуть захищати свої інновації та дизайн на міжнародних ринках, уникаючи порушень їх прав на інтелектуальну власність.
Міжнародні системи реєстрації	Існує кілька систем міжнародної реєстрації промислових зразків, наприклад, Гаазька система (WIPO), що дозволяє подати заявку на охорону в різних країнах одночасно.	Спрощена реєстрація в декількох країнах через єдину систему, що зменшує адміністративні витрати і відкриває нові ринки для українських підприємств.

Закінчення таблиці 1

Європейський Союз	Єдиний ринок ЄС дозволяє реєстрацію промислового зразка на території всіх країн-членів через ЄСІРО (Європейське відомство інтелектуальної власності).	Доступ до єдиного ринку ЄС і можливість захистити свої продукти на всій території Союзу.
Національні реєстрації	В кожній країні є свої вимоги до реєстрації та захисту промислових зразків, що вимагає індивідуального підходу до кожного ринку.	Важливо для українських підприємств вивчати специфіку національних систем правової охорони для успішного виходу на міжнародний ринок.
Комерційна цінність охорони зразків	Правова охорона підвищує комерційну вартість інновацій, забезпечує монопольне право на їх використання та допомагає запобігти конкуренції з боку підробок.	Підвищує інвестиційну привабливість підприємств та дозволяє ефективніше конкурувати на міжнародному рівні.
Бар'єри та виклики	Юридичні бар'єри, різні підходи до захисту в різних країнах, висока вартість судових процесів і реєстрацій, недосконалість правової системи у деяких країнах.	Важливо враховувати витрати на правову охорону та можливі ризики через відсутність єдиних стандартів охорони промислових зразків.
Стратегія захисту на міжнародному ринку	Поєднання національної та міжнародної реєстрації зразків, моніторинг ринків, регулярне оновлення охорони та залучення фахівців з інтелектуальної власності.	Можливість ефективного захисту своїх прав на ключових міжнародних ринках та уникнення конфліктів із конкурентами.
Патентна чистота (Freedom to Operate)	Підприємства повинні перевіряти, чи не порушує їх продукт чужі права інтелектуальної власності перед виходом на ринок.	Важливо уникати судових позовів через можливі порушення прав інших компаній, що дозволяє знизити ризики та витрати на юридичні процедури.

Джерело: власна розробка автора на основі [3;7;8;13]

Промислові зразки є важливою складовою інноваційних продуктів та бізнес-рішень, що можуть суттєво підвищити конкурентоспроможність підприємств. Для українських компаній, що прагнуть виходити на міжнародний ринок, правова охорона таких зразків стає важливим інструментом захисту своїх інноваційних розробок [14, с. 15]. Розширення бізнесу на міжнародному ринку потребує не тільки стратегічного планування, але й глибокого розуміння механізмів захисту інтелектуальної власності. Відповідно саме для українських підприємств вихід на міжнародні ринки означає не тільки збільшення кількості споживачів, але й нові можливості для інноваційного розвитку [15, с. 119]. Промислові зразки, як складова дизайну продукції, можуть стати конкурентною перевагою на світовому ринку, особливо у сферах, де зовнішній вигляд й функціональність товарів є ключовими для споживачів:

- українські підприємства мають можливість отримати правовий захист своїх промислових зразків у країнах Європейського Союзу завдяки Гаазькій системі, відповідно наразі це відкриває масштабні перспективи для експорту, адже ЄС є одним із найважливіших торгових партнерів України;

- завдяки можливості реєстрації промислових зразків у таких країнах, як США, Китай, Японія, українські підприємства матимуть можливість захищати свої розробки на ринках з високим попитом на інноваційну продукцію, а такий підхід допомагає уникнути піратства та нелегального копіювання продукції;

– угода про асоціацію між Україною та ЄС дозволяє полегшити процес гармонізації стандартів захисту інтелектуальної власності, що робить українські продукти більш конкурентними на європейському ринку;

– ефективний захист інтелектуальної власності підвищує довіру іноземних інвесторів до українських підприємств, адже охорона унікальних промислових зразків є сигналом для потенційних партнерів й покупців про готовність підприємства до довгострокової співпраці [2; 3; 6; 9; 12].

Однак, незважаючи на значні можливості для українських підприємств на міжнародному ринку, захист промислових зразків супроводжується багатьма викликами. Правова охорона в різних юрисдикціях вимагає серйозних фінансових та юридичних ресурсів, що можуть стати бар'єром для багатьох підприємств, особливо малих та середніх:

– на міжнародних ринках існує жорстка конкуренція, де провідні бренди вже мають захищені права інтелектуальної власності та великий досвід у боротьбі з порушеннями, відповідно українським компаніям доводиться змагатися не лише з локальними гравцями, але й з глобальними корпораціями;

– процес міжнародної реєстрації промислових зразків є дорогим та вимагає від підприємств серйозних інвестицій. Для малих підприємств ці витрати є часто неприйнятними, що ставить їх у нерівні умови з великими гравцями ринку;

– кожна країна має власні вимоги до реєстрації та захисту промислових зразків, а відмінності в правових системах ускладнюють процес реєстрації захисту прав, що вимагає високого рівня підготовки і професійної допомоги юристів [2; 6; 9; 15].

З огляду на виклики та перспективи, українські підприємства повинні розробити чітку стратегію для успішного захисту своїх промислових зразків на міжнародних ринках. Вона має охоплювати як підготовку до правових процедур, так й розвиток інноваційного потенціалу компанії, а разом з цим слідувати новим глобальним економічним тенденціям. На нашу думку, одним із ключових кроків до успіху є глибоке розуміння правової системи захисту промислових зразків. Навчання працівників, консультації з юристами та участь у спеціалізованих заходах дозволять підприємствам бути краще підготовленими до реєстрації своїх інновацій за кордоном.

Вихід на нові ринки варто полегшити через співпрацю з міжнародними партнерами, які вже мають досвід у правовому захисті та виході на певний ринок, своєю чергою це дасть можливість не лише уникнути правових помилок, а й знизити витрати на реєстрацію. Але слід використовувати програми державної підтримки для фінансування процесу реєстрації та охорони промислових зразків, адже, на наш погляд, такі програми місять гранти та спеціалізовані кредити для малого та середнього бізнесу.

Тому, правова охорона промислових зразків є важливою умовою для успішного виходу українських підприємств на міжнародний ринок. Попри численні виклики, які стоять перед підприємцями, ефективна стратегія захисту прав інтелектуальної власності, підтримана державними програмами суттєво збільшить шанси на успіх. Охорона промислових зразків стає ключовим елементом для побудови конкурентоспроможного бізнесу на глобальному ринку.

Висновки. Правова охорона промислових зразків є важливим інструментом захисту інтелектуальної власності українських підприємств, особливо у контексті глобалізації ринків. Реформування патентного законодавства, проведене у 2020 році, наблизило українську систему правової охорони до європейських стандартів, забезпечуючи кращий захист інноваційного дизайну продукції. Це створює сприятливі умови для виходу на міжнародний ринок та посилює конкурентні переваги підприємств.

Міжнародні системи реєстрації, зокрема Гаазька система, надають можливість спростити процес реєстрації та охорони промислових зразків у різних країнах. Це дозволяє українським підприємствам ефективніше захищати свої інновації за межами країни, зменшуючи адміністративні витрати та підвищуючи інвестиційну привабливість. Водночас, законодавчі зміни у сфері незареєстрованих промислових зразків відкривають нові можливості для малого та середнього бізнесу.

Однак, незважаючи на ці позитивні зміни, залишається низка викликів, таких як адаптація до правових систем інших країн та висока вартість судових процесів. Для успішного використання інструментів правової охорони українські підприємства мають інтегрувати міжнародні стандарти, що дозволить уникнути правових конфліктів та захистити свої інновації на світовому ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ярошевська Т. Удосконалення охорони промислових зразків в умовах реформування національного законодавства. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2022. С. 39–45.
2. Тарасенко Л. Новації щодо правової охорони промислових зразків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 70. С. 196–202.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями» від 21.07.2020 № 815-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-20#Text>.
4. Закон України «Про охорону прав на промислові зразки» від 15.12.1993 № 3688-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
5. Якубівський І. Є. Об'єкти патентного права. *Правова держава*. 2021. № 43. С. 112–121.
6. Дорошенко О., Работягова Л. Деякі аспекти встановлення відповідності промислового зразка критеріям охороноздатності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2021. № 1. С. 27–38.
7. Кириленко А. Законодавство ЄС у сфері промислових зразків: теоретично-практичний коментар. 2021. 91 с.
8. Юдіна Г. Новий підхід до визначення обсягу правової охорони промислових зразків в Україні. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 6. С. 38–44.
9. Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32002R0006>.
10. Ярошевська Т.В. Проблеми охорони прав промислової власності в Україні: монографія. Дніпро: Видавець Біла К.О., 2020. 372 с.
11. Карасаєв С.У., Лікарчук Н.В. Міжнародні аспекти використання інформаційних технологій у державному управлінні. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2023. № 12. С. 151–163.
12. Дорошенко О., Работягова Л. Новий інститут права інтелектуальної власності в Україні: незареєстрований промисловий зразок. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 4. С. 42–51.
13. Kyrylenko A. EU Design Law: Theory and Practice. SSRN. 2021. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3800948.
14. Гладь Ю., Тарасенко Л. Становлення та розвиток законодавства про промислову власність в Україні. *Форум Права*. 2020. № 62 (3). С. 6–17.
15. Ковальова Н. Незареєстрований промисловий зразок як об'єкт експертного дослідження: питання судово-експертної теорії та практики. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3 (21). С. 114–121.
16. Жихарев О. Особливості дослідження експертом промислових зразків з урахуванням змін до законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 4. С. 32–41.

УДК:347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.33>

ДО ПИТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕКЛАМИ ЯК ОБ'ЄКТА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Криворучко В.В.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
ORCID: 0009-0004-5243-1248
e-mail: snkleimenova@gmail.com

Криворучко В.В. До питання загальної характеристики реклами як об'єкта цивільних прав.

У нинішній час найбільш популярним інструментом у просуванні будь-якого товару, послуги та інших об'єктів споживання є реклама.

Сучасна реклама являє собою форму масової комунікації та міжкультурного спілкування, що динамічно розвивається. Це складне і багатогранне явище. Доказом цього є інтерес дослідників – представників різних наук до вивчення цього феномену (рекламу вивчають психологи, політологи, маркетологи, економісти, юристи, журналісти, лінгвісти). Аналізуючи рекламу, кожна наука використовує свою методологію, власний понятійний апарат. Психологи та соціологи досліджують проблеми зміни поведінки людини та суспільства під впливом реклами, досліджують мотиви вибору того чи іншого товару, послуги, формування нових моделей поведінки та способу життя тощо. Політологи розглядають рекламу як засіб маніпуляції громадською думкою та свідомістю людини. Особливо яскраво така дія проявляється на прикладі політичної реклами. У межах економічного підходу рекламу трактують як складову маркетингу, головне завдання якого є процес збуту товарів за умов ринкової економіки. Лінгвісти займаються вивченням змісту матеріалів, які передають рекламні повідомлення, вони аналізують вербальний, лінгвістичний аспект комунікацій та використання образотворчих засобів у створенні рекламного тексту, повідомлення та візуального образу. Юристи розглядають рекламу як об'єкт цивільних прав, створення та використання якого регулюється різними нормами цивільного права (ЦК України, ЗУ «Про рекламу», ЗУ «Про авторське право і суміжні права», Закону України «Про медіа»). Безумовно, правову природу реклами як об'єкта цивільних прав визначає Закон України «Про рекламу». Цей Закон регулює відносини, пов'язані з виробництвом, розповсюдженням та споживанням реклами на території України. Закон України «Про рекламу» відображає дійсне місце реклами в системі послуг. Встановлює що рекламу потрібно розглядати саме як особливу послугу. Для цілей цього Закону реклама вважається такою, що розповсюджується та споживається на території України, за сукупності необхідних обставин. Крім того, реклама повинна відповідати таким принципам як: законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди.

Ключові слова: реклама, послуги, виконавець, об'єкт цивільного права, об'єкт права інтелектуальної власності.

Kryvoruchko V.V. To the question of general characteristics of advertising as an object of civil rights.

Currently, the most popular tool in promoting any product, service and other consumer goods is advertising.

Modern advertising is a dynamically developing form of mass communication and intercultural communication. This phenomenon is complex and multifaceted. Evidence of this is the interest of researchers - representatives of different sciences in studying this phenomenon (advertising is studied by psychologists, political scientists, marketers, economists, lawyers, journalists, linguists). When analyzing advertising, each of the sciences uses its own methodology, its own conceptual apparatus.

Psychologists and sociologists study the problems of changing human and social behavior under the influence of advertising, study the motives for choosing a particular product or service, forming new models of behavior and lifestyle, etc. Political scientists consider advertising as a means of manipulating public opinion and human consciousness. This influence is especially clearly demonstrated in the example of political advertising. Within the framework of the economic approach, advertising is interpreted as a component of marketing, the main task of which is the process of selling goods in a market economy. Linguists study the content of materials that convey advertising messages, they analyze the verbal, linguistic aspect of communications and the use of visual means in creating an advertising text, message and visual image. Lawyers consider advertising as an object of civil rights, the creation and use of which is regulated by various norms of civil law (Civil Code of Ukraine, Law of Ukraine «On Advertising», Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights» The Law of Ukraine «On Media»). Of course, the legal nature of advertising as an object of civil rights is determined by the Law of Ukraine «On Advertising». This Law regulates relations related to the production, distribution and consumption of advertising on the territory of Ukraine. The Law of Ukraine «On Advertising» reflects the actual place of advertising in the service system. Establishes that advertising should be considered as a special service. For the purposes of this Law, advertising is considered to be distributed and consumed on the territory of Ukraine under the set of necessary circumstances. In addition, advertising must comply with such principles as: legality, accuracy, reliability, use of forms and means that do not harm the consumer of advertising.

Key words: advertising, services, performer, object of civil law, object of intellectual property law.

Постановка проблеми: У зв'язку з тим, що у суспільстві реклама є найбільш споживаною послугою, то правильне розуміння правової природи цього виду послуг важливо як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Необхідно визначити особливості реклами як об'єкта цивільного права, що дозволить визначити місце реклами у системі видів послуг. Це дозволить виділити загальні ознаки, притаманні усім видам послуг, в тому числі й рекламі, і навіть ознаки, властиві саме рекламі. Також слід дати визначення поняття «реклами» з урахуванням відмінних властивостей даного об'єкта права.

Метою статті є визначення основних особливостей реклами як виду послуг.

Стан опрацювання проблематики. Актуальність питань щодо визначення сутності реклами як виду послуг підтверджується публікаціями, предметом яких є проблема визначення реклами в системі послуг, серед яких: Ваксман Р.В., Гребінська С.І., Капінус Л.В., Попова Н.В., Поклонська Л.С. та ін.

Виклад основного матеріалу. Дослідження реклами як форми масової комунікації змушує звернутися до проблеми визначення цього феномена. У різні часи фахівці з реклами давали різне тлумачення слова «advertising» (рекламування). Буквальний переклад трактував рекламування як справу привернення уваги людей до товару, обслуговування чи місця продажу товару, магазину.

Загальноприйняті розуміння реклами зводяться до наступних її визначень: 1) Реклама – а) заходи, що мають на меті створити широку популярність чогось, залучити споживачів до чогось; б) поширення відомостей про когось, щось з метою створення популярності; в) оголошення, плакат, що містять відомості про щось для споживача; 2) реклама – поширення відомостей про будь-кого, чимось із метою створення визнаності, популярності; 3) реклама – інформація, розповсюджена будь-яким способом, у будь-якій формі та з використанням будь-яких коштів, адресована невизначеному колу осіб та спрямована на привернення уваги до об'єкта рекламування, формування чи підтримання інтересу до нього та його просування на ринку.

Закон України «Про рекламу» встановлює, що реклама - це інформація про особу, ідею та/або товар, розповсюджена за грошову чи іншу винагороду або з метою самореклами в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена, щоб сформувати або підтримати у прямий (пряма реклама, телепродаж) або непрямий (спонсорство, розміщення товару (продакт-плейсмент) спосіб обізнаність споживачів реклами та їхній інтерес щодо таких особи, ідеї та/або товару [1]. За загальним правилом, яке встановлюється Законом про рекламу вона (реклама) вважається такою, що розповсюджується та споживається на території України, за сукупності таких обставин: розповсюдженцем реклами не обмежено доступ до неї з території України; рекламовані товари пропонуються до продажу особам, які перебувають на території України (ч. 5 ст. 2 ЗУ «Про рекламу»).

Також, законодавець встановлює, що орган державної влади, на який згідно із законом покладено контроль за дотриманням вимог законодавства про рекламу, має встановити відповідність таким ознакам як :зміст реклами призначений повністю або переважно для осіб, які перебувають на території України; реклама здійснюється державною мовою; продавець рекламованого товару чи рекламодавець має в Україні зареєстроване місцезнаходження, постійне або тимчасове представництво, офіс, філію, складське або торговельне приміщення; доступна послуга з доставки товару в Україну або по Україні, яка пропонується продавцем рекламованого товару чи рекламодавцем (ст. 2 ЗУ «Про рекламу»).

З легального поняття «реклами» можна припустити, що рекламу слід визначати як інформацію, покликану з метою отримання суб'єктом підприємницької діяльності прибутку, спонукати невизначене коло осіб до вступу до правовідносин.

Закон України «Про рекламу» також встановлює наступні принципи реклами є: законність, точність, достовірність, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди; реклама не повинна підривати довіру суспільства до реклами та повинна відповідати принципам добросовісної конкуренції; реклама не повинна містити інформації або зображень, які порушують етичні, гуманістичні, моральні норми, нехтують правилами пристойності; реклама повинна враховувати особливу чутливість дітей і не завдавати їм шкоди (ст. 7 ЗУ «Про рекламу»).

У зарубіжній літературі реклама розглядається як будь-яка форма неособового уявлення та просування ідей, товарів чи послуг, що оплачується точно встановленим замовником і служить для привернення уваги потенційних споживачів до об'єкта рекламування, використовуючи при цьому найефективніші прийоми та методи з урахуванням конкретної ситуації (Американської асоціації маркетингу реклами).

К. Бове і У. Аренс визначають рекламу в такий спосіб: «це неперсоніфікована передача інформації, зазвичай оплачувана і має характер переконання про продукцію, послугу чи ідеях відомими рекламодавцями у вигляді різних носіїв» Важливою ланкою у цьому визначенні є згадка про характер переконання і спрямованості. на масову аудиторію» [3, с. 5].

Ж.-Ж. Ламбен розглядає рекламу як «односторонню комунікацію, що виходить від спонсора, який бажає прямо чи опосередковано підтримати дії фірми» [4, с. 79]. З цього розуміння реклами можна дійти невітного висновку у тому, що односторонність комунікації свідчить про відсутність зворотного зв'язку у поширенні реклами. Аналізуючи дане визначення реклами з юридичної точки зору, можна засумніватися в вірності такого судження, оскільки правові відносини щодо надання реклами завжди носять двосторонній характер.

Американські вчені Сендідж Ч., Фрайбургер В., Ротцолла вважають, що реклама – це «форма комунікації, яка намагається визначити якості товарів та послуг, а також ідеї на мову потреб та запитів споживача» [5, с. 64]. Основним у цьому підході є акцент у тому, що рекламу слід розглядати як приналежність до масової комунікації.

Наведені вище визначення реклами носить, безумовно, більше психологічний характер. Проте вони вказують на те, що рекламу слід розуміти як «громадське» явище. Тому цивільні відносини, що виникають зі створення та використання реклами, насамперед розглядаємо як правові відносини.

З загальноновживаних понять реклами та встановленого законом визначення «реклами» випливає, що реклами насамперед це специфічна інформація, яка доводиться до загального відома з метою формування у її споживачів спонукання придбати або використовувати продукт, що рекламується (товар, робота, послуга тощо) .

Для правильного розуміння будь-якого об'єкта права, зокрема реклами, необхідно дати загальну його характеристику. Необхідно зазначити, що «реклама» як об'єкт цивільного права має лише її властиві особливості. Вони полягають в тому, що «рекламу» розглядають як вид послуги, об'єкта права інтелектуальної власності (твір як об'єкт авторського права, як засіб індивідуалізації).

Рекламу як вид послуг слід розуміти як діяльність виконавця, спрямовану на просування того чи іншого виду товару, послуги, роботи задля ознайомлення з переліченими видами об'єктів громадського обороту потенційного споживача. Як правило, специфічна діяльність виконавця породжує відчутний результат. Це можна пояснити тим, що реклама сприймається людиною у вигляді певного відчуття. Реклама використовується при наданні демонстраційних матеріалів чи виробів споживачам. Найчастіше це відбувається в центрах продажів, на виставках або при особистих контактах. До цього виду реклами належить робота з товарами, які людина використовує у побуті.

Особливістю реклами також є те, що вона в неї може використовуватися об'єкти права інтелектуальної власності. Використання об'єктів права інтелектуальної власності в рекламі здійснюється відповідно до вимог законодавства України про інтелектуальну власність (ст. 4 ЗУ «Про рекламу»).

Характеризуючи рекламу як вид послуг, слід звернути увагу до суб'єктного складу моделі відносин по її уявленню. Перша модель, яку можна назвати «первісною» – це договірні відносини щодо надання рекламних послуг між замовником та виконавцем. Друга модель, так звана похідна, – відносини між замовником, виконавцем і споживачем рекламної продукції.

Також характерною рисою рекламних послуг є і те, що їх надання у сучасних умовах досить різноманітні. До таких способів можна віднести їх надання за допомогою телебачення, інтернету, розміщення на банерах тощо.

Рекламу також можна розглядати як об'єкт права інтелектуальної власності. Рекламі як об'єкту авторського права повною мірою відповідають ознаки тексту – оригінальність та форма. Необхідна для тексту як об'єкта авторського права форма може виявлятися як: а) письмовий (рукопис, нотний запис, креслення, схеми та ін.); б) усна (публічне оголошення, виконання тощо); в) зображення (малюнок, ескіз, план, кадр); г) аудіо- або відеозапис (механічний, магнітний, цифровий); д) об'ємно-просторова (скульптура, модель, макет). З цього випливає, що реклама може досягати споживача у всіх перерахованих об'єктивних формах.

Необхідно звернути увагу на те, що Закон України «Про авторське право і суміжні права» не виділяє такого окремого виду тексту як реклама. Однак можна погодитися з німецьким юристом, професором Герхардом Шріккером, який стверджує, що «... рекламні агенції несуть на собі обов'язки від консультування щодо створення рекламного стилю та планування створення рекламного продукту до здійснення самої реклами. У таких обставинах використання придуманих одним рекламним агентством рекламних ідей з метою створення реклами іншим рекламним агентством може розглядатися як порушення авторських прав рекламного агентства, яке розробило ці ідеї». Це вказує на те, що результат діяльності виконавця, якщо він відповідає ознакам оригінальності та має об'єктивну форму, то його цілком можна розглядати як об'єкт авторського права.

Вважаємо доцільним віднести до засобів індивідуалізації і рекламу. Ґрунтуючись на дослідженні норм чинного законодавства та правової природи перерахованих визначень, покликаних індивідуалізувати товари, роботи, послуги, а також суб'єктів підприємницької діяльності, можна сформулювати основні ознаки засобів індивідуалізації, які виділяють їх з числа інших об'єктів інтелектуальної власності. З певною точністю можна стверджувати, що правовласниками засобів індивідуалізації можуть бути лише суб'єкти підприємницької діяльності. Характерною рисою є також те, що створення засобу індивідуалізації є інтелектуальною творчою діяльністю, оскільки ефективність його використання багато в чому залежить від того, наскільки визначення відображає специфіку об'єкта, що індивідуалізується з його допомогою, - підприємця або продукції (товару, роботи, послуги).

Висновки. З викладеного можна дійти невтішного висновку у тому, що рекламу слід визначати як інформацію, покликану з метою отримання суб'єктом підприємницької діяльності прибутку, спонукати невизначене коло осіб до вступу у правовідносини. Крім того, необхідно вказати на те, що реклама може бути як видом послуг, як об'єктом цивільного права, так і як об'єктом авторського права, а також і як вид засобів індивідуалізації суб'єктів цивільного обороту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про рекламу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 39, ст. 181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>.
2. Закон України «Про авторське право і суміжні права». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 57, ст. 166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text>.
3. Бове К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама, 1995, 704 с.
4. Ламбен Ж.-Ж. Менеджмент, орієнтований на ринок, 2011, 718 с.
5. Сэндидж Ч., Фрайбургер В., Ротцолл К. Реклама: теория и практика, 1989, 630 с.

УДК: 347.72.04

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.34>

ЩОДО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ КРЕДИТОРІВ ТА БОРЖНИКІВ ПРИ ЛІКВІДАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ, НЕ ПОВ'ЯЗАНИЙ З БАНКРУТСТВОМ

Легка О.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
Університету митної справи та фінансів*

Легка О.В. Щодо правового забезпечення інтересів кредиторів та боржників при ліквідації підприємницьких товариств, не пов'язаний з банкрутством.

У статті здійснений аналіз проблем, що виникають для кредиторів та боржників у зв'язку з припиненням функціонування підприємницьких товариств та їх перебуванням у ліквідаційній процедурі.

Звернено увагу на те, що юридична (за своєю формою) ліквідаційна процедура спрямована на упорядкування економічних відносин, порушених економічних зв'язків у товарообміні. Як наслідок, метою правового регулювання ліквідаційної процедури, визначена мінімізація негативних наслідків від руйнування економічних зв'язків, викликаних цим процесом.

Обґрунтована думка, що поновлення запису у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань на підставі судового рішення не може призвести до поновлення прав кредитора без додаткового звернення до суду з новими позовами про відновлення майнових прав юридичної особи, а тому є неефективним способом захисту прав кредитора.

У зв'язку з цим, висловлені рекомендації для кредиторів, права яких порушені у ліквідаційній процедурі, захищати свої речові права за допомогою речових позовів до осіб, до яких перейшли відповідні права на індивідуально визначені речі. Порушені права у договірних та інших зобов'язальних відносинах мають поновлюватися шляхом подання позовів до осіб, винних у порушенні прав кредиторів, після встановлення у законодавстві солідарної відповідальності членів ліквідаційної комісії.

Звернено увагу на те, що кредитори у ліквідаційній процедурі мають інтерес у їх оперативному повідомленні про зміни у статусі підприємницького товариства. Тому, запропоновано встановити обов'язок про їх обов'язкове попередження про ліквідацію їх контрагента.

З метою усунення невизначеності у строках повідомлення боржників та кредиторів про початок ліквідації суб'єкта підприємництва, слід унести зміни до ч. 1 ст. 111 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) та встановити строк їх повідомлення про ліквідацію у три робочі дні з дня виявлення відповідного зобов'язання.

З метою захисту інтересів боржника, який має майнові зобов'язання, але у зв'язку з перебуванням його контрагента у процедурі ліквідації не може розраховувати на зустрічне виконання, необхідно у ст. 111 ЦК закріпити спеціальну норму про право боржника на односторонню відмову від виконання таких зобов'язань.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, припинення, правонаступництво, ліквідація, припинення підприємницьких товариств.

Lehka O. V. On the legal protection of creditors' and debtors' interests in the liquidation of business entities, not related to bankruptcy.

This article analyzes the issues arising for creditors and debtors in connection with the termination of business entities and their involvement in the liquidation procedure.

Attention is drawn to the fact that, in its legal form, the liquidation procedure aims to regulate economic relations, which, in essence, represent disruptions in economic connections and supply chains involving the affected entity. From this, the overall goal of legal regulation in the liquidation procedure is defined as minimizing the negative consequences of economic disruptions caused by the liquidation of a business entity.

It is argued that reinstating a business entity in the Unified State Register of Legal Entities, Individual Entrepreneurs, and Public Associations based on a court decision does not automatically restore creditors' rights. Instead, creditors must submit new legal claims to restore the property rights of the liquidated legal entity, making this an ineffective means of creditor protection.

In this regard, recommendations are provided for creditors whose rights have been violated during the liquidation process. It is suggested that they protect their property rights by filing property claims against individuals who have acquired specific assets. Violated rights in contractual and other obligations should be restored through lawsuits against those responsible for infringing on creditors' rights, with the introduction of joint liability for liquidation commission members in legislation.

Furthermore, it is emphasized that creditors have an interest in being promptly informed of changes in the legal status of a business entity undergoing liquidation. Therefore, it is proposed to establish a mandatory obligation to notify creditors in advance of their counterparty's liquidation.

To eliminate uncertainties regarding the notification period for creditors and debtors about the liquidation process, it is recommended to amend Part 1 of Article 111 of the Civil Code of Ukraine. Specifically, the notification period should be set at three business days from the moment the obligation is identified.

To protect the interests of debtors with financial obligations who, due to their counterparty's liquidation, cannot expect reciprocal performance, a special provision should be included in Article 111 of the Civil Code of Ukraine granting the debtor the right to unilaterally refuse to fulfill such obligations.

Key words: legal entity, business entity, termination, succession, liquidation, business termination.

Постановка проблеми. Одним із важливих напрямів внутрішньої економічної політики визначено «створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, спрощення умов започаткування бізнесу та виходу з нього» [1]. В останні роки законодавство про «вихід з бізнесу» зазнавало певних змін, головним чином у фінансовому секторі. А напрацювання вчених у сфері правового регулювання припинення суб'єктів підприємництва у достатній мірі не знайшли реалізації у законодавстві, яке зазнавало лише «косметичних» змін і, на нашу думку, потребує вдосконалення.

Метою роботи є аналіз наукових здобутків та практичних проблем, що виникають для кредиторів та боржників у зв'язку з припиненням функціонування підприємницьких товариств та їх ліквідацією.

Стан опрацювання проблематики. Ліквідація підприємницьких товариств досліджувалася вченими-юристами у галузях цивільного та господарського права. Питання ліквідації суб'єктів господарювання досліджували: О.М. Гнатів, Д.В. Жеков, О.М. Зубатенко, Н.Ф. Ільницька, Є.В. Петров, П.О. Повар, О.М. Скоропис, О.В. Титова, В.О. Хоменко, Н.В. Щербакова, Ю.М. Юркевич та інші. За час, що минув, сформувалася судовою практика, яка виявляє нові проблемні питання, які потребують дослідження.

Виклад основного матеріалу. Найрадикальнішим способом «виходу з бізнесу» є ліквідація підприємницького товариства, яка являє собою комплекс організаційних, економічних та правових заходів, спрямованих на припинення функціонування економічної одиниці у цивільному обороті; руйнування економічних зв'язків та процесів, внаслідок «знищення» суб'єкта права. Як звертає увагу І.А. Вовк, важливо мати «розуміння того, що економічний зміст відносин визначає сутність правових інструментів, які використовуються для їх регулювання» [2, с. 94]. Отже, розуміння суті ліквідаційної процедури визначає правові інструменти, які забезпечують її реалізацію. Серед критеріїв для класифікації видів припинення юридичних осіб К.Б. Починок виділяє мету або цільову спрямованість припинення юридичних осіб [3, с. 42]. Як зауважує О.В. Макаревич: «ст. 110 ЦК України має назву «Ліквідація юридичної особи», проте її зміст не розкриває суті самого поняття ліквідації, а ст. 111 ЦК України говорить лише про загальний порядок її здійснення» [4, с. 53]. На нашу думку, сам цей термін змістовно відображає певну вольову дію із визначеною кінцевою метою. У згаданих статтях вміщені найбільш загальні правила, які мають бути дотримані для завершення існування юридичної особи у правовому середовищі. В окремих секторах сус-

пільного, політичного та релігійного життя, в окремих сферах економічної діяльності, таких, як банківська, страхова діяльність формуються спеціальні правила, якими доповнюється або змінюється загальний порядок ліквідації юридичних осіб. Особливості ліквідаційної процедури у цих випадках обумовлені специфікою мети, яку переслідує законодавець, відступаючи від загального порядку ліквідації.

Оскільки ліквідація підприємницького товариства в своїй основі має порушення економічних зв'язків і відповідних ланцюжків у товарообміні за участю цього суб'єкта, – загальну мету правового регулювання ліквідаційного процесу можливо визначити, як мінімізацію негативних наслідків від руйнування економічних зв'язків, викликаних ліквідацією суб'єкта підприємництва. Існуючі правові інструменти у ліквідаційній процедурі спрямовані на відновлення втрат суб'єктів, що перебували у правовідносинах з особою, яка підлягає ліквідації, здійснення розрахунків за зобов'язаннями за її участю. Із цих позицій варто більш уважно поглянути на правове забезпечення інтересів кредиторів та боржників у ліквідаційній процедурі за участю підприємницьких товариств.

Юридичний факт, з яким пов'язане припинення існування підприємницького товариства, визначений у ч. 5 ст. 104 ЦК. «Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення» [5]. Як зауважує О.В. Басай, «Більшість юридичних фактів мають правове значення, як правило, лише у тому випадку, коли вони належним чином оформлені і засвідчені (у вигляді документів, довідок, журнального запису тощо)» [6, с. 10]. Це цілком слушне зауваження, характерне для ліквідації як юридичного факту, яким завершений ліквідаційний процес. Однак, слід мати на увазі, що такі наслідки є безповоротними лише для тих випадків коли ліквідаційний процес відбувся без порушень у межах формування регулятивних правовідносин. У тих випадках, коли ліквідаційна процедура відбулася з порушенням прав інших осіб, виникає питання про юридичне значення реєстраційної дії про припинення юридичної особи. Великою Палатою Верховного Суду була розглянута справа № 813/6286/15 за позовом Публічного акціонерного товариства «Європейський газовий банк» до Реєстраційної служби Львівського міського управління юстиції про визнання протиправними дій та скасування запису до Реєстру від 12 червня 2015 року про припинення ТОВ «Товари для Львівщини». Позивач обґрунтовував позовні вимоги тим, що є заставодержателем майна ТОВ «Товари для Львівщини», яке припинене вчиненим записом. Не будучи повідомленим про ліквідацію товариства, позивач був позбавлений можливості заявити претензії ліквідатору ТОВ. Проаналізувавши правову природу правоприпиняючого юридичного факту, зазначеного у частині 5 ст. 104 ЦК про припинення юридичної особи, суд зазначив, що з огляду на зміст ст. 10 Закону № 755-IV відомості про припинення юридичної особи, які змістовно наповнюють запис про ліквідацію підприємницького товариства являють собою «спростовану презумпцію». «Запис про припинення юридичної особи не є беззастережним доказом того, що юридична особа дійсно припинилася та більше не існує... В той же час, якщо процедуру ліквідації не було здійснено належним чином, зокрема не було відчужене майно особи, то внесення до ЄДР запису про припинення цієї юридичної особи не тягне її припинення, а також припинення права власності на її майно. У подібних випадках до ЄДР вносяться зміни про відміну державної реєстрації припинення юридичної особи на підставі судового рішення, яке набрало законної сили» [7]. На нашу думку, безвідносно до конкретних обставин цієї справи, такий шлях відновлення порушених прав кредиторів не може бути визнаний ефективним способом захисту їхніх прав.

Державна реєстрація про відміну рішення про припинення юридичної особи, прийнятого її учасниками або відповідним органом юридичної особи передбачена у ч. 12 ст. 17, п. 7 ч. 1 ст. 25-1 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань від 15.05 2003 р. № 755-IV (далі – Закон № 755-IV)» [8]. Але з огляду на часовий проміжок, який потрібен для ухвалення рішення про відміну державної реєстрації та набрання ним законної сили, це правове рішення не забезпечує необхідних гарантій для захисту порушених прав кредиторів. Активи уже, як правило, відсутні або належать іншим особам. Відміна запису про ліквідацію юридичної особи не означає відновлення її економічного стану. В існуючій системі реєстрації прав на нерухоме майно, яке перейшло у власність до інших осіб, не відкриває шляху для відновлення прав кредиторів після відновлення запису про реєстрацію юридичної особи. Зусилля у цьому напрямі мають породити безперспективні спори про майно, яке у ліквідованого суб'єкта відсутнє, що позбавляє сенсу процедуру відновлення запису про припинення

юридичної особи. У зв'язку з ліквідацією суб'єкта, індивідуально визначені речі уже перейшли до інших осіб і за участю останніх виникли речові правовідносини. За таких умов кожна особа, яка має речові права щодо майна ліквідованого суб'єкта, може обирати доступні способи захисту своїх прав. Для захисту порушених зобов'язальних прав кредиторів дієвим механізмом впливу було б встановлення для членів ліквідаційної комісії солідарної відповідальності за порушення прав учасників ліквідаційного процесу. За тією ж моделлю, яка передбачена у частині 4 ст. 31 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від.06.02.2018 р. № 2275-VIII [9].

На необхідності встановлення відповідальності для цих осіб наголошувала О.В. Титова [10, с. 14].

Ще один недолік законодавства, на нашу думку, впливає на недостатнє правове забезпечення інтересів кредиторів у ліквідаційному процесі. Поняття кредитора у ліквідаційному процесі уточнив П.А. Повар: «поняттям кредитора охоплюються суб'єкти, які мають майнові вимоги публічного чи приватного характеру до підприємства, що ліквідується, крім його учасників чи власника майна підприємства» [11, с. 4]. Звернемося до ще одного аргумента позивача у наведеній вище справі. Кредитор посилався на те, що не був повідомлений про ліквідацію боржника. Частиною 1 ст. 111 ЦК не передбачене персональне повідомлення кредиторів про ліквідацію юридичної особи. На перший погляд це цілком виправданий підхід. У ліквідаційній процедурі потрібно залучити кошти боржників до ліквідаційної маси, а кредитори мусять чекати розрахунків з ними у визначеному порядку. Звідси впливає відсутність у кредиторів прав, які закріплені у ч. 1 ст. 107 ЦК для випадків припинення суб'єкта у формі реорганізації. Але кредитор у правовідносинах у сфері підприємництва, як правило розраховує на отримання інших благ, які він профінансував. Завдання повернути витрачене виникає на другому етапі, коли зустрічне зобов'язання не виконане. Він, принаймні, має інтерес бути проінформованим про статус свого контрагента. Цей інтерес кредитора залишається поза увагою законодавця. Кредитори, які опинилися серед учасників ліквідаційного процесу, мають потреби у корегуванні своєї підприємницької діяльності. Завершення справ без повідомлення партнерів не відповідає вимогам ч. 2 ст. 205 Господарського кодексу України (далі – ГК), згідно з якою: «У разі неможливості виконання зобов'язання повністю або частково зобов'язана сторона з метою запобігання невикідним для сторін майновим та іншим наслідкам повинна негайно повідомити про це управлену сторону, яка має вжити необхідних заходів щодо зменшення зазначених наслідків» [12].

Не повідомлення кредиторів контрагентом про ліквідацію не відповідає уявленням про сучасні норми ділового обороту. Тим більше, що, з одного боку, розвиток цифрових технологій забезпечує таку можливість, а з іншого боку, умови доступу до Реєстру вимагають формування персонального запиту по конкретній юридичній особі і засобами програмного забезпечення, тому неможливо встановити моніторинг статусу контрагентів за відомостями Реєстру.

Оскільки відповідно до ч. 1 ст. 111 ЦК ліквідатор виявляє боржників, цілком логічно покласти на нього обов'язок виявити і кредиторів, тим більше, що зобов'язання перед ними знаходяться поміж тими ж документами, що використовуються для виявлення зобов'язань боржників. Виходячи із цього, слід доповнити ч. 1 ст. 111 ЦК положеннями про обов'язковість персонального повідомлення як боржників, так і кредиторів підприємницького товариства, яке ліквідується.

Ще одна невизначеність у ч. 1 ст. 111 ЦК потребує уточнення. Частиною 1 ст. 111 ЦК у разі ліквідації юридичної особи «ліквідаційна комісія (ліквідатор) зобов'язана вжити всіх необхідних заходів щодо стягнення дебіторської заборгованості юридичної особи, що ліквідується, та письмово повідомити кожного з боржників про припинення юридичної особи в установлені цим Кодексом строки» [5]. Проте, таких строків для персонального повідомлення боржників у ЦК не передбачено. Оскільки закон не встановлює строків для повідомлення боржників, то і наслідки їх порушення законом не передбачені. Поняття боржника міститься у ч. 1 ст. 509 ЦК, згідно з якою «боржником визнається особа, яка «зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші» [5]. Але у період перебування підприємницького товариства у процедурі «реального припинення», коли припиняється його підприємницька діяльність і проводяться ліквідаційні заходи, це поняття набуває особливого значення. Існують боржники, які отримали зустрічне виконання і зобов'язані сплатити гроші. Також існують боржники, які ще нічого не отримали, але зобов'язані у визначені за договором строки вносити платежі на фінансування будівництва, яке не має перспектив бути завер-

шеним в силу майбутньої ліквідації суб'єкта, які не повідомлені про ці обставини. За існуючими традиціями особа не звертається із запитом до Реєстру перед здійсненням чергового платежу. І її грошові надходження попадають у ліквідаційну масу іноді без найменшого шансу бути поверненими поза чергою, визначеною у ст. 112 ЦК. Особливо болісно це позначається на споживачах, які є далекими від юридичних питань реєстрації відомостей про ліквідацію у Реєстрі. Таке правове регулювання не відповідає вимогам справедливості, а поведінка суб'єкта у стані припинення зовні виглядає, як недобросовісна, хоча закон не визначає строків для його персонального попередження про початок ліквідаційної процедури. Перебування у ліквідаційній процедурі вимагає дотримання певного порядку розпорядження активами, які акумульовані юридичною особою і не можуть бути повернені, як сплачені помилково.

Звертає на себе увагу і певна невизначеність у правовому становищі боржників у наведеній ситуації. З одного боку, ст. 609 ЦК моментом припинення зобов'язань визначає ліквідацію юридичної особи. Тобто у нашій ситуації боржник залишається зобов'язаним, незважаючи на те, що зобов'язання не може бути виконане кредитором. З іншого боку, складно беззастережно сприйняти неможливість виконання цього зобов'язання як підставу його припинення згідно з ст. 607 ЦК, оскільки ліквідація знаходиться у сфері відповідальності особи, яка ліквідується. Норми ст. 615 ЦК дають підстави для односторонньої відмови від зобов'язання лише у разі його порушення. У ситуації, яку ми взяли за приклад, строк зобов'язання кредитора ще не настав, і відповідно, порушення відсутнє. Найбільш близька за змістом ч. 2 ст. 849 ЦК також повністю не охоплює врегулювання відносин з боржником у цій ситуації. Подання боржником позову про розірвання договору на підставі ст. 652 ЦК є занадто обтяжливим засобом врегулювання цих відносин. Отже, можливе рішення вбачається у врегулюванні цих відносин та визнанні за боржником у ліквідаційній процедурі права на відмову від виконання зобов'язання, за яким зустрічне зобов'язання не може бути виконане внаслідок його перебування у ліквідаційній процедурі.

Висновки. Ліквідація підприємницького товариства має наслідком вибуття особи із числа учасників економічних відносин та порушення економічних зв'язків у структурі товарообміну. Метою правового регулювання цього процесу є мінімізація негативних наслідків для інших учасників економічних відносин, сформованих за участю суб'єкта господарювання, який перебуває у ліквідаційній процедурі.

З метою поліпшення правового становища кредиторів у ліквідаційній процедурі слід запровадити обов'язковість їх персонального повідомлення про початок ліквідації підприємницького товариства та встановити солідарну відповідальність членів ліквідаційної комісії за порушення прав кредиторів.

З метою усунення невизначеності у строках повідомлення боржників та кредиторів про початок ліквідації суб'єкта підприємництва, слід унести зміни до ч. 1 ст. 111 ЦК та встановити строк їх повідомлення про ліквідацію у три робочі дні з дня виявлення відповідного зобов'язання.

З метою захисту інтересів боржника, який має майнові зобов'язання, але у зв'язку з перебуванням його контрагента у процедурі ліквідації не може розраховувати на зустрічне виконання, необхідно у ст. 111 ЦК закріпити спеціальну норму про право боржника на односторонню відмову від виконання таких зобов'язань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики. Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення 11.02.2025).
2. Вовк І.А. Як право впливає на економічні відносини: аналіз стадії правового регулювання. *Економічна теорія та право*. 2015. № 3. С. 89–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2015_3_10.
3. Починок К.Б. Припинення суб'єктів господарювання: поняття, способи та класифікація. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1-2. С. 37–43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2018_1-2_11.
4. Макаревич О.В. Проблеми питання припинення юридичних осіб за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені в процесі її створення порушення, які

- не можна усунути. *Правові новели*. 2019. № 7. С. 53–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpno_2019_7_11.
5. Цивільний кодекс України. Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n562> (дата звернення: 08.02.2025).
 6. Басай О.В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект *Прикарпатський юридичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 8–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pjuv_2014_3_3.
 7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 вересня 2018 р. у справі № 813/6286/15. / Верховний Суд. Режим доступу: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77590175>.
 8. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення 08.02.2025).
 9. Про господарські товариства Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#n150> (дата звернення 12.02.2025).
 10. Титова О.В. Захист майнових інтересів учасників процесу ліквідації на підприємствах: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 19 с.
 11. Повар П.О. Правове регулювання ліквідації підприємств в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2009. 18 с. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20100426001643>.
 12. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n1422> (дата звернення 12.02.2025).

УДК 347.91/95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.35>

ПРАВОВІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Парасюк М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Парасюк М.В. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі.

У статті на підставі комплексного аналізу чинного національного законодавства та правових підходів, що використовуються в Європейському Союзі, розглянуто правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі. Актуальність теми зумовлена необхідністю підвищення ефективності цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, в яких знаходить реалізацію принцип процесуальної економії у цивільному судочинстві. Предметом статті є стан нормативного регулювання принципу процесуальної економії цивільного судочинства. Методологічну основу становлять формально-логічний, порівняльно-правовий, ретроспективно-компаративний, статистичний методи, метод порівняльного правознавства. Зазначено, що під процесуальною економією розуміють історично та соціально зумовлене комплексне явище цивільного процесуального права, що представляє одночасно принцип цивільного процесу, мета якого – забезпечити зниження часових, трудових і фінансових витрат суб'єктів цивільного процесу при розгляді та вирішенні справи. Правові явища, що розглядаються як правові засоби, мають регулятивний потенціал, відрізняються реальною застосовністю, їх використання призводить до досягнення соціально значущих результатів, що і виражає суть того спеціально-наукового підходу до дослідження права, який визначений як інструментальний. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі характеризуються самостійним предметом та специфічними методами дослідження. Правові засоби реалізації процесуальної економії визначаються як динамічна система правових форм, засобів і заходів, а також їх сукупностей, дія та взаємодія яких спрямована на реалізацію цілі цивільного судочинства. Правові засоби – це сукупність нормативних установлень, інститутів, прийомів та діяльності суб'єктів права щодо їх реалізації, спрямована на досягнення правових цілей, що забезпечується державою та виконує конкретні функції, які визначаються цільовим призначенням та сферою здійснення.

Ключові слова: оптимальність, раціональність, ефективність, організаційні засоби, організаційно-правові та процесуально-правові засоби, судочинство, цивільне право.

Parasyuk M.V. Legal means of implementing the principle of procedural economy in civil proceedings.

The article, based on a comprehensive analysis of current national legislation and legal approaches used in the European Union, considers legal means of implementing the principle of procedural economy in civil proceedings. The relevance of the topic is due to the need to increase the efficiency of civil proceedings in martial law. The object of the study is social relations in which the principle of procedural economy in civil proceedings is implemented. The subject of the article is the state of regulatory regulation of the principle of procedural economy in civil proceedings. The methodological basis is formal-logical, comparative-legal, retrospective-comparative, statistical methods, and the method of comparative jurisprudence. It is noted that procedural economy is understood as a historically and socially conditioned complex phenomenon of civil procedural law, which simultaneously represents the principle of civil process, the purpose of which is to ensure the reduction of time, labor and financial

costs of subjects of civil process in the consideration and resolution of the case. Legal phenomena considered as legal means have regulatory potential, are distinguished by real applicability, their use leads to the achievement of socially significant results, which expresses the essence of the special scientific approach to the study of law, which is defined as instrumental. Legal means of implementing the principle of procedural economy in civil process are characterized by an independent subject and specific research methods. Legal means of implementing procedural economy is defined as a dynamic system of legal forms, means and measures, as well as their aggregates, the action and interaction of which is aimed at implementing the goal of civil proceedings. Legal means are a set of regulatory provisions, institutions, techniques and the activities of legal entities regarding their implementation, aimed at achieving legal goals, which are provided by the state and perform specific functions that are determined by the intended purpose and scope of implementation.

Key words: optimality, rationality, efficiency, organizational means, organizational-legal and procedural-legal means, judicial proceedings, civil law.

Постановка проблеми. Цивільний процес може розглядатися як специфічна технологія добування, переробки та збереження інформації з властивими їй технологічними принципами, що дозволяють забезпечити ефективне виконання покладених на цивільний процес завдань. Прагнення процесуальної економії притаманне всім галузям процесуального права. Процесуальна економія є повноцінним принципом цивільного судочинства України, при цьому принцип специфічний. Специфіка його обумовлена як мінімум двома обставинами: він одночасно виступає і принципом цивільно-процесуального права та принципом цивільної процесуальної діяльності; відноситься до розряду основних ідей (технологічних принципів процесу), які визначають процедурну сутність цивільного судочинства в контексті інформаційно-пізнавальної функції.

Мета дослідження – розгляд правових засобів реалізації принципу процесуальної економії в цивільному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Правові засоби реалізації принципу процесуальної економії досліджувало багато вчених, зокрема, Я.О. Берназюк, В.С. Боровікова, С.В. Гулаткан, С.С. Дронов, І.М. Канюка, С.О. Короєд, В.А. Кройтор, К.М. Пільков, О.В. Рожнов, С.Г. Музичко, С.В. Смола, А.Я. Ткачук та інші. Прагнення України увійти у європейський правовий простір ставить питання про дослідження у сфері реалізації принципу процесуальної економії з метою відповідності європейським цивілістичним засадам.

Виклад основного матеріалу. Принцип процесуальної економії розглядається в юридичній літературі як засади, що забезпечують повне та раціональне використання процесуальних засобів, швидкий і ефективний процес, за допомогою якого суб'єктивне право здійснюється оптимальним чином [1–3]. Внаслідок цього характеристиками правової категорії «процесуальна економія» називають ефективність, оптимальність і раціональність судочинства. Методологічна сутність принципу процесуальної економії не повинна зводитися до спрощення, прискорення та здешевлення цивільного процесу. Триєдина формула процесуальної економії – ефективність (дешевизна), оптимальність (швидкість), і раціональність (простота), має трактуватися переважно у загальному контексті досягнення кінцевої мети судочинства.

Ефективна реалізація принципу процесуальної економії в практичному судочинстві передбачає комплексне застосування процесуальних, регульованих нормами цивільного процесуального закону, та не процесуальних організаційно-управлінських, інформаційно-комунікаційних та інших інструментів.

Деякі відмінності у наведених трактуваннях не є непереборними перешкодами розробки єдиної концепції розуміння процесуальної економії. Звернення до словників дозволяє встановити, що оптимізація представляє вибір варіанта поведінки, що з усіх можливих варіантів дасть найкращий результат [4]. Ефективність діяльності передбачає можливість досягнення бажаного результату з мінімальними витратами, найменшими небажаними ефектами. Раціональна діяльність сприймається як обґрунтована, доцільна діяльність.

У будь-якому випадку, чи названа діяльність є оптимальною, раціональною чи ефективною, вона спрямована на отримання бажаного результату, на реалізацію поставленої цілі за найменших небажаних ефектів, оскільки досягнення ефективності неможливе без науково обґрунтованої оптимізації. У зв'язку з цим перед вченими стоїть завдання розробки засобів оптимізації судочинства, які відповідають стану розвитку права, правосуддя та суспільства. Оптимізація правових

засобів у контексті досліджуваної проблеми має розумітися як пошук найбільш раціональних процедур і форм захисту права.

Водночас це поняття необхідно розмежовувати з поняттям уніфікації. Зазначені категорії не є тотожними. У літературі під уніфікацією розуміється або створення однакових норм у внутрішньому праві держав, або узгодження та застосування в державах ідентичних правових норм, або взаємодія різних правових систем з метою розвитку міжнародного співробітництва [5, с. 30].

Водночас поняття оптимізації є ширше поняття уніфікації. Уніфікація норм цивільного процесуального права сприяє оптимізації цивільного судочинства лише у тому випадку, якщо за допомогою проведеної уніфікації досягаються завдання цивільного судочинства. Якщо останнє не досягнуто, то слід говорити про уніфікацію, але не про оптимізацію цивільного судочинства.

Стаття 13 Конвенції про захист прав людини та основних свобод говорить: кожен, чиї права та свободи, визнані цією Конвенцією, порушені, має право на ефективний засіб правового захисту в державному органі [6]. Гарантуючи кожному судовий захист прав і свобод, Конституція України покладає на державу обов'язок забезпечити доступність правосуддя кожному члену суспільства незалежно від його соціального статусу, матеріального становища, освіти і інших характеристик особи.

Підвищення доступності правосуддя та його раціоналізація, оптимізація є одним із важливих напрямів розвитку процесуального законодавства та застосування права. У цивілістичній процесуальній науці набули поширення два підходи до оптимізації судочинства – вузький і широкий. Перший має на увазі пошук шляхів удосконалення процесуально-правового механізму вирішення цивільних справ, розуміючи під оптимізацією цивільного судочинства механізм, спрямований на своєчасний розгляд і вирішення цивільної справи та забезпечує якість судового акту.

Другий підхід, крім правових засобів, включає організаційно-правові засоби оптимізації. Однією з принципів оптимізації цивільного судочинства є диверсифікація, чи облік зовнішніх чинників, здатних проводити судочинство, вказуючи шляхи оптимізації як зниження навантаження суддів, скорочення компетенції судів, запровадження за деякими категоріям справ обов'язкового досудового порядку розгляду спорів тощо.

Доцільно виділяти три види засобів оптимізації цивільного судочинства: організаційні, організаційно-правові та процесуально-правові. Організаційні засоби оптимізації цивільного судочинства полягають у створенні державними органами, підприємствами та установами умов для безперешкодного звернення до суду, збирання доказів. До організаційно-правових засобів можна віднести акти, що містять норми про судоустрій, діловодство в судах різних рівнів. Прикладами таких можуть бути закон «Про судоустрій та статус суддів», Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України [7; 8]. Оскільки названі акти не входять до системи цивільного процесуального законодавства, неможливо говорити, що вони містять правила процесуальної економії. Разом з тим вони опосередковано забезпечують реалізацію цього принципу.

Наприклад, Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України регулює діяльність працівників суду з прийому на прийом документів, що надійшли до суду, щодо оформлення судових актів, видачі їх особам, які беруть участь у справі, передачі текстів рішень до вищих інстанцій. Всі ці дії пов'язані з доступністю правосуддя, своєчасністю здійснення процесуальних дій.

Процесуально-правові засоби оптимізації цивільного судочинства безпосередньо зв'язані з ідеєю процесуальної економії, вони є продуктом, породженням цієї ідеї, умовою її реалізації. Процесуально-правові засоби оптимізації, процесуальної економії є складовою системи процесуально-правових засобів, вони забезпечують найбільш оптимальні варіанти захисту права. Наприклад, використання у цивільному судочинстві спрощених правових процедур, зокрема наказного провадження, здатного надати динамізм процесу, підвищити ефективність та дієвість судового захисту.

Процесуальні засоби є різновидом правових засобів, які традиційно розглядаються в доктрині як інструментарій і діянь, що забезпечують досягнення цілей правового впливу та втілюють регулятивну силу права.

У юридичній літературі як правові засоби згадуються юридичні норми, індивідуальні владні розпорядження, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, заходи покарання, акти реалізації прав і обов'язків.

Деякі автори не включають до складу правових засобів правові норми, обґрунтовуючи позицію тим, що засоби – це поєднання юридично значимих дій, тоді як норми – явища статичного ладу.

Процесуальний засіб існує як інституційна конструкція позитивного права, як реальна процедура, тобто як інструмент і діяння (технологія). Процесуальним засобом є окремі правові явища,

сукупність, системне утворення, що включає процесуальні норми, процесуальні акти та процесуальні дії. Поза цією системою засоби-норми мають статичний стан, а дії і акти не формалізовані та не отримали статусу процесуальних.

Норми процесуального права характеризують цивільне судочинство через цільові установки, принципові основи, положення про суб'єктивні права і обов'язки учасників процесуальних правовідносин, визначаючи модель процесу вказуючи на належну поведінку суб'єктів у процесі захисту права. Процесуальні норми виконують регулятивно-інформаційну, спрямовуючу функцію у системі процесуальних засобів. Без процесуальних дій норми не можуть бути реалізовані та залишаться декларацією.

Виділення процесуальних актів як складової процесуальних засобів вважаємо важливим з тієї причини, що вибір процесуального засобу, моделі поведінки, економної з погляду процесуальної форми, має бути не лише дозволено процесуальним законодавством, а й зафіксовано, обґрунтовано у процесуальному акті, що дозволить учаснику судочинства належним чином відреагувати на застосування правил процесуальної економії.

При визначення правових засобів важливо позначити, на які цілі спрямоване їх застосування. Процесуально-правові засоби представляють такі правові інструменти та дії, які створюють при правильному доборі та використанні найбільш сприятливу обстановку для вирішення юридичних справ.

Цілі цивільного процесу, виходячи з його сенсу, – створити умови, за яких суд зможе винести об'єктивне рішення по суті спору.

Підходи до визначення цілі цивільного процесу неоднозначні. Цілі процесу полягають у захисті порушених чи оспорюваних прав, свобод і законних інтересів суб'єктів правовідносин. Законне вирішення спору є підставою для усунення правових конфліктів, захисту суб'єктивних прав і законних інтересів, для підтримки правопорядку. Захист законних прав кожної особи повинен бути цінністю в суспільстві.

Процес, спрямований на зміцнення законності та правопорядку, попередження правопорушень, формування поважного ставлення до закону та суду, сприяння становленню та розвитку партнерських ділових відносин, формуванню звичаїв та етики ділового обороту – це цілеспрямований процес.

На наш погляд, цивільне судочинство представляє систему, спрямовану на досягнення соціокультурних і суб'єктно-орієнтованих цілей. Цілі цивільного судочинства полягають у врегулюванні конкретного юридичного конфлікту. Оскільки ці цілі взаємопов'язані не можуть здійснюватися окремо одна від одної, можна говорити про те, що засоби процесуальної економії повинні застосовуватися виходячи з того, яким чином трактуються соціокультурні та суб'єктно-орієнтовані цілі.

Під процесуальним засобом слід розуміти сукупність нормативних конструкцій, процесуальних дій і процесуальних актів, в яких встановлюється, реалізується та об'єктивується така модель поведінки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, яка найбільшою мірою сприяє досягненню цілей цивільного судочинства.

Процесуально-правові засоби оптимізації цивільного судочинства можна класифікувати за кількома підставами. Поділ цікавий для теоретичного осмислення феномена процесуальних засобів. У науковій літературі класифікують процесуальні засоби оптимізації цивільного судочинства за спільнотою, однорідністю процесуальних відносин, на врегулювання яких вони спрямовані, виділяючи процесуальні засоби оптимізації процесуально-правових інститутів, процесуальні засоби оптимізації видів судочинства та процесуальні засоби оптимізації стадій судочинства [9].

Класифікація має теоретичне та практичне значення, координує діяльність під час здійснення прав і обов'язків учасників цивільного судочинства, законодавчу роботу у сфері оптимізації окремих правових конструкцій.

Наведемо кілька прикладів засобів процесуальної економії, виходячи з класифікації. У правовому інституті, що регулює склад учасників цивільного судочинства, їх права і обов'язки, найбільше ідея процесуальної економії висловилася в статтях 34 «Склад суду» та 35 «Порядок вирішення питань при колегіальному розгляді справи» Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), які регулюють одноосібний та колегіальний розгляд справ у суді [10]. Зі зміною підходів до мети судочинства зазнали зміни норми щодо заміни неналежної сторони. Статті 51 «Залучення до участі у справі співвідповідача. Заміна неналежного відповідача» ЦПК

України передбачає можливість заміни неналежного відповідача під час підготовки справи або під час її розгляду у суді першої інстанції.

Оскільки цивільний процес – це насамперед змагання сторін, відстоювання своєї позиції, відстоювання своїх прав, тому доказування представляє важливий інститут, що впливає на організацію та результати судочинства. У зв'язку з цим раціональні методи організації доказування мають особливе значення.

Правила, які забезпечують процесуальну економію у процесі доказування, можна назвати: норми ст. 82 «Підстави звільнення від доказування» ЦПК України містять перелік підстав звільнення сторін від доказування – загальновідомі обставини, обставини, встановлені судовою постановою, що набула законної сили, у раніше розглянутій справі, обставини, підтверджені нотаріусом; норми ЦПК України, що встановлюють порядок визнання стороною обставин із подальшим звільненням від доказування даних обставин іншою стороною; норми ЦПК України про судове доручення, які забезпечують раціональні методи дослідження доказів, що у іншому місті чи районі та інших.

Інститут судових повідомлень оновлено у зв'язку з розвитком і впровадженням у систему правосуддя нових високотехнологічних інструментів Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [11, с. 392].

У ст. 128 «Судові повістки» ЦПК України вказується, що органи державної влади та місцевого самоврядування, інші органи, установи та організації, які є сторонами та іншими учасниками процесу, можуть сповіщатися судом про час і місце судового засідання або вчинення окремих процесуальних дій за допомогою розміщення відповідної інформації на офіційному сайті суду в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, якщо суд має в розпорядженні повідомлення про час і місце першого судового засідання [11, с. 404].

Процесуальні засоби оптимізації інституту підсудності полягають у тому, що, наприклад, підсудність кількох пов'язаних справ, встановлює право пред'явлення позову до кількох відповідачів за місцем проживання або за адресом одного з відповідачів, обов'язок пред'явлення зустрічного позову за місцем розгляду початкового позову.

Шляхів до вдосконалення норм про підсудність є чимало. Наприклад, згідно з ЦПК України, позови про розірвання шлюбу можуть пред'являтися не лише за місцем проживання відповідача, а й до суду за місцем проживання позивача у випадках, якщо при ньому перебуває неповнолітній або за станом здоров'я виїзд позивача до місця проживання відповідача є скрутним. Фінансове становище може перешкоджати захисту права громадянина, якщо порушення чисельні чи порушник мешкає далеко від позивача.

Проявом принципу процесуальної економії, що з'явився в процесуальному законодавстві останніми роками, слід визнати запровадження до ЦПК України норм, що регламентують віднесення спорів до компетенції третейських судів. Ці норми забезпечують доступність захисту права, знижують навантаження на суддів, сприяють встановленню судової спеціалізації. Однак питання, які потребують вирішення, ще існують.

Принцип процесуальної економії – це основне положення цивілістичного процесу, виражене в сукупності правових норм, спрямованих на оптимізацію процедур, видів і стадій цивільного судочинства, встановлення раціональних засобів захисту права, забезпечення справедливості, ефективності та доступності правосуддя у цивільних справах.

Висновки. Комплексне дослідження уявлень про поняття, природу та соціальне призначення процесуальної економії в цивільному судочинстві показало, що процесуальна економія розуміється в правовій науці як доктринальна ідея, принцип цивільного процесу, цільова установка цивільного судочинства, засіб досягнення цілі процесу, умова ефективності судового захисту, раціональна діяльність учасників цивільного процесу, найбільш прийнятний порядок розгляду та вирішення справи. Значними характеристиками цієї правової категорії називаються своєчасність, доступність, дешевизна, простота, ефективність судочинства.

Принцип процесуальної економії необхідно розглядати у сутнісному та формальному аспектах. Сутнісна характеристика принципу полягає в тому, що утворюючи систему виконує інтегруючу функцію, виступає орієнтиром для подальшого вдосконалення законодавства, забезпечує справедливість, ефективність та доступність правосуддя у цивільних справах. У формальному аспекті принцип процесуальної економії проявляється як сукупність формалізованих правил, що виконують охоронну та регулятивну функції, забезпечують захист порушеного права у розумний термін.

Під процесуальним засобом процесуальної економії доцільно розуміти сукупність нормативних конструкцій, процесуальних дій та процесуальних актів, в яких встановлюється, реалізується і об'єктивується така модель поведінки суб'єктів цивільного процесуального правового відношення, яка найбільшою мірою сприяє досягненню доступності та справедливості цивільного судочинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Снідевич О.С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2024. Випуск 81. Частина 1. С. 242–247.
2. Короєд С. Застосування принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 45–52.
3. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія право*. 2022. Випуск 73. Частина 1. С. 92–97.
4. Оптимізація. Словник української мови. URL. [https://slovnyk.ua/index.php?swrd= %D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F](https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BE%D0%BF%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F).
5. Клещенко Н.О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 29–31.
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/907-ВР. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/475/97-%D0%B2%D1%80>.
7. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19>.
8. Про затвердження Інструкції з діловодства у місцевих та апеляційних судах України: Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>.
9. Гулик А. Поняття оптимізації цивільного судочинства: огляд концептуальних підходів. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 121–127.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.04.2004 р. № 1618-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
11. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Ярема О.Г. Інформаційне право України: навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.

УДК 347.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.36>

РОЛЬ МЕДІАЦІЇ У ВИРІШЕННІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Попов В.А.,
*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільно-правової політики,
права інтелектуальної власності та інновацій
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6636-2096
e-mail: victorpopov10@gmail.com*

Попов В.А. Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки.

У статті досліджується роль медіації у вирішенні сімейних спорів як альтернативного механізму по відношенню до традиційного судового розгляду. Проводиться аналіз переваг та недоліків цієї процедури в контексті об'єктивного підходу зацікавленої особи до вибору того чи іншого способу захисту прав та законних інтересів.

Проаналізовано законодавче регулювання медіації, наукові підходи до визначення сутності цього процесу та визначено, що сімейна медіація — це процес, в якому нейтральна третя сторона (медіатор) допомагає сімейним парам, що перебувають у конфліктних відносинах, покращити взаємодію, прийняти вигідні та усвідомлені для кожного з них рішення, застосовуючи певну техніку ведення переговорів.

Встановлюється, що серед переваг медіації виділяються економія часу та коштів, конфіденційність, нейтральність, можливість збереження відносин між сторонами та орієнтація на найкращі інтереси сторін і дітей. Окреслено основні нормативно-правові засади медіації в Україні, включаючи Закон України «Про медіацію» та інші нормативно-правові акти, які регулюють цю процедуру. Зазначається, що медіація ефективно використовується у спорах, пов'язаних із розподілом майна, визначенням місця проживання дітей, питаннями опіки та аліментів. Відзначається, що в умовах дії воєнного стану, зокрема через перевантаженість судів, у тому числі, враховуючи зміну територіальної підсудності, використання альтернативних способів вирішення спорів є доцільним та заощадливим.

Визначено, що медіація має і ряд недоліків, серед яких відсутність обов'язкової юридичної сили угод без їх подальшого затвердження судом або нотаріально засвідченим договором, можливість маніпуляцій однією зі сторін, зокрема у випадках домашнього насильства, а також залежність результату від готовності учасників до співпраці. Висвітлюється проблема недостатнього рівня поінформованості суспільства про можливості медіації та нестача кваліфікованих медіаторів в Україні.

В результаті дослідження зроблено висновок, що медіація є перспективним механізмом врегулювання сімейних конфліктів, проте потребує подальшого вдосконалення законодавчого регулювання та розширення професійної підготовки медіаторів.

Ключові слова: сімейні відносини, права подружжя, правовідносини, процедура, медіація, конфлікт, відповідальність, правовий механізм, спосіб захисту, законні права та інтереси, воєнний стан.

Popov V.A. The role of mediation in resolving family disputes: advantages and disadvantages.

The article examines the role of mediation in resolving family disputes as an alternative mechanism to traditional litigation. The author analyzes the advantages and disadvantages of this procedure in the context of an objective approach of the person concerned to the choice of a particular method of protecting their rights and legitimate interests.

The author analyzes the legislative regulation of mediation, scientific approaches to defining the essence of this process, and determines that family mediation is a process in which a neutral third party

(mediator) helps couples in conflict to improve interaction, make beneficial and conscious decisions for each of them, using a certain negotiation technique.

Among the advantages of mediation are time and cost savings, confidentiality, the ability to preserve relations between the parties, and focus on the best interests of the parties and children. The author outlines the main legal framework for mediation in Ukraine, including the Law of Ukraine "On Mediation" and other regulations governing this procedure. It is noted that mediation is effectively used in disputes related to the division of property, determination of children's place of residence, custody and alimony. It is noted that under martial law, in particular due to the overload of courts, including taking into account the change in territorial jurisdiction, the use of alternative dispute resolution methods is appropriate and economical.

At the same time, mediation also has a number of disadvantages, including the lack of binding legal force of agreements without their subsequent approval by the court, the possibility of manipulation by one of the parties, in particular in cases of domestic violence, and the dependence of the result on the willingness of the participants to cooperate. The article also highlights the problem of insufficient public awareness of mediation opportunities and the lack of qualified mediators in Ukraine.

The study concludes that mediation is a promising mechanism for resolving family conflicts, but requires further improvement of legislative regulation and expansion of professional training of mediators.

Key words: family relations, rights of spouses, legal relations, procedure, mediation, conflict, responsibility, legal mechanism, method of protection, legal rights and interests, martial law.

Постановка проблеми. Сімейні спори завжди були одними з найскладніших для вирішення через їх емоційну складову та особистісний характер. У сучасному суспільстві проблематика сімейних конфліктів набуває дедалі більшої уваги, оскільки це явище має серйозні наслідки не лише для постраждалих, але й для суспільства в цілому через особливу роль сім'ї в формуванні соціальних зв'язків. З огляду на це, пошук ефективних способів вирішення таких конфліктів є пріоритетним завданням для держави як гаранта охорони прав і свобод людини, зокрема у контексті побудови дієвої правової системи та гармонійного існування соціальних інституцій.

Загальновідомо, що вирішення сімейних спорів є однією з найбільш складних задач у правозастосовній практиці, адже, нерідко, сторони буквально ідеально знають одна одну, що суттєво ускладнює вибір ефективних способів захисту, а також формування та доказування своєї правової позиції.

Одним із альтернативних способів розв'язання сімейних спорів є медіація – процедура, спрямована на досягнення взаємоприйнятного рішення за допомогою нейтрального посередника. У контексті сімейних конфліктів, медіація може відігравати ефективну роль як інструмент, що допомагає уникнути ескалації конфлікту та сприяє досягненню справедливих рішень. Проте її застосування в таких справах потребує особливого підходу, враховуючи специфіку сімейних відносин та особливості самої медіації як правової процедури.

Стан опрацювання проблематики. Питання медіації у цивільному праві є предметом досліджень цілого ряду провідних науковців, серед яких В.А. Кройтор, Л.І. Галупова, Л.В. Можечук, Г.О. Ульянова, Н.В. Троцюк, Н.О. Петренко, О.В. Васюренко, Д.В. Голобородько та інші. В той же час, медіація лише набуває популярності в нашій країні, саме тому дослідження такої процедури є дуже актуальним питанням.

Метою цієї статті є аналіз можливостей та обмежень медіації у вирішенні сімейних конфліктів, а також визначення її сильних та слабких сторін у зазначених правовідносинах. У статті розглядаються основні правові основи медіації, її переваги та ризики, а також окреслюються напрями вдосконалення цього механізму для забезпечення ефективного захисту прав постраждалих.

Виклад основного матеріалу. Медіація – це альтернативний спосіб вирішення конфліктів, що ґрунтується на добровільності, конфіденційності та нейтральності посередника (медіатора). Основна мета медіації – допомогти сторонам досягти взаємоприйнятного рішення, уникаючи тривалих і затратних судових процесів. Особливістю цього процесу є його орієнтація на інтереси обох сторін, що дозволяє зберегти відносини та мінімізувати конфлікти в майбутньому.

У міжнародному праві основи медіації закладені низкою документів, таких як Директива ЄС № 2008/52/ЄС «Про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах» та рекомендації Ради Європи щодо альтернативного вирішення спорів. В Україні медіація отримала правове регу-

лювання завдяки прийняттю Закону України «Про медіацію» (2021 рік), який встановлює правові та організаційні засади цього процесу. Згідно з цим законом, медіація може застосовуватися у різних сферах, включаючи сімейні спори.

Відтак, відповідно до загальних положень Закону України «Про медіацію» (далі – Закон), медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Закон встановлює загальні принципи проведення медіації, включаючи добровільність, нейтральність, конфіденційність та рівність сторін. У сімейних справах медіація використовується для врегулювання спорів, пов'язаних із розподілом майна, опікою над дітьми, визначенням місця проживання дітей, порядком їх виховання тощо [1]. Таким чином, можна відзначити, що основна сутність медіації як процедури втілюється у переговорному процесі, тобто досягнення мети – вирішення спору досягається завдяки добровільному волевиявленню вступу у взаємне спілкування сторін, що ґрунтується на рівності прав та обов'язків із залученням незалежної (нейтральної по відношенню до будь-якої із сторін) особи – медіатора, який гарантує конфіденційність та допомагає уникненню конфліктних ситуацій з одночасним вирішенням спору.

У ст. 55 Конституції України зазначається, що кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права. Отже, такий спосіб захисту своїх інтересів як медіація дозволений та допустимий для використання в Україні.

Водночас, у ст. 49 Цивільного процесуального кодексу України визначена можливість сторін прийти до мирового врегулювання спору на будь-якій стадії судового процесу. Зміст і вимоги до мирової угоди в цивільному судочинстві закріплені у ст. 207 ЦПК України [2].

Отже, українське законодавство визнає медіацію як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів, включаючи конфлікти, пов'язані з домашнім насильством, але із певними застереженнями.

У вітчизняній літературі одностайно підтримується вибір такого позасудового способу захисту як медіація. До прикладу, Л.В. Можечук зазначає, що медіація виступає дієвим механізмом врегулювання правових спорів, що має наступні особливості: застосування медіації не обмежується жодною галуззю права (її застосування можливе у сімейних, трудових, адміністративних справах тощо); основними принципами медіації є добровільність, конфіденційність; незалежність та неупередженість медіатора тощо; визначення на законодавчому рівні вимог до осіб, які планують стати медіатором [3, с. 653].

На думку Д.В. Голобородька, до основних форм альтернативного вирішення спорів слід віднести: посередництво (медіацію), переговори, попередню оцінку нейтральної сторони, незалежний експертний висновок, примирення, арбітраж та ін. [4, с. 208]

У контексті сімейного права медіація є особливо актуальною, оскільки дозволяє сторонам зберегти контроль над результатом і врахувати потреби дітей та інших членів сім'ї, беручи до уваги інтереси сторін щодо розподілу майна чи визначенні справедливих механізмів задоволення інтересів кожного учасника медіаційного процесу, з урахуванням взаємних потреб. Зокрема, на підставі зазначеного, можна зробити проміжний висновок, що в сімейних справах медіація застосовується для вирішення таких питань, як розподіл майна, визначення місця проживання дітей, порядок спілкування з ними тощо. Проте у випадках домашнього насильства застосування медіації викликає дискусії через можливу емоційно-психологічну нерівність сторін та ризики подальшої маніпуляції з боку однієї з них.

Сімейна медіація – це процес, в якому нейтральна третя сторона (медіатор) допомагає сімейним парам, що перебувають у конфліктних відносинах, покращити взаємодію, прийняти вигідні та усвідомлені для кожного з них рішення, застосовуючи певну техніку ведення переговорів. Це найменш «травматичний» спосіб розв'язання конфліктів (спору), оскільки вона здатна враховувати унікальні особливості, що притаманні конкретній сім'ї [2].

Виникає питання, на якому етапі або в який момент часу доцільно розпочинати медіаційний процес? Насправді все достатньо просто і гнучко: медіація може бути застосована до подання позову до суду, паралельно із судовим розглядом справи, та навіть після ухвалення судового рішення. При цьому, сторони можуть самостійно визначати, на якому етапі для них краще та ефективніше звертатися до медіатора.

Станом на сьогодні в Україні діє Асоціація сімейних медіаторів, яка веде власний реєстр фахівців в цій сфері. Учасниками цієї громадської організації сформульовані задачі, функції та права учасників медіаційного процесу.

Функціями медіатора у сімейних спорах можна вважати: допомога всебічно проаналізувати ситуацію та шукати нові спільні рішення; сприяння врахуванню потреб та інтересів обох сторін та дитини; допомога впоратись з емоціями та налагодити ефективну взаємодію між сторонами; сприяння перевірці сторонами реалістичності виконання досягнутих домовленостей; проведення медіації з дотриманням принципів добровільності, конфіденційності, самовизначення та рівності прав сторін медіації, а також принципу власної нейтральності та неупередженості як медіатора. Одночасно, медіатор не може суміщати функцію медіатора з функцією іншого учасника медіації в одному конфлікті (спорі); надавати сторонам медіації консультації та рекомендації щодо прийняття рішення по суті конфлікту (спору); бути представником будь-якої зі сторін у судовому провадженні у конфлікті (спорі), в якому він є чи був медіатором [5].

В той же час, сторони не позбавлені права користуватися правовою (правничою) допомогою, тобто залучати у медіаційні процеси адвокатів. На стадії підготовки до медіації та її проведення адвокат може: надавати правничу допомогу; консультувати щодо правових перспектив та аспектів врегулювання конфлікту; подавати клопотання про зупинення судового провадження, відповідно до п. 4 (1) ч. 1 ст. 251 ЦПК України; надавати консультації щодо того, чи не суперечать законодавству домовленості сторін, досягнуті в медіації; надавати допомогу в оформленні домовленостей, досягнутих за результатами медіації [6].

Медіація в сімейних спорах є поширеною практикою в багатьох країнах світу. Вона активно використовується для врегулювання розбіжностей, що виникають під час розлучення, включаючи питання проживання дітей, виховання, спілкування з дитиною, сплати аліментів та поділу майна. Процедура медіації проводять як незалежні медіатори, так і державні службовці управлінь у справах молоді, спеціалізовані організації та місцеві органи опіки [2].

Незважаючи на ризики, медіація має низку переваг у контексті сімейних конфліктів. Виходячи з викладених особливостей медіації, можемо сформулювати сильні сторони такого механізму вирішення спору.

Однією з ключових переваг, через яку люди обирають цей механізм є те, що медіація, на відміну від судових процесів, займає значно менше часу, адже сторони можуть досягти згоди в межах кількох сесій, тоді як судові розгляди можуть тривати місяцями чи навіть роками. Також процес є менш витратним, оскільки сторони уникають великих витрат на адвокатів, судові збори та можливі апеляції. Це особливо важливо для сімей, які вже зазнали фінансових труднощів через розлучення чи інші конфлікти [7]. Таким же чином медіація сприяє заощадженню судових ресурсів, витрати яких могли б збільшитися, якби сторони звернулися до суду. Водночас, і без цього перевантажена судова система виграє від появи нових позасудових способів захисту, зокрема, у контексті воєнного стану. Під час презентації аналітики в Медіацентрі Україна координаторка Медійної ініціативи за права людини виокремила проблеми, які потрапили до звіту щодо судового розгляду справ під час воєнного стану: ускладнений доступ до судових процесів, перевантаженість судів, формальний розгляд справ, тощо [8]. Тобто, можливість використання альтернативних форм вирішення спорів є доцільним під час дії воєнного стану та оптимізації роботи судових органів, у тому числі, у зв'язку з виконанням деякими судами функцій прифронтових судів у порядку зміни територіальної підсудності.

Також, цікавою і дуже очевидною перевагою є той факт, що у медіації акцент ставиться не на юридичних позиціях сторін, а на їхніх реальних інтересах та потребах. Наприклад, замість боротьби за опіку над дітьми, сторони разом шукають рішення, яке найкраще відповідає потребам дітей. На відміну від судового рішення, яке часто є чітким і одноманітним, медіація дозволяє сторонам знайти унікальні рішення, які враховують особливості їхньої ситуації. Наприклад, домовленість про гнучкий графік спілкування з дітьми або обмін майном може бути адаптована до потреб кожного учасника.

Ще однією цікавою обставиною, яку скоріше можна віднести до переваг, зокрема для публічних осіб, є те, що медіація дозволяє уникнути розголосу приватної інформації. Адвокат, як учасник процесу обмежений адвокатською таємницею і правилами адвокатської етики та закону, в свою чергу, медіатор має такий обов'язок на підставі норм Закону. Так, ст. 6 передбачено, що медіатор та інші учасники медіації, а також суб'єкт, що забезпечує проведення медіації, не мають права розголошувати конфіденційну інформацію, якщо інше не встановлено законом або якщо всі сторони медіації не домовилися у письмовій формі про інше [1]. Одночасно, слід звернути увагу, що судові рішення та система «Судова влада» не завжди наділені можливостями зберігати

конфіденційність інформації, адже за своєю правовою природою є публічним процесом. Навіть наявність заміни прізвища на загальновідоме «Особа_1» не дозволить уникнути небажаного розголосу інформації. В той же час, медіація забезпечує високий рівень конфіденційності. Обговорення, які відбуваються під час процесу, залишаються закритими для сторонніх осіб, що дозволяє учасникам почуватися вільніше та бути більш відкритими. Це суттєво відрізняється від судових процесів, де багато деталей можуть стати публічними, що може зашкодити репутації чи відносинам між сторонами або змінити становище у суспільстві.

І, врешті-решт, медіація дозволяє сторонам зберегти контроль над рішенням, оскільки вони самостійно визначають умови домовленостей, що сприяє кращому прийняттю рішення. Вона допомагає контролювати або, хоча б зменшити емоційну напругу, створюючи безпечне середовище для висловлення позицій сторін, і зазвичай займає значно менше часу, ніж судовий розгляд. Крім того, нерідко участь у медіації коштує дешевше, ніж витрати на судові процеси, і процес спрямований на побудову конструктивних відносин між сторонами, особливо у випадках, коли є спільні діти.

Розглянувши сильні сторони медіації у сімейних спорах, варто перейти до недоліків такого способу вирішення спору.

Першим і, мабуть, головним недоліком медіації є те, що рішення або домовленості, досягнуті в ході медіації, не мають юридичної сили, поки їх не затвердить суд або не питання не буде вирішення у договірний спосіб (наприклад розподіл майна або визначення місця проживання дитини на підставі нотаріально завіреного договору). Це означає, що навіть після успішної медіації сторони можуть знову повернутися до конфлікту. У випадках, коли одна зі сторін не виконує домовленостей, високою є вірогідність повторного спору, причому з більш значними наслідками і витратами. Більше того, навіть якщо сторони досягли згоди під час медіації, немає механізму, що змушує їх дотримуватися домовленостей, поки вони не будуть затверджені судом або нотаріально завіреним договором. Деякі сторони можуть підписати угоду, а потім її ігнорувати, змушуючи іншу сторону звертатися до суду, що зводить нанівець саму мету медіації – швидке та мирне вирішення спору. Разом з тим, це буде доказом досудового врегулювання спору.

Ще одна проблема – це певна відсутність рівності між сторонами спору, тобто якщо один із учасників перебуває в сильнішій позиції (фінансово, психологічно чи навіть юридично), то медіація може стати способом нав'язування несправедливих умов. Наприклад, один із батьків може чинити тиск на іншого, вимагаючи меншої суми аліментів або обмежуючи доступ до дітей, використовуючи маніпулятивні тактики.

Успіх медіації цілком залежить від бажання сторін працювати разом для пошуку рішення. Якщо хоча б одна сторона не зацікавлена у співпраці або приходить на процес із небажанням досягати компромісу, медіація, з високою ймовірністю, буде марною тратою часу.

Варто погодитись із позицією В.А. Кройтора, адже як він стверджує, прийнятий Закон України «Про медіацію» сприятиме ефективному поширенню в суспільстві культури мирного врегулювання спорів, дасть змогу медіації бути кращою альтернативою судовому процесу, а за правовою природою вона є структурованою, добровільною, конференційною, неупередженою процедурою щодо вирішення конфлікту шляхом переговорів поза зверненням до суду [9, с. 127].

Медіація залишається корисним і ефективним інструментом у сімейних спорах, однак вона не є універсальним рішенням для всіх ситуацій. У складних або конфліктних справах вона може бути малоефективною або навіть шкідливою, якщо одна зі сторін використовує її для маніпуляцій. Тому важливо розуміти її обмеження та використовувати її лише там, де вона дійсно може бути засобом досягнення мети.

Висновки. На підставі вищезазначеного, можна стверджувати, що медіація є ефективним альтернативним способом вирішення сімейних спорів, що сприяє зменшенню конфліктності між сторонами, економії часу та коштів, а також врахуванню найкращих інтересів сторін, у тому числі, дітей. Українське законодавство, зокрема Закон України «Про медіацію», створює правові підстави для розвитку цього механізму, проте його практичне застосування ще потребує вдосконалення. Незважаючи на очевидні переваги медіації, її ефективність значною мірою залежить від добровільності сторін, рівності їхніх можливостей та наявності кваліфікованих медіаторів. У випадках домашнього насильства або значного дисбалансу сил між сторонами медіація може не лише виявитися неефективною, а й стати інструментом маніпуляцій.

Таким чином, подальший розвиток медіації в Україні потребує розширення нормативного регулювання, зокрема у сфері контролю за виконанням медіаційних процедур, запровадження спе-

ціальних процедур для роботи з вразливими категоріями учасників та посилення професійної підготовки медiatorів. Важливим напрямом залишається підвищення обізнаності громадськості про можливість цього методу врегулювання спорів та його переваги у сфері сімейного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text>.
2. Медіація в сімейних спорах: шлях до примирення, порозуміння та врегулювання. Інтернет-ресурс. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/mediaciya-u-simeynih-sporah-shlyah-do-primirenniya-porozuminnya-ta-vregulyuvannya.html>.
3. Можечук Л. Медіація як позасудовий спосіб вирішення спорів: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спеціальний випуск № 2. С. 650–655.
4. Голобородько Д.В. Структура та види медіаційної діяльності. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2022. № 4 (78). С. 207–211. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2022.4.31>.
5. Стрембій А. Переваги проведення медіації у сімейних спорах. Безоплатна правнича допомога. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/perevagy-provedennya-mediacyiyi-u-simejnyh-sporah>.
6. Асоціація сімейних медіаторів. Інтернет-ресурс. URL: <https://www.afmu.org.ua/for-lawyers>.
7. Переваги проведення медіації у сімейних спорах. Юридична клініка. Інтернет-ресурс. URL: <https://legalclinic.sspu.edu.ua/simeine-pravo-ukrainy>.
8. Перевантаження судів та формальний розгляд справ: що відбувається в судових процесах щодо війни? ГО «Медійна ініціатива за права людини» USAID. URL: <https://mipl.org.ua/perevantazhennya-sudiv-ta-formalnyj-rozglyad-sprav-shho-vidbuvayetsya-v-sudovyh-proczech-shhodo-vijny>.
9. Кройтор В.А. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері захисту прав на нетипові об'єкти авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 124–127.

УДК: 347.7.19

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.37>

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НАБУТТЯ ПОВНОВАЖЕНЬ ЛІКВІДАТОРА У ЛІКВІДАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ, НЕ ПОВ'ЯЗАНОМУ З БАНКРУТСТВОМ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА

Резворович К.Р.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін,
Дніпровський державний університет внутрішніх справ*

Резворович К.Р. Проблемні питання набуття повноважень ліквідатора у ліквідаційному процесі, не пов'язаному з банкрутством підприємницького товариства.

У статті приділяється увага аналізу законодавства, яким визначається момент виникнення повноважень ліквідатора у загальному, не пов'язаному з банкрутством, порядку ліквідаційного процесу (ліквідаційної процедури); виявлення проблем, що виникають у зв'язку з їх реалізацією, та визначення шляхів їх подолання. Звернено увагу на проблеми, які виникають у зв'язку з тим, що у процедурі примусової ліквідації на суд покладений обов'язок призначити ліквідаційну комісію. Висловлена думка, що у цих випадках ліквідатором слід визнавати орган, який звернувся з позовом про примусову ліквідацію юридичної особи.

Запропоновано змінити підхід до законодавчого визначення моменту, з якого виникають повноваження у ліквідатора. Звернено увагу, що, на думку автора, нині чинна редакція частини 4 статті 105 Цивільного кодексу України про виникнення повноважень ліквідатора з моменту ухвалення рішення про ліквідацію юридичної особи не відповідає новим умовам правового регулювання суспільних відносин, які склалися після впровадження системи державної реєстрації змін у статусі юридичної особи. У зв'язку з цим необхідно момент виникнення повноважень ліквідатора визначити з дня внесення відомостей про нього до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. До внесення до Реєстру запису про початок ліквідаційної процедури відсутня необхідність наділяти ліквідатора повноваженнями представника, оскільки в існуючій системі правового регулювання він не може бути сприйнятий зовні як повноважна особа.

Звернено увагу на нераціональність збереження у частині 1 ст. 105 Цивільного кодексу України строку у три робочі дні для подання рішення про припинення юридичної особи для державної реєстрації. Якщо моментом виникнення повноважень у ліквідатора визначити день внесення відомостей про нього до відповідного реєстру, то рішення про припинення юридичної особи буде залишатися таким, що не має юридичного значення для третіх осіб. Встановлення цього строку створює лише зайві ускладнення на стадії реєстрації рішення про припинення юридичної особи. Зазначено, що наслідком порушення цього строку законодавець визначив відмову у вчиненні реєстрації рішення про ліквідацію юридичної особи. У таких умовах слід звернути увагу на значну неспівмірність між публічно-правовими вимогами про дотримання триденного строку та наслідками у вигляді заборони реалізовувати як приватну, так і публічну потребу у здійсненні ліквідації юридичної особи.

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, припинення, представництво, ліквідація, припинення підприємницьких товариств.

Rezvorovych K.R. Issues in the acquisition of liquidator's authority in non-bankruptcy liquidation of commercial entities.

This article examines the legal framework governing the moment when a liquidator's authority arises in the general liquidation process (liquidation procedure) that is not associated with bankruptcy. The

study identifies challenges related to the exercise of these powers and proposes solutions to address them. Special attention is given to the issues arising from the obligation of the court to appoint a liquidation commission in cases of compulsory liquidation. The article argues that in such instances, the entity that initiated the legal action for the forced liquidation of a legal entity should be recognized as the liquidator.

A revised approach to defining the moment when the liquidator's authority comes into effect is proposed. The author highlights that the current wording of Part 4 of Article 105 of the Civil Code of Ukraine, which establishes that the liquidator's authority begins at the moment a decision on the liquidation of a legal entity is made, no longer aligns with the modern legal framework. The introduction of a state registration system for changes in the status of legal entities necessitates a shift in this approach. It is suggested that the liquidator's authority should commence only upon the entry of relevant information into the Unified State Register of Legal Entities, Individual Entrepreneurs, and Public Organizations. Until the liquidation procedure is formally recorded in the Register, there is no need to grant the liquidator representative authority, as the current legal system does not recognize them as an official representative in external relations.

The article also critiques the inefficiency of retaining the three-business-day deadline for submitting a decision on the termination of a legal entity for state registration, as stipulated in Part 1 of Article 105 of the Civil Code of Ukraine. If the moment of acquiring liquidator authority is defined as the day the relevant information is entered into the official register, then the decision to terminate a legal entity will have no legal significance for third parties. The establishment of this deadline only creates unnecessary complications during the registration phase of liquidation decisions. Moreover, the study notes the disproportionate consequences established by law for missing this deadline—namely, the refusal to register the liquidation decision. The analysis emphasizes the substantial disparity between the formal requirement to comply with the three-day period and the severe consequence of prohibiting both private and public interests from proceeding with the liquidation of a legal entity.

Key words: legal entity, commercial entity, termination, representation, liquidation, dissolution of commercial entities.

Постановка проблеми. Значні кроки по реалізації Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р [1], істотним чином вплинули на стан суспільних відносин у сфері гарантій та механізму доступу до публічної інформації, розвитку електронного документообігу та інформаційної безпеки. Інфраструктурні зміни у інформаційному просторі також впливають на реформування у сфері правового регулювання цивільних відносин. Системні перетворення успішно впроваджуються і змінюють цілими блоками правове регулювання в окремих сферах, але не завжди вдається відстежити «вузькі місця» у правовому регулюванні окремих питань у нормах, які історично були сформовані у іншій правовій реальності і залишаються донині у законодавстві. Такі правові норми ми помічаємо у результаті аналізу правового регулювання ліквідаційного процесу. Цей процес впродовж останніх років був предметом вдосконалення, але, на нашу думку, законодавцем вирішені не всі проблемні питання у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо змісту повноважень ліквідатора та його правового становища обговорювалися у комплексних дослідженнях ліквідаційної процедури: О.М. Зубатенко, Д.О. Жекова, П.О. Повара, О.М. Скоропис, О.В. Титової, В.О. Хоменко, Ю.М. Юркевича, а також у статтях О.М. Гнатів, А. Кравченка та В. Зеленкової, С.В. Дяченка, А.П. Ходико. Проте питання, запропоновані для обговорення у цій роботі, не досліджувалися.

Метою цієї роботи є аналіз законодавства, яким визначається момент виникнення повноважень ліквідатора у загальному, не пов'язаному з банкрутством, порядку ліквідаційного процесу (ліквідаційної процедури); виявлення проблем, що виникають у зв'язку з їх реалізацією, та визначення шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Ліквідаційна процедура являє собою складний багатоступеневий процес, який вимагає виділення окремих його складових для детального аналізу. На різних рівнях абстрагування у доктрині та практичних рекомендаціях виділяють 3 [2, с. 100], 5 [3, с. 6], 7 [4, с. 9], 11 [5] етапів цього процесу. З підвищенням ролі законодавства у забезпеченні здорового бізнес-клімату у державі потрібно з особливою увагою підійти до регламентації кожного конкретного правового заходу у ліквідаційній процедурі для забезпечення балансу приватних і

публічних інтересів. Використовуючи підхід, запропонований О.М. Скоропис, яка виділила сім основних етапів цієї процедури, і, зокрема, «1) прийняття рішення про ліквідацію та призначення ліквідатора (ліквідаційної комісії) або покладення цих функцій на орган управління; 2) внесення до Єдиного державного реєстру запису про рішення щодо припинення юридичної особи...» [4, с. 9] спробуємо проаналізувати проблемні питання, які виникають у сфері правозастосування на цих етапах реалізації заходів, спрямованих на ліквідацію підприємницького товариства.

Учасниками ліквідаційного процесу (ліквідаційної процедури) є підприємницьке товариство, яке перебуває у стані припинення, його кредитори, боржники та ліквідатор. Особливе місце законодавець відводить органам державної влади, як потенційним кредиторам з владними повноваженнями. Учасником ліквідаційного процесу також є державний реєстратор юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – реєстратор), за участю якого формуються публічно-правові відносини.

Ліквідатор – єдиний суб'єкт, який наділяється правами і обов'язками, не маючи статусу юридичної особи. Як звертає увагу О.М. Гнатів «Що ж до ліквідаційної комісії, то вона не має статусу юридичної особи, а, отже, не наділена правосуб'єктністю, це спеціально створений орган» [6, с. 125] Проте і до цього часу ліквідаційну комісію за традицією радянських часів зустрічаємо стороною у судових справах господарської юрисдикції. Визначення ліквідатора, як відповідача у судовому процесі, створює хибне уявлення про правове становище цього учасника ліквідаційної процедури і не має перспективи завершитися у виконавчому провадженні.

Правове становище ліквідаційної комісії було проаналізоване А. Кравченком та І. Зеленковою. В контексті співвідношення повноважень органів управління господарського товариства у процесі ліквідації ними ставиться питання: «Які ж органи є повноважними в процесі ліквідації товариства»? Ці автори «корінь проблеми» бачають «в тлумаченні поняття «управління справами товариства». Як вони зауважують, «Логічно, що за Законом України «Про господарські товариства» решта органів господарського товариства втрачають повноваження з «управління справами товариства» на час діяльності ліквідаційної комісії. Водночас процес проведення ліквідаційної процедури не означає ліквідацію інших органів управління товариством. Таким чином, компетенція інших органів управління товариством передбачає вирішення будь-яких питань діяльності товариства, крім тих, що охоплюються поняттям «управління справами товариства» [7, с. 35-36].

Визначаючи правову природу відносин ліквідатора та юридичної особи, яка ним ліквідується у добровільній ліквідаційній процедурі, С.В. Дяченко зазначає, що «дані відносини можуть оформлятися як трудові відносини або цивільно-правові відносини» [8, с. 206]. Коли ліквідатор діє як орган юридичної особи, то питання про наслідки його неправомірних дій не викликає труднощів, оскільки зрозуміло, що наслідки діяльності органу юридичної особи настають для останньої. Але коли повноваженнями ліквідатора наділяється суб'єкт із зовні, наприклад за договором доручення, статус ліквідатора у цивільних відносинах дозволяє за допомогою договору реалізувати намагання перерозподілити відповідальність на суб'єкта ліквідатора. Тому важливо імперативними нормами обмежити такий спосіб впливу на активи суб'єкта, який перебуває у ліквідаційній процедурі. У тих випадках коли ліквідаційна процедура є примусовою, правове становище ліквідатора, його взаємодія з органами юридичної особи, законодавством не врегульована, а отже, і питання відповідальності зовнішнього ліквідатора залишається відкритим. Як зауважує А.П. Ходико «Державний орган виконавчої влади, реалізуючи компетенцію щодо застосування такої адміністративно-правової санкції як припинення (шляхом скасування державної реєстрації та ліквідації суб'єкта господарювання) «зазіхає» на цивільну правоздатність юридичної особи, визначену в ст. 91 Цивільного кодексу України» [9, с. 1032], а отже у примусовій ліквідації, не конкретні фізичні особи-працівники, а саме орган державного управління реалізує свої повноваження у ліквідаційній процедурі. На нашу думку, незалежно від того внутрішнє чи зовнішнє управління здійснюється ліквідатором його становище обумовлене управлінням майном із визначеною метою та виконанням представницької функції, здійсненням прав та обов'язків іншої особи, тому усі наслідки його неправомірних дій у разі добровільної ліквідації мають бути віднесені на активи суб'єкта, що ліквідується. Але для зовнішніх ліквідаторів із цивільною правосуб'єктністю у примусовій ліквідації, пропозиції про встановлення «відповідальності ліквідаторів за заподіяні збитки» у ліквідаційній процедурі» [10, с. 12] залишаються актуальними. Також пропозиції про «доцільність закріплення в законі майнової відповідальності членів ліквідаційної комісії (ліквідатора) за збитки, завдані ними майновим інтересам кредиторів та учасників господарських

товариств» [10, с. 16] цілком узгоджуються з загальними тенденціями розвитку цивільного законодавства про відповідальність органів юридичної особи. Певні кроки щодо забезпечення запровадження персональної відповідальності членів ліквідаційної комісії уже зроблені. Частина 11 статті 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» було доповнено пунктом 2 з прийняттям Закону України № 3683-IX від 08.05.2024 р., у якому розширене коло відомостей, що подаються для державної реєстрації рішення про припинення юридичної особи. Зокрема, такі відомості (окрім персонального складу ліквідаційної комісії) включають «реєстраційні номери облікових карток платників податків (або відомості про серію та номер паспорта – для фізичних осіб, які мають відмітку в паспорті про право здійснювати платежі за серією та номером паспорта)» [11].

Також хотілося б звернути увагу на необхідність змін щодо призначення ліквідаційної комісії у разі примусової ліквідації юридичної особи за рішенням суду. За частиною 3 ст. 105 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) «Учасники юридичної особи, суд або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, відповідно до цього Кодексу призначають комісію з припинення юридичної особи (комісію з реорганізації, ліквідаційну комісію), голову комісії або ліквідатора та встановлюють порядок і строк заявлення кредитором своїх вимог до юридичної особи, що припиняється» [12].

Суд у цих правовідносинах є органом, який вирішує спір про право на існування юридичної особи у межах заявлених вимог. Призначення конкретних осіб до складу ліквідаційної комісії знаходиться у сфері інтересів особи, яка подала позов. Розгляд справи в судових інстанціях вимагає значного часу. Коли розглядається спір за позовом органу державного управління до початку його розгляду достатньо складно визначити персональний склад ліквідаційної комісії, оскільки невідомо хто із працівників приблизно через рік буде обіймати ті посади, які за характером його роботи будуть відповідати виконанню обов'язків члена ліквідаційної комісії. Звідси випливають проблеми із заміною членів ліквідкому після того, як справу було розглянуто судом. Тому частину 3 ст. 105 ЦК варто змінити, визначивши, що суд, у разі задоволення позову про припинення юридичної особи, доручає створення ліквідаційної комісії відповідному органу державного управління.

На нашу думку, потребує вдосконалення законодавче визначення моменту виникнення повноважень у ліквідатора. Частиною 4 ст. 105 ЦК визначено, що до ліквідатора з моменту призначення переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи. Голова комісії, її члени або ліквідатор юридичної особи представляють її у відносинах з третіми особами та виступають у суді від імені юридичної особи, яка припиняється» [12]. Положення ч. 1 та 4 ст. 105 ЦК раніше містилися у ч. 2 ст. 20 Закону України «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р. № 1576-XII [13], у ті часи, коли була відсутня система державної реєстрації публічно значущих подій в «житті» юридичної особи таке унормування не викликало сумнівів. У нинішніх умовах рішення про початок процесу припинення підлягає публічному оголошенню шляхом вчинення відповідної реєстраційної дії. Значення інформації, внесеної до Реєстру, визначене ст. 10 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 р. № 755-IV (далі – Закон № 755-IV) [11]. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 10 Закону № 755-IV «Якщо відомості, що підлягають внесенню до Єдиного державного реєстру, не внесені до нього, вони не можуть бути використані у спорі з третьою особою, крім випадків, коли третя особа знала або могла знати ці відомості» [11]. У таких умовах треті особи практично позбавлені можливості вступати у правовідносини з ліквідатором до внесення відомостей про нього до Реєстру.

Перша юридична дія, яку необхідно вчинити, - це подання реєстратору рішення про припинення юридичної особи органом, який його прийняв.

Із змісту ч. 1 ст. 105 ЦК випливає, що орган, який ухвалив рішення про припинення юридичної особи має подати його для вчинення відповідної реєстраційної дії. Згідно з ч. 4 ст. 105 ЦК ліквідатор з моменту ухвалення рішення набуває представницьких повноважень, хоча запис про це у реєстрі ще відсутній. Чинне законодавство не передбачає для реєстрації рішення подання реєстратору заяви. Підставою для вчинення запису про припинення є факт надходження до реєстратора відповідного рішення та документа з відомостями про ліквідатора (ч. 11 ст. 17 Закону № 755-IV). Дія з доставки цих документів до реєстратора залишається не персоніфікованою. Однією із підстав для відмови у вчиненні реєстраційної дії є «подання документів або відомостей, передбачених цим Законом, не в повному обсязі» (п. 4 ч. 1 ст. 28 Закону № 755-IV) [11]. А отже, існує можливість виникнення спору на цій стадії ліквідаційного процесу. Виникає питання: хто

має бути представником юридичної особи у цьому спорі? З огляду на зміст ч. 4 ст. 105 ЦК ліквідатор, до якого перейшли повноваження з управління справами юридичної особи, чи орган, який ухвалив рішення, і є єдиним суб'єктом, який може його змінити, переоформити. Хочемо висловити великі сумніви стосовно можливості ліквідатора підтвердити свої повноваження у спорі про відмову у вчиненні реєстраційної дії в умовах, коли запис про ліквідатора відсутній у Реєстрі. Суперечливою виглядає ситуація, у якій рішення про ліквідацію прийняте загальними зборами, за логікою законодавця буде захищати ліквідатор, особа не зареєстрована як представник, що може вчиняти дії від імені юридичної особи. З урахуванням реалій нашого життя ліквідатором може себе назвати будь-хто що особливо небезпечно для суб'єктів підприємництва. До вчинення реєстраційної дії про початок ліквідаційної процедури видається вкрай сумнівною можливість реалізації ліквідатором будь-яких представницьких повноважень.

За існуючою моделлю регулювання після ухвалення рішення про ліквідацію підприємницького товариства, повноваження керівника уже припинилися, а відомості у Реєстрі про нового керівника ще відсутні. За три робочі дні може статися багато подій. Жодні юридичні дії, ініційовані особою, яка називає себе ліквідатором, не можуть бути сприйняті зовні, а отже, юридична особа залишатиметься у стані «недієздатності».

Оскільки органи юридичної особи не втрачають право скасувати рішення про ліквідацію як до, так і після вчинення запису про реєстрацію їх рішення про ліквідацію юридичної особи, на нашу думку, ця сфера правовідносин перебуває у зоні контролю органів юридичної особи поза межами повноважень ліквідатора. Виходячи з того, що суб'єктивне право на припинення юридичної особи реалізоване за ініціативою її органу, за органом юридичної особи має визнаватися можливість реалізації повноважень на захист цього права.

Факт ухвалення рішення про припинення юридичної особи до моменту його реєстрації не має створювати жодних юридичних наслідків для третіх осіб. Тому важливо було б змінити частину 4 ст. 105 ЦК, згідно з якою «До комісії з припинення юридичної особи (комісії з реорганізації, ліквідаційної комісії) або ліквідатора з моменту призначення переходять повноваження щодо управління справами юридичної особи» [12]. До внесення до Реєстру запису про початок ліквідаційної процедури, відсутня необхідність наділяти ліквідатора повноваженнями представника. З метою уникнення ускладнень з визначенням повноважного представника юридичної особи до внесення відомостей про нього до реєстру, момент набуття ліквідатором повноважень, слід визначити з часу реєстрації рішення про припинення юридичної особи.

На користь цієї пропозиції можна послатися на ще одне можливе ускладнення в процесі реєстрації рішення про припинення юридичної особи, яке може виникнути у зв'язку із порушенням строку його подання реєстратору. Частиною 1 ст. 105 ЦК встановлений строк у три робочі дні для повідомлення державного реєстратора про прийняте рішення про ліквідацію юридичної особи. Необхідно враховувати, що з різних, як поважних, так і неповажних, причин цей строк може бути порушений. Наприклад, після того, як суд ухвалив рішення про припинення юридичної особи воно має набрати законної сили, орган, який ініціював його ухвалення має його отримати і подати державному реєстратору. Законом № 2255-IX від 12.05.2022 р. було доповнено частину 1 ст. 28 Закону № 755-IV пунктом 10-5, згідно з яким підставою для відмови у вчиненні реєстраційної дії є «подання документів з порушенням встановленого законодавством строку для їх подання, крім документів щодо кінцевого бенефіціарного власника юридичної особи» [11]. Отже, якщо від дати набрання рішенням законної сили минуло більше трьох робочих днів державний реєстратор відмовляє у вчиненні цієї реєстраційної дії. При цьому для випадків пропуску строків не передбачено жодних застережень щодо можливості їх поновлення. Цей підхід не узгоджується з положеннями ч. 5 ст. 33 Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022 р. № 2073-IX згідно з якою «Пропущений із поважних причин строк, встановлений законом, може бути поновлений, а строк, встановлений адміністративним органом, - продовжений адміністративним органом за клопотанням особи» [14].

Якщо бути послідовними легістами, то за логікою законодавця, неповажна причина пропуску триденного строку виключає можливість розпочати процес ліквідації юридичної особи. Відчувається значна неспівмірність між публічно-правовими вимогами про дотримання триденного строку та наслідками у вигляді заборони реалізовувати як приватну, так і публічну потребу у здійсненні ліквідації юридичної особи. Закономірно виникає питання про раціональність встановлення частиною 1 ст. 105 ЦК триденного строку. За краще було б визначити момент переходу представницьких повноважень до ліквідатора з дня внесення відомостей про нього до Реєстру.

Висновки. Зміни у правовому регулюванні інформаційних відносин створюють додаткові можливості для підвищення безпеки учасників обороту і обумовлюють необхідність переглянути усталене правове регулювання, сформоване в інших умовах здійснення підприємницької діяльності.

Норми цивільного права, якими встановлюються імперативні строки, мають відповідати інтересам учасників цивільного обороту, а їх встановлення не має призводити до виникнення «глухих кутів» у реалізації прав та інтересів учасниками ліквідаційного процесу.

Віднесення до компетенції суду питання про персональний склад ліквідаційної комісії при задоволенні позову уповноваженого органу державного управління про примусову ліквідацію юридичної особи ускладнює реалізацію ліквідаційної процедури у разі виникнення потреби у заміні працівників, членів ліквідаційної комісії, які змінили трудову функцію або припинили роботу у відповідному органі.

Визначення у частині 4 ст. 105 ЦК моменту виникнення повноважень ліквідатора з дня ухвалення рішення про ліквідацію юридичної особи, в існуючому інформаційному просторі не відповідає приватним та публічним інтересам, створює правову невизначеність у відносинах юридичної особи з її контрагентами у дореєстраційний період і може зашкодити її інтересам.

Встановлений частиною 1 ст. 105 ЦК строк у три робочі дні для подання реєстратору рішення про ліквідацію юридичної особи у новому інформаційному середовищі втратило легітимну мету для його збереження у законодавстві і від його встановлення слід відмовитись.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні. Розпорядження від 15.05.2013 р. № 386-р. Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text> (дата звернення 05.02.2025).
2. Галіцина Н.В. Припинення суб'єктів господарювання як адміністративна процедура. *Вісник Запорізького національного університету. (Серія «Юридичні науки»)*. 2010. № 4. С. 98–100. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2010/16.pdf>.
3. Повар П.О. Правове регулювання ліквідації підприємств в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Київ, 2009. 18 с.
4. Скоропис О.М. Цивільно-правове регулювання ліквідації юридичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва. Київ. 2010. 20 с.
5. Припинення юридичної особи шляхом її ліквідації. Відділ взаємодії з суб'єктами державної реєстрації та підвищення кваліфікації державних реєстраторів Управління державної реєстрації Західного міжрегіонального управління Міністерства юстиції. 2023. URL: https://pzmrujust.gov.ua/images/2022/10/pryp_yur_osoby_03-04-23.pdf.
6. Гнатів О.М. Стадії ліквідації юридичних осіб за цивільним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 124–126. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_1_29.
7. Кравченко А.В., Зеленкова І.І. Проблемні питання ліквідації підприємств за господарським законодавством України. *Адвокат*. 2012. № 1. С. 33–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_1_7.
8. Дяченко С.В. Правовий статус ліквідаційної комісії в Україні. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2014. Вип. 1. С. 205–213. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/muvnudp_2014_1_35.
9. Ходико А.П. Компетенція державних органів виконавчої влади в адміністративно-деліктних відносинах щодо примусового припинення юридичних осіб. Електронний ресурс. *Форум права*. 2012. № 1. С. 1032–1036. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
10. Титова О.В. Захист майнових інтересів учасників процесу ліквідації на підприємствах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 19 с.
11. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text> (дата звернення 06.02.2025).

12. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n562> (дата звернення: 06.02.2025).
13. Про господарські товариства Закон України від 19 вересня 1991 р. № 1576-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#n150> (дата звернення: 06.02.2025).
14. Про адміністративну процедуру. Закон України від 17.02.2022 р. № 2073-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text> (дата звернення: 08.02.2025).

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.38>

ПОНЯТТЯ КОЛІЗІЙНОЇ ПРОБЛЕМИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ ТА ОСНОВНІ СПОСОБИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

Руденко О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
юридичного факультету*

*Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

ORCID: 0000-0003-4807-8256

e-mail: o.rudenko@chnu.edu.ua

Маник А.З.,

*кандидат юридичних наук, асистент,
асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
юридичного факультету*

*Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

ORCID: 0009-0005-5667-391

e-mail: a.manyk@chnu.edu.ua

Руденко О.В., Маник А.З. Поняття колізійної проблеми в міжнародному приватному праві та основні способи її вирішення.

У статті аналізується колізійна проблема в міжнародному приватному праві та досліджуються шляхи і основні підходи до її вирішення. Доведено, що сучасне міжнародне приватне право перетворюється на право взаємодії національних систем приватного права, в рамках якого співробітництво превалює над колізією. Розкрито сутність колізійного питання, що полягає в тому, що необхідно визначити право якої держави повинно бути застосоване до конкретного правовідношення, ускладненого іноземним елементом: право держави, до якої належить іноземний елемент або право країни суду. Встановлено, що в міжнародному приватному праві вирішення колізійної проблеми можливе шляхом застосування одного з наступних трьох підходів: прямого (матеріально-правового), різноспрямованого та односпрямованого. Доведено, що в основі першого, матеріально-правового підходу, який вважається історично першим, лежить не вибір однієї з існуючих правових систем, а формулювання нової сукупності матеріально-правових норм, пристосованих до регулювання транскордонних відносин. Аргументовано, що в сучасному світі такі підходи не можуть бути застосовними, адже це може призвести до повного свавілля правозастосовника, який, в силу очевидних причин, у більшості випадків віддаватиме перевагу добре знайомий йому нормі *lex fori*. Досліджено другий підхід до вирішення колізійної проблеми в сучасному МПРП, який є домінуючим наразі в європейському міжнародному приватному праві – різноспрямований (двосторонній / багатосторонній) підхід, – який спрямований на оцінку застосування як власного, так і іноземного матеріального права. Аргументована важливість третього підходу до вирішення колізійної проблеми в сучасному міжнародному приватному праві, під яким ми розглядаємо односпрямований (односторонній) підхід. Доведено, що згідно даного підходу, вихідним началом вважається сама норма матеріального права. Зроблено висновок про те, що різноспрямований і односпрямований підходи можна об'єднати в групу конфліктних підходів, оскільки обидва виходять з

передумови про те, що транскордонний спір є потенційною колізією між матеріально-правовими нормами різних держав, причому дана колізія вирішується за рахунок вибору матеріально-правових норм тільки однієї держави.

Ключові слова: колізія, колізійне питання, колізійна проблема, міжнародне приватне право, іноземний елемент, *lex fori*, матеріально-правовий підхід, різноспрямований (двосторонній/багатосторонній) підхід, односпрямований (односторонній) підхід.

Rudenko O.V., Manyk A.Z. The concept of a conflict-of-laws problem in international private law and the main ways of its solution.

The article analyzes the conflict-of-laws problem in international private law and examines the ways and main approaches to its solution. The article proves that modern private international law ceases to be a purely conflict of laws, that is, the law of the collision (conflict) of national legal systems and turns into the law of interaction of national private legal systems, within which cooperation prevails over the collision. The article determines the essence of the conflict-of-laws issue, which consists in the fact that it is necessary to determine the law of which state should be applied to a specific legal relationship complicated by a foreign element: the law of the state to which the foreign element belongs or the law of the country of the court. The research establishes that in private international law, the solution of a conflict-of-laws problem is possible by applying one of the following three approaches: substantive law approach, or multilateral (bilateral) approach and unilateral approach. The study reveals that the basis of the first, substantive law approach, which is considered historically the first, is not the choice of one of the existing legal systems, but the formulation of a new set of substantive-legal norms adapted to the regulation of cross-border relations. The article argues that in the modern world such approaches cannot be applied, since this can lead to complete arbitrariness of the law enforcement officer, who, for obvious reasons, in most cases prefers the *lex fori* norm, which is well known to him. The research also identifies another approach to the current conflict-of-laws problem in the current international law, which is the dominant one in European international private law – multilateral (bilateral) approach – which is directly aimed at assessing the status of both domestic and foreign substantive law. The work argues for the importance of the third approach to the growing conflict-of-laws problem in current international private law, which we consider to be a unilateral approach. The investigation proves that according to this approach, the starting point is the norm of substantive law itself. The paper concludes that the multilateral (bilateral) and unilateral approaches can be combined into a group of conflict-of-laws approaches, since both are based on the premise that a cross-border dispute is a potential conflict between the substantive legal norms of different states, and this conflict can be resolved by choosing the substantive legal norms of only one state.

Key words: collision, conflict-of-laws issue, conflict-of-laws problem, private international law, foreign element, *lex fori*, substantive law approach, multilateral (bilateral) approach, unilateral approach.

Постановка проблеми. Основним завданням міжнародного приватного права було і залишається наразі вирішення колізійного питання, зміст якого полягає у визначенні компетентного правопорядку, який врегулює правовідношення по суті. Основна сутність колізійної проблеми, яка з'являється завжди, коли у правовідношення вступає іноземний елемент, зводиться до того, що необхідно вирішити, право якої держави необхідно застосувати для врегулювання відповідного правовідношення: право держави, до якої належить іноземний елемент, або право країни суду [1]. В міжнародному приватному праві колізійну проблему можливо вирішити за допомогою одного з трьох наступних підходів: матеріально-правового, різноспрямованого та односпрямованого.

Метою даного дослідження є вивчення сутності колізійної проблеми в міжнародному приватному праві та пошук основних шляхів її вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику вказаного питання вивчали такі вітчизняні науковці, як: Берназюк І.М., Довгерт А.С., Іванова М.І., Потапенко Є.О., Шишка Р.Б. Окрім цього, окремі аспекти даної теми вивчали й зарубіжні вчені, зокрема: Лютер М. МакДугал, Сімеон С. Сімеонідес, Фрідріх К. Юнгер та ін.

Виклад основного матеріалу. Основне завдання традиційного міжнародного приватного права (МПрП) – подолання колізії права, тому його часто називають колізійним чи «конфліктним» правом. Поняття «колізія» (з лат.м. *collisio* – «зіткнення») – це розбіжності або протиріччя між нормативними правовими актами, що регулюють одні й ті ж чи суміжні правовідносини, а також

між компетенцією органів влади. В МПрП колізії розглядаються як протиріччя між цивільними нормами різних держав. На відміну від традиційного МПрП, сучасне МПрП перестає бути суто колізіонним правом, тобто правом колізії (конфлікту) національних систем права і перетворюється на право взаємодії національних систем приватного права, в рамках якого співробітництво превалює над колізією [2]. Виходячи з цього, головне завдання МПрП сьогодні полягає у створенні юридичних механізмів взаємодії національних систем права з метою запобігання колізії права та вдосконаленню міждержавного співробітництва у галузі приватного права. Подібні механізми створюються у сучасному МПрП за допомогою таких юридичних інструментів, як уніфікація, гармонізація, апроксимація тощо [3].

Так, визначний вітчизняний науковець Довгерт А.С. підкреслює важливість уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання у різних сферах правовідносин, що мало місце в останні роки у більшості європейських країн, ведучи мову про реформу приватного права, наслідком рекодифікації цивільного законодавства [4].

З іншого боку, сучасне МПрП не є винятковим продуктом національної правової системи. Швидше, воно є результатом взаємодії національних систем права між собою, а також національного права та міжнародного права.

Зміст колізіонного питання полягає в тому, що необхідно визначити право якої держави повинно бути застосоване до конкретного правовідношення, ускладненого іноземним елементом: право держави, до якої належить іноземний елемент або право країни суду [1].

В МПрП вирішення колізіонної проблеми можливе шляхом застосування одного з наступних трьох підходів: матеріально-правового (прямого), різноспрямованого та односпрямованого.

В основі *першого*, так званого матеріально-правового *підходу*, який вважається історично першим, лежить не вибір однієї з існуючих правових систем, а формулювання нової сукупності матеріально-правових норм, пристосованих до регулювання транскордонних відносин. Зародження даного підходу відносять ще до часів Стародавнього Риму, де він активно використовувався.

За тих часів, спори за участю іноземного елемента передавалися спеціально призначеній для цього особі – *претору peregriniv (претору у справах іноземців)*, який був уповноважений розглядати спори між громадянами Риму та peregrinami (іноземцями), тобто іноземцями, які проживали у Римі. На той час, особисто вільні в Стародавньому Римі, в свою чергу, поділялися на римських громадян, які володіли повною правоздатністю, латинів, які мали латинське громадянство, та peregriniv, тобто – чужинців. Набуття римського громадянства було досить ускладненим і потребувало, передусім, наявності власного житла та членства в одній з тридцяти п'яти територій Римської держави. Peregrini, в свою чергу, відносились до категорії вільного населення Римської держави, праву якої вони зобов'язані були підкорялися. Вони мали особливий статус, адже не мали ані прав громадян, ані прав латинів, були позбавлені права користуватися римським цивільним правом, але могли користуватися правом народів (*jus gentium*) та вступати у юридичні відносини з римськими громадянами. Отже, на противагу чужинцям, які не вважались підданими Римської держави, peregrini юридично визнавалися.

Спори з peregrinami, вирішувались претором не на основі матеріальних норм, що регулювали відносини між римськими громадянами, а шляхом створення нових матеріально-правових норм, що повинні були врахувати транскордонний характер торгівлі, що стрімко розвивалася на той час. Такі новостворені матеріально-правові норми стали відіграти вирішальну роль в подальшому розвитку давньоримського права і, в сукупності, започаткували так зване peregrinivskе право, або право народів. Отже, певний час, у Стародавньому Римі існували дві відокремлені системи матеріального права, які діяли паралельно. Ситуація кардинально змінилась після того, як у 212 р. імператор Каракалла видав Едикт Каракалли (*Constitutio Antoniniana*), згідно якого всьому вільному населенню імперії надавалось римське громадянство. З цього моменту стерлись всі відмінності між двома паралельними системами давньоримського матеріального права, а норми римського матеріального права були кодифіковані в Кодексі Юстиніана 529 р.

Ще за багато століть до появи сучасної національної держави, виникало багато проблем мултидержавного права. Їх виникнення пов'язане з тим, що члени різних товариств почали взаємодіяти один з одним. Починаючи з IV ст. до н.е. у Східному Середземномор'ї активізується торгівля між грецькими містами-державами. В цей же час, у Греції виникає своє власне уніфіковане МПрП, яке ґрунтувалося на загальних принципах та комерційних звичаях, а не на авторитеті якогось окремого міста-держави.

Припущення щодо існування в Стародавній Греції колізійних норм в сучасному сенсі досить сумнівне, адже фактично закони та правосуддя щодо торговельних справ були уніфікованими для всіх. Членство в політичній спільноті було необхідною передумовою отримання правового захисту, тому питання доступу іноземців до місцевих судів та їх права на процесуальні гарантії, ймовірно, були більш нагальними, ніж питання про те, яке право має регулювати спори з цими іноземцями. Базова єдність грецького права пом'якшувала можливу несправедливість вирішення мультидержавних справ шляхом застосування *lex fori* (закон суду, тобто застосування до правовідносин з іноземним елементом матеріального права держави, суд якої розглядає справу), тому і вибір права, на той час, відігравав другорядну роль.

Суттєві правила створювали також і договори між грецькими містами-державами, які застосовуються до спорів між їхніми громадянами, а звернення до спеціальних судів для іноземців полегшувало вирішення мультидержавних проблем. Оскільки греки поважали свободу договору та удосконалили техніку складання юридичних документів, було можливо викласти права та обов'язки сторін докладно, щоб задовольнити комерційні потреби, незалежно від того, який закон застосовувався. Отже, можна констатувати факт, що у Стародавній Греції не було гострої потреби у правилах вибору права.

Родоначалниками та затятими послідовниками матеріально-правового підходу в доктрині МПрП були американські вчені-колізійністи Фрідріх К. Юнгер [6] та Лютер М. МакДугал [5].

Фрідріх К. Юнгер був одним із провідних світових авторитетів у галузі колізійного права та порівняльного права та затятим прихильником порівняльної перспективи реформи права. Фр. К. Юнгер вважав, що причиною основних недоліків сучасної колізійної теорії є спроба територіальної локалізації правовідносин чи сфери дії матеріально-правових норм. Юнгер ідеалізував матеріально-правовий підхід до вирішення колізійних проблем, що використовувався ще в Стародавньому Римі. Він вважав, що найбільш конструктивним є надання суду права вибору найвідповіднішої матеріально-правової норми на основі вивчення всіх правопорядків, з якими спір має хоч якийсь об'єктивний зв'язок. Отже, суд, вивчивши правопорядки усіх учасників спору, повинен сконструювати нову матеріально-правову норму, яка найкраще врегулює відповідне правовідношення.

Інший послідовник матеріально-правового підходу Лютер М. МакДугал вважав, що судді потрібно надати повну свободу у формулюванні найбільш придатної для вирішення спору матеріально-правової норми, не вимагаючи навіть мінімального об'єктивного зв'язку між правовідношенням і правопорядком, з якого суддя запозичує відповідне матеріально-правове рішення.

В сучасному світі такі підходи не можуть бути застосовними, адже це може призвести до повного свавілля правозастосовника, який, в силу очевидних причин, у більшості випадків віддаватиме перевагу добре знайомій йому нормі *lex fori*. Колізії виникають тому, що різні суспільства використовують різні рішення, які ґрунтуються на їх звичаях та традиціях, що відображається в їхньому законодавстві, що, в свою чергу, впливає на шляхи вирішення правових спорів. Проте, суди, прагнучи досягти законного рішення, не можуть порівнювати справедливість на підставі різних законів. Вибір абстрактно найкращого матеріально-правового рішення можна здійснити, якщо вибирати між середньовічною та сучасною правовими нормами, але не між декількома сучасними правопорядками, кожен з яких містить по-своєму збалансовану систему матеріальних цінностей, що поділяються тим чи іншим суспільством [7].

З урахуванням зазначених суттєвих недоліків, подібні прояви матеріально-правового підходу до вирішення колізійної проблеми, засновані на вільному виборі судом кращих з його точки зору національних матеріально-правових норм, не отримали широкого розповсюдження не тільки в європейському, але й в англо-американському праві. Вочевидь, цей підхід не може претендувати на універсальність в сучасному світі.

Проявом матеріально-правового підходу до вирішення колізійної проблеми на сучасному етапі можна вважати різноманітні прояви міжнародної матеріально-правової уніфікації, що охоплює прийняття міжнародних договорів, що містять уніфіковані матеріально-правові норми, запровадження державами у своєму національному законодавстві типових законів чи інших документів, застосування міжнародних звичаєвих норм та ін.

Отже, в сучасному МПрП матеріально-правовий підхід до вирішення колізійної проблеми знаходить вираження у використанні методу матеріально-правової уніфікації.

Другий підхід до вирішення колізійної проблеми в сучасному МПрП, – різноспрямований (двосторонній / багатосторонній) підхід, – спрямований на оцінку застосування як власного, так і іноземного матеріального права, є наразі домінуючим в європейському МПрП. Родоначальником даного підходу вважають німецького вченого Фрідріха Карла фон Савінії, хоча його теоретичні засади можна віднайти ще у працях італійських постглоссаторів.

Даний підхід спрямований на фактичне правовідношення і ґрунтується на типізації майнових та особистих немайнових відносин, для кожного різновиду яких формулюються спеціальні критерії (т.зв. «формули прикріплення»), що дозволяють «прикріпити» відповідне правовідношення до певної правової системи. Отримані в результаті колізійні норми визначають як межі застосування вітчизняного права, і іноземного права.

Сучасне МПрП виходить з презумпції того, що будь-яке транскордонне правовідношення має справжнє коріння в якійсь одній конкретній країні, право якої надає йому природну правову базу. Тому транскордонні правовідносини можуть лише тимчасово «змінювати курс» на іноземну правову систему і повинні бути повернені назад до юрисдикції тієї держави, якій вони насправді належать. Для визначення цієї правової системи необхідно віднайти ту формулу прикріплення, яка буде внутрішньо властива конкретному виду правовідношення і дотримуватися її вказівок.

Третім підходом до вирішення колізійної проблеми в сучасному МПрП вважається односпрямований (односторонній) підхід. Згідно даного підходу, вихідним началом вважається сама норма матеріального права. Вирішення колізійної проблеми в даному випадку досягається за рахунок визначення просторової та персональної сфери дії кожної потенційно застосовної матеріально-правової норми та відповідно оцінки того, чи покриває встановлена таким чином сфера дії норми спірне правовідношення чи конкретний спір. Ключ до вирішення проблеми вибору застосовних норм, згідно даного підходу, закладено законодавцем в самих матеріально-правових нормах. В межах цього підходу передбачається, що законодавець визначає сферу дії лише власних (не іноземних) матеріально-правових норм, що зумовлює використання відповідного терміну (односпрямований/односторонній підхід). Односпрямований підхід був домінуючим в рамках теорії статутів ще в середньовічний період. Однак, починаючи з ХХ ст., він набув широкого розповсюдження в рамках англо-американської правової системи [8].

Висновки. В зарубіжній та вітчизняній доктрині виділяють три основні методи вирішення колізійної проблеми: а) створення правил поведінки, які безпосередньо регулюють транскордонні відносини (матеріально-правовий метод); б) пошук колізійних норм для визначення приналежності відповідних транскордонних правовідносин до певної правової системи/систем (різноспрямований підхід); в) визначення персональної та територіальної сфери дії потенційно застосовних національних правил поведінки (односпрямований / односторонній підхід). В свою чергу, різноспрямований і односпрямований підходи можна об'єднати в групу конфліктних підходів, оскільки обидва виходять з передумови про те, що транскордонний спір є потенційною колізією між матеріально-правовими нормами різних держав, причому дана колізія вирішується за рахунок вибору матеріально-правових норм тільки однієї держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк І.М. Вирішення колізій у міжнародному праві. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/171.pdf.
2. Іванова М.І., Потапенко Є.О. Колізійні норми міжнародного приватного права при застосуванні іноземного права. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2019/11/ivanova_potapenko_69.pdf.
3. Шишка Р.Б. Еволюція міжнародного приватного права та глобалізація. URL: <https://journals.nuoua.od.ua/index.php/chasopyskii/vp/article/view/26>.
4. Довгерт А.С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
5. Symeon C. Symeonides The Choice-of-Law Revolution: Theoretical Groundwork. URL: <https://academic.oup.com/book/6708/chapter-abstract/150772843?redirectedFrom=fulltext&login=false>.
6. Friedrich K. Juenger – the Academic Senate. URL: <https://senate.universityofcalifornia.edu/files/inmemoriam/html/FriedrichK.Juenger.htm>.

7. Symeon C. Symeonides, The Choice-of-Law Revolution Fifty Years after Currie: An End and a Beginning // *University of Illinois Law Review*, Vol. 2015, No. 2, 2015. URL: <https://conflictoflaws.net/2015/symeon-c-symeonides-the-choice-of-law-revolution-fifty-years-after-currie-an-end-and-a-beginning/?print=pdf>.
8. Conflict of Laws Principles: Everything You Need to Know. Updated October 6, 2020. URL: <https://www.upcounsel.com/conflict-of-lawsprinciples>.

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.39>

ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ РЕГЛАМЕНТУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ І РАДИ (ЄС) ПРО ПРАВО, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ ДО НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ («РИМ II»), ТА СФЕРА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Руденко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства,
юридичного факультету
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-4807-8256
e-mail: o.rudenko@chnu.edu.ua

Руденко О.В. Передумови прийняття Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»), та сфера його застосування.

В статті розглядається передісторія прийняття Регламенту (ЄС) № 864/2007 Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 р. про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»). В роботі аргументується цінність даного документу як важливого інструменту у врегулюванні приватноправових відносин, що встановлює правила, що визначають право, що регулює недоговірні зобов'язання, що виникають між сторонами у більшості цивільних та комерційних правовідносин та застосовується до ситуацій, пов'язаних із колізією права щодо недоговірних зобов'язань у цій сфері. В дослідженні дана відповідь на ключове питання про те, чи відповідає цей Регламент по методології та змісту європейській традиції, чи він іде в новому напрямку та чи пропонує він передбачувану, але, водночас, досить гнучку систему колізійних норм. Дослідження доводить, що створення «Рим II» слід розуміти у контексті комунітаризації міжнародного приватного права, де «комунітаризація» розуміється як метод співпраці Спільноти, що характеризується чітким розподілом ролей наднаціональних інститутів ЄС. В статті проаналізовані ключові положення регламенту, при цьому, особлива роль відведена спеціальним правилам, а також загальним та спеціальним виняткам. В роботі розкривається зміст та межі застосування основного колізійного принципу Регламенту – *lex loci delicti commissi* (з лат. – закон місця вчинення правопорушення). В роботі розглядається матеріальна сфера застосування «Рим II», а також аналізуються випадки, коли Регламент не застосовується, зокрема, щодо доходів, митних чи адміністративних справ, а також щодо відповідальності держави за дії та бездіяльність при здійсненні державної влади. В статті аналізується поняття «недоговірного зобов'язання», відповідно до положень «Рим II», та розкриваються елементи його змісту: делікт/правопорушення, безпідставне збагачення, ведення чужих справ без доручення, переддоговірна відповідальність. Дане дослідження доводить, що поняття «недоговірне зобов'язання» є неоднаковим у різних державах-членах і тому воно має розглядатись як автономне поняття, при цьому колізійні норми у будь-якому випадку охоплюють недоговірні зобов'язання, що впливають із суворою відповідальністю. В статті розкривається територіальна сфера застосування Регламенту «Рим II», яка передбачає, що будь-який закон, зазначений у ньому, застосовується незалежно від того, є він законом держави-члена чи ні.

Ключові слова: міжнародне приватне право, недоговірна відповідальність, Регламент «Рим II», делікт, правопорушення, безпідставне збагачення, ведення чужих справ без доручення, переддоговірна відповідальність.

Rudenko O.V. Preconditions for the adoption of the Regulation (EC) of the European Parliament and of the Council on the law applicable to non-contractual obligations ("Rome II") and its scope.

The article examines the background to the adoption of Regulation (EC) No. 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations ("Rome II"). The paper argues for the value of this document as an important instrument in the regulation of private law relations, establishing rules that determine the law governing non-contractual obligations arising between parties in most civil and commercial legal relations and applicable to situations related to a conflict of law regarding non-contractual obligations in this area. The study provides an answer to the key question of whether this Regulation is consistent with the European tradition in terms of methodology and content, whether it goes in a new direction and whether it offers an intended, but at the same time sufficiently flexible system of conflict of laws rules. The study proves that the creation of "Rome II" should be understood in the context of the communitarization of private international law, where "communitarianization" is understood as a method of Community cooperation characterized by a clear division of roles of supranational EU institutions. The article analyzes the key provisions of the Regulation, with a special role given to special rules, as well as general and special exceptions. The work reveals the content and scope of application of the main conflict principle of the Regulation – *lex loci delicti commissi* (from Latin – the law of the place where the offense was committed). The paper examines the material scope of application of "Rome II" and also analyses cases where the Regulation does not apply, in particular, in revenue, customs or administrative matters, as well as in the liability of the state for actions and inactions in the exercise of state power. The article analyzes the concept of "non-contractual obligation" in accordance with the provisions of "Rome II" and reveals the elements of its content: tort/offence, unjust enrichment, conducting other people's affairs without an assignment, pre-contractual liability. This study shows that the concept of «non-contractual obligation» is not the same in different Member States and should therefore be considered as an autonomous concept, with conflict of laws rules in any case covering non-contractual obligations arising from strict liability. The article sets out the territorial scope of application of «Rome II», which provides that any law referred to in this Regulation applies regardless of whether it is the law of a Member State or not.

Key words: international private law, non-contractual liability, "Rome II" Regulation, delict, tort, unjust enrichment, managing other people's affairs without a power of attorney, pre-contractual liability, negotiorum gestio, culpa in contrahendo.

Постановка проблеми. Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського парламенту та Ради від 11 липня 2007 р. про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II») [1], можна вважати «символом» продовження європейської традиції міжнародного приватного права, адже його прийняття є поворотним пунктом, віхою для європейського міжнародного приватного права Європейського Союзу (ЄС). Регламент відіграє важливу роль у врегулюванні приватноправових відносин, адже встановлює правила, що визначають право, що регулює недоговірні зобов'язання, що виникають між сторонами у більшості цивільних та комерційних правовідносин та застосовується до ситуацій, пов'язаних із колізією права щодо недоговірних зобов'язань у цій сфері.

Метою даного дослідження є вивчення передумов та передісторії прийняття Регламенту «Рим II», а також аналіз його матеріальної та частково колізійної сфер застосування.

Стан опрацювання проблематики. Деякі аспекти досліджуваної проблематики вивчали такі вітчизняні науковці, як: Довгерт А.С., Кисіль В.І., Отрадна О.О., Трощенко І.О. та ін. Серед зарубіжних вчених, які розглядали дану проблематику, слід відзначити наступних: Бонзе С., Дікінсон А., Крамер К., Лейн Е., Мігліоріні С., Сімеонідес С., Стоун П. та ін.

Виклад основного матеріалу. Регулювання деліктів у ЄС має сорокарічну історію, починаючи з підготовки Римської конвенції у 1967 р. Як і у випадку з її складним аналогом – Регламентом про право, яке застосовується до договірних зобов'язань («Рим I»), – переговори були складними. Вперше зусилля щодо розробки європейських норм колізійного права та переговори щодо них привернули таку серйозну трансатлантичну увагу, особливо з боку вчених США. Не тільки американці, але й інші неєвропейці потурбувались опублікувати Проект Регламенту «Рим II», вони також брали участь у переговорах у Брюсселі на запрошення доповідача Європейського парламенту щодо «Риму II» Діани Уолліс.

Регламент передбачає безліч спеціальних правил, а також загальних та спеціальних винятків, які часом неоднозначні та роблять результат непередбачуваним.

Прийняття Регламенту № 864/2007 про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»), видатне з декількох причин. Вкрай необхідним було внесення безлічі поправок до попередніх текстів угод, тим не менш, Рада та Європейський парламент зіштовхнулися з рядом труднощів при досягненні домовленості, вперше застосувавши спільну процедуру прийняття регламенту у сфері міжнародного приватного права. Хоча відповідно до ст.ст. 61 і 65 Договору про заснування Європейської Спільноти [2] було прийнято величезну кількість нормативних актів, «Рим II» став фактично першим ухваленим Спільнотою законодавчим актом, що стосується застосовного права, за рік до прийняття «Риму I» [3]. Попередньо деякі колізійні норми були впроваджені Регламентом № 1346/2000 про процедури банкрутства [4], який в подальшому 20 травня 2015 р. був змінений чинним на сьогодні Регламентом № 2015/848 про провадження у справах про неплатоспроможність, затвердженим Європейським Парламентом та Радою. Вперше зусилля щодо розробки європейських колізійних норм та переговори щодо них привернули серйозну трансатлантичну увагу, особливо з боку вчених в США. Навіть після його прийняття його конфліктне співвідношення з деякими іншими конвенціями, зокрема з Гаазькою конвенцією про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод [5], був негайно відновлений на порядку денному в Брюсселі і досі викликає дебати [6].

Регламент «Рим II» застосовується з 11 січня 2009 р. до подій, що призводять до збитків, що сталися після набрання чинності Регламенту (ст.ст. 31 і 32). З цієї дати він замінив відповідні національні колізійні норми, що діяли в державах-членах щодо недоговірної відповідальності, окрім тих питань, які не відносяться до сфери дії Регламенту. Створення «Рим II» слід розуміти у контексті комунітаризації міжнародного приватного права. При цьому, комунітаризація – метод співпраці Спільноти, що характеризується розподілом ролей наднаціональних інститутів ЄС: право Європейської комісії ініціювати та виконувати законодавство, за деякими винятками; Європейський парламент та Рада Європейського Союзу як співзаконодавці ухвалюють законодавство на рівноправній основі [7].

«Рим II» є одним із низки нормативних актів у сфері міжнародного приватного права та цивільного процесу, які були прийняті після набрання чинності Амстердамським договором 1999 р. відповідно до компетенції, передбаченої у Розділі IV Договору про ЄС (ст.ст. 61–68). Відповідно до ст. 65, заходи у сфері судового співробітництва у цивільних справах, які мають транскордонний характер та необхідні для належного функціонування міжнародного ринку, включають, серед іншого, заходи, що сприяють сумісності колізійних норм (п.п. b).

Як і у випадку з декількома іншими Регламентами, прийнятими відповідно до ст. 61 у поєднанні зі ст. 65, підставу та необхідність – з точки зору субсидіарності та пропорційності – цієї далекосяжної комунітаризації норм міжнародного приватного права можуть бути поставлені під сумнів. Проте, з практичної точки зору, переважною є універсальна сфера застосування Регламенту, оскільки обмеження сфери дії «ситуаціями ЄС» призведе до подальшої фрагментації колізійних норм і підірве європейську систему міжнародного приватного права. Оскільки держави-члени погоджуються з більшістю пропозицій Комісії, точні межі гармонізації колізійних норм у ЄС залишаються неясними, і європейська еволюція міжнародного приватного права продовжиться.

Спроби створити європейську систему колізійних норм з недоговірних зобов'язань сягають ще Римської конвенції 1967 р. [8] Перший проект Римської конвенції було представлено в 1973 р. Переговори були ускладнені, зокрема, приєднанням Сполученого Королівства, Ірландії та Данії, і в 1978 р. У 1998 р. роботу над проектом конвенції (пізніше заміненої проектом регламенту) по недоговірним зобов'язанням було відновлено. Переговори були утруднені, зокрема, приєднанням Великобританії, Ірландії та Данії, і 1978 р. було ухвалено рішення обмежити Конвенцію договірними зобов'язаннями. У 1998 р. була відновлена робота над проектом конвенції (пізніше замінений проектом регламенту) про недоговірні зобов'язання. Після вражаючої кількості відповідей, отриманих у результаті консультацій Комісії, розпочатих у 2002 р., перша пропозиція щодо Регламенту «Рим II» була представлена Комісією у липні 2003 р. Ця пропозиція викликала значну критику, особливо з боку Європейського парламенту, який у першому читанні запропонував багато поправок, переважно спрямованих на сприяння більшій гнучкості колізійних норм. У лютому 2006 р. було висунуто змінену пропозицію, яка лише незначною мірою включала поправки парламенту, відхиляючи інші. Рада та Комісія також не підтримали поправки парламенту у другому читанні. Однак після серії судових проваджень погоджувальний комітет зумів досягти угоди в ніч на 15 травня 2007 р., а 11 липня 2007 р. Регламент «Рим II» був офіційно прийнятий.

Оскільки Регламент ґрунтується на спільній компетенції спільноти, передбачений у ст. 61, його метою є підтримка та розвиток простору свободи, безпеки та правосуддя. Зближення матеріального права у сфері недоговорної відповідальності в державах-членах вкрай обмежене, хоча на академічному рівні робота над європейськими деліктними принципами, серед іншого, у контексті проекту Загальної системи координат [9] досягла значного прогресу. У своєму Пояснювальному меморандумі Комісія вказала, що розбіжності існують насамперед щодо межі між суворою відповідальністю та відповідальністю за вину, відшкодування нематеріальної шкоди та фактичної шкоди, а також відповідальність неповнолітніх і щодо строків позовної давності.

Незважаючи на те, що колізійні норми усіх держав-членів ЄС дотримуються принципу *lex loci delicti commissi* (з лат. – «закон місця вчинення правопорушення»), існують відмінності у ролі та застосуванні цього принципу, і труднощі виникають у разі складних правопорушень, коли шкідлива дія та шкода настають в різних країнах.

Згідно з преамбулою Регламенту, належне функціонування внутрішнього ринку створює необхідність у встановленні одноманітних правил колізійного права незалежно від суду чи трибуналу, що розглядає справу, з метою підвищення передбачуваності та визначеності щодо судових проваджень та застосовного права, а також визнання та виконання судових рішень.

Матеріальна сфера застосування «Рим II» викладена у ст.ст. 1 і 2. Згідно ст. 1(1), Регламент буде застосовуватись в ситуації, що пов'язана з колізією законів, до недоговорних зобов'язань у цивільних та комерційних справах. Він не застосовується, зокрема, до доходів, митних чи адміністративних справ, а також до відповідальності держави за дії та бездіяльність при здійсненні державної влади (з лат. *acta iure imperii* – «акти державної влади»). П.п. 2 та 3 перераховують низку виключень. Ст. 2 дає додаткові вказівки щодо того, що слід розуміти під «недоговорними зобов'язаннями». Таким чином, для оцінки застосування важливі чотири елементи: справа пов'язана з колізією законів; цивільні та комерційні справи; недоговорні зобов'язання; та інші справи, які не відносяться до виключень. Сфера дії «Риму II» обмежена ситуацією, що стосується колізії законів. Хоча міжнародне приватне право обов'язково включає транскордонний елемент, міжнародний характер спору не завжди очевидний. В пояснювальній записці говориться, що це ситуація, в якій один або кілька елементів далекі від внутрішнього суспільного життя країни і це передбачає застосування декількох систем права. Найбільш очевидним випадком є те, що залучені сторони мають постійне місце проживання в різних країнах. Інша ситуація – коли правопорушення / делікт вчинений в країні, іншій ніж та, де сторони мають постійне місце проживання. Як впливає із ст.ст. 14(2) і (3), вибір іноземного права в іншому випадку внутрішнього характеру, також підпадає під дію Регламенту, хоча в цьому випадку дія вибору права обмежена. Відповідно до ст. 25, якщо держава складається з кількох територіальних одиниць зі своїми власними законами, то кожна територіальна одиниця розглядається як країна; однак держава-член не зобов'язана застосовувати цей Регламент до конфліктів виключно між законами таких одиниць. В п. 7 преамбули пояснюється, що матеріальна сфера застосування та положення цього Регламенту має відповідати Регламенту Брюссель I [10] (в подальшому замінений Регламентом № 1215/2012), а також документам, що стосуються права, яке застосовується до договорних зобов'язань, зокрема Регламенту «Рим I».

Поняття недоговорного зобов'язання є неодноковим у різних державах-членах і тому воно має розглядатись як автономне поняття. Колізійні норми у будь-якому випадку охоплюють недоговорні зобов'язання, що впливають із суворої відповідальності. Ст. 2 була включена лише після пропозиції з поправками 2006 р. та прагне глибше окреслити сферу дії Регламенту. Ст. 2(1) передбачає, що для цілей цього Регламенту шкода означає будь-який збиток, що є результатом заподіяння шкоди внаслідок вчинення делікту/правопорушення, безпідставного збагачення, ведення чужих справ без доручення (*negotiorum gestio*¹) або переддоговірної відповідальності (*culpa in contrahendo*²). Відповідно до ст. 2(2) Регламент також застосовується до недоговорних зобов'язань.

¹ «*Negotiorum gestio*» (лат.) – дія в чужому інтересі без доручення, що розглядається як квазіконтракт, укладений між непрошеним виконавцем (особою, яка веде чужі справи за власною ініціативою без належного на такі дії доручення) та особою, на користь якої провадились такі дії. Непрошений виконавець, при цьому, прагне отримати винагороду від особи, на користь якої він самовільно вчиняв такі дії.

² «*Culpa in contrahendo*» (лат.) – вина під час укладання договору, тобто недобросовісна поведінка однієї зі сторін по відношенню до контрагента за договором при узгодженні умов договору, що знаходиться в процесі підготовки та підписання.

зань, які можуть виникнути: іншими словами, до майбутніх правопорушень. Це відповідає правилу юрисдикції, передбаченому у ст. 5(3) Регламенту «Брюссель I», яке поширюється на шкідливі події, які можуть статися. Оскільки сфера дії повинна відповідати Регламенту «Брюссель I» та іншим юридичним документам, що стосуються договірних зобов'язань, прецедентному праву Суду ЄС (СЄС) щодо розмежування договорів згідно зі ст. 5(1) та правопорушень, деліктів та квазіделіктів згідно зі ст. 5(3) Регламенту «Брюссель I», а також сфери дії Регламенту «Рим I» щодо контрактів є істотними.

Регламенти «Рим I» та «Рим II» – це документами, що взаємодоповнюють один одного, тому зобов'язання, які не є договірними, є недоговірними і у значенні Регламенту «Рим II» [11].

Сфера дії Регламенту обмежена винятками, викладеними у статті 1(2) та статті 1(3). Згідно з Пояснювальною запискою, винятки повинні тлумачитися суворо. Більшість їх збігаються з винятками, передбаченими Римською конвенцією та її наступником, – Регламентом «Рим I». П.п. (а) виключає недоговірні зобов'язання, що випливають із сімейних відносин і відносин, які відповідно до застосовного до таких відносин права вважаються такими, що мають прирівняні наслідки, включаючи аліментні зобов'язання, а п.п. (b) виключає зобов'язання, що випливають з режимів подружньої власності та режимів прирівняних відносин. П.п. (c) виключає недоговірні зобов'язання, що виникають за переказними векселями, чеками та простими векселями, а також іншими оборотними інструментами, тією мірою, якою зобов'язання за такими інструментами випливають з їхнього оборотного характеру; п.п. (d) виключає ті, що випливають із корпоративного права та інших органів, що стосуються створення, реєстрації, правоздатності, внутрішньої організації, ліквідації, особистої відповідальності, та п.п. (e) ті, що випливають із відносин між засновниками, піклувальниками та бенефіціарами добровільно створеного трасту. П.п. (f) виключає недоговірні зобов'язання, що виникають із ядерної шкоди. Згідно п.п. (g), виключеннями вважаються також і недоговірні зобов'язання, що виникають з порушень приватного життя та прав, що стосуються особи, включаючи наклеп. Нарешті, ст. 1(3) передбачає, що Регламент не застосовується до доказів і процедур, без шкоди для ст.ст. 21 і 22. Зрозуміло, що національні колізійні норми залишаються чинними щодо виключень з даного Регламенту.

Територіальна сфера застосування викладена у ст. 3, яка передбачає, що будь-який закон, зазначений у цьому Регламенті, застосовується незалежно від того, є він законом держави-члена чи ні. Це відповідає сфері дії Римської конвенції та Регламенту «Рим I» та позначається як «універсальне застосування» [12]. Це означає, що не потрібно жодного зв'язку з ЄС, крім того, що суд держави-члена ЄС має юрисдикцію і, таким чином, розглядає справу. Згідно Протоколу про позицію Данії щодо Розділу IV Договору про заснування Європейської Спільноти [2] Данія не бере участі у Регламенті, у зв'язку з цим «Держава-член» для цілей цього та інших однотипних регламентів, означає будь-яку державу-член, окрім Данії (ст. 1(4)). Згідно зі ст. 31 «Рим II», цей Регламент застосовується до подій, що призводять до збитків, що відбулися після набрання чинності Регламентом. Ст. 32 передбачає, що цей Регламент застосовується з 11 січня 2009 р., за винятком ст. 29 (дана стаття зобов'язала держав-членів повідомити про попередні конвенції, що стосуються деяких питань «Рим II», в яких вони беруть участь), яка застосовується з 11 липня 2008 р.

В Регламенті «Рим II» не передбачена дата набрання ним чинності, у зв'язку з цим, дата набрання чинності становить двадцять днів після публікації в Офіційному журналі [13] відповідно до ст. 254(1) Договору про заснування Європейської спільноти [2]. Регламент був опублікований 31 липня 2007 р. та набрав чинності 20 серпня 2007 р. Згідно ст. 31-32 колізійні норми «Рим II» застосовуються до подій, що відбулися після 20 серпня 2007 р., але суд застосовуватиме ці правила лише з 11 січня 2009 р. Точний статус подій, що відбулися між цими датами, не зрозумілий. Регламенту «Рим II» не слід надавати «ретроспективного» ефекту і він не повинен бути обов'язковим у ситуації, коли національні колізійні норми, що діяли до 11 січня 2009 р., призводять до іншого результату [14]. Це відповідає ситуації, яка передбачена Регламентом «Рим I», в якому зазначено, що він застосовується до договорів, укладених після 17 грудня 2009 р., тобто дати його застосування.

Ст.ст. 27 і 28 регулюють співвідношення з іншими положеннями права та конвенціями спільноти стосовно питань, регульованих «Рим II». Обидві статті активно дискутувались, оскільки «Рим II» може оскільки Рим II може вступати у протиріччя або з іншими договорами спільноти, які включають колізійні норми або з Гаазькими конвенціями [5]. Ст. 27 передбачає, що цей Регламент не повинен завдавати шкоди застосуванню положень права Спільноти, які щодо конкретних

питань встановлюють колізійні норми щодо недоговірних зобов'язань. Співвідношення з існуючими міжнародними конвенціями передбачені у ст. 28. Цей Регламент не повинен торкатися дії та застосуванню чинних міжнародних конвенцій, учасниками яких є одна або кілька держав-членів на момент ухвалення цього Регламенту. У п. 2 додається, що у відносинах між державами-членами цей Регламент має пріоритет над конвенціями, укладеними виключно між двома або більше з них, у тій мірі, якою такі конвенції стосуються питань, регульованих цим Регламентом [15].

Висновки. Регламент «Рим II» доводить, що важко досягти задовільного компромісу між правовою визначеністю та гнучкістю, щоб домогтися справедливості в кожному конкретному випадку, дотримуючись при цьому правових та економічних критеріїв простих і передбачуваних правил. Тим не менш, робиться висновок про те, що Регламент «Рим II», незважаючи на його недоліки, є прийнятним інструментом, що сприяє гармонізації колізійного права в Європі [16]. Регламент «Рим II» можна вважати «символом» продовження європейської традиції міжнародного приватного права, адже його прийняття є поворотним пунктом, віхою для європейського міжнародного приватного права ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 on the law applicable to non-contractual obligations (Rome II). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:199:0040:0049:EN:PDF> (дата звернення: 09.02.2025).
2. Treaty establishing the European Community, *OJ C 325*, 24.12.2002 p. 33–184. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tec_2002/oj/eng (дата звернення: 11.02.2025).
3. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the Law Applicable to Contractual Obligations (Rome I), *OJ 2008*, L 177/6. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj/eng> (дата звернення: 11.02.2025).
4. Council Regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings, *OJ L 160*, 30.6.2000, p. 1–18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2000/1346/oj/eng>.
5. Hague Traffic Accident Convention. <https://assets.hcch.net/docs/abcf969d-bac2-4ad5-bf52-flaabc0939ad.pdf> (дата звернення: 11.02.2025).
6. Xandra E. Kramer, The Rome II Regulation on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations: The European private international law tradition continued. URL: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/ssrn-1314749.pdf>.
7. Symeonides S. Rome II and Tort Conflicts: A Missed Opportunity *American Journal of Comparative Law*, Vol. 56, 2008. 46 p. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1031803.
8. Отраднова О.О. Критерії протиправності та правомірності в деліктних зобов'язаннях. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 53. С. 238–243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2010_53_38.
9. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.trans-lex.org/400725/_/outline-edition-/ (дата звернення: 11.02.2025).
10. Регламент Ради (ЄС) № 44/2001 від 22 грудня 2000 року про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних і комерційних справах, *OJ 2001*, L 12/1. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32012R1215> (дата звернення: 11.02.2025).
11. Stone P., The Rome II Regulation on Choice of Law in Tort, *Ankara Law Review*, 2007, pp. 99–100. URL: https://www.researchgate.net/publication/267218127_THE_ROME_II_REGULATION_ON_CHOICE_OF_LAW_IN_TORT.
12. Трощенко І.О. Роль регламенту «Рим II» в уніфікації міжнародного приватного права в ЄС. *Держава і право*. Випуск 53. С. 614–618. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63754/100-Troshchenko.pdf?sequence=1>.
13. The Official Journal of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/oj/direct-access.html> (дата звернення: 11.02.2025).
14. Study on the Rome II Regulation (EC) 864/2007 on the law applicable to non-contractual obligations. URL: <https://vss.justice.bg/root/f/upload/40/study-on-the-rome-ii-regulation-ec-8642007-on-the-DS0121229ENN-3.pdf>.

15. Dickinson A. The Rome II Regulation: The Law Applicable to Non-Contractual Obligations. Oxford: Oxford Private International Law Series, 2008. 1000 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-rome-ii-regulation-9780199589791?cc=us&lang=en&#>.
16. The Rome II Regulation on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations: The European Private International Law Tradition Continued – Introductory Observations, Scope, System, and General Rules. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/undefined%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/undefined%20(1).pdf).

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ МАЙНА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Сердюк Р.В.,
здобувач PhD кафедри цивільного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0000-2229-3607
e-mail: rt48@ukr.net, + 380504200099

Сердюк Р.В. Державна реєстрація прав на нерухоме майно: актуальні питання теорії.

Стаття присвячена вирішенню наукового та практичного завдання з'ясування правової природи та значення державної реєстрації прав на нерухоме майно в контексті змін, які відбулися в 2013 році, ознаменувавши перехід від актової (американської та пострадянської) до мішаної системи з вектором на титульну систему, започатковану Прем'єр-міністром Австралії Робертом Торренсом у 1857 р. З'ясовано, що змішана система не передбачає відповідальності держави за правильність відомостей, внесених до реєстру, попри закріплення вимог та процедури перевірки підстав та вірності відомостей, що вносяться до реєстру. Визначено, що в правовій науці наразі відсутній усталений підхід до праворозуміння правової природи, характеристик, ознак та значень державної реєстрації прав на нерухоме майно як явища правової дійсності. Доведено, що більшість визначень та характеристик науковців відображають їх орієнтованість на розвідки в галузі чи то публічного, чи то приватного права, обмежуючи їх системність з погляду на діалектичний спосіб наукового пізнання, який вимагає з'ясування природи різних явищ правової дійсності у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, орієнтованість на вирішення питання правової характеристики державної реєстрації прав на нерухоме майно виключно з публічно-правового сегменту, усуває від з'ясування питань приватного інтересу осіб, які є учасниками саме цивільних правовідносин, в яких відбувся перехід права власності на підставі укладеного ними правочину, а відтак, і від визначення її як юридичного факту, який має самостійне правове значення. Доведено, що процедура державної реєстрації прав на нерухоме майно є нормативно регламентованою, являє собою юридичний акт органу публічної влади, спрямована на виконання державою правоохоронної функції. Завершальною стадією процедури реєстрації є внесення інформації про речові права та їх обтяження до реєстру. Зроблено висновок, що державна реєстрація має правопідтверджуючий, а не правовстановлюючий характер, попри те, що згідно ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» моментом виникнення прав на нерухоме майно визначено момент такої реєстрації. Іншими словами, йдеться про момент легітимації тих фактичних відносин, які виникли на підставі юридичного факту, яким є правочин, спрямований на перехід права власності у суб'єктів приватних відносин. Відтак, юридичним фактом у юридичному складі, який має правовстановлююче значення варто визначати все ж таки, правочин між власником та набувачем прав нерухомого майна, який має приватноправову природу та позитивний зміст, в той час як саму державну реєстрацію, – як таку, що має правопідтверджуючий характер.

Ключові слова: договір, правочин, юридичний факт, публічна послуга, публічне адміністрування, державна реєстрація майна, право власності, посвідчення, реєстрація, виникнення права власності.

Serdyuk R.V. State registration of rights to real estate: current issues of theory.

The article is devoted to solving the scientific and practical problem of clarifying the legal nature and significance of state registration of rights to real estate in the context of the changes that occurred in 2013, marking the transition from the deed (American and post-Soviet) to a mixed system with a vector to the title system, initiated by the Prime Minister of Australia Robert Torrens in 1857. It was

found that the mixed system does not provide for the state's responsibility for the correctness of the information entered into the register, despite the establishment of requirements and procedures for verifying the grounds and accuracy of the information entered into the register. It was determined that in legal science there is currently no established approach to the legal understanding of the legal nature, characteristics, features and meanings of state registration of rights to real estate as a phenomenon of legal reality. It is proven that most of the definitions and characteristics of scientists reflect their orientation to research in the field of either public or private law, limiting their systematicity from the point of view of the dialectical method of scientific knowledge, which requires clarification of the nature of various phenomena of legal reality in their interconnection and interdependence. Thus, the orientation to resolving the issue of the legal characteristics of state registration of rights to real estate exclusively from the public-law segment removes from the clarification of issues of private interest of persons who are participants in civil legal relations in which the transfer of ownership took place on the basis of a transaction concluded by them, and therefore, from defining it as a legal fact that has independent legal significance. It is proven that the procedure for state registration of rights to real estate is regulated by law, is a legal act of a public authority, aimed at the state performing a law enforcement function. The final stage of the registration procedure is the entry of information about real rights and their encumbrances into the register. It is concluded that state registration has a legal confirmation, not a legal establishment, character, despite the fact that according to Part 2 of Article 3 of the Law of Ukraine «On State Registration of Property Rights to Real Estate and Their Encumbrances», the moment of the emergence of rights to real estate is determined by the moment of such registration. In other words, we are talking about the moment of legitimization of those factual relations that arose on the basis of a legal fact, which is a transaction aimed at the transfer of ownership rights to subjects of private relations. Therefore, a legal fact in a legal structure that has legal establishment value should still be defined as a transaction between the owner and the acquirer of real estate rights, which has a private law nature and positive content, while state registration itself is considered to be a legal confirmation.

Key words: contract, transaction, legal fact, public service, public administration, state registration of property, ownership, certificate, registration, emergence of ownership.

Постановка проблеми. Інститут державної реєстрації прав на нерухоме майно відомий здавна різним правовим системам. Загалом, він орієнтований на забезпечення стабільності та непорушності суспільних відносин в приватній сфері. Наразі дослідженню правової природи та значенню державної реєстрації присвячено дослідження окремих науковців, які ґрунтуються на аналізі позицій інших дослідників, провідних науковців, тлумаченні змісту норм чинного законодавства та аналізі судової практики. Тим не менше, наразі залишаються відкритими питання як розмежування приватноправового та публічно правового аспектів, матеріально-правового та процедурного, за юридичними наслідками, - визначення правостановлюючого чи правопідтверджуючого (охоронного) значення державної реєстрації прав на нерухоме майно, що породжують недоліки, прогалини та протиріччя діючого законодавства в досліджуваній сфері суспільних відносин та ускладнюють правозастосування. То ж вирішення теоретичних та практичних завдань є назрілим.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні теоретичних питань правової природи та значення державної реєстрації прав на нерухоме майно.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню інституту державної реєстрації, зокрема, прав на нерухоме майно, було предметом інтересу науковців, як у сфері цивільного, так і адміністративного права: дисертаційні дослідження Кечі А.С. «Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016), Спесівцева Д.С. «Юридичні факти у механізмах виникнення, переходу та припинення речових прав на нерухомість в Україні» (2017), Тамаря Я.В. «Адміністративні процедури з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2018), Непомящої О.І. «Цивільно-правовий аспект реєстрації майнових прав» (2021) та ін. Розробці загальнотеоретичних питань державної реєстрації прав на нерухоме майно присвячені праці провідних науковців: Кузнецової Н.С., Луця В.В., Майданика Р.А., Харитонова Є.О., Шишки Р.Б., Спасибо-Фатеевої І.В., Голубевої Н.Ю., Сломи В.М., Лісової Т.В. та ін. Окремі питання проблем теорії та практики щодо інституту державної реєстрації прав на нерухоме майно були предметом досліджень Хомінець С.В., Данілік Т.М., Томчук Г.О., Федько Ю.Б. та ін. Водночас, єдине монографічне цілісне глибоке дослідження, присвячене інституту державної реєстрації

прав на нерухоме майно наразі відсутню, що визначає актуальність даної праці, орієнтованої на позитивне вирішення питань теорії та практики.

Виклад основного матеріалу. Інститут державної реєстрації є складним та поліаспектним явищем, яке, в залежності від обраного правового режиму, по-різному впливає на суспільні відносини, на охорону, забезпечення та захист прав і свобод людини в Україні. Здавна, інститут державної реєстрації, в залежності від правового режиму в державі, міг використовуватися як інструмент державного контролю чи навіть обмеження прав людини, так і в якості інструменту, спрямованого на забезпечення охорони прав людини. Прийняття Конституції України 1996 р. остаточно ознаменувало орієнтованість української держави та національної правової системи на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Так, ст. 3 Конституції України прямо закріпила, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, відповідальної перед людиною за свою діяльність, головним обов'язком якої є утвердження і забезпечення прав і свобод людини [1]. Окремі норми Конституції України як акту прямої дії закріпили критерії забезпечення та гарантії прав: забезпечення захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання (ст. 13), гарантії права власності на землю (ст. 14), непорушності права власності (ст. 41), гарантії свободи літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захисту інтелектуальної власності, їхніх авторських прав (ст. 54), захист прав і свобод судом (ст. 55) та ін.

Наразі державна реєстрація має місце в сфері реєстрації актів цивільного стану, реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, щодо прав на нерухоме майно, щодо прав інтелектуальної власності, щодо окремих способів забезпечення виконання зобов'язань, щодо права довірчої власності, щодо корпоративних прав, при спадкуванні [2]. Загалом, вона орієнтована на забезпечення державного контролю у різних сферах суспільних відносин, що відображає здійснення правоохоронної функції державою.

Тамаря Я.В. визначає, що з проголошенням незалежності, в Україні продовжувала діяти Інструкція про порядок реєстрації домів і домоволодінь у містах і селах міського типу УРСР від 31.01.1966 р., затверджена Міністерством комунального господарства УРСР. На зміну їй наказом Державного комітету з житлово-комунального господарства № 56 від 13.12.1995 р. було затверджено Правила державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, що знаходяться у власності юридичних і фізичних осіб, зареєстровані Міністерством юстиції України 19.01.1996 р. № 31/1056 [3, с. 81]. Як видно з назви даних актів (йдеться про реєстрацію об'єктів, а не реєстрацію прав), навіть в період після проголошення незалежності України та орієнтації її на забезпечення загальнолюдських цінностей, підходи радянської епохи, орієнтовані на вагомий роль держави в управлінні суспільними відносинами (звертаємо увагу на відмінність цієї категорії від категорії нормативно-правового регулювання), ще тривалий час зберігали свою роль та значення. Подальший розвиток суспільних відносин ознаменувався переходом до вибору приватноправових засад регулювання цивільних відносин, закріплених в ЦК України 2003 р.

01.07.2004 р. було прийнято Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [4]. Формально, цей закон став спеціальною нормою щодо закріплених ч. 4 ст. 182 та ч. 2 ст. 331 ЦК України положень. Водночас, наявні в ньому недоліки та протиріччя породили колізії праворозуміння та правозастосування, що вимагало їх усунення шляхом внесення змін і доповнень.

Тривалий час в правовій науці зберігалася сприйняття інституту державної реєстрації речових прав за ознакою поділу права на публічне та приватне або ж як визначеної імперативно процедури здійснення суб'єктами публічної влади реєстраційної діяльності, або ж як юридичного факту в цивільному праві, з яким законодавець пов'язує виникнення речових прав у певних суб'єктів у зв'язку з переходом права власності на нерухому річ. Найбільш повно визначила підходи до характеристики правової природи та значення державної реєстрації прав на нерухоме майно Спасибо-Фатєєва І.В.: 1) як фактору публічної достовірності відомостей, поміщених до відповідного реєстру; 2) як правовстановлюючого факту; 3) як елементу відносин в інформаційній сфері [5, с. 340].

Джафарова В., досліджуючи правову природу та особливості державної реєстрації речових прав, керуючись положеннями п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»), яким закріплене нормативне визначення такої реєстрації як офіційного визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення

речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, дійшла висновку щодо можливості розгляду досліджуваного інституту у вузькому розумінні як правовстановлюючого юридичного факту, та у широкому розумінні [6, с. 32]. У широкому розумінні вона є: 1) юридичним фактом; 2) процедурою; 3) юридичним (фактичним) складом. У вузькому – правовстановлюючим фактом у порядку набуття речового права [6, с. 35]. Вона аргументує свою позицію положеннями Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», норми якої пов'язують факт державної реєстрації з моментом набуття речового права; ч. 1 ст. 210 ЦК України, якою закріплено, що правочин, який згідно із законом підлягає державній реєстрації, вважається вчиненим з моменту його державної реєстрації; ч. 4 ст. 334 ЦК України, якою визначено, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону [7]. Вбачається, що розуміння державної реєстрації речових прав у широкому та у вузькому значенні корелюється на рівні співвідношення загально-правового та цивільно-правового. Закономірно, що за такого підходу цивільно-правове значення державно-правової реєстрації полягає у його правовстановлюючій функції чи ролі. Виокремлення елементів широкого розуміння державної реєстрації прав на нерухоме майно, зокрема, як юридичного факту та як юридичного (фактичного) складу є також доволі умовним, оскільки останнє лише містить характеристику першого (юридичного факту). Так, дійсно, з погляду на динаміку процедури здійснення реєстрації прав на нерухоме майно, цей юридичний факт складається, по-перше, з етапів, тож характеризується динамічністю та взаємозалежністю послідовних юридичних фактів, які спрямовані на досягнення однієї кінцевої мети (подання заяви заявником, проведення перевірки, прийняття рішення про наявність підстав та передумов для проведення реєстрації, і, врешті, проведення самої реєстрації, тобто, момент внесення відомостей до державного реєстру, з яким законодавець і пов'язує виникнення речових прав у їх набувача). В такому сенсі неможливо не погодитися з позицією Джафарової В. відносно характеристики цього юридичного факту у якості юридичного (фактичного) складу. Тож вбачаємо, що розмежування публічного та приватного, адміністративно-правового та цивільно-правового в цьому питанні є умовним і має відображати різні аспекти одного явища правової дійсності. Врешті, і нотаріальне посвідчення правочинів має «дві сторони»: 1) процедурну (нормативно регламентовану, здійснювану в порядку, визначеному імперативно, з дотриманням процедури посвідчення правочинів відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженому Наказом Міністерства юстиції України № 296/5 від 22.02.2012 р.) [8]; 2) цивільно-правову (завершення процедури реєстрації має правовстановлююче значення для виникнення речових прав на нерухоме майно). Іншими словами, ці аспекти перебувають у взаємодії та є взаємопов'язаними, адже поза метою посвідчення належності речових прав певній особі (переходу речових прав) така реєстрація сама по собі не має значення.

Луніна О.С. також запропонувала поділяти значення державної реєстрації у широкому та вузькому (юридичному) значенні. Проте, вбачається, що запропоновані нею критерії віднесення до цих категорій значень вбачаються доволі спірними, адже в широкому розумінні винесені за рамки юридичних характеристик (нею запропоноване значення такої реєстрації як цілеспрямованої діяльності з внесення відомостей про об'єкт, який підлягає реєстрації, у офіційні документи, реєстри), а відтак, саме вузькому значенню надаються правові характеристики як юридичного акту визнання законним та юридично значимим об'єкта реєстрації (інформації, відомостей, речей матеріального світу та ін.) [9, с. 42-43]. Виходимо з тих позицій, що більшість відносин мають певний зміст та правову форму як наслідок їх правового регулювання. Діяльність органів державної влади (публічної влади), в тому числі з проведення процедури державної реєстрації прав на нерухоме майно є нормативно регламентованою, відтак, навряд чи є доцільним розглядати діяльність таких органів з проведення реєстрації як саму по собі, поза межами такого правового регулювання. Водночас, у вузькому значенні державна реєстрація речових прав на нерухоме майно зводиться виключно до розуміння її як юридичного акту визнання законним та юридично значимим об'єкта реєстрації, тобто, процедурного аспекту діяльності публічного органу та прийнятого ним рішення. Відтак, упускається цивільно-правове значення наслідків такої діяльності, – правовстановлюючого юридичного факту, з яким законодавець пов'язує перехід прав власності від однієї особи до іншої, виникнення речового права у право володільця внаслідок переходу прав від первинного власника до правонаступника за правочинним актом (актом приватного права). Так, Федько Ю.Б., аналізуючи працю Слободянюк С.О., який визначив, що державна реєстрація

має не технічний, а правостворюючий та/або правопідтверджуючий характер і має розглядатися в якості юридичного факту, вчиненого відповідним реєстраційним органом, метою діяльності якого є мінімізація можливостей порушень прав учасників обороту об'єктів нерухомості [10, с. 8], доходить висновку щодо розуміння державної реєстрації як врегульованої адміністративно-правовими нормами процедури, яка забезпечує фіксацію фактів шляхом внесення записів до державних реєстрів, легітимацію прав на нерухоме майно та їх обтяжень та ін. [11, с. 109]. Закономірно, що предмет дослідження Слободянюк С.О. мав адміністративно-правовий аспект, що і віднайшло свій прояв у відповідних висновках. Водночас, заслуговує на увагу визначення мети такої діяльності (реєстрації як адміністративної процедури) як забезпечення правової охорони прав учасників обороту об'єктів нерухомості. Тим не менше, діалектичний метод наукового пізнання вимагає цілісного підходу до вивчення явищ правової дійсності у їхній взаємодії та взаємозв'язку. На наше переконання саме такий підхід потребує вивчення і публічно-правового (адміністративно-правового), і приватноправового (цивільно-правового) аспектів єдиного явища правової дійсності – державної реєстрації прав на нерухоме майно. Притому, зауважимо, що аргументація Джафарової В., що державна реєстрація включає умови, підстави та процедуру реєстрації, що закріплено в п. 1 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2015 р. № 1127), є доволі обґрунтованою [10]. Так, вона визначає умови: відсутність відомостей про речові права інших осіб на об'єкт реєстрації, подання заяви та необхідних документів для реєстрації, сплата адміністративного збору за державну реєстрацію прав та ін. Однак, таке визначення умов здійснення державної реєстрації є дискусійним. На наше переконання умовами варто вважати ті обставини, які є необхідними для можливості проведення такої реєстрації, в той час як подання заяви про її проведення є підставою для активації публічної діяльності (надання адміністративної послуги) органу публічної влади чи уповноваженій на вчинення таких дій особи (державного реєстратора). Дискусійним вважається висновок щодо розуміння завершальної стадії процедури реєстрації речового права, а саме прийняття рішення щодо державної реєстрації прав або щодо відмови в такій реєстрації, яке, відповідно до п. 18 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень приймається за результатом розгляду заяви та документів, поданих для державної реєстрації прав [10; 6, с. 35]. Об'єктивно, що і сам Порядок закріплює, що державний реєстратор за результатом прийнятого рішення щодо державної реєстрації прав відкриває розділ в Державному реєстрі прав та/або вносить до відкритого розділу або спеціального розділу Державного реєстру прав відповідні відомості про речові права, обтяження речових прав (п. 19 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень). Тож вбачається, що завершальною стадією варто вважати, все ж таки, вчинення дій з внесення відомостей до державного реєстру і факт здійснення такого внесення. Не заперечуючи імперативного характеру правового регулювання відносин у сфері здійснення органом публічної влади дій з реєстрації речових прав на нерухоме майно (юридичного акту), не можна не визнавати юридичних наслідків такої діяльності, які мають значення (окрім, звичайно, загальноохоронного, правоохоронного значення для забезпечення урегульованості суспільних відносин та правопорядку) саме в приватноправовій сфері – переходу речових прав між суб'єктами цивільно-правових відносин.

Мачуський Д.О. на основі аналізу національного законодавства у сфері надання публічних (адміністративних) послуг зробив висновок, в якому сформулював поняття послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно як регламентованого нормативно-правовими актами результату діяльності органів публічної адміністрації щодо розгляду заяви фізичної або юридичної особи про видачу адміністративного акта, спрямованого на забезпечення її прав і законних інтересів та/або на виконання особою визначених законом обов'язків, а до її ознак відніс: публічний інтерес, ініціативу (заяву) фізичних та/або юридичних осіб, законний характер, наявність результату у вигляді видання індивідуального адміністративного акта (в т.ч. рішення органу про реєстрацію), відповідальність посадових і службових осіб за невиконання чи неналежне виконання обов'язків з надання публічних послуг у сфері державної реєстрації речових прав [12, с. 46-47]. Погоджуючись загалом з запропонованим визначенням, звертаємо увагу, що він охоплює лише «адміністративну» складову, – юридичного акту органу публічної влади, який охоплює публічний інтерес (напевно, йдеться про правоохоронний характер такої діяльності), упускаючи, притому, «приватноправову» складову, як сфери відносин, для учасників яких це має безпосереднє значення, – правовстановлююче значення для визначення факту (виходимо з позицій юридич-

ного складу, де першоосною є, все ж таки, правочин між такими суб'єктами, спрямований на зміну власника об'єкта речового права) і моменту переходу права власності суб'єктів приватних відносин. Позицію розуміння державної реєстрації прав на нерухоме майно як частини правоохоронної діяльності держави було висловлено також Кулинич П.Ф. [13, с. 311].

Підтримуємо позицію Болгар О.В., що саме з державною реєстрацією закон пов'язує виникнення, зміну і припинення прав на нерухомість і лише в деяких випадках виникнення речового права на нерухоме майно пов'язується не з моментом державної реєстрації, а з моментом, прямо зазначеним у законі. Таким є факт прийняття спадщини. Частина 5 ст. 1268 ЦК України прямо закріпила, що незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини. На переконання Болгар О.В. право на спадщину виникає з моменту відкриття спадщини незалежно від моменту державної реєстрації права спадкоємця на спадкове майно, коли таке право підлягає державній реєстрації. В більшості випадків наявність державної реєстрації створює презумпцію законності прав на нерухоме майно для правовласника і у більшості випадків щодо права, що реєструється, правостановлююче значення [14, с. 129].

Вбачається, що те питання, яке є предметом даного дослідження, є доволі складним, що породжує різні позиції та підходи науковців, обрані ними критерії та отримані висновки, адже, часто йдеться як про правову природу, значення державної реєстрації, так і про її мету, ознаки, підстави, правові наслідки та момент виникнення права власності. За відповіддю звертаємося до праці Майданика Р.А., в якій він зазначив, що до початку 2013 р. в Україні діяла змішана система з ухилом до актової (в контексті наявних актової та титульної систем державної реєстрації), яка мала виключно правопідтверджуючий, а не правостановлюючий характер, тому момент виникнення права пов'язувався з моментом проведення державної реєстрації правочину. З 01 січня 2013 р. в Україні було запроваджено титульну систему реєстрації прав на нерухомість та її обтяжень, що мало наслідком реєстрації не правочину, а речових прав на нерухомість та їх обтяження, з тією відмінністю, що держава не гарантує учасникам цивільних правовідносин правильність інформації, внесеної до реєстру речових прав на нерухоме майно [16, с. 206]. Зазначимо, що відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень є офіційним визнанням і підтвердженням державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Таранова О.О. навела позицію Скиби П.В., згідно якої державна реєстрація є актом державного органу, який не породжує цивільних прав і обов'язків та не тягне адміністративних наслідків, водночас, «легалізує» й «підтверджує» перед третіми особами як правовідносини, що виникли (на підставі правочину – *авт.*), так і ті правові наслідки, настання яких бажали сторони [15, с. 141].

Висновки. Наведене дає підставу для висновку, що державна реєстрація прав на нерухоме майно має складну та поліаспектну правову природу, яка має фактичний зміст та правову форму. Як публічно-правовий інститут вона є юридичним актом діяльності органу публічної влади, нормативно регламентованою процедурою, що складається зі стадій (юридичних фактів єдиного юридичного (фактичного) складу), де завершальною стадією варто визнавати факт внесення відомостей щодо речових прав та їх обтяжень до державного реєстру. Як приватноправовий інститут вона являє собою юридичний факт, з яким варто пов'язувати момент «легалізації» відносин між особами приватного права щодо речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, які виникли в момент вчинення ними правочину, спрямованого на перехід права власності у суб'єктів приватних відносин. За такого підходу державна реєстрація має правопідтверджуючий, а не правостановлюючий характер, попри те, що згідно ч. 2 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» моментом виникнення прав на нерухоме майно визначено момент такої реєстрації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Спасибо-Фатєєва І.В. Державна реєстрація як юридичний факт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supre-m/Pres_-Spasibo_Fateeva.pdf.

3. Тамаря Я.В. Історико-правовий аспект розвитку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно за часи незалежної України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 81–84.
4. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
5. Спасибо-Фатеева И.В. Значение государственной регистрации для гражданских правоотношений. *Ежегодник украинского права*. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2260/1/Spasibo-Fateeva_340-.pdf.
6. Джафарова В. Правова природа та особливості державної реєстрації речових прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2. С. 31–37.
7. Цивільний кодекс України. Верховна Рада України. 16.01.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>.
9. Луніна О.С. Публічно-правові спори у сфері державної реєстрації як предмет адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 207 с.
10. Слободянюк С.О. Цивільно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 18 с.
11. Фетько Ю.Б. Правова природа та сутність державної реєстрації. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 106–110.
12. Мачуський Д.О. Зміст надання послуг у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно. *Law. State. Technology*. 2022. Вип. 2. С. 43–48.
13. Кулинич П.Ф., Семчик В.І., Шульга М.В. Державне управління у сфері використання та охорони земельних ресурсів. Земельне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2008. 600 с.
14. Болгар О.В. Публічно-правові принципи державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. *Право і суспільство*. 2022. № 1. С. 126–133.
15. Таранова О.О. Проблемні аспекти діяльності реєстру речових прав на нерухоме майно в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 1. С. 140–143.
16. Коровайко О.С. Порівняння актової та титульної систем реєстрації нерухомого майна. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 205–207.

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.41>

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Сорокіна Л.В.,

*доктор філософії у галузі «Право»,
науковий співробітник*

*Центру правового забезпечення розвитку науки і технологій
Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності*

Національної академії правових наук України

ORCID: 0000-0002-0776-1246

e-mail: sorokinag@ukr.net

Дорожко Г.К.,

кандидат технічних наук, доцент,

*заст. директора Науково-дослідного інституту
інтелектуальної власності*

Національної академії правових наук України

ORCID: 0000-0001-6506-3203

e-mail: dorozhko.grig@gmail.com

Петренко В.О.,

доктор технічних наук, професор,

заслужений діяч науки і техніки України,

академік Академії наук вищої школи України,

завідувач кафедри інтелектуальної власності

та управління проєктами

Українського державного університету науки і технологій

ORCID: 0000-0001-5017-1674

e-mail: petrenko_v@email.ua

Сорокіна Л.В., Дорожко Г.К., Петренко В.О. Особливості охорони та захисту муніципальної інтелектуальної власності в Україні.

Приведені результати аналітичних досліджень правового режиму інтелектуальної власності в муніципальних утвореннях, що визначається законами та підзаконними нормативно-правовими актами, якими регулюється діяльність органів місцевого самоврядування. Тенденції розвитку науки, культури, технологій та виробництва, особливо у другій половині 20 – початку 21 століття, свідчать про те, що людство в його розвитку прийшло до лінії, коли подальший прогрес визначатиметься саме інтелектуальною діяльністю суспільства. Підкреслено, що результати інтелектуальної діяльності визначатимуть стратегію та тактику соціально-економічного розвитку будь-якої країни та її регіонів. Визначено, що високий рівень інтелектуальної діяльності в певній країні забезпечує високий рівень економічного зростання, а держава має піклуватися про інтелектуальний рівень населення, перш за все, на місцях, в муніципальних утвореннях, оскільки вони є першою ланкою державного устрою. Наголошено, що новація вже стала незаперечною: розвиток виробництва в сучасних умовах можливий лише за допомогою належної наукової та технічної підтримки. У свою чергу, належна наукова та технічна підтримка можлива лише в тому випадку, якщо здійснюється ефективно, точно та своєчасне наукове та технічне прогнозування та впровадження творчих досягнень. Показано, що державою через прийняття спеціальних законів створені всі умови для розвитку творчої діяльності в територіальних громадах. Органи місцевого самоврядування видають свої нормативно-правові акти, які також є результатом інтелектуальної

творчості. Органи місцевого самоврядування, територіальні громади мають значні повноваження та відповідні ресурси, їх вплив на місцевий економічний та соціальний розвиток суттєво зростає. Необхідно прийняти належний нормативно-правовий акт про те, що власник твору – народний автор повинен мати можливість зареєструвати свої права у всіх можливих випадках, не боятися витратити на це кошти, оскільки правильна стратегія в галузі використання результатів інтелектуальної діяльності в громаді допоможе застрахуватися від можливих матеріальних претензій зі сторони третіх сторін і може слугувати додатковим джерелом доходу, як автора так і регіону.

Ключові слова: місцеве самоврядування, муніципальна інтелектуальна власність, авторське право

Sorokina L.V., Dorozhko G.K., Petrenko V.O. Features of the protection and defense of municipal intellectual property in Ukraine.

The results of analytical research on the legal regime of intellectual property in municipal entities are presented, which is determined by laws and subordinate normative legal acts that regulate the activities of local self-government bodies. Trends in the development of science, culture, technology and production, especially in the second half of the 20th – early 21st centuries, indicate that humanity has reached a point in its development when further progress will be determined precisely by the intellectual activity of society. It is emphasized that the results of intellectual activity will determine the strategy and tactics of socio-economic development of any country and its regions. It is determined that a high level of intellectual activity in a certain country ensures a high level of economic growth, and the state should take care of the intellectual level of the population, primarily in the localities, in municipal entities, since they are the first link in the state system. It is emphasized that innovation has already become undeniable: the development of production in modern conditions is possible only with the help of proper scientific and technical support. In turn, proper scientific and technical support is possible only if effective, accurate and timely scientific and technical forecasting and implementation of creative achievements are carried out. It is shown that the state, through the adoption of special laws, has created all the conditions for the development of creative activity in territorial communities. Local governments issue their regulatory and legal acts, which are also the result of intellectual creativity. Local governments, territorial communities have significant powers and relevant resources, their influence on local economic and social development is significantly increasing. It is necessary to adopt an appropriate regulatory and legal act stating that the owner of the work - a people's author should be able to register his rights in all possible cases, not be afraid to spend money on it, since the correct strategy in the field of using the results of intellectual activity in the community will help to insure against possible material claims from third parties and can serve as an additional source of income for both the author and the region.

Key words: municipal self-government, municipal intellectual power, copyright.

Постановка проблеми. У сучасному світі надбання культури та мистецтва дуже швидко перетворюється на вигідний капітал, що формує інтенсивний, технологічно насичений ринок. Кіноіндустрія, телебачення, книжкові публікації, шоу-бізнес тощо стали дуже вигідними. Споживання гуманітарних продуктів стало масовим, масштаб гуманітарних послуг зростає. Сукупність цих ринків створює потужний сектор економіки, новий характер якого, вирішує ряд значних проблем: стає вигідним джерелом доходу громад, певною мірою вирішує проблему зайнятості та доходів населення і є одним із основних факторів позитивної динаміки економічного зростання.

Важко переоцінити важливість інтелектуальної діяльності для розвитку технологій, нового обладнання та виробництва. Новація вже стала незаперечною: розвиток виробництва в сучасних умовах можливе лише за допомогою належної наукової та технічної підтримки. У свою чергу, належна наукова та технічна підтримка можлива лише в тому випадку, якщо здійснюється ефективне, точне та своєчасне наукове та технічне прогнозування та впровадження творчих досягнень.

Саме територіальна громада, як перша ланка громадянського суспільства, займається збиранням та систематизацією інтелектуальної творчості, яку роблять звичайні люди.

Метою дослідження є аналіз правового режиму інтелектуальної власності органів місцевого самоврядування з аналізом нормативно-правових актів, передбачених чинним законодавством, специфіка формування правового режиму інтелектуальної власності органами місцевого самоврядування.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженнями інтелектуальної власності публічно-правових утворень в різний час займалися такі вчені, як: Р.Г. Песцов, А.В. Хрідочкін, М.О. Тимошик, М.В. Маслак, П.Г. Перерва, С.Г. Гордієнко, В.О. Козенюк, Я.І. Ленгер, Ю. Ничка, О.В. Чернецька, О.В. Роговенко, О. Батанов, І. Зайцева, Ю.В. Делія, Т.В. Михайліна, Ю.В. Гоцуляк, А.П. Гель та інші вчені. Незважаючи на широке коло наукових розробок, питання формування муніципальної політики нової якості, яка враховувала б зміни у природі муніципальної інтелектуальної власності, потребують подальших розробок.

Виклад основного матеріалу дослідження. У спеціальній юридичній літературі, яка стосується інтелектуальної власності, можна знайти різні визначення концепції «права інтелектуальної власності»: у об'єктивному сенсі (як інститут цивільного права) та в суб'єктивному сенсі (як суб'єктивне право).

Право інтелектуальної власності як інститут цивільного права – це сукупність правових норм, що регулюють соціальні відносини у галузі створення, використання та захисту результатів інтелектуальної діяльності.

Суб'єктивне право інтелектуальної власності є правом власника на володіння, використання та розпорядження результатами інтелектуальної діяльності, що належать йому відповідно до закону.

Виходячи з того, що право особи на об'єкти права інтелектуальної власності, відповідна правомочність щодо такого об'єкта, порядок набуття права інтелектуальної власності на нього, засоби захисту цього права тощо. встановлюються у законодавстві України, є підстави сформулювати визначення права інтелектуальної власності не як власне правомочність особи, а як частина правової системи України та системи її права. При цьому з огляду на наявність щодо самостійної сукупності норм та інститутів права інтелектуальної власності, що регулюють сферу якісно однорідних суспільних відносин за допомогою специфічних методів правового регулювання, можна говорити про становлення в системі національного права України комплексної галузі права – права інтелектуальної власності.

Комплексний характер права інтелектуальної власності ґрунтується у тому числі і на застосуванні таких методів правового регулювання, як диспозитивний, імперативний, метод заохочення, метод автономії та рівності сторін.

Зокрема диспозитивний метод регулювання забезпечує відносини рівності, еквівалентності, згоди суб'єктів правовідносин, що виникають з приводу різних дій з відповідними об'єктами права інтелектуальної власності. Диспозитивний метод надає суб'єктам права інтелектуальної власності широкі можливості вільного та самостійного вибору відповідних рішень у рамках правового простору.

Водночас юридичний інструментарій, який застосовується при регулюванні суспільних відносин у галузі інтелектуальної, творчої діяльності, не обмежується методами правового регулювання, властивими цивілістичній науці. Для регулювання використовується і набір методів, властивих для правового регулювання загальних галузей права, наприклад адміністративного.

Застосування імперативного методу регулювання пояснюється насамперед наявністю цілого комплексу відносин у праві інтелектуальної власності, пов'язаних з проведенням державних реєстрацій, отриманням дозволів, встановленням спеціальних правових режимів тощо.

Враховуючи це, право інтелектуальної власності можна назвати самостійною комплексною галуззю права, яка знаходиться на стадії формування і є сукупністю норм права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі створенням об'єктів права інтелектуальної власності, а також набуттям, здійсненням та захистом права на ці об'єкти.

Отже, інтелектуальна власність на даний час є самостійною галуззю права, яка міцно увійшла в усі сфери правового регулювання і грає сьогодні вирішальну роль в економічному розвитку країни.

Так само право інтелектуальної власності знаходиться у сфері регулювання органів місцевого самоврядування, оскільки це первинна ланка територіальної громади і ці органи працюють з населенням на місцях. Тобто йде шлях від простого до складного. І часто винаходи, які роблять члени громади, стають надбанням усього суспільства.

Інтелектуальна власність в системі органів місцевого самоврядування виражається різним чином. Закон України 21 травня 1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» [1] містить приписи щодо повноважень територіальних громад у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та

громадянської ідентичності (стаття 32 Закону). Зокрема повноваження у сфері творчої діяльності належать до власних (самоврядних) повноважень.

Це, наприклад, такі повноваження, які зазначені у наступних пунктах цієї статті:

5) вирішення питань про надання професійним творчим працівникам, молодіжним та дитячим громадським об'єднанням на пільгових умовах у користування приміщень під майстерні, студії та лабораторії, молодіжні центри, молодіжні простори які необхідні для творчої діяльності або реалізації завдань молодіжної політики;

7) створення умов для розвитку культури, сприяння відродженню осередків традиційної народної творчості, національно-культурних традицій населення, художніх промислів і ремесел;

8) сприяння роботі творчих спілок, національно-культурних товариств, асоціацій, інших громадських та неприбуткових організацій, які діють у сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, молодіжної політики.

Державою, через прийняття спеціальних законів, створені всі умови для розвитку творчої діяльності в територіальних громадах. Так само і Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI «Про культуру» [2] надає досить широкі повноваження і автономію органам місцевого самоврядування в культурно-освітній та творчій діяльності. Звичайно все це сфера права інтелектуальної власності, а саме авторське право.

З іншого боку органи місцевого самоврядування видають свої нормативно-правові акти, які також є результатом інтелектуальної творчості. У науковій літературі наразі відбувається активна дискусія щодо правового статусу нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування. Існує думка, що це службовий твір, тобто теж сфера інтелектуальної власності.

Сьогодні, в умовах, коли органи місцевого самоврядування територіальні громади мають значні повноваження та відповідні ресурси, їх вплив на місцевий економічний та соціальний розвиток суттєво зростає.

Щоб повноваження дійсно конвертувались у місцевий розвиток, потрібна не тільки проактивна позиція місцевої ради та голови громади, потрібна активна позиція і мешканців самої громади. Адже, у будь-якому випадку економічне зростання забезпечує бізнес, а влада лише створює умови для появи нових та розвитку існуючих бізнесів або хоча б не заважає цьому. Хоча ми не можемо говорити, що влада може самоусунутись від цього процесу, але маємо розуміти, що у громаді має розвиватись лише той бізнес, який приносить громаді процвітання, а не проблеми, той, що відповідає поняттю «розумної спеціалізації», а громада потребує саме такого бізнесу на своїй території. От тут проявляється основна ідея планування економічного розвитку у громаді: місцева влада організовує процес і залучає до нього максимальну кількість місцевих активних людей – підприємців, активістів, науковців, краєзнавців, робітників сфери культури – усіх, кому не байдуже майбутнє громади.

Саме така міжсекторальна співпраця дасть змогу віднайти свою унікальну «розумну спеціалізацію» в межах свого регіону та забезпечити умови сталого розвитку регіону громади.

В Законі України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX «Про авторське право та суміжні права» [3] частково визначений статус народної творчості та актів органів місцевого самоврядування.

Відповідно до статті 8 цього Закону, об'єкти, що не охороняються авторським правом, це зокрема:

2) вираження народної творчості (фольклор);

3) акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного і судового характеру (закони, укази, постанови, рішення, державні стандарти тощо), а також їх проекти та офіційні переклади.

З іншого боку в статті 6 цього Закону визначені об'єкти авторського права (твори у сфері літератури, мистецтва, науки, зокрема):

1) літературні твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо) у письмовій, електронній (цифровій) чи іншій формі;

2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори;

3) музичні твори з текстом і без тексту;

4) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, музично-світлові шоу, циркові вистави, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки;

5) театральні постановки, сценічні переробки творів, зазначених у пункті 1 цієї частини, і обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу;

- 6) аудіовізуальні твори;
- 7) тексти перекладів для озвучення (у тому числі дублювання), субтитрування аудіовізуальних творів іншими мовами;
- 8) твори образотворчого мистецтва;
- 9) фотографічні твори;
- 10) твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, художня ковка, ювелірні вироби тощо;
- 11) твори архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтних утворень;
- 12) твори художнього дизайну;
- 13) похідні твори;
- 14) збірки творів, збірки обробок нематеріальної культурної спадщини, енциклопедії та антології, збірки звичайних даних, інші складені твори, за умови що вони є результатом творчої діяльності за добором або упорядкуванням змісту;
- 15) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, будівництва та інших сфер діяльності;
- 16) комп'ютерні програми;
- 17) бази даних (компіляції даних), якщо вони за добором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
- 18) інші твори.

При цьому, в першій редакції законопроекту [4], який пропонувався до розгляду Верховною Радою України закону про авторське право, була норма про елементи нематеріальної культурної спадщини, що охороняється законом. «Елементи нематеріальної культурної спадщини, включені до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України, охороняються правом особливого роду (*suí generis*), яке належить українському та іншим корінним народам України. За використання в комерційних цілях зазначених елементів нематеріальної культурної спадщини особами, що не є носіями відповідних елементів нематеріальної культурної спадщини, майстрами народного мистецтва чи народних художніх промислів, можуть встановлюватися спеціальні відрахування, спрямовані на сприяння збереженню, актуалізації і популяризації традиційної української культури, які сплачуються до державної установи, що виконує спеціальні функції щодо сприяння національно-культурному розвитку України, в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.»

Оскільки вираження народних промислів знаходить своє відображення на правовому рівні саме через територіальні громади, то відповідно цей сегмент права інтелектуальної власності потребує свого унормування.

У статті 2 Конвенції ЮНЕСКО [5] дається наступне визначення нематеріальної культурної спадщини:

«Нематеріальна культурна спадщина» означає звичаї, форми представлення і вираження, знання і навички, – а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культурні простори, – визнані співтовариствами, групами і, в деяких окремих випадках, особами як частина їхньої культурної спадщини».

Така нематеріальна культурна спадщина, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюється співтовариствами і групами залежно від середовища, що їх оточує, їх взаємодії з природою та історією і формує в них почуття самобутності та спадкоємності, сприяючи тим самим повазі культурної різноманітності і творчості людини.

Важлива тільки та нематеріальна культурна спадщина, яка узгоджується з існуючими міжнародно-правовими актами з прав людини і вимогами взаємної поваги між співтовариствами, групами та окремими особами, а також стійкого розвитку.

Отже, апіорі, на результати народних промислів теж може поширюватися норма закону про авторське право щодо об'єктів авторського права, оскільки це самобутні твори, створені певним автором.

При цьому, в Законі України «Про авторське право і суміжні права» залишається невиокремлена галузь народних промислів та творів народних майстрів, хоча це досить широка галузь, яку необхідно ввести в національне правове поле.

В судовій практиці є приклади спорів щодо захисту прав інтелектуальної власності на народні промисли. Досить привести рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 29 листопада

2010 року (Справа № 2-3882/10, головуючий суддя – Калініченко О.Б.) за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_2 до Закритого акціонерного товариства «Луганська фірма «Лутрі», Державного департаменту інтелектуальної власності Міністерства освіти і науки України про визнання недійсним патенту на промисловий зразок.

Суд задовольнив позов фізичних осіб до підприємства стосовно оспорування авторських прав.

«Для вирішення питання стосовно того, чи містяться у матеріалах справи відомості, за якими сукупність суттєвих ознак спірного промислового зразка стала загальнодоступною у світі до подання заявки до Установи, а саме до 15.08.2007 року, а також визначення та проведення порівняльного аналізу сукупності суттєвих ознак промислового зразка, судом призначено судову експертизу об'єктів інтелектуальної власності.

Експертне дослідження проведене відповідно до Закону України «Про судову експертизу» експертами КНДІСЕ. За результатами проведення судової експертизи експертом складено висновок № 9136 судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності від 16.07.2010 року.

Як вбачається з матеріалів судової експертизи, експерти дійшли до висновків, що у промисловому зразку «Трикотажне полотно» за патентом України № 15307 відтворено літературно-художній персонаж ІНФОРМАЦІЯ_1, авторське право на який зареєстроване за ОСОБА_2 (свідectvo про державну реєстрацію авторського права на твір від 11.05.2004 року № 9968) та ОСОБА_1 (свідectvo про державну реєстрацію авторського права на твір від 11.05.2004 року № 9967).

До такого висновку експерти дійшли, оцінивши у дослідницькій частині висновку суттєві ознаки та встановивши збіги, зробили повний і докладний опис суттєвих ознак зображень персонажу, використаного у промисловому зразку, на який видано оспоруваний патент, та ознак об'єкта авторського права літературно-художнього персонажу ІНФОРМАЦІЯ_1, які забезпечують впізнаваність його літературно-художнього образу.

Так, у додатку № 1 до висновку експертами було визначено, які саме ознаки обох персонажів є суттєвими, які з суттєвих ознак літературно-художнього персонажу ІНФОРМАЦІЯ_1 були використані під час створення персонажу, зображеного на промисловому зразку «Трикотажне полотно» за патентом України № 15307. Оскільки несуттєві ознаки не впливають на формування зорового образу об'єкта в цілому, а вироби, відмінні за неістотними ознаками, як правило споживачем не розрізняються і сприймаються як ідентичні, то ті незначні зміни, які були внесені до зовнішнього та графічного вигляду персонажу, відтвореного у промисловому зразку, не створюють нового художнього образу та не перешкоджають впізнаванню літературно-художнього персонажу ІНФОРМАЦІЯ_1.».

Отже, на даний час вбачається можливим судовий захист авторських прав творців на власні твори. Проте ця галузь потребує не тільки судового захисту, але й захисту з боку законодавця, яким мають бути визначені усі спірні моменти захисту прав муніципальної інтелектуальної власності.

Так само залишається неунормованою галузь нормотворчості органів місцевого самоврядування. Хоча це досить перспективний сегмент, який потребує свого розвитку.

У науковій літературі наразі зібрано багато наукових матеріалів щодо правового статусу актів органів місцевого самоврядування. Наведемо деякі з них.

На думку Песцова Р.Г., зміст поняття муніципальної правотворчості включає наступні положення: а) це процес створення правового акту, який направлений на вирішення питань місцевого значення, щодо реалізації переданих державою повноважень; б) вирішення зазначених питань, може здійснюватися безпосередньо населенням або через органи муніципальної (місцевої) влади [6, с. 230].

У свою чергу Роговенко О.В. у дисертаційному дослідженні «Муніципальна правотворчість в Україні в умовах децентралізації державної влади» зауважує, що «муніципальна правотворчість як різновид нормотворчості є завершальним етапом формування норм права – правоутворення, у процесі якого ініціативи учасників правовідносин реалізуються у правову реальність у вигляді прийнятих правил поведінки, нормативних актів; встановлюється правопорядок на вигідних для територіальної громади умовах [7, с. 5]. О.В. Роговенко довів, що «сучасна муніципальна правотворчість являє собою не лише сукупність дій, спрямованих на створення нормативних актів на основі позитивного права, оскільки держава не просто творить право, вона виражає його і сприяє реалізації юридичних норм. Реальною силою, що створює право, є одночасна повторювана практика багатьох індивідів, у поведінці яких суспільна еволюція здійснює відбір найоптимальніших

правил поведінки, що здатні реалізовувати необхідні ініціативи, забезпечувати життєдіяльність суспільства в цілому, дозволяють ефективно взаємодіяти громадянському суспільству» [7, с. 5].

Ленгер Я.І. в дисертаційному дослідженні «Колізії в муніципальному праві: проблеми теорії та практики» в підрозділі 3.3. розглядає муніципальну правотворчість та вирішення колізій в муніципальному праві [8, с. 320–356].

Ничка Ю. діяльність органів місцевого самоврядування щодо створення, зміни, припинення та систематизації нормативно-правових приписів розглядає як підзаконну правотворчість. Підзаконну правотворчість вона визначає як юридичну діяльність спеціально уповноважених правотворчих суб'єктів, що полягає у створенні, зміні, припиненні та систематизації нормативно-правових приписів, спрямованих на організацію та забезпечення виконання нормативно-правових приписів, що закріплюються в законах [9, с. 47].

Чернецька О.В. зауважує, що в юридичній літературі поряд з терміном нормотворчість застосовується термін правотворчість, яка визначається як особливий вид діяльності уповноважених суб'єктів, спрямований на встановлення, зміну або скасування норм права. Вона вважає, що на рівні норм Основного Закону України необхідно визначити межі правотворчої компетенції представницьких органів місцевого самоврядування шляхом встановлення переліку сфер, які можуть регулюватися актами муніципальної правотворчості, що, в свою чергу, забезпечить системність регулювання відносин в межах територіальних громад на всій території України [10, с. 95].

Батанов О.В. в дослідженні «Проблеми класифікації функцій муніципального права як галузі права» вказує, що «функціям муніципального права як самостійній галузі права притаманні юридичні ознаки, що виражають сутність і зміст цієї галузі права, її призначення у суспільстві та державі, а також місце у національній системі права та правовій системі в цілому. Функції муніципального права є активним способом дії права, що виражається в утворенні, зміні та припиненні правовідносин, що є предметом муніципально-правового регулювання. Отже, функції муніципального права слід розглядати виключно у фокусі предмету та методу (методів) муніципального права. Тому вони нерозривно пов'язані із функціями муніципальної влади та функціями муніципальних прав людини» [11, с. 96]. До критеріїв, що є основою розмежування та ранжування функцій муніципального права, слід віднести: а) об'єкти впливу муніципального права: політична функція, економічна функція, соціальна функція, ідеологічна функція та відповідні зовнішні функції муніципального права; б) способи і засоби впливу муніципального права на відповідні суспільні відносини: регулятивну функцію, установчу, охоронну, контрольну, інтегративну (системоутворюючу), правотворчу, правозастосовчу, інформаційну, аксіологічну та ряд інших функцій муніципального права; в) умови впливу муніципального права на відповідні суспільні відносини. До таких функцій слід відносити темпоральні (постійні та тимчасові) і територіальні (загальнодержавні та місцеві) [11, с. 97].

На переконання Роговенка О.В., діяльність органів місцевого самоврядування, пов'язана зі створенням у передбачений законом спосіб нормативно-правових актів, безумовно, безпосередньо стосується правотворчого процесу. Тим не менше, національній правовій системі ближче сприйняття цієї діяльності органів місцевого самоврядування як нормотворчої [12, с. 13].

В юридичній літературі зустрічаються позиції, де муніципальна нормотворчість та муніципальна правотворчість розглядаються як тотожні процеси. Цікавим є бачення Батанова О.В. та Зайцевої І.Ю. На їх переконання, муніципальна нормотворчість (у т.ч. статутна нормотворчість у місцевому самоврядуванні) є одним із важливіших напрямів діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Приймаючи правові акти, дані суб'єкти упорядковують відносини у сфері організації місцевого самоврядування у конкретній територіальній громаді [13, с. 29].

Статутна нормотворчість у місцевому самоврядуванні становить собою специфічну діяльність муніципальної громадськості, органів та посадових осіб місцевого самоврядування щодо виявлення, ідентифікації, втілення інтересів територіальних громад, історичних, національно-культурних, соціально-економічних та інших особливостей здійснення місцевого самоврядування у конкретному селі, селищі або місті, а також закріплення норм, які реалізують та гарантують ці інтереси та особливості у відповідних муніципальних правових актах – статутах територіальних громад та різних положеннях, які є невід'ємною частиною цих статутів (про місцеві ініціативи, громадські слухання, місцеву символіку тощо). У широкому розумінні, цю діяльність доцільно називати муніципальним правотворчим процесом [13, с. 33].

Підтримує думку щодо запровадження в науковий обіг категорії «муніципальний правотворчий процес» і Делія Ю.В. На його думку, муніципальний правотворчий процес – це необхідна гарантія належного нормативно-правового регулювання місцевих відносин, які, своєю чергою, постають невід’ємною умовою ухвалення оптимальних правових актів органами місцевого самоврядування. Муніципальний правотворчий процес має велике значення для забезпечення правового регулювання на території територіальної громади та відповідає економічним і соціальним умовам розвитку відповідної території. Стан муніципальної нормотворчої діяльності, його повнота, своєчасність і якість прийнятих локальних нормативно-правових документів безпосередньо пов’язані з організацією муніципального правового процесу [14, с. 70].

Міхайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В., Гель А.П. в дослідженні «Категорії «нормотворчість» та «правотворчість»: неоднозначність визначення та співвідношення у правовій доктрині» зазначають, що «формування права охоплює такі стадії: 1) виникнення у суспільстві певних відносин, що потребують регулювання, та їх масштабування; 2) виникнення фактичних регуляторів цих відносин неюридичної природи; 3) усвідомлення правотворцем необхідності впорядкування суспільних відносин за допомогою правових приписів (через аналіз статистичних показників, експертних оцінок, опитувань тощо); 4) правотворчість як фінальний, офіційний етап формування права» [15, с. 122]. Вони зауважили, що «процеси тлумачення та реалізації правових норм ані нормотворчістю, ані правотворчістю не охоплюються, оскільки вони включаються в механізм правового регулювання тоді, коли правова норма вже є в наявності (тобто після закінчення правотворчості)» [15, с. 122].

На наш погляд, вважається розумною аргументація науковців щодо ведення в науковий обіг поняття «муніципальний правотворчий процес» з відповідними запропонованими сутнісними ознаками поряд з «муніципальною правотворчістю» і «муніципальною нормотворчістю». Ми погоджуємося, що не будь-яка діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування щодо прийняття, зміни, скасування нормативно-правових актів передбачає формування права та може йменуватися як «муніципальна правотворчість» з огляду невідповідності принципу верховенства права.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід зробити висновок, що стан правового регулювання відносин щодо інтелектуальної власності в органах місцевого самоврядування характеризується достатнім рівнем правозастосування та дотримання вимог законодавчих та нормативних актів України та розширення кола учасників процесів охорони та захисту муніципальної інтелектуальної власності.

Наголошено на необхідності розробки нормативних положень, які б давали змогу територіальним громадам використовувати як власні розробки, так і розробки представників громадянського суспільства у сфері інтелектуальної власності для впровадження в муніципальних програмах розвитку. Необхідно прийняти належний нормативно-правовий акт про те, що власник твору – народний автор повинен мати можливість зареєструвати свої права у всіх можливих випадках, не боячися витратити на це кошти, оскільки правильна стратегія в галузі використання результатів інтелектуальної діяльності в громаді допоможе застрахуватися від можливих матеріальних претензій зі сторони третіх сторін і може слугувати додатковим джерелом доходу, як автора так і регіону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України 21 травня 1997 року № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення 28.01.2025).
2. Закон України від 14 грудня 2010 року № 2778-VI «Про культуру» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення 28.01.2025).
3. Законі України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX «Про авторське право та суміжні права» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення 28.01.2025).
4. Проект Закону України від 09.06.2021 № 5552-4 (Одержаний ВР України) Про авторське право і суміжні права. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72183 (дата звернення 28.01.2025).
5. Конвенція ЮНЕСКО про збереження нематеріальної культурної спадщини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d69#Text (дата звернення 28.01.2025).

6. Песцов Р.Г. Муніципальна правотворчість, як один із напрямів діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: зб. наук. пр. Серія 18, Економіка і право*. 2015. С. 227–232. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17792/1/Pestsov.pdf>.
7. Роговенко О.В. Муніципальна правотворчість в Україні в умовах децентралізації державної влади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 2023. НАУ. Київ. 34 с.
8. Ленгер Я.І. Колізії в муніципальному праві: проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Ужгород, 2017. 432 с.
9. Ничка Ю. Підзаконна правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 45–49.
10. Чернецька О.В. Конституційні основи правотворчої компетенції представницьких органів місцевого самоврядування. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 92–96. URL: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/ууууу/92.pdf.
11. Батанов О.В. Проблеми класифікації функцій муніципального права як галузі права. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» 2023. № 12. С. 90–97. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/12/16.pdf>.
12. Роговенко О.В. Зіставлення понять нормотворчості та правотворчості органів місцевої влади. *Приватне та публічне право*. 2018. № 1. С. 9-14. URL: http://www.pp-law.in.ua/archive/1_2018/4.pdf.
13. Батанов О., Зайцева І. Концептуальні проблеми статутної нормотворчості у місцевому самоврядуванні. *Юридичний вісник*. 2013. № 4. С. 29–34. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v4_2013/05.pdf.
14. Делія Ю.В. Поняття та принципи правотворчої діяльності суб'єктів місцевого самоврядування в Україні: конституційно-правові аспекти. *Вісник Луган. держ. універ. внутр. справ імені Е.О. Дідоренка*. 2011. № 1. С. 63–71.
15. Михайліна Т.В., Гоцуляк Ю.В., Гель А.П. Категорії «нормотворчість» та «правотворчість»: неоднозначність визначення та співвідношення у правовій доктрині. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 118–123. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.1.15>.

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.42>

СМАРТ-ДОГОВОРИ ЯК ВИД ЕЛЕКТРОННИХ ДОГОВОРІВ, ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ПРИ ЕЛЕКТРОННОМУ ОБІГУ О'Б'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Станкевич А.В.,
аспірант,
кафедра цивільного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-6886-0096
e-mail: andre221236@gmail.com

Станкевич А.В. Смарт-договори як вид електронних договорів, їх особливості та проблематика при електронному обігу об'єктів цивільного права.

Стаття присвячена дослідженню особливостей смарт-договорів, які є видом електронних договорів. Смарт-договори, які ще називають «смарт-контрактами» (від слова «smart contract»), відповідають сучасним тенденціям цифровізації та забезпечують ефективний механізм для реалізації господарських, фінансових та економічних відносин у віртуальному середовищі.

У ході дослідження застосовувалися наступні методи: загально логічний, метод аналізу та синтезу, формально-юридичний, порівняльно-правовий, системний.

При порівнянні так званого «технологічного» та юридичного підходів до розуміння поняття «смарт-контракту», проаналізовано погляди різних груп зарубіжних та вітчизняних вчених та дослідників до трактування цього поняття. Принцип дії смарт-контракту розглянуто на конкретному прикладі, при цьому детально досліджено, яким чином діє смарт-контракт в тих чи інших конкретних умовах, та проаналізовані можливі причини невиконання його дії.

При аналізі дії смарт-договорів виявлено їх практичні, технічні, законодавчі проблеми та особливості. Так, особливість незмінюваності смарт-контракту є його перевагою, оскільки виключає втручання людського фактору. Але незмінюваність смарт-контракту є також одночасно і його недоліком, оскільки унеможливорює укладання додаткових угод до смарт-контракту при зміні певних обставин. Враховуючи дослідження властивостей смарт-договору та приклад його дії, можна твердити, що смарт-договір може функціонувати лише у певному середовищі при умові, що виконуваний програмний код має прямий та необмежений доступ до об'єктів смарт-контракту. Вказане створює інтеграційні проблеми смарт-контракту з об'єктами його дії. Так, якщо предметом смарт-контракту є нерухомість та у зв'язку з цим вказаний електронний договір потребує нотаріального електронного посвідчення та відповідної реєстрації у цифровому середовищі, то на сьогодні в Україні існує інтеграційна проблема електронного нотаріального посвідчення таких договорів у зв'язку з відсутністю та законодавчою невизначеністю механізму електронного нотаріального посвідчення та реєстрації. Також актуальною є проблема смарт-договорів щодо платежів за ними у криптовалюті, яка теж потребує законодавчого вирішення, оскільки юридичний статус криптовалюти в Україні є досі не встановленим. Вирішення вказаних проблем у майбутньому дозволить ширше використовувати смарт-договори їх українськими контрагентами.

Ключові слова: електронні договори, смарт-контракт, смарт-договір, цифрове середовище, об'єкти цивільного права, мережа Інтернет, електронна платформа.

Stankevych A.V. Smart contracts as a type of electronic contracts, their features and problems in the electronic circulation of civil law objects.

The article is devoted to the study of the features of smart contracts, which are a type of electronic contracts. Smart contracts, which are also called “smart contracts” (origin of the word “smart contract”), correspond to modern trends in digitalization and provide an effective mechanism for the implementation of business, financial and economic relations in a virtual environment.

The following methods were used in the study: general logical, method of analysis and synthesis, formal-legal, comparative-legal, systemic.

When comparing the so-called “technological” and legal approaches to understanding the concept of “smart contract”, the views of different groups of foreign and domestic scientists and researchers on the interpretation of this concept were analyzed. The principle of operation of a smart contract is considered on a specific example, while the way in which a smart contract operates in certain specific conditions is studied in detail and possible reasons for its failure to perform are analyzed.

When analyzing the operation of smart contracts, their practical, technical, legislative problems and features were identified. Thus, the feature of immutability of a smart contract is its advantage because it excludes the intervention of the human factor. But the immutability of a smart contract is also its disadvantage because it makes it impossible to conclude additional agreements to a smart contract when certain circumstances change. Taking into account the study of the properties of a smart contract and an example of its operation, it can be stated that a smart contract can function only in a certain environment provided that the executable program code has direct and unlimited access to the objects of the smart contract. This creates integration problems of a smart contract with the objects of its operation. Thus, if the subject of a smart contract is real estate and in this regard the specified electronic contract requires notarial electronic certification and corresponding registration in the digital environment, then today in Ukraine there is an integration problem of electronic notarial certification of such contracts due to the absence and legislative uncertainty of the mechanism of electronic notarial certification and registration. Also relevant is the problem of smart contracts regarding payments under them in cryptocurrency, which also requires a legislative solution, since the legal status of cryptocurrency in Ukraine has not yet been established. Solving these problems in the future will allow for the wider use of smart contracts by their Ukrainian counterparties.

Key words: electronic contracts, smart contract, smart contract, digital environment, objects of civil law, Internet, electronic platform.

Постановка проблеми. У нашому глобалізованому світі важливого значення набуває дистанційне (за допомогою мережі Інтернет та цифрового середовища) укладання угод (договорів) та отримання матеріальних і нематеріальних благ у результаті виконання цих угод (договорів). Найбільш відомим видом електронних договорів є смарт-договори (або смарт-контракти), які опосередковують обіг об’єктів цивільного права в цифровому (електронному) середовищі. Саме смарт-договори дозволяють автоматизувати виконання електронного договору без втручання людини. Тому актуальним є дослідити відмінні риси смарт-контрактів, аналізуючи їх властивості та особливості їхньої дії.

Мета дослідження. Завданням дослідження смарт-контрактів, які укладаються у цифровому середовищі, є визначення їх особливостей, переваг або недоліків та з’ясування проблем з метою подальшого вирішення електронного обігу об’єктів цивільного права в Україні, у Європі та світі.

Стан опрацювання проблеми. Електронні договори досліджувались багатьма українськими та зарубіжними вченими та науковцями. І один із найвідоміших видів електронних договорів – це смарт-контракти.

Як зазначають Л. Мамчур, О. Недибалюк, поняття «смарт-контракту» було визначено ще у 1996 році Ніком Сабо «для позначення договору, реалізованого у вигляді певного коду, який може зчитати комп’ютер у мережі Інтернет» [1, с. 91].

Смарт-контракти (або смарт-договори) досліджували такі європейські та зарубіжні автори як Нік Сабо, Старк (J. Stark), Christopher D. Clack, Vikram A. Bakshi, Lee Braine.

Вчені Л. Мамчур, О. Недибалюк, А. Іванов, О. Гринь, Е. Гринь, А. Соловйов теж внесли свій вклад у вивчення питання смарт-договорів.

Але мало дослідженими залишаються проблеми смарт-контрактів (або «розумних договорів»). Тому дуже актуальним є дослідити смарт-договори, визначаючи їх переваги або недоліки; порівнюючи їх та з’ясовуючи їхню проблематику.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правові правовідносини у електронному середовищі відображаються у відповідних договорах (контрактах), в яких зазначаються предмет договору, зобов’язання сторін за договором, права і обов’язки сторін за кожним договором, тощо, фіксує волевиявлення сторін у правовому полі. Для кожної із сторін договорів, тобто, для продавця чи покупця товару, для надавача та споживача послуг (робіт), надавача та отримувача інших ма-

теріальних та нематеріальних благ, які відбуваються у Інтернеті або електронному середовищі, важливим є саме належне виконання цих договорів.

Безперечно, сьогодні електронні договори мають велике цивільно-правове значення у сучасному цифровому світі. Чим же відрізняється електронний договір від звичайного цивільно-правового договору?

Поняття договору законодавець визначив у статті 652 Цивільного Кодексу України [2]. Поняттє визначення електронного договору законодавець надав у пункті п'ятому частини першої статті третьої Закону України «Про електронну комерцію», згідно якої «електронний договір – домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі» [3]. Якщо порівняти ці законодавчі поняття, то єдина відмінність між ними полягає у тому, що електронний договір «оформлюється в електронній формі». Спільним у цих двох поняттях є те, що норма Закону за статтею третьою Закону України «Про електронну комерцію» та норма закону за статтею 652 ЦКУ разом наголошують, що «договором є домовленість двох або більше сторін, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків» [2].

Які ж об'єкти цивільного права можуть бути зазначені у електронних договорах?

Згідно статті 177 ЦКУ «об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага» [2].

Форма смарт-договору (смарт-контракту) є електронною (програмною), тож, безперечно, смарт-договір є одним із видів електронних договорів за своєю природою.

Тому не можна погодитися з Л. Мамчур та О. Недибалюк, які не розглядають смарт-контракт як різновид договору, укладеного у електронній формі (електронного договору) [1, с. 92]. Вказані вчені, роблячи невірний висновок, посилаються на п. 3 ч. 1. ст. 3 Закону України «Про електронну комерцію», де законодавець дає визначення «електронній формі представлення інформації» [3] та вказуючи на те, що смарт-контракт записаний саме програмною мовою, а не звичайними словами та не відповідає зазначеній законодавцем формі визначення інформації. Але з правової точки зору слід розглядати електронний договір як електронний правочин, а не «електронну форму представлення інформації».

Саме словосполучення «смарт-контракт» має походження від англійського «smart contract». Тому доречно використовувати обидва ідентичні словосполучення: «смарт-договір» та «смарт-контракт».

Що повинно зазначатися у смарт-договорі?

Безумовно, у смарт-договорі повинен зазначатися предмет договору (контракту), оскільки програмі необхідно мати доступ до товару або послуги, яка зазначена у предметі смарт-контракту. Умови смарт-договору повинні бути прописані точно, послідовно і просто, щоб не виникало труднощів у програмному виконанні програми. При укладанні смарт-контрактів необхідним є ідентифікація сторін смарт-контракту.

З технічної точки зору, смарт-договір є комп'ютерним кодом, який здатний автоматично виконувати заздалегідь визначені функції у разі настання певних умов чи подій. Цей програмний код, що дозволяє учасникам правовідносин автоматизувати процес виконання договірних зобов'язань [4, с.5]

Гринь О.С., Гринь Е.С. та Соловйов А.В. зауважують, що «цей код має здатність зберігатися в розподіленому реєстрі та записувати у розподілений реєстр усі зміни» [5, с. 53].

Зарубіжні дослідники та вчені, такі як Christopher D. Clack, Vikram A. Bakshi та Lee Braine разом розглядали смарт-контракт, насамперед, не з цивільно-правової (юридичної), а більш з технічної позиції. Вони визначали смарт-контракт як «фрагмент кода (так званий «програмний агент»), який потрібен для виконання певних визначених завдань при дотриманні певних умов» та зазначали, що «такі завдання вбудовані і виконуються в розподіленому реєстрі» [6, с. 1].

Однією з переваг смарт-договорів є те, що вони дозволяють створити шаблони юридичних документів (договорів), що сприяє подальшому використанню цих шаблонів як «розумних програмних агентів» на так званому широкому «спектрі технологічних платформ», включаючи платформи розподіленої книги. Christopher D. Clack, Vikram A. Bakshi та Lee Braine серед таких платформ зазначали AxCore, Corda, Digital Asset Platform, Ethereum і Fabric » [6, с.1].

На відміну від них, Старк (J. Stark) називав цих програмних агентів «кодом смарт-контракту». Він досліджував декілька видів смарт-контрактів. Саме Старк надав смарт-контракту визначен-

ня «розумного юридичного контракту». При цьому потрібно зазначити, що термін «розумний контракт» означає юридичний договір або договір (контракт), який містить елементи юридичних договорів (контрактів), які визначаються та виконуються за допомогою програмного забезпечення (програм). Старк розглядав смарт-контракти першого виду, як оперативні, в яких залучається код смарт-контракту в більшості випадків у спільній книзі. Він зазначав, що ці коди виконують певні зобов'язання та користуються певними правами та «можуть контролювати певні активи у спільній книзі» [7].

До розумних контрактів другого виду Старк відносив правові (цивільно-правові) договори (контракти), які можуть виражатися програмною мовою. Старк наводить приклади розумних юридичних контрактів. На його думку це – «Common Accord, Legalese, подвійна інтеграція Monax і Рікардіанський контракт» [7].

Іванов А.М. зазначає, що поняття «смарт-контракт» охоплює як технічний, так і юридичний аспекти. Під «smart contract» розуміється програмний код, який забезпечує автоматизацію виконання умов договору, а під «legal smart contract» – умови договору, сформульовані та автоматизовані за допомогою цього коду [8, с. 151].

Можна спрогнозувати, що використання смарт-контрактів у майбутньому сприятиме підвищенню безпеки господарських та цивільно-правових операцій через токенизацію активів. Це дозволить перевести активи у цифрову форму, забезпечуючи прозорість та зменшення ризиків.

На думку Іванова, токени, забезпечені реальними активами, стануть фундаментом економіки майбутнього і будуть широко використовуватися, подібно до сучасних веб-сайтів.

Щоб зрозуміти принцип дії смарт-контракту, розглянемо укладення і виконання смарт-контракту на певному прикладі. Наприклад, укладається договір купівлі-продажу якогось товару, який необхідно доставити у країну покупця. Усім сторонам смарт-контракту (продавцю та покупцю, можливо і третій стороні, якщо вона є стороною смарт-контракту) необхідно мати вільний доступ до певної комп'ютерної мережі, у якій зафіксований смарт-контракт у вигляді ланцюжку послідовних алгоритмів (певних запрограмованих послідовних умов виконання контракту). Також сторонам необхідно ідентифікувати себе у електронному середовищі. Після ідентифікації сторін та запуску дії смарт-контракту, неможливим є змінити його запрограмовані умови. Смарт-контракт виконується автоматично. Наприклад, спочатку програмно перевіряються наявність товаро-транспортних накладних та інших документів, які є необхідними для перетину кордону країни покупця. У випадку відсутності якогось необхідного об'єкта (необхідного документу), програма зупиняється та не може ділі виконуватись. Якщо ж усі документи є в наявності і це програмно підтверджено, то програма виконується далі та наприклад, перевіряє наявність коштів або крипто валюти у покупця. У разі їх відсутності, смарт-контракт не може бути виконаний далі. І лише у випадку, якщо усі послідовні умови смарт-контракту виконані, тобто якщо є позитивний доступ до усіх вказаних у програмі об'єктів та він програмно є підтвердженим, то смарт-контракт, перевіривши наявність товару вже у покупця, успішно завершується, перераховуючи кошти або крипто валюту продавцю.

Отже, предметом смарт-контракту може бути лише той предмет, об'єкти якого заходяться в межах дії його середовища оскільки необхідним є забезпечити прямий і безперешкодний доступ смарт-контракту до усіх об'єктів без використання людського фактору. Це створює проблему інтеграції смарт-контракту з реальними об'єктами.

Якщо предметом смарт-контракту є нерухомість, місце знаходження якої не співпадає з місцезнаходженням (країною) покупця та ще, до того ж, цей правочин потребує нотаріального посвідчення та відповідної реєстрації, то тут виникає низка інтеграційних проблем, багато з них можуть бути подолані, деякі потребують технічного, а інші законодавчого вирішення (зокрема проблема нотаріального посвідчення електронних договорів).

Визначимо деякі з них. Існує проблема, яка носить об'єктивний та так би мовити технічний характер. Це те, що деякі юридичні терміни та положення смарт-контрактів не можуть бути визначені однозначно у будь якому вигляді булевої логіки (яка використовується комп'ютерами).

Так, якщо договір наприклад вимагає, щоб «рішення було прийнято добросовісно або розумно, то ці терміни, які мають юридичне значення та не можуть мати логічну інтерпретацію «так» або «ні» (яку розуміє комп'ютер), то у смарт-контрактах вони не можуть застосовуватися.

При розгляді інших проблем смарт-договорів зазначимо, що по-перше, оскільки платежі за смарт-контрактами відбуваються у криптовалюті, законодавчий статус якої в Україні не визна-

чено, то сьогодні практично неможливим є отримання позитивного рішення в Українських судах стосовно позовних вимог, які стосуються криптовалюти, зокрема, повернення платежів за смарт-контрактами, тощо.

Висновки. Смарт-договір (смарт-контракт) є одним із видів електронних договорів, «який оформлюється в електронній формі». Смарт-контракти мають свої переваги та недоліки, а також технічні, практичні та законодавчі проблеми. Такі електронні договори забезпечують прозорість, оскільки вся інформація про умови та виконання контракту записується у блокчейні, що унеможливає її зміну без згоди сторін. Так основною перевагою смарт-контрактів є їхня незалежність від людського втручання після укладення, що мінімізує ризик помилок або недобросовісних дій сторін. Дослідивши дію смарт-договорів, можна надати їм наступне визначення: смарт-договір – це правочин, який є одним із видів електронного договору та записаний у вигляді певних алгоритмічних поступових програмних дій при виключному використанні булевої логіки, який фіксує та забезпечує перехід майнових прав у цифровому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. Луцьк. 2018. № 2 (12). С. 90–94 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2018_2_20 (дата звернення: 20.12.2024).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.12.2024).
3. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII (Не набрав законної сили). Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19/ed20240101#Text> (дата звернення: 05.01.2025).
4. Smart contracts and distributed ledger – a legal perspective. ISDA Linklaters Whitepaper. August 2017. P. 5-6.
5. Гринь О.С., Гринь О.С., Соловійов А.В. Правова конструкція смарт-контракту: юридична природа та сфера застосування. *Lex russica*. 2019. № 8 (153). С. 51–62.
6. C.D. Clack, V.A. Bakshi, L. Braine. Smart Contract Templates: foundations, design landscape and research directions. arxiv:1608.00771. 2016 (Revised March 15, 2017) P. 15 URL: <https://www.researchgate.net/publication/305779577> (дата звернення: 12.12.2024).
7. Stark, J. Making sense of blockchain smart contracts. 2016. URL: <http://www.coindesk.com/making-sense-smart-contracts/> (дата звернення: 12.12.2024).
8. Іванов А.М. Смарт-контракти у договірних відносинах: реалії та перспективи використання. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2022. С. 150–152.

УДК 342.7: 659.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.43>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Старченко О.О.,
*доктор філософії у галузі права,
науковий співробітник
відділу авторського права і суміжних прав
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України*

Старченко О.О. Основні тенденції забезпечення правової охорони авторського права і суміжних прав у цифровому середовищі.

Стаття присвячена дослідженню особливостей правової охорони авторських прав і суміжних прав в умовах функціонування цифрового середовища. Запропоновано розглядати цифрове середовище як особливий новітній простір, в межах якого здійснюються процеси, направлені на обробку, зберігання та передачу інформації, а також безпосереднє її створення.

Зауважено, що судовий захист порушених авторських прав в мережі Інтернет досить часто має низький рівень ефективності у зв'язку з недостатньою вузькою спеціалізацією суддів у цій сфері, а також з відсутністю повноцінного спеціалізованого судового органу, а саме - Вищого суду з питань інтелектуальної власності.

Визначено, що Інтернет-піратство є одним із найпоширеніших порушень авторського права і суміжних прав в мережі Інтернет, що значно впливає на реалізацію автором прав інтелектуальної власності та отримання доходу від економічного потенціалу створеного ним твору. На основі аналізу нормативного визначення Інтернет-піратства зроблено висновок, що визначення всіх несанкціонованих способів використання твору як піратства значним чином необґрунтовано розширює обсяг такого поняття.

Автор зазначає, що сьогодні точкою відліку для визначення охороноздатності творів, створених за допомогою технології штучного інтелекту, є рівень залучення інтелектуальної творчої діяльності людини, яка оптимізувала процес створення конкретного об'єкта інтелектуальної власності шляхом застосування ШІ для забезпечення ефективності реалізації творчого задуму.

Виокремлено наступні вектори сутісної та змістовної трансформації законодавства у сфері авторського права і суміжних прав в контексті розвитку інформаційних технологій та використання цифрового середовища для створення, розміщення, розповсюдження результатів творчої діяльності, а саме: удосконалення механізму правової охорони об'єктів авторського права і суміжних прав в мережі Інтернет; забезпечення балансування інтересів авторів та користувачів мережі Інтернет; удосконалення правового регулювання статусу об'єктів, створених за допомогою ШІ без застосування творчої діяльності людини; приведення національного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Союзу; забезпечення ефективного функціонування Вищого суду з питань інтелектуальної власності.

Ключові слова: цифрове середовище, авторське право, суміжні права, мережа Інтернет, штучний інтелект, інтелектуальна власність.

Starchenko O.O. Main trends in ensuring legal protection of copyright and related rights in the digital environment.

The article is dedicated to the study of the peculiarities of legal protection of copyright and related rights in the context of the digital environment. It proposes to consider the digital environment as a unique and modern space in which processes related to the processing, storage, and transmission of information, as well as its direct creation, take place.

It is noted that judicial protection of violated copyright in the Internet network is often ineffective due to the lack of specialization among judges and the unresolved issue regarding the functioning of the Higher Court for Intellectual Property Matters.

It is established that Internet piracy is one of the most widespread violations of copyright and related rights on the Internet, significantly affecting the author's ability to exercise intellectual property rights and generate income from the economic potential of their created work. Based on an analysis of the legal definition of Internet piracy, it is concluded that defining all unauthorized methods of using a work as piracy significantly broadens the scope of this concept.

The author states that today, the starting point for determining the protectability of works created with the help of artificial intelligence technology is the level of human intellectual creative activity involved in optimizing the process of creating a specific intellectual property object by using AI to enhance the effectiveness of the creative concept's realization.

The following vectors of essential and substantive transformation of legislation in the field of copyright and related rights are highlighted in the context of the development of information technologies and the use of the digital environment for the creation, placement, and distribution of creative works: improvement of the legal protection mechanism for copyright and related rights objects on the Internet; ensuring a balance between the interests of authors and Internet users; refining the legal regulation of the status of objects created using AI without human creative activity; harmonizing national legislation with the legislation of the European Union; ensuring the effective functioning of the Higher Court for Intellectual Property Matters.

Key words: digital environment, copyright, related rights, Internet network, artificial intelligence, intellectual property.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства все частіше можна спостерігати реалізацію творчої діяльності людини у цифровому середовищі. Такі реалії сьогодення формують серйозні виклики в контексті забезпечення належного рівня правової охорони об'єктів авторського права і суміжних прав. Інтелектуальна та творча діяльність людини є важливим інструментом науково-технічного прогресу держави, у зв'язку з чим питання охорони прав інтелектуальної власності та своєчасної реакції законодавця на нові реалії та умови здійснення відповідних прав не втрачають своєї актуальності.

Як вказує П.С. Ріппа, через анонімність користувачів, екстериторіальний характер, свободу та швидкість поширення інформації – порушення авторських прав стало настільки буденним і поширеним явищем, що особа, вчиняючи протиправні дії, просто не усвідомлює їх сутності, а навпаки гадає, що діє в рамках закону [1].

Так, сучасний рівень розвитку цифрових технологій дає можливість не тільки розміщувати, зберігати та поширювати інформацію, а й створювати нові об'єкти, які підлягають правовій охороні. Такі інноваційні тенденції розвитку суспільства значним чином впливають на сферу авторського права і суміжних прав, трансформуючи усталені уявлення про правові засади охорони результатів творчої діяльності. Одночасно з оптимізацією здійснення творчих процесів, суспільство стикається з новими труднощами, пов'язаними з забезпеченням належного рівня охорони прав інтелектуальної власності, що особливо є актуальним для авторського права і суміжних прав. Активний інноваційний розвиток став поштовхом для великих змін у сфері авторського права і суміжних прав, водночас спричинивши нові проблеми в контексті балансування інтересів. Спрощення доступу до об'єктів інтелектуальної власності, розміщених в цифровому середовищі, також призводить і до необхідності забезпечення балансу між інтересами авторів та користувачів. Як слушно зазначає А.С. Золотар, у зв'язку з цим, актуальними постають питання, пов'язані з встановленням балансу між правом на свободу доступу до інформації та захистом прав інтелектуальної власності [2, с. 21].

Метою дослідження є комплексний науково-теоретичний аналіз змісту поняття «цифрове середовище» та основних векторів забезпечення охорони об'єктів авторського права і суміжних прав в умовах реалізації творчої діяльності в межах цифрового середовища.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання забезпечення правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності в умовах розвитку інформаційних технологій та цифрового середовища досліджували такі вчені, як В.С. Дроб'язко, К.О. Зеров, А.С. Золотар, В.М. Троцька, А.С. Штефан, О.О. Штефан та ін.

Виклад основного матеріалу. Функціонування цифрового середовища як новітньої платформи для створення, розміщення, зберігання та розповсюдження об'єктів авторського права і суміжних прав вимагає актуальних та оперативних рішень від законодавця в контексті вдосконалення правового регулювання питань охорони прав інтелектуальної власності авторів таких об'єктів. Як слушно вказує Є. Харитонов, з появою сучасних цифрових технологій і, відповідно, можливості оцифрування продуктів творчості з'явилися нові форми існування творів, а також нові способи і засоби використання вже існуючих [3].

Варто зауважити, що станом на сьогодні у чинному законодавстві не передбачено нормативного визначення поняття «цифрове середовище», яке, водночас, набуло широкого використання. Досить часто сутність цифрового середовища зводиться виключно до мережі Інтернет, що значно обмежує зміст такого поняття. Погоджуємося в цьому контексті з науковою позицією Л.Л. Тарасенка з приводу того, що цифрове середовище – це ширше поняття, ніж мережа Інтернет. Цифрове середовище включає у себе не лише веб-сайти (і веб-сторінки як складові веб-сайтів), а й електронні документи, файли, в тому числі оцифровані об'єкти інтелектуальної власності, які використовуються на відповідних пристроях, що не передбачають паперової форми документообігу (комп'ютери, ноутбуки, планшети, телефони, інші види так званих «гаджетів») [4, с. 272].

Однак, вважаємо, що зміст категорії «цифрове середовище» необхідно розглядати у ще ширшому контексті, включаючи в обсяг цього поняття не тільки місце для розміщення, розповсюдження та зберігання об'єктів у цифровому нематеріальному вигляді, але і платформу для безпосереднього створення таких об'єктів. Таким чином, в ході дослідження проблематики впливу цифрового середовища на розвиток законодавства у сфері правової охорони об'єктів авторського права і суміжних прав доцільно приділяти увагу не тільки мережі Інтернет як платформі для їх розміщення та розповсюдження, а й, в тому числі, технології штучного інтелекту як платформі для їх створення.

У зв'язку з цим, можна зробити висновок про те, що цифрове середовище – це особливий новітній простір, в межах якого здійснюються процеси, направлені на обробку, зберігання та передачу інформації, а також безпосереднє її створення. У цьому контексті варто зауважити, що особливістю реалізації авторських і суміжних прав у цифровому середовищі є їх міжнаціональний характер, оскільки розміщення творів на цифрових платформах стирає національні межі та призводить до доступності таких об'єктів на світовому рівні.

Станом на сьогодні, однією із основних платформ для розміщення об'єктів авторського права і суміжних прав виступає мережа Інтернет, що вносить свої корективи в особливості реалізації майнових прав авторів на такі об'єкти, а також використання їх іншими суб'єктами. Як слушно зазначає О.С. Кочина, основними проблемами, котрі сприяють вчиненню порушень авторських прав у мережі Інтернет, справедливо можна вважати такі: анонімність користування, яка ускладнює встановлення особи порушника; транскордонний, інтерактивний і віртуальний принципи діяльності мережі, відповідно до яких постає проблематичність здійснення заходів державного регулювання з метою припинення порушення та притягнення винних до відповідальності; складність встановлення типів соціальних зв'язків і видів правовідносин, яка впливає на правильну правову кваліфікацію протиправних діянь користувачів мережі; встановлення точного часу користування мережею та правосуб'єктності її користувачів [5, с. 40].

Вищевказані передумови спричинили необхідність у формування особливого порядку охорони та захисту авторських і суміжних прав в мережі інтернет. Так, порядок припинення порушень авторського права і суміжних прав з використанням мережі Інтернет передбачений у статті 56 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [6]. Закріплення такого особливого порядку на законодавчому рівні є прогресивним кроком, направленим на охорону прав інтелектуальної власності в мережі Інтернет. Така процедура здійснюється в досудовому порядку адвокатом або патентним повіреним. Водночас, судовий захист порушених авторських або суміжних прав в мережі Інтернет досить часто має низький рівень ефективності у зв'язку з недостатньою вузькою спеціалізацією суддів у цій сфері, а також з відсутністю повноцінного спеціалізованого судового органу, а саме - Вищого суду з питань інтелектуальної власності.

Водночас, можливості порушення авторських і суміжних прав в мережі Інтернет постійно розвиваються. М. Логвиненко виділяє такі групи порушень авторських прав в мережі Інтернет. Перша група порушень – несанкціоноване копіювання тексту або зображення. До другої групи відносять завантаження на веб-ресурс твору без дозволу автора. Третьою групою порушень авторських

прав є цифрове відтворення та відображення. І четверта група стосується усіх видів ксерокопіювання [7]. В.Ю. Стеценко зазначає, що прикладами неконтрольованого використання об'єктів авторсько-правової охорони можна назвати: контрафакцію, ІТ-піратство, копіювання зображень, статей, звукових сигналів, ознайомлення з ними необмеженої кількості людей. Найрозповсюдженішим серед них являється опублікування твору особою, яка не є його автором – плагіат [8, с. 42].

Важливою проблемою в цьому контексті є питання піратства. Як зазначає Г.І. Грігор'янц, у зв'язку з вільним використанням в Інтернет мережі звуко- та відеозаписів значно зменшуються доходи компаній і авторів, так як споживачі частіше віддають перевагу безкоштовному отриманню звуко-, відеозапису з Інтернету перед його купівлею [9, с. 72].

Інтернет-піратство є одним із найпоширеніших порушень авторського права і суміжних прав в мережі Інтернет, що значно впливає на реалізацію автором прав інтелектуальної власності та отримання доходу від економічного потенціалу створеного ним твору. Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 53 Закону України «Про авторське право і суміжні права» піратство у сфері авторського права і суміжних прав - відтворення, ввезення на митну територію України, вивезення з митної території України і розповсюдження піратських примірників творів (у тому числі комп'ютерних програм і баз даних), фонограм, відеограм, незаконне використання програм організації мовлення, камкординг, а також Інтернет-піратство, тобто незаконне використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав із застосуванням мережі Інтернет.

На основі аналізу вищевказаного нормативного визначення піратства можна зробити висновок про те, що законодавець позиціонує Інтернет-піратство як окрему підсистему в межах змісту загального поняття піратства. Вважаємо, що це спричинено особливістю розміщення та використання творів в мережі Інтернет, що зумовлює необхідність застосування специфічних правових інструментів для їх охорони. Таким чином, під Інтернет-піратством законодавець розуміє саме незаконне використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав із застосуванням мережі Інтернет.

Способи використання твору передбачені у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права». Вказаний у статті перелік не є вичерпним. Однак, погоджуємося із науковою позицією А.С. Штефан з приводу того, що Інтернет-піратство слід пов'язувати із розповсюдженням об'єктів авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет без дозволу відповідних суб'єктів [10, с. 16]. Таким чином, визначення всіх несанкціонованих способів використання твору як піратства значним чином необґрунтовано розширює обсяг такого поняття.

Зауважимо, що в цілому активізація порушень авторського права і суміжних прав в мережі Інтернет спричинена наступними факторами. Так, незаконне використання об'єкту авторського права або суміжних прав в мережі Інтернет досить часто не потребує застосування додаткових пристроїв або інструментів та може бути здійснене будь-яким користувачем без застосування спеціальних технічних знань. Таким чином, з технічної точки зору такі дії (завантаження файлу, його копіювання) є простими та легко здійснюваними. Вказана ситуація створює враження доступності відповідного об'єкту та відсутності шкоди автору конкретного твору у зв'язку із несанкціонованим його використанням. Варто зауважити, що в мережі Інтернет застосовуються інструменти для охорони прав інтелектуальної власності на твір, що полягають у необхідності здійснення реєстраційних дій на конкретному веб-сайті або авторизації користувача. Але далеко не всі веб-сайти застосовують вказані засоби охорони прав автора.

Також, реалізуючи процедуру захисту порушених авторських прав в цифровому середовищі, автор може використовувати різні способи самозахисту, такі як: самознищення об'єкта при нелегальному копіюванні; розміщення об'єкта з обмеженою функціональністю; використання водяних знаків – додавання унікального та непомітного ідентифікаційного коду до файлу (наприклад, фільму або відеоматеріалу); зазначення про авторські права на публікаціях тощо. Однак, незважаючи на технічну ефективність цих способів, їх реалізація потребує належних знань, умінь чи фінансування, а тому не завжди є доступною для авторів [11, с. 66].

Зауважимо, що труднощі забезпечення належного механізму правової протидії розповсюдженню піратства полягають в тому, що суб'єктом здійснення такого виду правопорушення є як безпосередньо користувач, так і адміністратор конкретного веб-сайту, на якому було розміщено відповідний об'єкт авторського права або суміжних прав. В цьому контексті погоджуємося із науковою позицією М. Логвиненко з приводу того, що судовий захист прав авторів викликає деякі труднощі у процесі подачі позову до суду. Це стосується ідентифікації особи порушника. Автор, подаючи

позовну заяву, мусить мати достовірну інформацію про «пірата», оскільки розгляд справи щодо порушення авторського права повинен розглядатися за місцем перебування порушника-відповідача. На жаль, здебільшого така інформація відсутня [7].

Як було зазначено вище, змістовне наповнення поняття «цифрове середовище» є достатньо широким і не обмежується виключно функціонуванням мережі Інтернет. Станом на сьогодні, суспільству відкрилися нові можливості у реалізації творчого потенціалу шляхом застосування технології штучного інтелекту (далі – ШІ). У зв'язку з цим, актуальними є питання правової охорони творів, створених за допомогою ШІ.

Погоджуємося з науковою позицією Є.А. Тимошенка з приводу того, що потенціал суспільства на цьому етапі визначається не лише рівнем розвитку інформаційних та медіаструктур, а й рівнем розвитку інформаційної культури в суспільстві. У цих умовах з'являються нові суб'єкти та об'єкти права власності. Такими потенційними суб'єктами відносин можуть стати штучний інтелект (роботи) та віртуальні організації [12, с. 265].

Зауважимо, що ШІ виступає однією із найпрогресивніших новітніх технологій, яка значною мірою диктує тенденції економічного, соціального та культурного розвитку світу. В контексті забезпечення правової охорони об'єктів авторського права і суміжних прав важливим проблемним питанням є чітке визначення автора твору, створеного шляхом використання ШІ. Правове регулювання статусу таких творів перебуває в процесі становлення. Сьогодні точкою відліку для визначення охороноздатності відповідних творів є рівень залучення інтелектуальної творчої діяльності людини, яка оптимізувала процес створення конкретного об'єкта інтелектуальної власності шляхом застосування ШІ для забезпечення ефективності реалізації творчого задуму.

Статтею 33 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначено правовий статус об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою без участі людини. На такі об'єкти розповсюджується право особливого роду - *sui generis*. Погоджуємося з науковою позицією А.С. Штефан з приводу того, що нещодавно впроваджений режим правової охорони автономних комп'ютерних творів — це по суті режим повноцінних майнових авторських прав, які відрізняються тільки коротшим строком чинності [13, с. 83]. Водночас, у випадку створення твору за допомогою ШІ, однак з вагомим людським вкладом, такий об'єкт підлягає правовій охороні як об'єкт авторського права або суміжних прав.

Висновки. Важливо зазначити, що незважаючи на технічні особливості об'єктів авторського права і суміжних прав в цифровому середовищі, їх сутність залишається сталою та підлягає правовій охороні. Таким чином, трансформація законодавства у сфері авторського права і суміжних прав в контексті розвитку інформаційних технологій та використання цифрового середовища для створення, розміщення, розповсюдження результатів творчої діяльності, повинна відбуватися в наступних напрямках: удосконалення механізму правової охорони об'єктів авторського права і суміжних прав в мережі Інтернет; забезпечення балансування інтересів авторів та користувачів мережі Інтернет; удосконалення правового регулювання статусу об'єктів, створених за допомогою ШІ без застосування творчої діяльності людини; приведення національного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Союзу; забезпечення ефективного функціонування Вищого суду з питань інтелектуальної власності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ріппа П.С. Забезпечення авторських прав у мережі Інтернет. URL: <http://www.nbuv.gov.ua> (дата звернення 12.02.2025).
2. Золотар А.С. Захист прав на інтелектуальну власність в цифровому середовищі: дис. доктор філософії. Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2023. 193 с.
3. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Інформаційні технології та авторське право. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 119–127.
4. Тарасенко Л.Л. Цифрове середовище як місце здійснення прав інтелектуальної власності. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 21–22 квіт. 2017 р.)*. Тернопіль: Економічна думка, 2017. С. 272–275.

5. Кочина О.С. Порухення авторських прав у мережі Інтернет: правові проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. Вип. 4. С. 38–43.
6. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX/ Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855> (дата звернення 12.02.2025).
7. Логвиненко М., Диковець А. Правові проблеми захисту авторських прав від піратства в мережі Інтернет. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 2. С. 5–11.
8. Стеценко В.Ю., Гоцуляк О.О. Актуальні проблеми в сфері захисту авторських прав у мережі Інтернет. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2019. Вип. 34. С. 41–45.
9. Грігор'янц Г.І. Деякі проблемні питання захисту об'єктів авторського права від піратства в мережі Інтернет. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 4. С. 70–72.
10. Штефан А.С. Камкординг, кардшейрінг, піратство: законодавчі новели щодо видів порушень авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 3. С. 12–17.
11. Legal sciences and their role in the development of the legal culture of a modern man: Scientific monograph/ М.М. Blikhar and others. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. 340 p.
12. Тимошенко Є.А. Проблема визначення права віртуальної власності як об'єкта правовідносин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 264–267.
13. Штефан А.С. Об'єкти, згенеровані комп'ютерною програмою (штучним інтелектом), без безпосередньої участі людини: перший світовий досвід правової охорони. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 1-2. С. 75–85

УДК 347.78.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.44>

ФОТОГРАФІЧНИЙ ТВІР ЯК ОБ'ЄКТ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Тарасенко Л.Л.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри інтелектуальної власності,

інформаційного та корпоративного права,

Львівський національний університет імені Івана Франка

ORCID: 0000-0003-4359-8965

Тарасенко Л.Л. Фотографічний твір як об'єкт авторського права.

У статті розглядаються окремі проблемні аспекти щодо правового режиму фотографічних творів за законодавством України. Встановлено, що Закон України «Про авторське право і суміжні права» приділяє не належну увагу фотографічним творам як об'єктам авторського права. Доведено, що доцільно систематизувати законодавчі положення про фотографічний твір в окрему статтю в Законі України «Про авторське право і суміжні права», що дасть змогу комплексно визначити правовий режим фотографічного твору, підстави набуття та особливості здійснення прав на нього. Доведено, що ознаками фотографічного твору є оригінальність та специфічна форма вираження (відображення на матеріальному носії чи в електронній (цифровій) формі у вигляді об'ємного тривимірного зображення). Новацією правового регулювання є застосування до фотографічних творів права слідування, однак законодавець не окреслює особливостей застосування норм про право слідування щодо фотографічного твору, який існує у цифровій (електронній) формі. Доведено, що фотографічний твір повинен бути результатом інтелектуальної творчої діяльності фотографа (автора), який відображає його творчі рішення щодо створення відповідної світлини. Обґрунтовано, що фотографічний твір є цифровим об'єктом авторського права, оскільки практично завжди станом на сьогодні з урахуванням розвитку технологій фотографічні твори створюються, існують, розповсюджуються у цифровій формі. Доведено, що створення фотографічного твору з використанням так званих «аналогових» технологій, коли фотографічний твір зафіксовано, зокрема, на плівку (а не у цифровій формі), є винятком із загальної практики створення фотографічних творів.

Обґрунтовано, що фотографічні твори слід розмежовувати від фотографій – об'єкти (світлини), які не наділені ознакою оригінальності. Встановлено, що правовий режим фотографії як об'єкту законом не визначено, тому запропоновано на рівні закону надати правову визначеність фотографії як об'єкту, застосувавши до неї право особливого роду (*sui generis*), як це має місце щодо неоригінальних баз даних та об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою. З метою правової визначеності щодо правового режиму фотографії запропоновано передбачити окрему статтю в законі про авторське право (як це зроблено щодо неоригінальних об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою), і в ній визначити правовий режим фотографії, передбачити поширення на неї права особливого роду (*sui generis*), визначити суб'єктів права на фотографію, їх майнові та особисті немайнові права, передбачити строк чинності права особливого роду на фотографію, особливості здійснення і захисту таких прав на фотографію тощо.

Ключові слова: авторське право, інтелектуальна власність, фотографічний твір, цифрове середовище, фотографія, право особливого роду (*sui generis*), база даних.

Tarasenko L.L. Photographic work as an object of copyright.

The article considers certain problematic aspects of the legal regime of photographic works under the legislation of Ukraine. It has been established that the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” pays insufficient attention to photographic works as objects of copyright. It has been proved that it is advisable to systematize the legislative provisions on photographic works into a separate article in the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights”, which will allow for a

comprehensive definition of the legal regime of a photographic work, the grounds for acquisition and the features of exercising rights to it. It has been proved that the features of a photographic work are originality and a specific form of expression (representation on a material medium or in electronic (digital) form in the form of a three-dimensional three-dimensional image). An innovation in legal regulation is the application of the right of resale to photographic works, however, the legislator does not outline the features of the application of the rules on the right of resale to a photographic work that exists in digital (electronic) form. It has been proved that a photographic work must be the result of the intellectual creative activity of the photographer (author), which reflects his creative decisions regarding the creation of the corresponding photograph. It is substantiated that a photographic work is a digital object of copyright, since practically always, as of today, taking into account the development of technologies, photographic works are created, exist, and are distributed in digital form. It has been proven that the creation of a photographic work using so-called «analog» technologies, when the photographic work is recorded, in particular, on film (and not in digital form), is an exception to the general practice of creating photographic works.

It has been substantiated that photographic works should be distinguished from photographs – objects (photographs) that are not endowed with the sign of originality. It has been established that the legal regime of photography as an object is not defined by law, therefore it is proposed to provide legal certainty to photography as an object at the law level by applying a special kind of right (*sui generis*) to it, as is the case with non-original databases and objects generated by a computer program. In order to provide legal certainty regarding the legal regime of photography, it is proposed to provide a separate article in the copyright law (as is done with respect to non-original objects generated by a computer program), and in it to define the legal regime of photography, to provide for the extension of a special kind of right (*sui generis*) to it, to determine the subjects of the right to photography, their property and personal non-property rights, to provide for the term of validity of the special kind of right to photography, the features of the exercise and protection of such rights to photography, etc.

Key words: copyright, intellectual property, photographic work, digital environment, photography, special kind of right (*sui generis*), database.

Постановка проблеми. Фотографічні твори є дуже поширеними об'єктами права інтелектуальної власності, які використовуються щодня. Соціальні мережі, інші веб-сайти щоденно наповнюються світлинами, які розміщують, поширюють, перепоширюють користувачі цих веб-сайтів. Фотографічні твори і фотографії лише в загальних рисах розмежовані законодавцем. Єдиним критерієм для розмежування є оригінальність, яка притаманна фотографічним творам, але не притаманна фотографіям. Правовий режим фотографій як об'єкту – не визначений законодавцем, оскільки Закон України «Про авторське право і суміжні права» не містить відповідних правових норм, що є недоліком правового регулювання, який слід усувати. Окрім того, і фотографічні твори потребують більш комплексного законодавчого регулювання, оскільки законодавчі положення про фотографічний твір містяться в різних статтях Закону України «Про авторське право і суміжні права», а відтак є потреба системно підійти до визначення правового режиму фотографічного твору як об'єкту права інтелектуальної власності.

Стан дослідження. У науковій літературі наявні поодинокі наукові статті щодо даної проблематики. Зокрема, слід звернути увагу на наукові доробки Гусака Т., Гусак О., Кметик-Подубінської Х., Кулініч О., Улітіної О., Яворської О., які досліджували окремі аспекти фотографічних творів як об'єктів авторського права. Однак більшість з цих досліджень були виконані доволі давно, а також вони не висвітлюють окремих проблемних аспектів, пов'язаних із правовою природою фотографічного твору. На нашу думку, потребують додаткового наукового аналізу правова природа фотографічного твору як цифрового об'єкту, розмежування фотографічного твору і фотографії, оскільки ці аспекти практично не висвітлювалися належним чином у науковій літературі.

Метою дослідження є аналіз правового регулювання відносин, які виникають у зв'язку із здійсненням прав на фотографічні твори, визначення проблемних аспектів, обґрунтування висновків щодо вдосконалення правового регулювання досліджуваних відносин.

Виклад основного матеріалу. Фотографічний твір є об'єктом авторського права. Так, у п. 9 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права» вказано, що об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки є фотографічні твори. Також норма аналогічного змісту міститься і у п. 1 ч. 1 ст. 433 ЦК України.

У науковій літературі слушно зауважують, що фотографічний твір – це особливий об’єкт авторського права, який через свою технічну природу потребує нетипових підходів для врегулювання питання правової охорони та захисту авторських прав [1, с. 17]. Водночас законодавець не приділяє особливої уваги цьому об’єкту авторського права, розкидавши окремі норми про фотографічний твір по різних статтях Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Визначення фотографічного твору наведено у п. 63 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – закон про авторське право), відповідно до якої фотографічний твір – це твір, статично відображений (зафіксований) із застосуванням аналогових, цифрових фотографічних технологій на матеріальному носії чи в електронній (цифровій) формі або із застосуванням лазерних технологій у вигляді об’ємного тривимірного зображення.

Ознаками фотографічного твору є:

- оригінальність;
- специфічна форма вираження - відображення на матеріальному носії чи в електронній (цифровій) формі у вигляді об’ємного тривимірного зображення. При цьому для фіксації зображення у певній, визначеній законом, формі застосовуються аналогові, цифрові або лазерні фотографічні технології.

Оригінальність є важливою ознакою фотографічного твору саме як об’єкту авторського права. У науковій літературі слушно вказують на те, що саме творчий характер робить фотографування мистецтвом, а не просто технічним засобом отримання зображення [2, с. 236]. Погоджуємося з вказаною позицією і наголошуємо на тому, що саме оригінальність (творчий характер) відрізняє фотографічний твір від інших світлин, які не мають творчого характеру, а відтак є звичайними фотографіями. Законодавець наголошує, що оригінальність твору – це ознака (критерій), що характеризує твір як результат власної інтелектуальної творчої діяльності автора та відображає творчі рішення, прийняті автором під час створення твору (п. 35 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Фотографічний твір повинен бути результатом інтелектуальної творчої діяльності фотографа, який відображає його творчі рішення щодо створення відповідної світлини.

На нашу думку, фотографічний твір є цифровим об’єктом авторського права, оскільки практично завжди станом на сьогодні з урахуванням розвитку технологій фотографічні твори створюються, існують, розповсюджуються виключно у цифровій формі. У науковій літературі свого часу висловлювалася думка, що немає відмінностей між правовою охороною авторських прав на цифрові фотографічні твори та звичайними творами мистецтва, що свідчить про потребу правового регулювання розмежування їх правової охорони [3, с. 82]. Вважаємо цю позицію дискусійною, оскільки на всі твори поширюється дія закону про авторське право, водночас окремі об’єкти авторського права можуть мати особливості правової охорони. Діджиталізація зумовлює зміну вектору розвитку авторського права, а відтак стрімкі зміни технологічного та економічного характеру надають чимало можливостям користувачам цифрового середовища, що зумовлює створення більшості об’єктів авторського права саме у цифровій формі з подальшою можливістю переведення у паперову або іншу форму вираження [4, с. 65].

Створення фотографічного твору з використанням так званих «аналогових» технологій, коли фотографічний твір зафіксовано, зокрема, на плівку (а не у цифровій формі), є винятком із загальної практики створення фотографічних творів. Безумовно, ми не виключаємо можливість створення і подальшого існування фотографічного твору у «нецифровій» формі, водночас з урахуванням технічних можливостей, які надані людям, ймовірність створення «нецифрових» фотографічних творів є вкрай невеликою, але водночас можливою. Тому цифрова форма фотографічного твору є переважаючою, але не єдиною. На нашу думку, цифрова форма фотографічного твору майже повністю витіснила інші форми існування фотографічних творів. Звичайно, будь-яка світлина може бути перетворена з цифрової форми у паперову, і це трактуватиметься як форма використання твору. У такому випадку йдеться про відтворення, яке розглядається законодавцем як спосіб використання твору (п. 1, аб. 2, ч. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права»).

Відповідно до п. 14 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» під відтворенням слід розуміти пряме чи опосередковане виготовлення однієї або більше копій об’єкта авторського права та/або суміжних прав (або його частини) будь-яким способом та у будь-якій формі, у тому числі для тимчасового чи постійного зберігання в електронній (цифровій), оптичній або іншій формі, яку може зчитувати комп’ютер, а також створення тривимірного твору з

двовимірною і навпаки та створення тривимірною твору на основі набору інструкцій, який зчитується комп'ютером для виготовлення тривимірною твору.

Сучасні технології дозволяють практично будь-кому, використовуючи різні пристрої (які за своєю основною (фотоапарати) чи неосновною функцією (телефони, смартфони, планшети, годинники, веб-камери тощо) призначені для фотографування), створювати фотографічні твори. Безумовно, не кожен такий об'єкт вважатиметься фотографічним твором, оскільки як твір він повинен відповідати ознакам об'єкту авторського права (оригінальність, відповідна форма вираження). Тому законодавець розмежовує фотографічні твори і фотографії. Критерієм для розмежування є оригінальність.

Фотографія як об'єкт існує, однак не вважається твором, об'єктом авторського права. Так, відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 8 закону про авторське право, яка визначає перелік об'єктів, що не охороняються авторським правом, не охороняються авторським правом фотографії, що не мають ознак оригінальності (не є фотографічними творами). Це єдина згадка в законі про розмежування фотографічного твору і фотографії.

Вважаємо, що законодавець повинен був більше уваги приділити правовому режиму фотографії як об'єкту, зважаючи на значне його поширення (щодня кожен власник телефону, смартфона тощо робить кілька фотографій/фотографічних творів, а то й кілька десятків чи сотень). Очевидно, що більшість таких фотографічних об'єктів мала би набувати правового режиму саме фотографії, а не фотографічного твору. Тому на рівні закону (бодай окремої статті в законі про авторське право) доцільно було би унормувати правовий режим фотографії. У науковій літературі відзначають, що фотографії, як об'єкти, на які не поширюється авторське право, за відсутності інших норм можуть охоронятися нормами про таємницю приватного життя [5, с. 351]. Вважаємо, що у даному випадку йдеться не про правову охорону фотографій, а про охорону прав фізичної особи, яка зображена на таких фотографіях.

На нашу думку заслуговує на увагу позиція законодавця щодо розмежування оригінальних і неоригінальних баз даних, при цьому виробнику неоригінальної бази даних надається право особливого роду (*sui generis*) (ч. 4 ст. 21 закону про авторське право). Аналогічний підхід застосовано і до неоригінальних об'єктів, які згенеровані комп'ютерною програмою (до них застосовується право особливого роду (*sui generis*)).

Відтак доцільно поширити такий правовий режим і до фотографії як об'єкту, і застосовувати до неї право особливого роду (*sui generis*). Однак для цього слід внести відповідні зміни до закону, передбачивши цей підхід у відповідній статті. Безумовно, можна стверджувати, що у даному випадку є можливість застосування аналогії закону (ч. 1 ст. 8 ЦК України - якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини), однак правозастосовча практика навряд настільки однозначно сприйме такий підхід. Тому в рамках правової визначеності щодо правового режиму фотографії доцільно передбачити окрему статтю в законі про авторське право (як це зроблено щодо неоригінальних об'єктів, згенеровані комп'ютерною програмою), і в ній визначити правовий режим фотографії, передбачити поширення на неї права особливого роду (*sui generis*), визначити суб'єктів права на фотографію, їх майнові та особисті немайнові права, передбачити строк чинності права особливого роду на фотографію, особливості здійснення і захисту таких прав на фотографію тощо.

Окрім того, вже зараз дискусійним є розмежування фотографічного твору і фотографії (дискусія стосується можливості визначення, чи об'єкт, який було створено, наприклад, за допомогою телефону, смартфона тощо, є фотографічним твором чи фотографією). Безумовно, у даному випадку за основу слід брати критерій оригінальності. Але виникає питання, хто за відсутності судового спору має визначати наявність/відсутність оригінальності. У науковій літературі проф. Яворська О.С. слушно вказує про наявність в авторському праві презумпції творчого характеру праці. Так, вона зазначає, що презумпція творчого характеру праці, результатом якої є об'єкт інтелектуального права сформульована у п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 року «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»: якщо не доведено інше, результат інтелектуальної діяльності вважається твореним творчою працею. У п. 25 постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України від 17 жовтня 2012 року «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом

прав інтелектуальної власності» зазначено: у вирішенні питань про те, чи є конкретний результат об'єктом авторського права, суду слід враховувати, що таким є лише той результат, який створено творчою працею; доки не доведено інше, результат інтелектуальної діяльності вважається створеним творчою працею [6, с. 100]. Керуючись цією презумпцією, за загальним правилом кожен фотографічний об'єкт мав би вважатися саме фотографічним твором, поки протилежне не буде доведено заінтересованою особою (наприклад, представлення висновку судової експертизи, якщо спір розглядається в судовому порядку, або іншого доказу, якщо він є прийнятним і приймається іншою особою, яка вирішує спір, або приймає рішення про розмежування цих об'єктів). Для уникнення таких ситуацій слід, як вже було вказано вище, унормувати правовий режим фотографії, визначити її ознаки, розмежувати її чіткіше від фотографічного твору.

До фотографічних творів застосовується право слідування. Це є новація правового регулювання, яка відображена у Законі України «Про авторське право і суміжні права» (ч. 1 ст. 30). Так, відповідно до цієї статті автор має невідчужуване право на одержання справедливої винагороди, з урахуванням ч. 3 цієї статті, як частки відрахувань від кожного продажу оригіналу художнього твору (у тому числі і фотографічного твору), оригіналу рукопису літературного або музичного твору, наступного за продажем оригіналу, здійсненим автором (право слідування). При цьому до оригіналів творів прирівнюються їх примірники, виготовлені в обмеженій кількості самим автором або під його керівництвом, які пронумеровані, підписані автором або містять інші позначення, що засвідчують його авторство. Водночас законодавець не окреслює особливостей застосування норм про право слідування щодо фотографічного твору, який існує у цифровій (електронній) формі.

Використання фотографічного твору можливе лише за згодою автора або іншого суб'єкта авторського права, який володіє майновими правами на фотографічний твір. Винятком з правила є відтворення, у тому числі в електронній (цифровій) формі, інтерактивне надання доступу до правомірно опублікованих фотографічних творів як ілюстрацій у виданнях, програмах організацій мовлення, звукозаписах чи відеозаписах для забезпечення та реалізації освітнього процесу або ж з метою наукових досліджень, якщо такі дії не мають самостійного економічного значення, в обсязі, що відповідає визначеній меті, за умови, що: обсяг такого використання відповідає визначеній меті та використання творів здійснюється суб'єктами освітньої або наукової діяльності у місцях, де цими суб'єктами здійснюється освітня або наукова діяльність, або через захищене електронне (цифрове) середовище, до якого забезпечується доступ виключно здобувачам освіти та педагогічним, науково-педагогічним працівникам навчального закладу або працівникам наукової установи (п. 2 ч. 2 ст. 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права», де вказано випадки вільного використання твору).

Також звертаємо увагу на законодавчі положення про свободу панорами. Інститут свободи панорами характеризує можливість знімати на фото об'єкти архітектури, які розташовані у публічних місцях, і він практично не унормований на рівні закону [7, с. 50]. Зокрема, без дозволу суб'єктів авторського права і безоплатно, але із зазначенням імені автора і джерела запозичення, допускається створення зображень творів архітектури та образотворчого мистецтва, що постійно розташовані у доступних для громадськості місцях, та подальше використання таких об'єктів, за умови що такі дії не мають самостійного економічного значення (п. 10 ч. 2 ст. 22 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Це законодавче положення спрямовано на закріплення права особи зробити фотографію (зокрема, і створити фотографічний твір), на якій зафіксовано об'єкти архітектури, наприклад, будівлі, споруди, їх композиції. В подальшому автор фотографічного твору наділяється усіма особистими немайними та майновими правами на такий твір, і ці права здійснюються незалежно від авторських прав на об'єкт архітектури, який зображено на фотографічному творі.

Висновки. Фотографічні твори є окремими об'єктами авторського права, які зазвичай створюються та існують у цифровій формі, яка значною мірою визначає особливості здійснення і захисту прав на них. До ознак фотографічного твору належить оригінальність і специфічна форма вираження (відображення на матеріальному носії чи в електронній (цифровій) формі у вигляді об'ємного тривимірного зображення).

У зв'язку з тим, що норми, які стосуються фотографічного твору, не систематизовані, доцільно об'єднати законодавчі положення про фотографічний твір в окрему статтю в Законі України «Про авторське право і суміжні права», що дасть змогу комплексно визначити правовий режим фотографічного твору, підстави набуття та особливості здійснення прав на нього.

Фотографічні твори слід відмежовувати від фотографій (об'єкти (світлини), які не наділені ознакою оригінальності). Правовий режим фотографії як об'єкту законом не визначено, відтак, вважаємо, що слід на рівні закону надати правову визначеність фотографії як об'єкту, застосувавши до неї право особливого роду (*sui generis*), як це має місце щодо неоригінальних баз даних та об'єктів, згенерованих комп'ютерною програмою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Улітіна О. Особливості розподілу авторського права на фотографічний твір, що створений за участю моделі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 1. С. 17–24.
2. Улітіна О. Проблема визначення поняття фотографічний твір в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 1. С. 235–240.
3. Омельченко Г.В., Вітковська Ю.В. Проблематика охорони фотографічних творів нормами авторського права. *Юридичний вісник*. 2012. № 4. С. 80–84.
4. Тарасенко Л.Л. Авторське право у цифрову епоху: основні тенденції і зміни. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. № 75. С. 61–72.
5. Кулініч О.О. Авторське право на фотографічні твори та право фізичної особи на власне зображення: визначення напрямків наукового дослідження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. № 12. С. 349–359.
6. Яворська О.С. Презумпція авторства та її застосування в судовій практиці. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. № 62. С. 99–106.
7. Кметик-Подубінська Х. Фотографічний твір як об'єкт правової охорони. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 74. С. 50–57.

УДК: 341.9:347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.45>

ПРАВОВА СИСТЕМА ЗАХИСТУ КРИПТОАКТИВІВ У ПІВДЕННІЙ КОРЕЇ

Тіпикін-Головко Н.О.,

*аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-3074-0941
e-mail: nikita.tipikin@gmail.com*

Тіпикін-Головко Н.О. Правова система захисту криптоактивів у Південній Кореї.

Індустрія криптоактивів динамічно розвивається. Особливим чинником для цього стало схвалення та початок торгів ETF (Exchange-traded fund, з англ. – біржовий інвестиційний фонд) на біткоїн та монету ЕТН. Завдяки цьому традиційні інвестори отримали можливість торгівлі криптоактивами за допомогою традиційних фінансових інструментів. У свою чергу, це ще більше викликало інтерес з боку роздрібних інвесторів щодо купівлі криптоактивів на централізованих криптобіржах, а також використання спеціалізованих сервісів, що надають послуги, які пов'язані з використанням криптоактивів.

До того ж, перемога Дональда Трампа на президентських виборах у Сполучених Штатах Америки та його обіцянки щодо створення стратегічного резерву, який складатиметься з біткоїнів, призводять до висновків, що надалі індустрія криптоактивів буде отримувати ще більші фінансові вливання.

Однак на цьому фоні є досить серйозна правова прогалина – відсутність адекватного законодавства у більшості держав, яке б забезпечувало безпеку інвесторів, які вкладають власні кошти (або кошти клієнтів) у криптоактиви. Не кажучи вже загалом про наявність у держав профільного законодавства щодо криптоактивів.

У зв'язку з цим, надзвичайно важливим питанням на сьогодні є розробка законодавства, яке б захищало активи інвесторів. Зокрема, яскравим прикладом є держава Південна Корея, яка, хоча і не має детального законодавства, яке б регулювало випуск, розміщення та обіг криптоактивів, має профільне нормативне регулювання саме захисту коштів інвесторів у криптоактиви.

У статті детально досліджено законодавство Південної Кореї щодо захисту криптоактивів, його переваги та недоліки. Також проведено його оглядове порівняння із Регламентом МІСА у Європейському Союзі, яке передбачає більш детальний захист активів користувачів криптоактивами.

При цьому встановлено, що приклад законодавства Південної Кореї може слугувати нормативним мінімумом для України щодо захисту криптоактивів користувачів.

У результаті стаття робить висновок, що, хоча Південна Корея пропонує досить обмежені положення щодо захисту активів користувачів, вони сприяють правовій визначеності та закріпленню нормативних вимог до надавачів послуг з криптоактивами щодо поводження з коштами їх клієнтів.

Ключові слова: криптоактиви, надавачі послуг, резерви криптоактивів, користувачі криптоактивами.

Tipikin-Holovko N.O. Legal system of cryptoassets protection in South Korea.

The industry of cryptoassets is developing dramatically. A special factor for this was the approval and start of ETF trading (Exchange-traded fund) for Bitcoin and ETH. As a result, traditional investors received the opportunity to trade cryptoassets using traditional financial instruments. In turn, this further aroused interest from retail investors in purchasing cryptoassets on centralized cryptocurrency exchanges, as well as in using specialized services that provide services related to the use of cryptoassets.

In addition, Donald Trump's victory in the presidential elections in the United States of America and his promises to create a strategic Bitcoin reserve Bitcoins lead to the conclusion that the cryptoasset industry will continue to receive even greater financial infusions.

However, against this background, there is a rather serious legal gap – the lack of adequate legislation in most states that would ensure the safety of investors who invest their own funds (or clients' funds) in cryptoassets. Not to mention the general presence of specific legislation on cryptoassets beyond these states.

In connection with this, an extremely important issue today is the development of legislation that would protect investors' assets. In particular, a striking example is the state of South Korea, which, although it does not have detailed legislation that would regulate the issuance, placement and circulation of cryptoassets, has specific regulatory regulation especially for the protection of investors' funds in cryptoassets.

The article examines in detail the legislation of South Korea on the protection of cryptoassets, its advantages and disadvantages. It is also broadly compared with the MICA Regulation in the European Union, which provides for more detailed protection of users' cryptoassets.

At the same time, it is established that the example of South Korea's legislation can serve as a regulatory minimum for Ukraine regarding the protection of users' cryptoassets.

It is concluded in the article that while South Korea offers rather limited provisions for protecting users' cryptoassets, they contribute to legal certainty and strengthen regulatory requirements for cryptoasset service providers regarding the handling of their clients' funds.

Key words: cryptoassets, service providers, cryptoasset reserves, cryptoasset users.

Постановка проблеми. Подальший розвиток криптоактивів та зростаючий інтерес до їх купівлі створює новий виклик для держав – розробити спеціальні норми, які б фокусувалися на захисті криптоактивів, які придбали користувачі, в тому числі на/через спеціалізовані сервіси, що надають послуги, пов'язані з криптоактивами. Це також стосується і надавачів послуг зі зберігання криптоактивів. Південна Корея є однією з небагатьох держав, яка прийняла профільний акт, який саме спрямований на захист криптоактивів користувачів. Досвід цієї держави є важливим з точки зору якості положень, які захищають активи. Тому його дослідження буде корисним при імплементації аналогічних положень до законодавства інших країн, в тому числі України.

Мета дослідження: аналіз законодавства Південної Кореї, виявлення переваг та недоліків законодавства з захисту криптоактивів користувачів з метою надання рекомендацій для створення аналогічного законодавства у інших державах.

Стан опрацювання проблематики. Наразі відсутні наукові роботи, які б предметно досліджували законодавство Південної Кореї щодо захисту криптоактивів. Фактично ця стаття стане першою, яка детально аналізує відповідні положення з метою надання рекомендацій по імплементації положень у нормативних актах інших держав.

Виклад основного матеріалу. Південна Корея передбачає захист прав користувачів криптоактивів на основі Акту про захист віртуальних активів користувачів від 2023 року (далі – Акт) [1]. Окрім цього, на виконання акту у державі були прийняті два підзаконні акти: Президентський декрет про захист віртуальних активів користувачів, прийнятий урядом Південної Кореї (далі – Наказ, а також Правила щодо нагляду за індустрією віртуальних активів Комісії з фінансових послуг (далі – Правила), яка відповідає за регулювання криптоактивів [2, 3].

Зазначені документи передбачають детальні норми, спрямовані на захист криптоактивів користувачів. Основна причина прийняття пакету нормативно-правових актів стали два досить гучних випадки втрати коштів користувачів на мільярди доларів. Перший випадок – банкрутство американської централізованої біржі криптоактивів FTX, яка не мала прозорої системи зберігання активів клієнтів. Фактично кошти клієнтів не були відділені від основних операційних коштів біржі, через що був відсутній контроль за їх використанням [4]. Другий випадок стався із корейським блокчейном Terra, який через небездоганну фінансову та технічну взаємну роботу власного стейблкоїну UST та utility-токена LUNA призвів до знецінення обох криптоактивів, що також викликало втрату мільярдів доларів користувачів [5].

Зазначені випадки, які сталися у 2022 році, імовірно, стали причинами, через які Південна Корея розробила Акт про захист віртуальних активів користувачів та прийняла його у 2023 році, хоча й вступив він в силу лише 19 липня 2024 року.

Отже, Південна Корея не пропонує всебічного регулювання криптоактивів, натомість пропонує фактично точковий акт, спрямований саме на регулюванні відносин щодо захисту криптоактивів клієнтів у відносинах із надавачами послуг, пов'язаних із криптоактивами.

Для цього передбачається загальне визначення криптоактивів та надавачів послуг з криптоактивами.

Зокрема, замість криптоактивів у Південній Кореї використовується поняття “віртуальний актив”, який означає “електронні сертифікати (включаючи всі пов'язані з ними права), які мають економічну цінність і якими можна торгувати або передавати в електронному вигляді”. Варто зазначити, що передбачається також досить великий ряд винятків, які не будуть підпадати під регулювання віртуального активу, як-от електронні сертифікати або інформація щодо них, які не можна обміняти та які мають обмежені варіанти використання, цифрові предмети у відеоіграх, цінні папери та інші.

Надавачі ж послуг, пов'язаних з криптоактивами є особи, які займаються наступними видами діяльності із криптоактивами:

- 1) купівля або продаж віртуальних активів (торгівля);
- 2) обмін одного віртуального активу на інший;
- 3) передача віртуальних активів у порядку, встановленому у Наказі;
- 4) зберігання та адміністрування віртуальних активів;
- 5) надання брокерських, посередницьких або агентських послуг у зв'язку з торгівлею або обміном віртуальних активів.

При цьому також надається визначення користувача, яке фактично означає осіб щодо активів яких здійснюються послуги, які надаються надавачами послуг.

Також додається і визначення ринку віртуальних активів, як-от ринок, на якому здійснюється торгівля та обмін криптоактивів [1].

Загалом, це основна термінологія, яка пропонується профільним законом Південної Кореї, а також підзаконними актами на його виконання. За структурою його далі можна поділити на 5 основних напрямків, які ним врегульовуються:

- 1) Обов'язки надавачів послуг, пов'язаних з криптоактивами щодо захисту активів користувачів;
- 2) Недобросовісна торгова практика;
- 3) Контроль за операціями користувачів;
- 4) Адміністративні положення [6].

Коротко охарактеризуємо кожен з напрямків.

Обов'язки надавачів послуг, пов'язаних з криптоактивами щодо захисту активів користувачів

По-перше, говорячи про обов'язки надавачів послуг, можна виділити чотири головних зобов'язань:

- а) Обов'язок щодо зберігання криптоактивів користувачів

У даному випадку мова йде про обов'язок добросовісного зберігання активів клієнтів надавачами послуг. В першу чергу, це відділення активів самого надавача послуг від активів користувачів. До того ж, криптоактиви повинні зберігатися у спеціальних зберігачів, які мають підтверджену репутацію. Профільний закон наводить банки як доцільних зберігачів.

При цьому надавачі послуг при наданні на зберігання активів користувачів повинні чітко зробити вказівку для зберігачів, що це активи користувачів.

Більш того, надавачі послуг не можуть несанкціоновано використовувати кошти користувачів у якості забезпечення, вони не підлягають взаємозаліку або несанкціонованому арешту будь-якою особою. У разі спроби надавачами послуг виконати такі дії, зберігачі повинні передати криптоактиви напряму користувачам. Зазначені норми містяться у статті 6 Акту.

Також відповідно до цього зобов'язання надавачі послуг повинні заключити угоду із зберігачами щодо зберігання активів користувачів, перш ніж надавати свої послуги (Стаття 8 Наказу).

Однак варто зазначити, що зобов'язання за цим пунктом стосуються саме ситуацій, коли активи користувача будуть використовуватися для торгівлі, торгового посередництва та інших торгових послуг.

- б) Обов'язок щодо правильного зберігання криптоактивів користувачів

Якщо користувачі напряму надають криптоактиви саме надавачам послуг для зберігання, надавачі послуг повинні відділити власні активи від активів користувачів та вести чіткий обіг коштів

своїх клієнтів, включно із відомостями щодо них, кількістю криптоактивів на зберіганні (стаття 7 Акту), а також обов'язково утримувати мінімум 80% криптоактивів клієнтів на так званих “холодних” гаманцях (Стаття 11 Наказу). Це спеціальні апаратні пристрої, які дозволяють операції з криптоактивами виключно при підтвердженні їх на цих “холодних” гаманцях (на противагу звичайним застосункам, які мають менший рівень захисту) [7].

До того ж, надавачі послуг зобов'язані постійно мати підтвердження відповідної кількості криптоактивів, які були їм передані користувачами.

Тим не менш, надавачі послуг все одно мають право передати на зберігання кошти користувачів зберігачам.

с) **Обов'язок щодо покриття випадків втрати криптоактивів користувачів**

З метою запобігання ситуацій, коли в результаті хакерських атак або інших зовнішніх чинників надавачі послуг можуть втратити криптоактиви користувачів, законодавство Південної Кореї зобов'язує здійснити їх страхування, а також впровадити спеціальні програми щодо допомоги постраждалим у майбутньому від таких чинників. При цьому надавачі послуг повинні мати певні резерви активів, виділені на покриття збитків користувачів (стаття 8 Акту).

Наказ передбачає специфічні випадки втрати коштів користувачів, який включає власне хакерські атаки на сам програмний комплекс надавачів послуг, а також на їх соціальні мережі, в результаті яких користувачі можуть бути введені в оману, через що вони також втратять свої криптоактиви (стаття 12 Наказу).

d) **Обов'язок щодо зберігання записів про операції з криптоактивами**

Стаття 9 Акту предписує надавачам послуг зберігати інформацію щодо транзакцій користувачів принаймні 15 років.

Зазначені вище обов'язки спрямовані переважно на зберігання інформації та забезпечення захисту криптоактивів клієнтів. Хоча ці вимоги є досить простими, вони дають змогу забезпечити той мінімум, необхідний для відновлення тієї чи іншої інформації, а також повернення криптоактивів користувачів.

Недобросовісна торгова практика

Законодавство Південної Кореї також забороняє будь-які види недобросовісних торгових практик, описаних у статті 10 Акту, який передбачає детальний перелік випадків, які підпадають під заборону. Загалом, їх можна узагальнити до заборони використання інсайдерської інформації (будь-ким, в тому числі надавачами послуг, емітентами криптоактивів або сторонніми особами, які отримали доступ до такої інсайдерської інформації), введення користувачів криптоактивів в оману, а також змови з метою маніпуляцій на ринку.

Варто зазначити, що О Тае Мін, ад'юнкт-професор у сфері блокчейну університету Конкук у Південній Кореї, у власному інтерв'ю критикує зазначені положення щодо недобросовісної торгової практики. На його думку, положення щодо ринкових маніпуляцій та інсайдерської торгівлі були необхідними для захисту користувачів, однак їх надто широкий перелік створює ризик, при якому практично будь-яка дія на ринку криптоактивів може вважатися порушенням законодавства, через що державні органи зможуть штрафувати практично будь-якого суб'єкта на ринку криптоактивів. У зв'язку з цим, він вважає, що державі потрібно розвиватися в напрямку перегляду системи таким чином, щоб вона не перешкоджала розвитку криптоіндустрії [8].

Контроль за операціями користувачів

Також надавачі послуг повинні відслідковувати підозрілу активність, яка може вважатися недобросовісною торговою практикою та приймати відповідні дії, в тому числі щодо блокування активів користувачів та повідомлення щодо активності Комісії з фінансових послуг (стаття 12 Акту).

При цьому законодавство забороняє безпідставне блокування депозиту або виводу криптоактивів для користувачів із платформ надавачів послуг (стаття 11 Акту). Випадки повинні бути об'єктивними та підпадати під перелік, який пропонує Наказ. Наприклад, у випадку проведення технічних робіт, на виконання судового наказу або інших державних органів, які мають відповідні повноваження (стаття 11 Наказу). Мова йде саме про блокування депозиту та виводу для усіх користувачів, а не кожного окремо. Щодо блокування конкретних користувачів використовується стаття 12 Акту щодо недобросовісної торгової практики, зазначеної вище.

Адміністративні положення

Окремо Актом передбачаються положення щодо регулятора, яким є Комісія з фінансових послуг, яка уповноважена здійснювати контроль та нагляд за надавачами послуг, пов'язаних з крип-

тоактивами. Також Комісія з фінансових послуг має право на створення спеціального Комітету з віртуальних активів для надання рекомендацій щодо здійснення діяльності надавачами послуг.

Нарешті, Банк Кореї, який є центральним банком держави, має можливість отримувати будь-яку інформацію, яку він забажає за необхідне щодо надавачів послуг, хоча й беручи до уваги завантаженість надавачів послуг, з метою впровадження практик для покращення здійснення операцій з криптоактивами (розділи 4 та 5 Акту).

Як бачимо, законодавство Південної Кореї дійсно передбачає виключно регулювання, яке спрямовано на захист криптоактивів користувачів. При цьому воно безпосередньо пов'язано із надавачами послуг, пов'язаних із криптоактивами.

При чому законодавство не передбачає детальних обов'язків для кожної категорії з надавачів послуг, як це зроблено, наприклад, Регламентом МІСА у Європейському Союзі. Акт про захист віртуальних активів користувачів від 2023 року загалом за обсягом значно менший та навіть передбачає меншу кількість положень й щодо недобросовісної торгової практики на противагу більш детальному регулюванню у Європейському Союзі, у якому для цього виділяється окремий розділ про запобігання та заборону зловживань на ринку криптоактивів. Вже не кажучи про той факт, що Регламент МІСА є комплексним законодавчим актом, який покриває основні питання щодо регулювання ринку криптоактивів у Європейському Союзі у цілому [9].

Висновки. Узагальнюючи, Південна Корея має унікальне законодавство щодо криптоактивів. Замість початкової розробки положень, які б створили правову базу для нагляду та контролю за ринком криптоактивів у цілому, законодавець надав перевагу створенню профільних норм, спрямованих безпосередньо на захист криптоактивів користувачів під час взаємодії із надавачами послуг, пов'язаних із криптоактивами.

Фактично передбачається два основні напрямки, заради яких і був розроблений Акт про захист віртуальних активів користувачів від 2023 року:

- 1) Сегрегація криптоактивів користувачів та забезпечення їхньої безпеки;
- 2) Боротьба із недобросовісною торговою практикою.

На мою думку, зазначені два явища – найбільш небезпечні у сфері криптоактивів, через які користувачі найчастіше втрачають свої кошти. З огляду на це, законодавець Південної Кореї передбачив, що надавачі послуг повинні обов'язково забезпечити відділення коштів клієнтів від власних, а також відповідним чином їх зберігати залежно від випадку: або у зберігачів (банків), або на власних гаманцях, причому 80% з них обов'язково на “холодних” гаманцях.

До того ж, надавачі послуг повинні вести облік активів, які були передані ним користувачам, а також оформити страхування, програми допомоги та мати додаткові резерви для покриття потенційних втрат внаслідок будь-яких ситуацій, що можуть призвести до втрати криптоактивів користувачів.

З метою захисту користувачів від недобросовісної практики, яка включає введення їх в оману, використання інсайдерської інформації або змова з метою маніпулювання ринком, законодавець зобов'язав надавачів послуг відслідковувати такі випадки та вживати необхідних дій, в тому числі щодо блокування конкретних користувачів, які підозрюються у вчиненні таких дій та повідомлення про це Комісію з фінансових послуг.

Тим не менш, надавачам послуг заборонено блокувати депозит та вивід криптоактивів зі своїх платформ одразу для усіх користувачів (лише за винятком певних специфічних випадків).

Варто зазначити, що у ситуації із забезпеченням безпеки та сегрегації коштів клієнтів Південна Корея передбачила відносно загальні норми, які за природою є вдалим рішенням, що допоможе в цілому підвищити захист криптоактивів.

Однак у випадку із недобросовісною торговою практикою законодавець передбачив надто широкі норми, під які може підпадати досить великий спектр операцій на ринку криптоактивів. Їх слід звужити та деталізувати, аби уникнути надмірної кількості помилкових блокувань користувачів.

Загалом, ми бачимо, що законодавство Південної Кореї було створено виключно з метою боротьби із зазначеними двома викликами. Наразі держава не має єдиного законодавства, яке б регулювало криптоіндустрію, як це відбувається у Європейському Союзі, яке має навіть більш детальні норми. Власне, законодавство Південної Кореї стало оперативною відповіддю на виклики, що виникли на ринку.

Так чи інакше, запропоновані досить прямі норми щодо захисту криптоактивів користувачів є корисними для оперативної імплементації у законодавствах, в тому числі в Україні. Хоча Півден-

на Корея пропонує досить обмежені положення щодо захисту активів користувачів, вони сприяють правовій визначеності та закріпленню нормативних вимог до надавачів послуг з криптоактивами щодо поводження з криптоактивами їх клієнтів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Act on the Protection of Virtual Asset Users of Korea of 2023. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=63752&type=part&key=23 (дата звернення: 10.02.2025).
2. Enforcement Decree of the Act on the Protection of Virtual Asset Users. URL: <https://www.fsc.go.kr/comm/getFile?srvcId=RULENOTICE&upperNo=3945&fileTy=ATTACH&fileNo=4> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Virtual Asset Industry Supervision Regulations. URL: <https://www.fsc.go.kr/comm/getFile?srvcId=BBSTY1&upperNo=82653&fileTy=ATTACH&fileNo=4> (дата звернення: 10.02.2025).
4. Proof of Reserve: Picking UP FTX's Pieces. MERKLE SCIENCE. URL: <https://www.merklescience.com/blog/ftx-collapse-a-timeline-of-events> (дата звернення: 13.02.2025).
5. What happened to Terra? Corporate Finance Institute. URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/cryptocurrency/what-happened-to-terra/#:~:text=In%20May%202022%2C%20the%20value,for%20the%20broader%20cryptocurrency%20markets> (дата звернення: 13.02.2025).
6. Main highlights and implications of the act on the protection of virtual asset users. Kim Hyobong, Juho Yoon and David Pyun. Lexology. URL: [https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=df2f5ce5-1e3a-4be6-97b2-87aad85f1431#:~:text=The%20Act%20aims%20to%20protect,%2C%20and%20\(iv\)%20create%20and](https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=df2f5ce5-1e3a-4be6-97b2-87aad85f1431#:~:text=The%20Act%20aims%20to%20protect,%2C%20and%20(iv)%20create%20and) (дата звернення: 13.02.2025).
7. What is a crypto hardware wallet? Kraken. URL: <https://www.kraken.com/ru-ru/learn/what-is-crypto-hardware-wallet> (дата звернення: 15.02.2025).
8. Trump is untied... Korea is 'Galapagos' [virtual currency 'superpower'?]. Choi Changwon. Maekyung ECONOMY. URL: <https://www.mk.co.kr/economy/view.php?sc=50000001&year=2024&no=902835> (дата звернення: 14.02.2025).
9. Markets in Crypto-Assets Regulation (MICA). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj> (дата звернення: 14.02.2025).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.46>

ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ СУДОВОГО РІШЕННЯ

Черненко І.В.,

аспірант кафедри юстиції

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0001-7712-1888

Черненко І.В. Правові гарантії забезпечення виконання судового рішення.

Виконання судових рішень національних судів є невід'ємною частиною принципу верховенства права та існування правової держави. Важливим елементом виконання судових рішень є належне юридична процедура. Відсутність визначених правових гарантій забезпечення виконання судового рішення призводить до несистемних змін законодавства, які не підвищують рівень виконання судових рішень в Україні до прийняттого.

Будь-яка процедура, яка може навіть передбачати ідеальне правове регулювання може бути знівельована через відсутність ефективних способів захисту під час її виконання. Відтак способи захисту порушених прав позивача (стягувача) є способами реагування позивачем (стягувачем) на порушення процедури виконання судового рішення та є невід'ємною складовою процедури з виконання судового рішення, як належної правової процедури.

Задля формування єдиного поняття правових гарантій забезпечення виконання судових рішень було досліджено всі складові юридичної процедури виконання судових рішень.

Складовими правових гарантій забезпечення виконання судових рішень є:

- 1) обов'язок виконання судового рішення, як необхідної умови для відновлення особою її порушених прав та свобод;
- 2) процедура виконання судових рішень задля забезпечення правового виконання судового рішення у встановленому законодавством порядку;
- 3) способи захисту порушених прав позивача (стягувача) задля забезпечення фактичного виконання судового рішення;
- 4) заходи примусу до виконання судового рішення відповідача (боржника) у вигляді настання юридичної відповідальності у встановленому законодавством порядку за невиконання або виконання не в повному обсязі судового рішення.

Визначено, що правові гарантії забезпечення виконання судового рішення – це встановлений державою обов'язок виконання судового рішення, яке набрало законної сили, особою не на користь якої ухвалене таке судове рішення, у визначеній законодавством процедурі із способами захисту порушених прав позивача (стягувача) та заходами примусу до виконання судового рішення відповідача (боржника).

Ключові слова: судовий контроль за виконанням судового рішення, правові гарантії забезпечення виконання судового рішення.

Chernenko I.V. Legal guarantees to ensuring the enforcement of judgments.

The enforcement of national judgments is an integral part of the rule of law principle and the existence of a state based on the rule of law. An important element of the enforcement of judgments is due legal procedure. The absence of certain legal guarantees for ensuring the enforcement of judgments leads to unsystematic changes in legislation that do not increase the enforcement of judgments in Ukraine to an acceptable level.

Any procedure, which may even provide for ideal legal regulation, may be nullified due to the lack of effective means of protection during its implementation. Therefore, the methods of protecting the violated rights of the plaintiff (creditor) are the ways the plaintiff (creditor) responds to the violation

of the procedure for the execution of a court decision and are an integral part of the procedure for the execution of a court decision, as a due legal procedure.

To form a single concept of legal guarantees for ensuring the enforcement of judgments, all components of the legal procedure for enforcing judgments were studied.

The components of legal guarantees for ensuring the enforcement of judgments are:

1) the obligation to enforce judgments as a necessary condition for a person to restore his violated rights and freedoms;

2) the procedure for enforcing judgments to ensure the legal enforcement of judgments by the procedure established by law;

3) methods of protecting the violated rights of the plaintiff (creditor) to ensure the actual enforcement of the court decision;

4) measures of coercion to execute the court decision of the defendant (debtor) in the form of legal liability in the manner established by law for non-execution or incomplete enforcement of judgments.

It has been determined that legal guarantees for ensuring the enforcement of judgments are the obligation established by the state to enforcement of judgments that have entered into legal force, by a person not in whose favor such a court decision was made, in the procedure established by law with methods of protecting the violated rights of the plaintiff (claimant) and measures of coercion to execute the court decision of the defendant (debtor).

Key words: judicial control over the enforcement of judgments, judicial control over execution court decisions, legal guarantees to ensuring the enforcement of judgments.

Постановка проблеми. Виконання судових рішень національних судів є невід’ємною частиною принципу верховенства права та існування правової держави. Відсутність визначених правових гарантій забезпечення виконання судового рішення призводить до несистемних змін законодавства, які не підвищують рівень виконання судових рішень в Україні до прийнятного.

Задля формування єдиного поняття правових гарантій забезпечення виконання судових рішень необхідно дослідити всі складові юридичної процедури виконання судових рішень.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питанням правових гарантій забезпечення виконання судових рішень опікувались такі вчені як П. Рабінович, В. Погорілко, О. Фрицький, Л. Малярчук, О. Снідевич, О. Скакун, О. Хотинська-Нор та інші.

Фундаментальні дослідження всіх складових правових гарантій забезпечення виконання судових рішень в Україні наразі відсутні.

Метою статті є визначення правових гарантій забезпечення виконання судового рішення.

Виклад основного матеріалу. Перед визначенням правових гарантій забезпечення виконання судового рішення доцільним є визначення поняття “правові гарантії”.

Відповідно до словника української мови, під “гарантією” розуміються умови, що забезпечують успіх чого-небудь, а у великій українській енциклопедії дається визначення правовим гарантіям як встановленим законом засобам забезпечення використання, дотримання, виконання і застосування норм права [1]. Водночас, в юридичній літературі та на науково-доктринальному рівні відсутнє єдине розуміння терміна “гарантія”.

Проблематиці визначенню поняття “правові гарантії” приділяли увагу вчені П. Рабінович, В. Погорілко, О. Фрицький, О. Скакун та інші. Зокрема вчені визначають юридичні гарантії як засоби, за допомогою яких втілюється, охороняється, а у разі порушення – відновлюється режим законності [2, с. 83]; як надання державою формальної (юридичної) загальнообов’язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [3, с. 208]; як право на захист прав, засоби відновлення порушених прав, засоби відшкодування шкоди, засоби відповідальності, форми захисту прав [4, с. 96]; як систему юридичних засобів і способів охорони і захисту прав людини і громадянина [5, с. 188].

Узагальнюючи думки вчених можна зазначити, що правовими гарантіями є передбачена законодавством загальнообов’язковість тих умов, які необхідні для реалізації особою своїх прав, процедури реалізації захисту прав та свобод, а також юридичної відповідальності винних осіб за порушення таких прав.

Словник української мови наводить наступні визначення поняття “забезпечувати”: постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки.

Враховуючи визначення поняття “забезпечувати” можна зазначити, що в контексті правових гарантій забезпечення виконання судового рішення під “забезпеченням” варто вважати спрямованість та достатність передбачених правових гарантій для досягнення кінцевого результату - виконання судового рішення. В даному аспекті можна зазначити, що правові гарантії забезпечення виконання судових рішень повинні не лише декларувати встановлені правила поведінки учасників на стадії виконання судового рішення, а й передбачати вагомі важелі для неухильного їх дотримання.

Досліджуючи правові гарантії забезпечення виконання судових рішень, є доцільним виокремлення їх наступних складових:

- 1) обов’язок виконання судового рішення, як необхідної умови для відновлення особою її порушених прав та свобод;
- 2) процедура виконання судових рішень задля забезпечення правового виконання судового рішення у встановленому законодавством порядку;
- 3) способи захисту порушених прав позивача (стягувача) задля забезпечення фактичного виконання судового рішення;
- 4) заходи примусу до виконання судового рішення відповідача (боржника) у вигляді настання юридичної відповідальності у встановленому законодавством порядку за невиконання або виконання не в повному обсязі судового рішення.

Щодо правової гарантії – обов’язковості виконання судового рішення.

Обов’язковість виконання судового рішення є фундаментом в побудові правової держави, оскільки обов’язковість виконання судового рішення прямо пов’язана з можливістю держави врегульовувати в правовий спосіб спірні правовідносини. Можливість особою уникати виконання судового рішення, не на користь якої воно ухвалене, знижує довіру до судової гілки влади як інституту держави. Зниження довіри до судової гілки влади негативно впливає на всі сфери взаємовідносин в державі, оскільки можливість не лише отримати судове рішення як процесуальний документ, а досягти його фактичного виконання є правовою гарантією захищеності прав та свобод особи. Відносно цього вчений А. Стародубцев зазначає: “судове рішення - це основа для встановлення законності та демонстрації верховенства права у відносинах, де присутній спір або виникає необхідність визнання певного правового явища з боку держави” [6].

Як зазначає О. Хотинська-Нор, обов’язковість судового рішення означає, що всі особи, на яких воно розповсюджується, зобов’язані дотримуватися приписів, встановлених рішенням, а також, що всі посадові особи та організації повинні сприяти його виконанню [7, с. 37]. Також вчена зазначає, що обов’язковість судового рішення передбачає виконання такого судового рішення особами під страхом примусу, проте примус застосовується не автоматично, а у разі наявності протиправної поведінки суб’єкта, який ухиляється від виконання судового рішення [7, с. 42].

Погоджуючись з позиціями вчених та проаналізувавши законодавство України можна констатувати, що обов’язковість виконання судового рішення в Україні, як складова правових гарантій виконання судових рішень, закріплена Конституцією України (статті 129 та 129¹) та низкою законів України (стаття 13 Закону України від 02.06.2016 № 1402-VIII “Про судоустрій і статус суддів”, стаття 14 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 18 Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України). Також про обов’язковість виконання судового рішення неодноразово зазначали у своїх рішеннях Конституційний Суд України (рішення від 15 травня 2019 року № 2-р(П)/2019, рішення від 26 червня 2013 року № 5-рп/2013 та інші), Верховний Суд (постанова 19 травня 2022 року у справі №200/21286/16-а) та Європейський суд з прав людини (рішення від 19 березня 1997 року у справі “Горнсбі проти Греції” (Case of Hornsby v. Greece) та від 28 липня 1999 року у справі “Імобільяре Саффі проти Італії” (Case of Immobiliare Saffi v. Italy)).

Отже, встановлення державою обов’язковості виконання судового рішення особою, яка за законом зобов’язана його виконати, є необхідною умовою для забезпечення відновлення порушених прав і свобод особи та є складовою правових гарантій забезпечення виконання судового рішення

Щодо правової гарантії – наявності належної процедури виконання судового рішення.

Процедура виконання судового рішення є невід’ємною складовою правових гарантій виконання судового рішення, оскільки без наявного чіткого нормативно-правового регулювання даної процедури неможливо забезпечити належне виконання судового рішення та дотримання положень законодавства всіма учасниками судового провадження на стадії виконання судового рішення.

Як зазначає К. Николина, будь-яка процедура вибудовує межі, в яких має діяти суб'єкт. В такому контексті вона виступає з одного боку засобом прогнозування його дій, а з іншого – обмежує прояви свавілля. На переконання вченої, цінність юридичної процедури полягає в забезпеченні досягнення бажаного правового результату, який досягається шляхом подолання наслідків, викликаних людськими помилками і навмисними довільними діями. Простіше кажучи, юридична процедура виступає однією з основних гарантій забезпечення прав людини на всіх етапах від створення до реалізації права [8].

Враховуючи важливість процедури виконання судового рішення як правової гарантії виконання судового рішення, вважаю за доцільне її розглянути в контексті вимог до належної правової процедури.

К. Николина розглядає належну правову процедуру в її широкому розумінні як юридичну процедуру, що відповідає комплексу чітко визначених вимог та принципів, які є обов'язковими для дотримання під час вчинення тих чи інших юридично значимих дій [9, с. 46]. Вчена визначає наступні характерні ознаки юридичної процедури:

- 1) являє собою особливий різновид правовідносин, що мають процедурний характер та визначають особливості юридичної практичної діяльності;
- 2) має цілісний характер, оскільки складається із певної послідовності дій суб'єктів юридичної процедури, в результаті чого досягається певний результат;
- 3) виникає на підставі норм права, тобто має офіційний правовий характер;
- 4) порядок здійснення юридичної процедури регламентується відповідними процедурними нормами права;
- 5) має власну націленість, що полягає у зміні правової дійсності;
- 6) має інтелектуальний та вольовий характер, оскільки залежить від свідомості та волевиявлення суб'єкта юридичної процедури;
- 7) визначає послідовність діяльності суб'єктів юридичної процедури;
- 8) результатом здійснення юридичної процедури є реалізація прав, свобод, законних інтересів суб'єкта права або виконання юридичних обов'язків;
- 9) виявляється у юридичній діяльності;
- 10) являє собою сукупність послідовних актів поведінки, кожний з яких викликає відповідні локальні наслідки, що впливає на зміст та результативність всієї юридичної процедури [9, с. 45].

Погоджуючись в цілому з ознаками юридичної процедури, які наведені вченою, вважаю за доцільне їх доповнення, що однією з ознак юридичної процедури як належної правової процедури, є наявність ефективних способів захисту порушених прав та заходів примусу для забезпечення дотримання встановленого процедурою порядку. Дані ознаки мають забезпечувати мету юридичної процедури – досягнення результату, який передбачений такою процедурою. При цьому під ефективним способом захисту порушених прав особи варто розуміти такий спосіб захисту, який забезпечує поновлення порушеного права.

На підставі наведених вище ознак юридичної процедури можна зазначити, що процедура забезпечення виконання судового рішення має:

- 1) процедурний характер та визначає особливості юридичної практичної діяльності на стадії виконання судового рішення;
- 2) складається із послідовності дій суб'єктів виконання судового рішення, в результаті чого досягається виконання судового рішення;
- 3) має офіційний характер та передбачає законодавче закріплення;
- 4) порядок виконання судового рішення регламентується відповідними процедурними нормами права;
- 5) має власну націленість, що полягає у виконанні судового рішення;
- 6) має інтелектуальний та вольовий характер, оскільки залежить від свідомості та волевиявлення суб'єктів виконання судового рішення;
- 7) визначає послідовність діяльності суб'єктів виконання судового рішення;
- 8) результатом здійснення процедури виконання судового рішення є відновлення порушених прав та свобод особи, за захистом яких особа звернулась до суду;
- 9) виявляється у юридичній діяльності;
- 10) являє собою сукупність послідовних рішень та дій, які мають відповідні локальні наслідки, що впливають на зміст та результативність всієї процедури виконання судового рішення;

11) ефективні способи захисту порушених прав та заходи примусу для дотримання встановленого процедурою порядку.

Право оскаржити рішення, дії чи бездіяльність виконавця та посадових осіб органів державної виконавчої служби щодо виконання судового рішення в адміністративному та судовому порядку передбачене статтею 74 Закону України від 02.06.2016 № 1404-VIII “Про виконавче провадження”.

Адміністративний порядок оскарження передбачає подання скарги до начальника відділу, якому безпосередньо підпорядкований державний виконавець, а у випадку оскарження рішень, дій чи бездіяльності начальника відділу – подання скарги до керівника органу державної виконавчої служби вищого рівня.

Водночас Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України та Кодексом адміністративного судочинства України передбачений судовий контроль за виконанням судового рішення як механізм оскарження до суду рішень, дій та бездіяльності приватного та державного виконавців, посадових осіб органів державної виконавчої служби, а також Кодексом адміністративного судочинства України передбачене право особи щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень на виконання рішення суду. Окрім того, суд може зобов'язати сторону, яка зобов'язана виконати судові рішення, подати звіт про виконання судового рішення та за наслідками розгляду даного звіту або прийняти такий звіт, або вжити відповідні заходи примусу.

Можна зазначити, що судовий контроль за виконанням судового рішення в юридичній процедурі правових гарантій забезпечення виконання судового рішення виконує одночасно і функцію захисту порушених прав позивача, тобто є способом реагування позивачем (стягувачем) на порушення процедури виконання судового рішення, так і функцію примусу відповідача (боржника) до виконання судового рішення.

Під заходом примусу варто розуміти встановлену законодавством юридичну відповідальність особи у передбаченому законодавством порядку, яка є наслідком недотримання особою встановленої законодавством процедури. Заходи примусу застосовуються до особи, яка не виконала судові рішення в добровільному порядку. Заходи примусу до виконання судового рішення мають бути обтяжливими для відповідача (боржника), щоб здійснити відповідний тиск на особу та примусити особу виконати судові рішення. Умовно такі заходи примусу до виконання судового рішення можна поділити на:

1) прямі, які передбачають примусовий захід щодо предмету спору та фактичне примусове виконання судового рішення (вилучення в боржника і передача стягувачу предметів зазначених у судовому рішенні, звільнення нерухомого майна);

2) непрямі, які застосовуються до самого боржника та сприяють виконанню судового рішення боржником (арешт майна, накладення штрафу, притягнення до кримінальної відповідальності та інші).

Судовий контроль за виконанням судового рішення передбачає примус особи до виконання судового рішення шляхом накладення штрафу за результатами розгляду звіту про виконання судового рішення, а також винесенням окремої ухвали.

Водночас заходи примусу в розрізі юридичної відповідальності мають виконувати також превентивну функцію, а саме - недопущення порушення встановленого процедурою порядку.

Висновки. Отже, правові гарантії забезпечення виконання судового рішення є елементом принципу верховенства права та існування правової держави. Складовими правових гарантій забезпечення виконання судових рішень є:

1) обов'язок виконання судового рішення, як необхідної умови для відновлення особою її порушених прав та свобод;

2) процедура виконання судових рішень задля забезпечення правового виконання судового рішення у встановленому законодавством порядку;

3) способи захисту порушених прав позивача (стягувача) задля забезпечення фактичного виконання судового рішення;

4) заходи примусу до виконання судового рішення відповідача (боржника) у вигляді настання юридичної відповідальності у встановленому законодавством порядку за невиконання або виконання не в повному обсязі судового рішення.

Підсумовуючи можна зазначити, що правові гарантії забезпечення виконання судового рішення – це встановлений державою обов'язок виконання судового рішення, яке набрало законної

сили, особою не на користь якої ухвалене таке судове рішення, у визначеній законодавством процедурі із способами захисту порушених прав позивача (стягувача) та заходами примусу до виконання судового рішення відповідача (боржника).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр з напрямку “Юридичні науки”, URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Law_full.pdf.
2. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: *навчальний посібник*. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с
3. Погорілко В.Ф. Конституційне право України: *Навч. видання*. Київ. Наукова думка, 2003. С. 733.
4. Заворотченко Т.М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 95–99.
5. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: *підручник* / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
6. Стародубцев А.А. Щодо виконання судових рішень адміністративних судів. УДК 347. 454. Сучасні проблеми адміністративного права та процесу : тези С89 доп. учасників Всеукр. наук.-практ. конф. м. Харків, 3 черв. 2017 р. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, каф. адмін. права і процесу ф-ту № 3. Харків, 2 17. 295 с. С. 52–54.
7. Хотинська-Нор О.З. Обов’язковість судових рішень як конституційна засада судочинства України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 – Судоустрій; прокуратура та адвокатура / О.З. Хотинська; наук. керівник О.С. Захарова; Акад. адвокатури України. Київ, 2006. 195 с.
8. Николина К.В. Легітимність та належна юридична процедура: аналіз співвідношення, URL: <http://baltijarpublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/71/1803/3881-1>.
9. Николина К. Належна юридична процедура: теоретичні аспекти визначення / К. Николина. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 94. С. 44–46. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_94_13.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.47>

ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДЯНАМИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЕЛЬНУ ДІЛЯНКУ

Чорна Ж.Л.,
*кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова,
ORCID: 0000-0001-9422-1469
scholar.google.com/citations?user=fu89J_sAAAAJ&hl
e-mail: zhannylya2017@gmail.com*

Чорна Ж.Л. Здійснення громадянами права спільної сумісної власності на земельну ділянку.

Земельна ділянка як об'єкт права може належати на праві власності одній особі або кільком особам одночасно. У такому випадку виникають правовідносини спільної власності. Спільна сумісна власність, як різновид права спільної власності, характеризується невизначеністю частки у праві кожного співвласника. Водночас, зміст права спільної сумісної власності становлять ті ж повноваження, які складають зміст права власності загалом. Отже, у цьому випадку виникає необхідність погодження своїх дій по здійсненню цих повноважень кожним з учасників спільної власності, з іншими учасниками. Виходячи із положень чинного законодавства, порядок здійснення громадянами права спільної сумісної власності на земельні ділянки, регулюється, як нормами Земельного кодексу України, який є спеціальним актом у сфері регулювання зазначених відносин, так і нормами Цивільного кодексу України. Відповідно до ч. 3 ст. 89 Земельного кодексу України повноваження щодо володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності здійснюються за договором або законом. Тобто перевага надається саме договірному врегулюванню цих питань. Проте законодавством не врегульована форма такого договору. Тому, на нашу думку, враховуючи предмет договору (земельна ділянка) та суб'єктний склад (громадяни), вважаємо, що договір про володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності повинен укладатися в письмовій формі і підлягати нотаріальному посвідченню. Натомість, відповідно до загальних положень ч. 1, 2 ст. 369 Цивільного кодексу України володіння і користування спільним майном, що є у спільній сумісній власності здійснюється спільно, а розпорядження - за згодою співвласників. Така згода є одностороннім правочином і у випадку вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації цей односторонній правочин також укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Відсутність згоди іншого зі співвласників на укладення правочину позбавляє співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень на укладення договору про розпорядження спільним майном.

Ключові слова: право власності, право спільної сумісної власності, зміст права власності, здійснення права спільної сумісної власності, земельна ділянка, договір, громадяни.

Chorna Zh.L. Exercise by citizens of the right of joint ownership of a land plot.

A land plot as an object of law may be owned by one person or several persons simultaneously. In this case, legal relations of joint ownership arise. Common joint ownership, as a type of joint ownership right, is characterized by the uncertainty of the share in the right of each co-owner. At the same time, the content of the right of joint ownership is the same powers that make up the content of the right of ownership in general. Therefore, in this case, it is necessary to coordinate the actions of each of the participants in joint ownership with the other participants in the exercise of these powers. Based on the provisions of the current legislation, the procedure for exercising the right of joint ownership of

land plots by citizens is regulated by both the provisions of the Land Code of Ukraine, which is a special act in the field of regulation of these relations, and the provisions of the Civil Code of Ukraine. Pursuant to Article 89(3) of the Land Code of Ukraine, the powers to own, use and dispose of a land plot of joint ownership are exercised by agreement or law. In other words, the contractual settlement of these issues is preferred. However, the law does not regulate the form of such an agreement. Therefore, in our opinion, taking into account the subject matter of the agreement (land plot) and the subject matter (citizens), we believe that an agreement on the ownership, use and disposal of a land plot of joint ownership should be concluded in writing and subject to notarization. Instead, in accordance with the general provisions of parts 1, 2 of Article 369 of the Civil Code of Ukraine, the possession and use of common property in joint ownership is carried out jointly, and disposal is subject to the consent of the co-owners. Such consent is a unilateral transaction, and in the case of a transaction on the disposal of joint property that is subject to notarization and/or state registration, this unilateral transaction must also be concluded in writing and subject to notarization. The absence of the consent of the other co-owner to enter into a transaction deprives the co-owner who entered into the transaction of the necessary authority to enter into an agreement on the disposal of joint property.

Key words: property right, right of joint ownership, content of property right, exercise of the right of joint ownership, land plot, contract, citizens.

Постановка проблеми. Земельна ділянка може належати на праві власності, як одній особі, так і кільком особам одночасно. В останньому випадку виникають відносини спільної власності. Співвласники у таких правовідносинах наділяються тими ж повноваженнями щодо земельної ділянки, як і одноособові, а порядок здійснення цих повноважень визначається, зокрема, договором. Проте, ні Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [1], ні Земельний кодекс України (далі – ЗК України) [2] не регулюють питання щодо природи згоди співвласників на здійснення повноважень та форми відповідного договору. Отже, ці питання потребують відповідного дослідження.

Метою цієї статті є з'ясування особливостей здійснення громадянами права спільної сумісної власності на земельну ділянку. Для досягнення зазначеної мети слід вирішити такі **завдання**: проаналізувати норми ЦК України, ЗК України, інших нормативно-правових актів, судову практику та думки вчених, щодо здійснення повноважень з володіння, користування та розпорядження громадянами земельними ділянками, які є у їх спільній сумісній власності; запропонувати шляхи вирішення проблемних питань.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які займалися проблематикою здійснення громадянами права спільної сумісної власності, слід назвати таких вчених, як А.Б. Гриняк, В.К. Гуревський, І.І. Каракаш, С.І. Ратушна, Т.О. Третяк, Т.Є. Харитонova, М.В. Шульга та інші.

Виклад основного матеріалу. Право власності на землю може розглядатися в об'єктивному і суб'єктивному значенні. Щодо об'єктивного значення, то одні науковці пишуть, що право власності на землю – це врегульовані нормами земельного та інших галузей права суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою [3, с. 82]. Інші, дещо розширюють це поняття, вважаючи, що право власності на землю є системою правових норм, що закріплюють, регламентують і охороняють відносини власності на землю та регулюють відносини володіння, користування і розпорядження земельними ділянками їх власниками, на свій розсуд, для задоволення своїх матеріальних потреб і реалізації інших інтересів [4, с. 104].

Відповідно до ст. 86 ЗК України передбачено, що земельна ділянка може належати на праві власності кільком особам одночасно. У цьому випадку виникають правовідносини спільної власності. Слід зазначити, що у ЗК України не міститься поняття спільної власності на земельну ділянку. З цього приводу слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 9 ЦК України положення цього Кодексу (Цивільного) застосовуються до врегулювання відносин, які виникають, зокрема, у сфері використання природних ресурсів (у тому числі, земельних ділянок), якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства. Норми цивільного законодавства, які регулюють земельні відносини, формують приватно-правові засади регламентації цих відносин. Вони визначають найбільш принципові положення у сфері регулювання земельних відносин і вважаються загальними по відношенню до приписів земельного законодавства, яке виступає в якості спеціального регулятора земельних відносин [5, с. 19].

Отже, для розуміння сутності зазначених правовідносин, слід звернутися до положень ч. 1 ст. 355 ЦК України, відповідно до якої майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно).

Під правом спільної власності слід розуміти різновид права власності, яке належить двом або більше учасникам цивільних відносин одночасно (множинність суб'єктів) на той самий об'єкт (єдність об'єкта) [6, с. 59]/

Відповідно до ч. 1 ст. 89 ЗК України земельна ділянка може належати на праві спільної сумісної власності лише громадянам, якщо інше не встановлено законом.

В.К. Гуревський пише, що право власності на землю має основні риси права власності [7, с. 62]. Зокрема, у ч. 1 ст. 317 ЦК України зазначено, що власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. У свою чергу, у ч. 1 ст. 78 ЗК України врегульовано, що право власності на землю - це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Можна сказати, що це положення є поняттям права власності на землю в суб'єктивному значенні [5, с. 66].

На думку О.О. Кота, під суб'єктивним правом слід розуміти гарантовану можливість певної поведінки. А під здійснення суб'єктивного права – вчинення уповноваженим суб'єктом певних актів поведінки, які відповідають наданій можливості [8, с. 18]

Особливість права спільної сумісної власності на земельну ділянку полягає у тому, що частки співвласників у праві власності на земельну ділянку не визначені (ч. 1 ст. 86 ЗК України). Відповідно до ч. 3 ст. 89 ЗК України володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності здійснюються за договором або законом. У цьому випадку законодавець надає перевагу саме договірному врегулюванню здійснення цих повноважень. Тобто, враховуючи те, що право спільної сумісної власності характеризується невизначеністю часток у праві, без існування такої домовленості, право спільної сумісної власності поширюється на усе майно. Тобто, кожен із співвласників може вимагати доступу до володіння та користування усім спільним майном [9].

У ч. 1 ст. 369 ЦК України, зазначено, що співвласники майна, що є у спільній сумісній власності, володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. Тобто, для іншого порядку здійснення зазначених повноважень, повинен бути укладений договір.

Щодо «володіння», то у літературі розглядається кілька аспектів цього права. Зокрема, традиційно, під «володінням» розуміють можливість фактичного володіння річчю: фізичного або господарського, оскільки однаково володіє річчю той, хто утримує її фізично (наприклад, має книгу у портфелі), а також той, хто має змогу впливати на цю річ [10, с. 131-132].

Однак, на сьогодні, відповідно до законодавства, яке регулює питання, пов'язані із набуттям, зміною і припиненням прав на нерухомість, право «володіння» слід тлумачити інакше. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі – Закон) [11] під державною реєстрацією речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень розуміється офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення, зокрема, речових прав на нерухоме майно, шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. А, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 4 цього Закону державній реєстрації прав підлягає право власності на нерухоме майно. Крім цього, у ст. 5 цього ж Закону до об'єктів щодо яких проводиться державна реєстрація речових прав відносяться земельні ділянки.

Виходячи із цих положень, науковці зазначають, що державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є засобом волевиявлення власника. Отже, особа, що зареєстрована як власник у державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, і є володільцем земельної ділянки [12, с. 149]. Також, відповідно до п. 64 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. по справі N 359/3373/16-ц [13] власник, якого незаконно, без відповідної правової підстави, позбавили володіння нерухомим майном шляхом державної реєстрації права власності на це майно за іншою особою, не втрачає право володіння нерухомим майном. Така інша особа, внаслідок державної реєстрації права власності на нерухоме майно, стає його фактичним володільцем (бо про неї є відповідний запис у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно), але не набуває право володіння на відповідне майно, бо воно, будучи складовою права власності, і далі належить власникові. Саме тому він має право вимагати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави, ним заволоділа.

Право «користування» становить визнані законом можливості здобуття власником земельної ділянки її корисних властивостей для задоволення своїх матеріальних потреб, за допомогою одержання плодів і доходів, в результаті її господарської експлуатації та реалізації інших інтересів [3,

с. 82]. Також власник може використовувати землю так, як буде вважати за потрібне, але в межах цільового призначення земельної ділянки [14, с. 81].

Домовленість про володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності виражається у договорі (ч. 3 ст. 89 ЗК України). Питання щодо форми такого договору та порядку його укладання у ЗК України не передбачено. Разом з тим, відповідно до п.п. 6.3, 6.4. Глави 1 Розділу 2 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [15] договір про порядок володіння та користування спільним майном або конкретними його частинами, може бути оформлений шляхом складання самостійного документа, який є невід'ємною частиною документа, що посвідчує право власності (при укладанні договору щодо порядку володіння та користування майном, право на яке підлягає реєстрації). Договір може бути укладений між усіма учасниками спільної часткової власності або між кількома з них. В останньому випадку необхідна письмова згода всіх учасників спільної часткової власності про встановлення порядку володіння та користування майном або конкретними його частинами.

У даному випадку, ми погоджуємося із С.І. Ратушною, що договір про встановлення порядку володіння та користування спільною земельною ділянкою, що є у спільній сумісній власності має бути укладено між усіма співвласниками, і, як виняток, між кількома з них, за обов'язкової згоди всіх учасників спільної сумісної власності на земельну ділянку [16, с. 168].

Натомість, відповідно до ч. 2 ст. 369 ЦК України розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, здійснюється за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом.

Категорія «розпорядження», як правило, не конкретизується в змісті положень чинного законодавства, проте ми розуміємо, що воно може бути здійснено у формі продажу, застави, а також знищення майна [17, с. 67].

Деякі науковці зазначають, що «розпорядження майном» у цьому випадку має поширюватись, як на правочини, що передбачають перехід права власності на спільне сумісне майно, так і на правочини, що спрямовані на передання майна у користування (найм (оренду), позичку) [9].

Виходячи із цих положень, вважаємо, що договір про володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою, що є у спільній сумісній власності громадян, повинен укладатися в письмовій формі і підлягати нотаріальному посвідченню.

Також, відповідно до абзаців 2, 3 ч. 2 ст. 369 ЦК України передбачено, що у разі вчинення одним із співвласників правочину щодо розпорядження спільним майном вважається, що він вчинений за згодою всіх співвласників, якщо інше не встановлено законом. Разом з тим, згода співвласників на вчинення правочину щодо розпорядження спільним майном, який підлягає нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, має бути висловлена письмово і нотаріально посвідчена. З цього приводу, в п. 9 окремої ухвали Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15 березня 2023 року у справі № 688/4803/18 [18] зазначено, що по своїй суті така згода одного з співвласників щодо розпорядження спільним сумісним майном – є одностороннім правочином. При вчиненні такого правочину, воля виражається (виходить) від однієї сторони. У п. 10.1 тієї ж ухвали передбачено, що згода співвласника (співвласників), як односторонній правочин, має бути нотаріально посвідчена. А, відповідно до п. 10.2. ухвали, відсутність нотаріального посвідчення одностороннього правочину є підставою нікчемності такого одностороннього правочину, у зв'язку з недодержанням вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ч. 1 ст. 219 ЦК України).

Також, слід зауважити, що відсутність згоди іншого зі співвласників на укладення правочину позбавляє співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень на укладення договору про розпорядження спільним майном. Укладення такого договору свідчить про порушення його форми і відповідно до ч. 4 ст. 369 ЦК України та ст. 215 ЦК України надає іншому зі співвласників право оскаржити договір, з підстав його недійсності [19].

Висновки. Виходячи із положень чинного законодавства, здійснення громадянами права спільної сумісної власності на земельну ділянку регулюється договором або законом. Проте законодавством не врегульована форма такого договору. Тому, на нашу думку, враховуючи предмет договору (земельна ділянка) та суб'єктний склад (громадяни), вважаємо, що договір про володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою спільної сумісної власності повинен укладатися в письмовій формі і підлягати нотаріальному посвідченню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768–III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3. Ст. 27.
3. Земельне право: навч. посібник / О.І. Баїк, У.П. Бобко, М.С. Долинська, А.О. Дутко, Н.М. Павлюк; за ред. О.І. Баїк. Львів: Навчально-науковий Інститут права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», 2020. 326 с.
4. Земельне право України : навчальний посібник / І.І. Каракаш та ін.; за ред. І.І. Каракаша і Т.Є. Харитоновой; вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Юридична література, 2017. 588 с.
5. Земельне право: підручник. 3-тє вид., доп. і перероб.; за ред. М.В. Шульги. Харків: Юрайт, 2023. 592 с.
6. Гриняк А.Б. Право спільної власності за цивільним та сімейним законодавством України. *Юридична Україна*. 2015. № 6. С. 59–63.
7. Гуревський В.К. Право приватної власності громадян на землі сільськогосподарського призначення: монографія. Одеса: Астропринт, 2000. 136 с.
8. Кот О.О. Здійснення і захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 492 с.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. URL: <http://radnuk.info/komentar/chky/chky-knuga3/chky-knuga3-pozd1/120-tsk-glava26/2063--369-----.html>.
10. Право власності в Україні: навч. посіб. / О.В. Дзери, Н.С. Кузнецова, О.А. Підпригора та ін.; за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К., Юрінком Інтер, 2000. 816 с.
11. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1.07.2004 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст. 553.
12. Третяк Т.О. Особливості володіння земельними ділянками. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 46. С. 148–152.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 р. по справі N 359/3373/16-ц (щодо визнання недійсними рішення органу місцевого самоврядування, державних актів на право власності на земельні ділянки, свідоцтв про право власності на земельні ділянки, рішень про державну реєстрацію права власності на об'єкти нерухомого майна, договорів іпотеки та витребування земельних ділянок із чужого незаконного володіння). URL: [https://verdictum.ligazakon.net/document/101829985?utm_ =](https://verdictum.ligazakon.net/document/101829985?utm_=).
14. Шеремет А.П. Земельне право України: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2009. 632 с.
15. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. *Офіційний вісник України*. 2012. № 17. Ст. 632.
16. Ратушна С.І. Право спільної сумісної власності на земельну ділянку дис....доктора філософії. 081 «Право». Хмельницький, 2021. 251 с.
17. Погребняк В.Я. Суб'єктивне цивільне право як вид і міра можливої поведінки особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 66–68.
18. Окрема ухвала Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 15 березня 2023 року у справі № 688/4803/18 (щодо визнання недійсною заяви про надання згоди на відчуження нерухомого майна і договорів дарування нерухомого майна, а також витребування нерухомого майна у спільну сумісну власність подружжя). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/109674946>.
19. Баранова О. Недійсність продажу спільного майна одним з подружжя: позиція ВС. URL: https://biz.ligazakon.net/news/201222_nedysnst-prodazhu-splnogo-mayna-odnim-z-podruzzhya-pozitsiya-vs.

ВПЛИВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ НА ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ У КОНТЕКСТІ ПРОМИСЛОВОЇ ВЛАСНОСТІ

Яворська О.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри інтелектуальної власності,
інформаційного та корпоративного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-4092-7690
e-mail: olyavorska@gmail.com*

Яворська О. Вплив цифровізації на правовий захист промислових зразків у контексті промислової власності.

Стаття представляє собою глибокий аналіз впливу процесів цифровізації на еволюцію правового захисту промислових зразків у межах промислової власності. Актуальність дослідження детермінована стрімкою імплементацією цифрових технологій, що спричинили радикальну трансформацію традиційних підходів до охорони об'єктів інтелектуальної власності. У світлі розвитку блокчейн-технологій, штучного інтелекту та новітніх систем автоматизації, правова сфера стикається з викликами адаптації, які потребують новаторських рішень і теоретичного переосмислення.

Метою статті є аналіз взаємодії між процесами цифровізації та правовими механізмами захисту промислових зразків, з акцентом на їхню трансформацію в умовах постіндустріальної епохи. Дослідження також спрямоване на виявлення дисонансів між швидкістю технологічних інновацій і темпами модернізації юридичних процедур, що викликає питання щодо дієвості існуючих інструментів захисту прав у цифровому середовищі.

Методологія дослідження базується на поєднанні діахронного та компаративістського аналізу, що дозволяє розглянути історичні зміни у правовому регулюванні інтелектуальної власності під впливом цифрових інновацій. Додатково застосовуються методи системного підходу та моделювання правових ситуацій, що надає змогу комплексно оцінити ефективність існуючих правозахисних механізмів.

Результати дослідження вказують на суттєве прискорення процесів реєстрації промислових зразків через цифрові платформи, що призводить до підвищення прозорості й доступності правової охорони. Проте одночасно виявлено суттєві ризики, пов'язані з інфільтрацією цифрового піратства та недосконалістю механізмів глобального правового регулювання, що ускладнює боротьбу з порушеннями на міжнародному рівні.

У висновках підкреслюється необхідність концептуального переосмислення ролі цифровізації у правовому захисті промислових зразків. Важливою є розробка нових законодавчих актів, що гармонізуватимуть національні та міжнародні правові системи, забезпечуючи більш ефективний захист прав інтелектуальної власності в умовах стрімкого технотронного прогресу.

Ключові слова: промисловий зразок, промислова власність, заявка, патент, інтелектуальна власність, цифровізація.

Yavorska O. The impact of digitalization on the legal protection of industrial designs in the context of industrial property.

The article provides an in-depth analysis of the impact of digitalization processes on the evolution of legal protection for industrial designs within the framework of industrial property. The relevance of the study is determined by the rapid implementation of digital technologies, which have caused a radical transformation of traditional approaches to the protection of intellectual property objects. In light of the

development of blockchain technologies, artificial intelligence, and modern automation systems, the legal field faces the challenges of adaptation, requiring innovative solutions and theoretical rethinking.

The purpose of the article is to analyze the interaction between digitalization processes and the legal mechanisms for protecting industrial designs, with an emphasis on their transformation in the post-industrial era. The study also aims to identify the dissonance between the speed of technological innovations and the pace of modernization in legal procedures, raising questions about the effectiveness of existing tools for protecting rights in the digital environment.

The research methodology is based on a combination of diachronic and comparative analysis, allowing the examination of historical changes in intellectual property regulation under the influence of digital innovations. Additionally, systematic approaches and legal situation modeling methods are applied, enabling a comprehensive assessment of the effectiveness of existing legal protection mechanisms.

The research results indicate a significant acceleration in the registration processes of industrial designs through digital platforms, leading to increased transparency and accessibility of legal protection. However, significant risks were also identified, related to the infiltration of digital piracy and the imperfections of global legal regulation mechanisms, complicating the fight against violations at the international level.

In conclusion, the need for a conceptual rethinking of the role of digitalization in the legal protection of industrial designs is emphasized. It is crucial to develop new legislative acts that will harmonize national and international legal systems, ensuring more effective protection of intellectual property rights in the context of rapid technotronic progress.

Key words: digitalization, legal protectionism, industrial designs, blockchain, legal evolution, technological determinism.

Постановка проблеми. Поняття «цифровізація», «цифрові технології», «цифрова економіка», «цифрова держава», «цифрова культура» активно використовуються не тільки в професійній, але й у повсякденній діяльності, що відображає широке поширення різних способів взаємодії з інформацією. Цифровізація завжди відігравала найважливішу роль у життєдіяльності суспільства. З розвитком із середини ХХ століття нових технічних засобів з'явилися принципово інші можливості роботи з інформацією у форматі цифрового коду (тобто даних), що суттєво розширює спектр застосовуваних підходів порівняно з «аналоговим» видом [1, с. 37]. У результаті в науковий та діловий обіг міцно увійшли термін «цифрові технології». При цьому під «цифровими технологіями» прийнято розуміти «процеси й методи взаємодії з інформацією, які здійснюються із застосуванням пристроїв обчислювальної техніки, а також засобів телекомунікацій» [2, с. 569].

Необхідно підкреслити, що процеси цифровізації всіх сфер суспільного життя, особливо економіки, характеризуються швидкими темпами та значними масштабами. У зв'язку з цим багато теоретико-методологічних питань або ще не отримали належного висвітлення, або потребують актуалізації. Саме тому здається необхідним повернутися до розгляду низки фундаментальних проблем, що стосуються: сутності цифровізації, інструментарію її дослідження, рушійних сил.

Завдяки своїй колосальній потужності цифровізація привертає увагу в сфері інтелектуальної власності, зокрема у питанні правового захисту промислових зразків. Про її вплив говорять на нарадах керівників компаній, юридичних форумах, у звітах патентних відомств. Нещодавно дослідження Economist Intelligence Unit виявило, що цифровізація є ключовою темою для 40% CEO під час засідань ради директорів [3, с. 11]. Однак різні лідери трактують це поняття по-різному. Ті, хто зосереджений на цифровій трансформації у сфері промислової власності, розуміють, що для забезпечення ефективного захисту своїх прав компанії мають змінювати стратегії. Вони проактивно адаптуються до нових цифрових реалій [3, с. 13].

Дослідження цифровізації в сфері промислової власності підкреслюють важливість правових змін та адаптації системи захисту під впливом технічного прогресу. Проте, незважаючи на важливість цієї теми, академічним дослідженням бракує обґрунтованого розуміння того, як розвиток цифрових технологій сприяє зміні правових механізмів охорони та управління промисловими зразками.

Розвиток цифрової економіки та динамізм економічних зв'язків призвели до необхідності дослідження теорії та практики цифровізації в контексті правового захисту промислових зразків. Це вимагає перегляду традиційних підходів до охорони інтелектуальної власності та розробки нових стратегій для захисту інновацій у цифрову епоху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цифровізація значно вплинула на правовий захист промислових зразків, що є важливою складовою промислової власності. Акоста-Прадо Дж.С., Бехера Б., Еріксен Е.Л., Ісаксен А., Лікарчук Н., Примаєв О., Рипестоль Дж.О., Сеті Н., Тафур-Мендоса А.А., Халдар А. показують, що розвиток цифрових технологій спрощує процес створення, модифікації та копіювання промислових зразків. Це викликає необхідність посилення правового захисту для запобігання несанкціонованому використанню або підробці оригінальних зразків. Впровадження цифрових технологій у патентні та реєстраційні системи створює нові можливості для автоматизації процесу подання заявок та контролю за порушеннями прав.

Важливою зміною, яку приніс цифровий розвиток, є впровадження 3D-моделювання та віртуальної реальності для створення та представлення промислових зразків. Це ускладнює відслідковування порушень прав, оскільки такі цифрові об'єкти можуть легко розповсюджуватися в мережі. Булат Н., Закі М., Казьмір Л.П., Корцеллі-Олейнічак Є.К., Метт Д.Т., Модрак В., Сандберг Дж., Тайш М., Феррейра Л., Холмстрьом Дж. вказують на необхідність оновлення законодавства в галузі промислової власності, зокрема адаптації до нових цифрових реалій, включаючи захист промислових зразків у цифровому середовищі. Важливим є також забезпечення належного балансу між доступністю інформації та захистом інтелектуальних прав.

У контексті промислової власності цифровізація також вплинула на механізми виявлення порушень прав на промислові зразки. Бутнік-Сіверський О., Девід М., Костишина А.І., Коваленко А.О., Кіркхоуп Дж., Лютінен К., Савеленко Г.В., Семікіна М.В., Ченік А. зауважують, що виникли нові інструменти штучного інтелекту, здатні автоматично ідентифікувати копії або підробки зразків на цифрових платформах. Це дає змогу правовласникам ефективніше захищати свої права, хоча дослідники вказують на виклики, пов'язані із глобальним характером інтернету, де національне законодавство часто не є достатньо ефективним для боротьби з міжнародними порушеннями.

Мета статті полягає в аналізі впливу цифровізації на правовий захист промислових зразків у сфері промислової власності.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній доктрині питання правової охорони промислових зразків набуває все більшої актуальності в умовах стрімкої цифровізації глобального виробничого процесу та інтелектуальної діяльності. Феномен цифрової трансформації економіки спричинив суттєву ревізію усталених правових підходів до регулювання промислової власності, зокрема, у сфері захисту візуально сприйманих інноваційних рішень, що уособлюються в промислових зразках. Зважаючи на синергію між інформаційними технологіями та промисловими винаходами, формування цифрових активів створює нові виклики щодо ефективної охорони та захисту прав інтелектуальної власності, оскільки традиційні правові механізми втрачають свою дієвість в умовах дематеріалізації продуктів творчої діяльності.

Динаміка цифрових технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн та 3D-друк, детермінує еволюцію правового режиму промислових зразків. Актуалізація питань, пов'язаних з їх охороною, відбувається як у контексті прискорення процесів глобалізації, так і внаслідок підвищення значущості віртуальних продуктів та платформ [4, с. 97]. У цих умовах імперативним стає переосмислення існуючих правових норм, спрямованих на захист об'єктів промислової власності, шляхом їх адаптації до вимог цифрового суспільства, що вимагає комплексного підходу до впровадження інноваційних правових інститутів і процедур.

Цифровізація інтелектуальної власності, зокрема правового регулювання промислових зразків, відкриває нові горизонти для юриспруденції, вимагаючи від наукової спільноти багаторівневого осмислення трансформаційних процесів, що тривають в умовах стрімкого технологічного прогресу. У цьому контексті доцільно окреслити низку концептуально значущих аспектів, що зумовлюють кардинальну реконфігурацію правозахисних механізмів у сфері промислових зразків. Модерні інформаційно-комунікаційні системи, впроваджені в практику адміністративно-правового регулювання, здійснюють революційний злам у процедурі подання заявок на реєстрацію промислових зразків. Ефективне функціонування електронних платформ уможливорює дематеріалізацію юридичного процесу, звільняючи суб'єктів права від необхідності фізичної присутності в патентних офісах [5, с. 1456]. Більше того, вбудовані алгоритмічні інструменти попередньої валідації заявок мінімізують людський чинник та запобігають фідучіарним ризикам.

Доступ до загальнодоступних цифрових баз даних зразків забезпечує гіпертрофовану прозорість юридичних процедур та сприяє дерегуляції механізмів перевірки правової чистоти об'єктів інтелектуальної власності. Наприклад, система Hague Express, що адмініструється Всесвітньою організацією інтелектуальної власності, створює умови для синхронізованого доступу до дистрибутивних відомостей щодо зареєстрованих зразків, уможливорюючи екстраполяцію правових норм на транснаціональний рівень [6].

Прогрес у галузі штучного інтелекту та алгоритмів машинного навчання кардинально змінює парадигму охорони інтелектуальної власності. Спеціалізоване програмне забезпечення, що використовує нейронні мережі для аналізу великого масиву даних, забезпечує постійний автоматизований моніторинг потенційних інфринджментів на глобальних електронних ринках та платформах [7, с. 61]. На нашу думку, це суттєво підвищує ефективність запобігання нелегальному використанню захищених промислових зразків.

Технології дистрибутивних реєстрів, такі як блокчейн, уможливають інституційну революцію у сфері правового захисту промислових зразків, гарантуючи інваріантність даних щодо реєстрації та права власності. Незмінність записів, зафіксованих у блокчейн-мережах, надає унікальні переваги у питаннях юридичної безпеки та автентифікації власності, створюючи бар'єри для фальсифікацій і шахрайських дій [8, с. 74]. Додатково, використання цифрових водяних знаків як інструменту стегаграфії підвищує рівень захищеності візуальних матеріалів, що презентують промислові зразки.

Цифрові технології, інтегровані в судово-правові процеси, трансформують систему вирішення спорів у кіберпросторі, формуючи засади електронної юстиції. Електронні платформи дозволяють суттєво спростити процедури подання доказів і прискорити розгляд справ, зокрема шляхом запровадження електронного документообігу [9, с. 147]. Крім того, зростання популярності онлайн-арбітражу забезпечує більш доступний і менш витратний спосіб вирішення транскордонних спорів щодо промислових зразків. Технологічний детермінізм спонукає до поглиблення процесів гармонізації правових систем у глобальному масштабі. Інтеграція національних реєстраційних платформ у такі наднаціональні системи, як Мадридська та Гаазька, створює передумови для уніфікації процедур реєстрації, що значно спрощує мультиюрисдикційний захист прав на промислові зразки [10, с. 17]. На наш погляд це забезпечує більш гнучке та скоординоване взаємодоповнення між національними та міжнародними інституціями, що є фундаментальним для подальшої еволюції правового регулювання в цифрову епоху.

Дигіталізація процесів охорони промислових зразків у контексті промислової власності є складним та багатовимірним феноменом, який покликаний суттєво підвищити ефективність, прозорість і доступність правових механізмів захисту інтелектуальної власності. Впровадження цифрових технологій у цій галузі відображає загальносвітову тенденцію до автоматизації та інтеграції інформаційних систем у правові процедури, що сприяє суттєвій оптимізації адміністративних процесів. Розглянемо основні вектори цифрової трансформації у цьому контексті:

- Цифрова форма подачі заявок на реєстрацію промислових зразків становить ядро модернізаційних процесів у сфері правової охорони. Національні системи електронної реєстрації, які функціонують у багатьох юрисдикціях, значно спрощують процедуру доступу до охоронних документів, одночасно зменшуючи часові та фінансові витрати. Ці системи сприяють оптимізації процесів правозастосування шляхом автоматизації значної частини адміністративних функцій. Приміром, Європейське відомство інтелектуальної власності (EUIPO) забезпечує функціонування інтегрованої платформи для подачі заявок на промислові зразки, яка забезпечує синергетичну взаємодію між заявниками та національними відомствами.

- Завдяки дигіталізації інформація про зареєстровані промислові зразки стала загальнодоступною через електронні бази даних, що забезпечує інтенсифікацію доступу до відомостей у реальному часі. Такі бази слугують інструментами для швидкого та ефективного пошуку, забезпечуючи верифікацію унікальності перед подачею заявки. Так, DesignView – загальноєвропейська платформа, яка забезпечує інтегрований пошук по базах даних держав-членів ЄС.

- Застосування автоматизованих систем управління правами на промислові зразки дозволяє здійснювати моніторинг, обробку заявок, відслідковувати поточний статус реєстрацій та забезпечувати своєчасне сповіщення щодо продовження терміну дії прав.

- Спеціалізовані цифрові платформи дозволяють здійснювати проактивний моніторинг можливих порушень прав на промислові зразки, зокрема шляхом аналізу контенту в інтернет-про-

сторі, що має особливе значення в епоху цифрової комерції. Приміром, IP Enforcement Portal – інструмент для відстеження порушень та ініціювання юридичних дій проти підозрілих товарів.

– Медіація та арбітраж у цифровому форматі забезпечують оперативне та маловитратне вирішення конфліктів, що виникають у зв'язку з порушенням прав на промислові зразки, без залучення традиційних судових інституцій [11; 12, с. 119-120; 13, с. 117–121].

У сучасному технократичному дискурсі, домінування цифрових технологій виявляє трансцендентний вплив на всі аспекти суспільного буття, включно з юридичними механізмами охорони інтелектуальних прав, зокрема стосовно промислових зразків. Парадигмальні зсуви, викликані цифровізацією, радикально змінюють ортодоксальні методології реєстрації та забезпечення охорони прав на промислову власність, надаючи процесам прискореності, підвищеної транспарентності та ширшої інклюзивності [14, с. 82]. Синергія цифрових інструментів із юридичними інститутами, що наразі спостерігається на глобальному рівні, підтверджується впровадженням новітніх інформаційних технологій у численні юрисдикції для полегшення подання заявок, динамічного моніторингу правової охорони та імперативного контролю за потенційними інфрингментами.

У цьому контексті наведені дані наочно ілюструють багатовекторний вплив цифрових інновацій на нормативно-правову охорону промислових зразків у різних державах та геополітичних регіонах. Особливу увагу зосереджено на аналізі прикладів імплементації електронних платформ, застосуванні інструментів машинного навчання та інших передових цифрових технологій, які значно сприяють інтенсифікації та раціоналізації процесів захисту прав на об'єкти промислової власності (Таблиця 1).

Таблиця 1

**Вплив цифровізації на правовий захист промислових зразків
у контексті промислової власності в міжнародній практиці**

Країна/Регіон	Цифровізація процесу правового захисту	Інструменти цифровізації	Вплив на захист промислових зразків
Європейський Союз (EUIPO)	Запроваджено електронну систему реєстрації промислових зразків через e-filing	E-filing, база даних промислових зразків DesignView, Blockchain для підтвердження автентичності	Спрощення процедури реєстрації, зменшення витрат часу, доступ до баз даних в реальному часі
США (USPTO)	Діджиталізація процесу подання та моніторингу заявок	Електронне подання заявок (TEAS), електронні бази даних для громадськості	Збільшення прозорості процесу, прискорення реєстрації, зручність моніторингу статусу заявки
Китай	Цифровізація системи правової охорони промислових зразків	Електронна реєстрація, онлайн-платформи для подання та пошуку	Зростання ефективності правового захисту, зниження кількості порушень завдяки швидшій обробці даних
Південна Корея	Високий рівень інтеграції IT технологій у сфері інтелектуальної власності	Smart IP Service, e-Registration	Автоматизація процесу реєстрації, висока точність обробки даних
Японія	Використання штучного інтелекту для аналізу та оцінки промислових зразків	AI для перевірки унікальності промислових зразків, електронні інструменти для захисту прав	Скорочення часу на аналіз унікальності, підвищення якості перевірок

Закінчення таблиці 1

Сінгапур	Створення онлайн-платформ для реєстрації та захисту промислових зразків	IPOS Go, мобільний додаток для реєстрації	Мобільність процесу, зменшення паперової роботи
Україна	Перехід на електронні засоби захисту промислових зразків	Електронна система подання заявок (Укрпатент), оцифровані бази даних	Полегшення доступу до інформації, пришвидшення процесу реєстрації

Джерело: власна розробка автора на основі [1;2;8;11;14]

Цифровізація, як інтегративний феномен сучасної технократичної епохи, чинить значний вплив на правовий протекціонізм промислових зразків у площині промислової власності. Вирізняються кілька ключових векторів трансформацій, індукованих цифровою революцією:

- експоненційне зростання кількості зареєстрованих промислових зразків, що є наслідком спрощеного доступу до процедур подання заявок у цифровому середовищі;
- еманация нових категорій промислових зразків, обумовлена розвитком проривних цифрових технологій, зокрема, адитивних методів виробництва (3D-друк), віртуальної реальності та автономних систем штучного інтелекту;
- еволюція підходів до охорони прав в умовах цифрової парадигми, яка сприяє збільшенню випадків несанкціонованого відтворення, дистрибуції та піратського копіювання цифрових моделей;
- прагматична гармонізація правових механізмів унаслідок формування трансконтинентальних платформ для реєстрації та менеджменту прав інтелектуальної власності [14, с. 86–93].

У цьому контексті, цифровізація виступає каталітичним фактором, що кардинально трансформує правовий ландшафт захисту промислових зразків у межах промислової власності. Сучасні техніко-правові інструменти не лише оптимізують доступ до процесу подачі заявок, але й мінімізують адміністративні бар'єри, одночасно прискорюючи темпи бюрократичних процедур реєстрації. Наслідком цього стає квантове зростання кількості зареєстрованих зразків у глобальному масштабі. Однак, одночасно, цифровізація спричиняє нові виклики, зокрема ескалацію інфраструктури порушень інтелектуальних прав через феномен цифрового піратства та безконтрольне тиражування нелегальних копій цифрових моделей.

Емпіричний аналіз засвідчує, що впродовж періоду з 2016 по 2023 роки спостерігається стійка тенденція до істотного збільшення кількості поданих заявок на промислові зразки. Якщо у 2016 році числовий показник заявок становив 9,000, то вже у 2023 цей індикатор сягнув 22,500, що відповідає майже 2,5-кратному зростанню за семирічний інтервал (Рис. 1) [15].

■ Кількість поданих заявок на промислові зразки

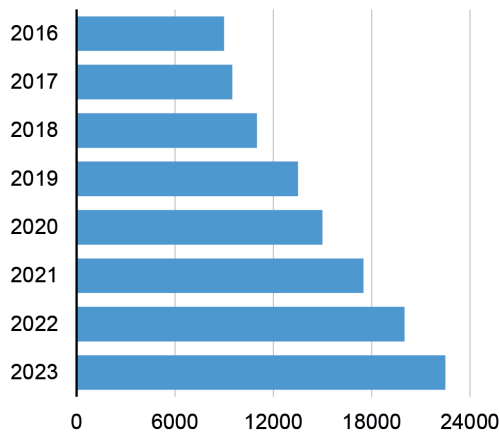

Рис 1. Кількість поданих заявок на промислові зразки
Джерело: [15]

Фактори, що детермінували таку динаміку: унормування онлайн-платформ кардинально спростило процес подачі заявок, зменшивши часові та фінансові витрати, пов'язані з реєстрацією. Внаслідок цього, суб'єкти інноваційної діяльності можуть подати заявку через інтернет, долаючи раніше існуючі бюрократичні перепони; проривні технології, такі як адитивне виробництво (3D-друк) та штучний інтелект, інтенсифікували можливості для створення нових зразків, що, у свою чергу, стимулює збільшення кількості заявок [11]. До ключових факторів, що сприяли такому зрушенню, належать: цифрові платформи забезпечують значно вищу оперативність процесу подання заявок, мінімізуючи необхідність у фізичних документах і особистій присутності, що суттєво спрощує взаємодію між заявником та реєстраційними органами; міжнародні інституції, зокрема Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), послідовно впроваджують гармонізовані стандартизовані системи онлайн-реєстрації, що робить процес подачі більш доступним для суб'єктів із різних юрисдикцій і стимулює інтеграцію міжнародних правових норм; в умовах жорстких карантинних обмежень 2020–2021 років, що ускладнили або й цілковито заблокували фізичний доступ до традиційних реєстраційних офісів, саме онлайн-платформи стали рятівним інструментом для безперервності реєстраційних процедур. Пандемія слугувала потужним стимулом для прискореного переходу на цифрові форми подачі заявок, радикально змінивши практики реєстрації промислових зразків [11; 14] (Рис. 2).

■ 2016 ■ 2017 ■ 2018 ■ 2019 ■ 2020 ■ 2021 ■ 2022 ■ 2023

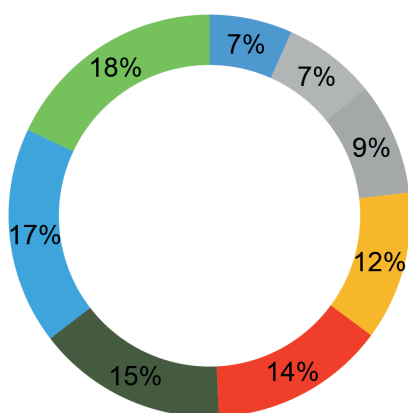

Рис. 2. Використання онлайн-платформ для подачі заявок
Джерело [15]

Проблематика зростання порушень прав інтелектуальної власності внаслідок цифровізації промислових зразків набуває все більшої актуальності та складності у контексті сучасного технологічного поступу. Інтенсифікація цифрового піратства, як один із деструктивних аспектів прогресивної цифрової еволюції, виявляє латентні уразливості правового регулювання, що часто не встигає адаптуватися до неухильних технічних інновацій. Зокрема, статистичні дані засвідчують драматичне зростання кількості випадків порушень прав на промислові зразки: з 471 інциденту в 2015 році до понад 9,190 у 2023 році, що демонструє девіацію в балансі між розробкою новітніх технологій і необхідністю їх правового забезпечення (Рис. 3) [15].

— Кількість випадків порушень авторських прав на промислові зразки внаслідок цифрового піратства

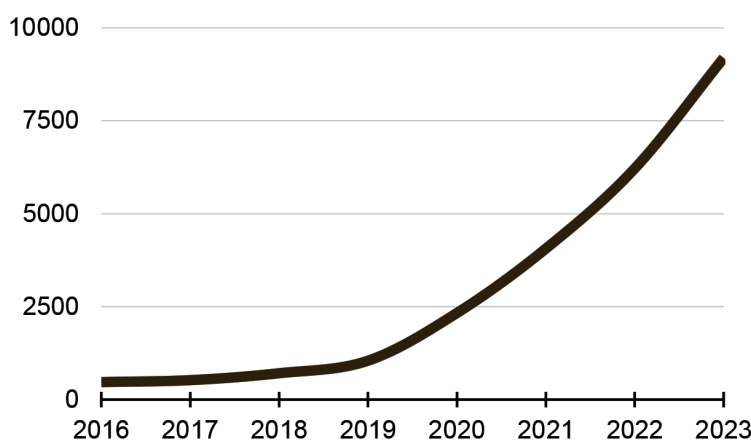

Рис. 3. Кількість випадків порушень авторських прав на промислові зразки внаслідок цифрового піратства
Джерело [15]

Суттєвий інструмент, що сприяє цьому феномену, полягає у трансгресивній природі цифрового простору, який функціонує як середовище, в якому здійснюється неконтрольоване розповсюдження інтелектуальних продуктів. Однією з фундаментальних передумов цього є легкість дуплікації цифрових файлів, які можуть бути необмежено копіювані та передані будь-якому суб'єкту, незалежно від його правових зобов'язань [11]. Ця зручність інтероперабельності між платформами, по суті, трансформує інтернет у необмежену сферу для контрафакції, що спричиняє серйозні правові колізії.

Водночас, недостатність нормативно-правового регулювання у сфері цифрового контенту проявляється у вигляді серйозної ретардації правових механізмів, спрямованих на охорону промислових зразків в епоху постцифрового суспільства. Законодавчі органи зазвичай неспроможні своєчасно реагувати на швидкоплинні трансформації технологічних реалій, що породжує законодавчі вакууми, якими активно користуються порушники. Така ситуація вимагає перегляду підходів до правової доктрини у напрямку посилення контролю за процесами цифровізації та забезпечення належного захисту прав інтелектуальної власності у новітніх умовах техногенного прогресу.

Висновки. Цифровізація, як сучасний техноіндукований феномен, докорінно трансформує усталені парадигми правового захисту промислових зразків. У світлі цього, правова доктрина зазнає суттєвих змін, які є результатом синергетичної інтеграції інформаційних технологій з правовими інститутами. Така інтеграція зумовлює якісну реконфігурацію механізмів регулювання інтелектуальної власності, що відображається у спрощенні бюрократичних процедур та зменшенні часових витрат, водночас підвищуючи рівень правової транспарентності та доступності.

Водночас слід зазначити, що технологічний детермінізм цифрової епохи каталізує нові виклики для правової сфери, зокрема у контексті неконтрольованого розповсюдження цифрових копій промислових зразків. Наявність таких проблем ілюструє явище цифрового піратства, яке підриває традиційні підходи до правової охорони інтелектуальної власності. Так, трансгресивна природа кіберпростору створює латентні загрози, що виходять за межі національних правових режимів, вимагаючи перегляду нормативних рамок з метою посилення глобальної правової інтеграції.

Отже, перманентний прогрес у галузі цифрових технологій є не лише інструментом модернізації правових механізмів, але й фактором, що актуалізує потребу у глобальній гармонізації правового захисту інновацій. Емпіричні дослідження підтверджують, що інтеграція технологій блокчейн, штучного інтелекту та 3D-моделювання сприяє підвищенню ефективності правової охорони, хоча потребує комплексного підходу до юридичного регулювання у постцифрову епоху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Behera B., Haldar A., Sethi N. Investigating the direct and indirect effects of Information and Communication Technology on economic growth in the emerging economies: role of financial development, foreign direct investment, innovation, and institutional quality. *Information Technology for Development*. 2024. Vol. 30, № 1. P. 33–56.
2. Acosta-Prado J.C., Tafur-Mendoza A.A. Examining the mediating role of dynamic capabilities in the relationship between information and communication technologies and sustainable performance. *VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems*. 2024. Vol. 54, № 3. P. 561–577.
3. Likarchuk N., Andrieieva O., Likarchuk D., Bernatskyi A. Impression marketing as a tool for building emotional connections in the public administration sphere. *Studies in Media and Communication*. 2022. № 10 (1). P. 9–16.
4. Примаєв О. Сучасні проблеми запровадження цифровізації в оборонно-промисловий комплекс України. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення*. 2023. № 5. С. 94–104.
5. Isaksen A., Eriksen E.L., Rypestøl J.O. Regional industrial restructuring: Asset modification and alignment for digitalization. *Growth and Change*. 2020. Vol. 51, № 4. P. 1454–1470.
6. Булат Н. Штучний інтелект і право на промислові зразки: можливість імплементації підходу Великобританії в українському законодавстві. Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності. 2024. URL: <http://cpdcipr.kpi.ua/article/download/301473/293790>.
7. Корцеллі-Олейнічак Є.К., Казьмір Л.П. Цифровізація промислових систем: концептуальна сутність та ключові чинники. *Регіональна економіка*. 2021. № 4. С. 57–66.

8. Matt D.T., Modrak V., Zaki M., Taisch M., Ferreira L. Industrial digitalization: A systematic literature review and research agenda. *European Management Journal*. 2023. Vol. 41, № 1. P. 47–78.
9. Sandberg J., Holmström J., Lyytinen K. Digitization and phase transitions in platform organizing logics: Evidence from the process automation industry. *Management Information Systems Quarterly*. 2020. Vol. 44, № 1. P. 129–153.
10. Семикіна М.В., Савеленко Г.В., Костишина А.І. Цифровізація економіки та зайнятості в умовах руху України до ЄС. *Вісник ЧНУ ім. Б. Хмельницького*. 2022. № 26 (3-4). С. 12–22.
11. Chenic A.Ş., Voicu M.-C., Popescu G.H., Păvăloaia L. The impact of digitalization on macroeconomic indicators in the new industrial age. *Electronics*. 2023. Vol. 12, № 7. URL: https://mdpi-res.com/d_attachment/electronics/electronics-12-01612/article_deploy/electronics-12-01612-v2.pdf.
12. Коваленко А.О. Цифровізація економіки: як підвищити конкурентоспроможність і не втратити людину. *Economy of Industry*. 2022. № 1 (97). С. 118–122.
13. Бутнік-Сіверський О. Віртуальна власність з позиції цифрової інтелектуальної економіки: теоретичні засади цифрового права. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2023. № 4-5. С. 113–123.
14. David M., Kirkhope J. The impossibility of technical security: Intellectual property and the paradox of informational capitalism. *Global politics in the information age*. Manchester University Press, 2024. P. 80–95.
15. Digitization of industrial designs. Statista. 2024. URL: <https://www.statista.com/search/?q=Digitization+of+industrial+designs&p=1>.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 87

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 27.02.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 19,29. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»